

TESIS DOCTORAL

EL SEGUNDO COMENTARIO A GÉNESIS DE ABRAHAM IBN 'EZRA':

INTRODUCCIÓN, EDICIÓN Y TRADUCCIÓN

María Goretti Luis Cobreros



UNIVERSIDAD DE GRANADA

Director: Dr. José Martínez Delgado

Codirector: Dr. Mariano Gómez Aranda

Programa de Doctorado en Lenguas, Textos y Contextos

Universidad de Granada

2024

Editor: Universidad de Granada. Tesis Doctorales
Autor: María Goretti Luis Cobreros
ISBN: 978-84-1195-474-7
URI: <https://hdl.handle.net/10481/96211>

*Todo lo hizo hermoso en su tiempo;
y ha puesto eternidad en el corazón de ellos,
sin que alcance el hombre a entender la obra
que ha hecho Dios desde el principio hasta el
fin.*

Ec 3,11

AGRADECIMIENTOS

Una vez escuché a alguien decir que nuestros logros nunca son personales, pues si nos paramos un momento a pensar, siempre estamos rodeados de personas que de alguna forma han contribuido a que fuera posible alcanzarlos. Como si la vida fuera un recorrido por un bosque en el que vamos siguiendo marcas en los árboles que otros han dejado a su paso para encontrar el camino. Hoy quiero dar las gracias a todas las personas que han dejado su marca para que yo pudiera llegar hasta aquí y sobre todo, a todos aquellos que han atravesado a mi lado llanuras y montañas.

Mi gratitud a Luis Espí, por compartir con sus alumnos de bachillerato su entusiasmo por la nueva lengua que estaba aprendiendo, el hebreo, y despertar mi curiosidad sin saberlo. A José Martínez Delgado, por animarme a continuar con estos estudios y ser un verdadero maestro durante estos cuatro años con todo lo que la palabra implica. Al profesorado del Área de Estudios Hebreos y Arameos de la UGR por permitir formarme como docente e investigadora y acompañarme en el proceso. A Mariano Gómez Aranda y Miriam Goldstein por su dirección y consejos durante la elaboración de esta tesis. Mi más sincero agradecimiento a Mirja y Halvor Ronning, y a todo el equipo del Jerusalem Center for Bible Translators por acogerme con cariño durante mis estancias y hacer de Jerusalén mi segunda casa.

Gracias a Ana, Batul, Cristina, Tatiana, Migue, Belén, Ingrid, Miguel y a todos los que han pasado por la sala de “becarios” durante este tiempo; por ser un maravilloso ejemplo de compañerismo, por compartir las alegrías y sujetar mis brazos cuando fue necesario. Al “Casquet” por visualizar este momento antes incluso de que decidiera tomar este rumbo. A mi familia por estar siempre desde el Atlántico. Y por último, a Eliana, Vera, Jemimah, Daniel, Liliana y a la familia CFC, por recordarme que por encima de todas las cosas, la sabiduría que viene de lo alto es pura, pacífica, amable, benigna, llena de misericordia y de buenos frutos.

ABREVIATURAS DE LOS LIBROS DE LA BIBLIA

Se sigue el listado del diccionario de Judit Targarona Borrás:

Ab	Abdías	Ju	Jueces
Ag	Ageo	La	Lamentaciones
Am	Amós	Le	Levítico
Ca	Cantar de los Cantares	Mal	Malaquías
1Cr	1 Crónicas	Mi	Miqueas
2Cr	2 Crónicas	Na	Nahum
Da	Daniel	Ne	Nehemías
De	Deuteronomio	Nu	Números
Esd	Esdras	Os	Oseas
Est	Ester	Pr	Proverbios
Ex	Éxodo	Ec	Eclesiastés
Ez	Ezequiel	1Re	1 Reyes
Ge	Génesis	2Re	2 Reyes
Ha	Habacuc	Rt	Rut
Is	Isaías	Sal	Salmos
Jb	Job	1Sa	1 Samuel
Je	Jeremías	2Sa	2 Samuel
Jl	Joel	So	Sofonías
Jon	Jonás	Za	Zacarías
Jos	Josué		

TRANSCRIPCIÓN

Se opta por la transcripción simplificada de la revista MEAH:

א	'*	מ	m
ב	b/b̥	נ	n
ג	g	ס	s
ד	d	ע	ʿ
ה	h	פ	p/f
ו	w	צ	ṣ
ז	z	ק	q
ח	ḥ	ר	r
ט	ṭ	שׁ	š
י	y	שׂ	ś
כ	k/k̥	ת	t
ל	l		

(* *alef* inicial no se representa)

Vocales

<i>qameṣ/pataḥ</i>	a	<i>šěwa'</i>	ě
<i>ṣere/segol</i>	e	<i>ḥaṭef pataḥ</i>	ǎ
<i>ḥireq</i>	i	<i>ḥaṭef segol</i>	ě
<i>ḥolem</i>	o	<i>ḥaṭef qameṣ</i>	ǒ
<i>šureq/qibuṣ</i>	u		

ÍNDICE

Presentación	2
מבוא	4
Introducción	
1. El segundo comentario a Génesis a la luz de la biografía de Abraham ibn 'Ezra': ¿un nuevo comentario al Pentateuco?	
1.1 Primeros años en al-Ándalus	6
1.2 <i>En Edom no hay gloria para ningún sabio que habite en la tierra de Kedar</i> : Abraham ibn 'Ezra' en la Europa cristiana	14
1.3 La estancia en Rouen	20
1.4 El segundo comentario a Génesis y su repercusión en la biografía de Ibn 'Ezra'	26
2. Los manuscritos del segundo comentario a Génesis	30
2.1 Criterios para la fijación del texto	36
3. El contexto histórico de los manuscritos del segundo comentario a Génesis	37
3.1 El <i>Sefer ha-Ziqquq</i> y la recepción de los manuscritos de Génesis II	43
4. Una aproximación al método exegético de Abraham ibn 'Ezra'	50
4.1 Principales fuentes y recursos exegéticos empleados por Ibn 'Ezra' en el comentario	62
Lista de manuscritos	74
Edición	76
Aparato	172
Traducción	285
Conclusión	433
Anexo	437
Índice de citas bíblicas	444
Bibliografía	463

PRESENTACIÓN

En 1523 escribió el rabino Eliyahu Capsali en su crónica que hubo en Sefarad grandes sabios, inteligentes e instruidos, entre los cuales el más grande fue Abraham ibn ‘Ezra, quien compuso hermosos poemas sobre la Torah y a sus veinticuatro libros, además de muchos y eminentes libros sobre religión y gramática. Pero un día, a causa de las abundantes persecuciones, se abatieron los corazones y la Torah se abandonó en un rincón. Cuatro siglos antes, el gran maestro al que alababa Capsali compuso una elegía por las aljamas andalusíes que rezaba: “mas le llegó su día, huyó su población, se quedó viuda / sin Ley, sin Escrituras, sellada la Mišnah, / estéril el Talmud, perdió toda su gloria. / (...) Sobre Sefarad ha caído del cielo la desgracia”.

El siglo XII ha sido comúnmente descrito como el ocaso de la cultura judía en al-Ándalus, el final de una época dorada de producción textual. Los poemas con estética árabe que cantaban al amor y al vino, trasladando al lector a prolongadas tertulias alrededor de una alberca en algún jardín paradisiaco de la Córdoba califal, dieron paso a rimas más austeras, lamentos por la destrucción de las juderías andalusíes y a las penas propias del exilio. En medio de la diáspora, proliferó una generación de intelectuales andalusíes que fue acogida por las comunidades judías europeas con agrado y escepticismo al mismo tiempo. Una de sus figuras más representativas fue, sin duda alguna, Abraham ibn ‘Ezra’, quien dedicó al menos veinticinco años de su vida a adaptar su saber científico, lingüístico y exegético al nuevo panorama cultural de los territorios cristianos.

El trabajo que aquí se presenta pretende rescatar una de las últimas obras exegéticas compuestas por Ibn ‘Ezra en el norte de Francia, el segundo comentario a Génesis. Escrito entre 1155 y 1156 para un rabino de la comunidad judía de Rouen, Génesis II es un comentario inconcluso que ha llegado hasta nuestros días únicamente mediante seis manuscritos en particulares circunstancias. Gracias a la Ayuda de Formación de Profesorado Universitario obtenida en el año 2019 y a los proyectos de investigación “Recuperación y estudio del legado lingüístico judeo-árabe de al-Ándalus” (FFI2014-51818-P) y “Ciencia y religión en el judaísmo medieval” (PID2020-118688GB-I00), se pudo realizar una nueva edición diplomática del texto

basada en manuscritos que no se habían incluido en las anteriores versiones de M. Friedländer y A. Weiser.

Las copias excluidas, ahora disponibles para su consulta online, se identificaron en el Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts durante una estancia de investigación en la Universidad Hebrea de Jerusalén bajo la supervisión de la profesora Miriam Goldstein, puesto que no habían sido digitalizadas al comienzo de la tesis doctoral. Este tipo de edición, que trata de respetar los rasgos lingüísticos y los fenómenos propios del proceso de transmisión textual, permitió revelar interesantes datos acerca de la recepción del texto en épocas posteriores a la de su redacción. Dicha información se ha recopilado en la introducción junto con una contextualización de la obra a la luz de la biografía de Abraham ibn ‘Ezra’, además de una aproximación diacrónica de su método exegético. Acompañando el texto hebreo, se ofrece una traducción castellana anotada donde se ha tratado de identificar las principales fuentes andalusíes de las que se nutre el autor y aclarar los pasajes que presenten alguna dificultad. Dada la naturaleza y complejidad de la obra, con el objetivo de facilitar la lectura tanto como fuera posible, se ha optado por separar en la traducción las dos secciones que componen el comentario (gramatical y exegética), de modo que se pueda seguir cada una de ellas con su respectivo pasaje bíblico de referencia.

מבוא

בשנת 1523 רבי אליהו קפשאל כתב בסדר אליהו זוטא כי היו בספרד חכמים גדולים ומלמדים, ביניהם הגדול ביותר היה אברהם אבן עזרא, שחיבר שירים יפים על תורה ועל עשרים וארבעה ספריו, וגם ספרים רבים ומפורסמים על דת ודקדוק. אך בגלל הרדיפות הרבות "הלכבות התעצבו והתורה נעזבה". ארבע מאות שנה לפני כן, המורה הגדול שהלל קפשאל חיבר קינה על קהילות אנדלוסיות שאמרה: "וּבָא יוֹמָה / וְנָד עֲמָה / וְגַם הָיְתָה כְּאַלְמָנָה / בְּאֵין תּוֹרָה / וְאֵין מִקְרָא / וְהַמְשִׁנָּה נִטְמָנָה / וְהַתְלָמוּד כְּמוֹ גִלְמוּד / כִּי כָל הוֹדוֹ פָּנָה ... אֲתָה יָרַד / עַל סִפְרָד / רַע מִן הַשָּׁמַיִם".

המאה השתים עשרה תוארה באופן כללי כשקיעה של התרבות היהודית האנדלוסית, סוף עידן הזהב של היצירה הטקסטואלית. השירים הכתובים בסגנון ערבי ששרו לאהבה וליין, שהביאו את הקורא למסיבות בקרבת בריכה בגן פרדסי של קורדובה החליפית, הפכו לחרוזים ירודים, קינות על השמדת קהילות היהודים האנדלוסיות ולסבלותיה של הגלות. באמצע הגלות, נולד דור של אינטלקטואלים אנדלוסים שהתקבלו, אך בחשש על ידי הזולת. אחת הדמויות המיוצגות ביותר הייתה ללא ספק אברהם אבן עזרא, שהקדיש לפחות עשרים וחמש שנים מחייו להתאים את ידיעתו המדעית, הלשונית והפרשנית לנוף התרבותי החדש של האזורים הנוצריים.

העבודה המוצגת כאן נועדה להציל את אחת היצירות הפרשניות האחרונות שחיבר אבן עזרא בצפון צרפת, השיטה האחרת לספר בראשית. הפרוש, שנכתב בין השנים 1155 ל-1156 עבור רב מהקהילה היהודית ברואן, הוא פרוש לא גמור שהשתמר רק באמצעות שישה כתבי יד אשר נמצאים במצבים מורכבים שונים. הודות למלגה שהתקבלה בשנת 2019 ולפרויקטים המחקריים "התאוששות ולימוד של המורשת הלשונית היהודית-ערבית של אנדלוסיה" (FFI2014-51818-P) ו"מדע ודת יהדות ימי הביניים" (PID2020-118688GB-I00), ניתן היה ליצור מהדורה ביקורתית חדשה של הטקסט על בסיס כתבי יד שלא נכללו בגרסאות הקודמות של מיכאל פרידלנדר ואשר וייזר.

העותקים המוחרגים, הזמינים כיום באופן מקוון, פוענחו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים במהלך שהייה מחקרית באוניברסיטה העברית בירושלים בפיקוחה של פרופ' מרים גולדשטיין. זאת, כיוון שהם לא עולו למאגר הדיגיטלי של הספרייה שאתחלתי לעבוד על הדיסרטיציה. סוג זה של מהדורה, המבקשת לכבד את התכונות הלשוניות ולמדוד את התהליך עברת הידע הטקסטואלי, אפשר לחשוף נתונים מעניינים על תהליך קבלת הטקסט בזמנים שלאחר כתיבתו. הן ההסברים השייכים לטקסט והן הערות המסבירות את הקונטקסט שלו נמצאים בפרק ההקדמה של העבודה ביחד עם מאמר ביוגרפי של אברהם אבן עזרא. כמו כן, התייחסתי בחלק זה של העבודה לגישה הדיאכרונית והפרשנית של המחבר. בצירוף הטקסט העברי, מוצע תרגום ספרדי שבו ניסיתי לזהות את המקורות האנדלוסיים העיקריים שהמחבר ניזון מהם ולהבהיר את הקטעים המציגים קושי מסוים. לאור אופי העבודה ומורכבותה, על מנת להקל על הקריאה ככל האפשר, הוחלט להפריד בתרגום בין שני החלקים המרכיבים את הפרוש (דקדוקית ופרשנית), כך שכל אחד מהם עוקב אחרי הפסוק המקראי המיוחס שלו.

INTRODUCCIÓN

1. EL SEGUNDO COMENTARIO A GÉNESIS A LA LUZ DE LA BIOGRAFÍA DE ABRAHAM IBN ‘EZRA’: ¿UN NUEVO COMENTARIO AL PENTATEUCO?

1.1 Primeros años en al-Ándalus

Los escasos datos biográficos que disponemos de Abraham ibn ‘Ezra’ (Abū Iṣḥāq)¹ han originado no pocas especulaciones con las que se ha reconstruido su trayectoria tanto dentro como fuera de las fronteras de al-Ándalus. Los cuentos populares y leyendas² surgidas en torno a su figura que han pretendido llenar esas lagunas, transmiten la imagen de un Ibn ‘Ezra’ errabundo, pobre y desdichado, pero al mismo tiempo un gran sabio y poeta que hasta en ocasiones, es capaz de completar con su talento literario los poemas de Yēhudah ha-Levi o salvar a los habitantes judíos de una ciudad portuaria de los terribles cañones de un barco con sus conjuros mágicos³. Aunque sabemos con toda seguridad que el erudito andalusí no era un héroe con poderes sobrenaturales, lo que sí es cierto en estas historias es la dualidad que, según él mismo reflejó en sus poemas, le caracterizó durante toda su vida: un maestro heredero de la sabiduría de sus predecesores, obligado por las circunstancias históricas y sociales a abandonar su tierra y vagar por diferentes ciudades cristianas en busca de sustento.

El periplo de Abraham ibn ‘Ezra’ por la Europa cristiana comienza en el año 1140, cuando decide dejar atrás Sefarad y embarcarse rumbo a Italia. Antes de su partida, los datos que conocemos sobre su juventud y formación son prácticamente nulos. Mošeh ibn ‘Ezra’ (c. 1055-c. 1138/40) lo describe en el *Kitāb al-muḥāḍara* como un teólogo elocuente y disertador, que al igual que el poeta Yēhudah ha-Levi (1070-1141), nació en Tudela y más tarde se trasladó a Córdoba⁴, donde residiría un tiempo y estudiaría todas aquellas disciplinas que posteriormente cultivó en sus diversos tratados. En un principio se apuntó Toledo como el lugar de nacimiento de ambos poetas y así se transmitió tanto en la traducción hebrea del *Kitāb* de A. S. Halkin (1975) como en la

¹ Para la semblanza de Abraham ibn ‘Ezra’ consúltese SELA, 2019, RODRÍGUEZ ARRIBAS, 2010 y SIMON, 2021.

² Sobre las tradiciones populares en torno a la figura de Abraham ibn ‘Ezra’ véase ALEXANDER, 1990: 1-6 y AVISHUR, 1992: 163-192.

³ Cf. KFIR – ROTMAN, 2020: 278-300.

⁴ *Kitāb al-muḥāḍara*, 87.

edición española publicada por M. Abumalham (1986)⁵. No obstante, el origen tudelano de Abraham ibn 'Ezra' y Yēhudah ha-Levi quedó aclarado en un breve artículo donde H. Schirmann cotejó el manuscrito de la obra con un poema acróstico de Ibn 'Ezra' en el que se puede leer: «אברהם בן עזרא מן מד[י]נת תטילה»⁶ (*Abraham ibn 'Ezra' de la ciudad de Tudela*).

La compilación de actas del Simposio Internacional sobre Abraham ibn 'Ezra' y su tiempo⁷ que tuvo lugar en 1989 con motivo del 900º aniversario de su nacimiento, contiene los estudios de referencia acerca de comunidad judía tudelana y el ambiente socio-político de al-Ándalus⁸ durante el periodo en el que Ibn 'Ezra' permaneció allí. Los documentos legales del siglo XV estudiados por Lacave⁹ sugieren que Tudela contó con una comunidad de una excelente instrucción rabínica que exportó rabinos a otras ciudades. En cuanto a la situación de la comunidad judía bajo dominio almorávide, ésta no sufrió grandes cambios respecto a otras etapas. Las referencias que aparecen en el *dīwān* de Ibn Quzmān (1078-1160), contemporáneo de Ibn 'Ezra', a las gentes del libro (*ahl al-kitāb*) muestran un trato diferente hacia cristianos y judíos. Estos últimos parecen haber gozado de una relativa tolerancia en conformidad con los datos históricos disponibles. Ibn Quzmān llega a mencionar incluso la presencia de mujeres judías en una fiesta del visir Ḥātim b. Sa'āda en la alameda de Granada y otras figuras presentes en la corte almorávide como el médico Abraham Me'ir ben Qamniel¹⁰. No obstante, estos signos de convivencia normalizada no excluyen la tensión de una época marcada por la crisis interna y la pérdida de territorios frente los reinos cristianos del norte. Parece ser que el testimonio más negativo acerca de las relaciones entre musulmanes y protegidos se encuentra en el tratado *Risāla fī-l-qadā' wa-l-muḥtasib* de Ibn 'Abdūn, una obra de *ḥisba* en la que también aparecen ciertas pautas relativas a las relaciones entre musulmanes y *ḍimmíes* que debían ser corregidas según la ley islámica. Aunque las normas propuestas sobre los judíos no suponen ninguna novedad respecto al pacto

⁵ Véase ROTH, 2012: 25 nota 3.

⁶ SCHIRMANN, 1939: 237-239. Para consultar el poema véase EGGERS, 1886: 110-111.

⁷ DÍAZ ESTEBAN, 1990.

⁸ CHALMETA GENDRÓN, 1990: 59-72.

⁹ Para un estudio más detallado sobre esta comunidad véase LACAVE, 1990: 169-174.

¹⁰ CORRIENTE, 1990: 76.

de la *ḡimma*, se puede percibir cierta hostilidad hacia este grupo favorecida por el rigorismo almorávide y a su vez, a la aplicación laxa de la ley en esta coexistencia¹¹.

Cuando nació Abraham ibn ‘Ezra’, alrededor del 1091, Tudela todavía formaba parte de la taifa de los Banū Hūd de Zaragoza. En el 1110 los almorávides habían conquistado la ciudad pero solamente duró unos pocos años bajo dominio islámico, dado que en el 1119 fue arrebatada por Alfonso I el Batallador. Según H. Beinart, Ibn ‘Ezra’ habría abandonado la ciudad hacia el 1109 con veinte años de edad¹², aunque se desconoce totalmente en qué ciudades residió el tudelano a excepción de Córdoba. I. Levin planteó que tras dejar Tudela vagó un tiempo por diferentes territorios cristianos y musulmanes hasta afincarse en Toledo tantos años como para que fuese considerada su ciudad natal¹³. Esta teoría también es mencionada en los trabajos de J. M. Millás Vallicrosa¹⁴ y C. del Valle, quienes llegaron a señalar que posiblemente fue en la ciudad cristiana donde el polifacético andalusí adquiriría el dominio del latín que, una vez en Europa, le llevaría a dictar obras científicas a sus discípulos cristianos¹⁵. Si bien es posible que estudiase esta lengua en la Península, no disponemos de ninguna fuente que avale su paso por Toledo ni mucho menos que de ahí se trasladara a Sevilla, Granada o Lucena¹⁶. En cuanto esta última ciudad, U. Simon desmiente la idea concebida por Y. L. Fleischer de que la conocida elegía por la destrucción de la aljamas andalusíes es un testimonio de que Abraham ibn ‘Ezra’ estuvo presente en Lucena durante las persecuciones antes de haber abandonado al-Ándalus. En el verso « בְּכֹת עֵינַי /

¹¹ Sobre *Risāla fī-l-qadā’ wa-l-muḥtasib* de Ibn ‘Abdūn véase GARCÍA GÓMEZ–LÉVI PROVENÇAL, 1981.

¹² BEINART, 1990: 25-38.

¹³ LEVIN, 1985: 11.

¹⁴ MILLÁS VALLICROSA, 1987: 291-292.

¹⁵ Millás Vallicrosa defendió la tesis de que Abraham ibn ‘Ezra’ conocía y dominaba el latín apoyándose en el colofón del astrolabio latino hallado en un manuscrito de la segunda mitad del siglo XII de la Biblioteca Británica (Ms. Cotton Vesp. AII) que reza: “ut ait philosophorum sibi contemporaneorum Abraham magister noster egregius, quo dictante et hanc dispositionem astrolabii conscripsimus” (como afirma Abraham, nuestro distinguido maestro de los filósofos contemporáneos, por cuyo dictado también pusimos por escrito esta disposición del astrolabio). Según Vallicrosa, Ibn ‘Ezra’, que residió en Inglaterra en el siglo XII, habría dictado el *Liber de rationibus tabularum* y el *Liber nativitatum* en un latín algo más descuidado que el amanuense se encargaría de pulir. Cf. DEL VALLE RODRÍGUEZ, 1989: 157-158.

¹⁶ En su artículo “Abraham ibn Ezra-Highlights of his life”, Norman Roth niega que exista alguna evidencia de que viviera en Toledo o Sevilla. ROTH, 2012: 26.

אֶלְיָסָנָה / עַל עֵינַי / «mis ojos lloran, cual manantiales, por la ciudad de Lucena»¹⁷, la palabra hebrea «אֶלְיָסָנָה» ha sido comúnmente identificada con la ciudad del sur de la Península, donde se conoce que hubo una importante escuela rabínica liderada por Yosef ibn Megas (1077- 1141) al servicio del cual estuvo Yēhudah ha-Levi. Sin embargo, E. Goldberg analizando otras referencias a «אֶלְיָסָנָה» en poemas acrósticos de Ibn ‘Ezra’, llegó a la conclusión de que “Elisana” se trataba de una localidad ubicada en el norte cercana a Estella (topónimo que también aparece en los acrósticos), a unos kilómetros de Tudela, su ciudad natal. J. R. Magdalena confirmó la deducción de Goldberg con el hallazgo de unos documentos hebreos en los que se menciona una pequeña comunidad judía en Elisana, que actualmente vendría a ser el municipio de Orísoain en la provincia de Navarra¹⁸.

La visita de Abraham ibn ‘Ezra’ al norte de África queda constatada en la mención que Šēlomoh ibn Parḥon hace de su maestro en el tratado lexicográfico *Maḥberet he-‘Aruk*¹⁹, la *muwaššahāt* dedicada a Yosef ben Amran de Marruecos²⁰ y en la obra en prosa rimada que el mismo Ibn ‘Ezra’ escribió para el *dayyan* tunecino Šēmu‘el ben Ya‘aqob ibn Ŷama, *Iggeret Ḥay ben Meqīš*²¹. Compuesto por 707 versos sin metro, se trata de uno de sus pocos escritos de carácter filosófico que, siguiendo el modelo del *Ḥay bin Yaqzân* de Avicena, abarca el tema de la ascensión y liberación del alma desde el mundo terrenal hasta el mundo superior de la divinidad a través de la sabiduría y el conocimiento²². Yešu‘a ben Eliyahu, que posiblemente vivió en Egipto hacia el siglo XIII²³, fue el encargado de compilar los poemas seculares y litúrgicos de Ibn ‘Ezra’ entre los que incluyó el *Ḥay ben Meqīš*. La única copia de este *dīwān* fue

¹⁷ WEINBERGER, 1997: 96-100. Traducción española en SAÉNZ-BADILLOS, 1991: 150.

¹⁸ Uriel Simon desarrolla con detalle esta cuestión y recoge en su artículo “Transplantating the Wisdom of Spain to Christian Lands: The Failed Efforts of R. Abraham Ibn Ezra” las teorías que desarrollan Yēhudah Leib Fleischer y Eliyahu Goldberg acerca de la ubicación actual de la ciudad de Elisana a la que se refiere ibn Ezra en su poema. Cf. SIMON, 2009: 155-159.

¹⁹ *Maḥberet he-‘Aruk*, 4b (gramática).

²⁰ WEINBERGER, 1997: 74-77.

²¹ Una edición del texto se puede encontrar en LEVIN, 1983. Para la traducción al español véase DEL VALLE RODRÍGUEZ, 1977a: 99-126.

²² DEL VALLE RODRÍGUEZ, 1977a: 101. Cf. LANGERMANN, 2021.

²³ TOBI, 2012: 107.

conservada en un manuscrito de Yemen que le sirvió a J. Egers de base para la edición impresa de 1886²⁴.

La labor de Abraham ibn 'Ezra' como poeta fue alabada por contemporáneos suyos como Abraham ibn Daud (c.1100-1180), quien le incluyó en el *Sefer ha-Qabbalah* dentro la generación de “grandes y santos sabios que fortalecieron a Israel con sus poemas y sus cantos de consolación”²⁵. Exceptuando los poemas introductorios de sus obras escritas después del 1140, parece que gran parte de su producción lírica la compuso en al-Ándalus. I. Levin²⁶, uno de los más notables investigadores de la obra poética de Abraham ibn 'Ezra', recopiló en una edición de dos volúmenes 509 poemas litúrgicos a partir de manuscritos y textos impresos hasta el siglo XIX. La mayoría de estas composiciones de carácter religioso se conservaron en manuscritos de la guenizá de El Cairo, así como en los *sidurim* de las comunidades yemení, sefardí y mizrají²⁷. Ello indica que su profusa producción escrita no sólo comenzó desde muy temprano, sino que tuvo una importante acogida especialmente entre las comunidades de los territorios islámicos, a pesar de que su estilo difiere notoriamente de la tradición árabe adoptada por sus predecesores. Respecto a su poesía secular, destaca un poema médico en el que Abraham ibn 'Ezra' pone de manifiesto que sus conocimientos en astrología le llevaron en algún momento a interesarse por las ciencias de la salud, las cuales estaban estrechamente ligadas a la influencia de los astros y los climas durante la Edad Media²⁸.

La elegía por la muerte de su hijo en Oriente se trata de otra de las composiciones que más se suelen recoger en las antologías poéticas de Ibn 'Ezra'²⁹. En el mismo año en que su padre partió de al-Ándalus para dirigirse hacia Roma, Yiṣḥaq

²⁴ EGRS, 1886. Otras ediciones de la poesía de Abraham ibn 'Ezra' pueden consultarse en KAHANA, 1984 y ROSIN 1885/91.

²⁵ *Sefer ha-Qabbalah*, 107.

²⁶ Véase LEVIN, 1976/80.

²⁷ TOBI, 2012:106- 107.

²⁸ El interés de Abraham ibn 'Ezra' por la medicina se puede percibir de igual modo en otras obras científicas y exegéticas, aunque esto no quiere decir que la practicara. El poema sigue la línea que desarrollará posteriormente Maimónides en sus tratados médicos y refleja la visión integral de la medicina medieval en la que el término “salud” se define como el equilibrio entre los cuatro humores fundamentales que rigen el correcto funcionamiento del cuerpo y hasta el estado del alma. Para el estudio y traducción al español del poema véase SALVATIERRA, 1991: 71-85.

²⁹ WEINBERGER, 1997: 92-95 y LEVIN, 2011: 13-14.

ibn ‘Ezra’ zarpó junto con Yěhudah ha-Levi hacia Egipto. Yişhaq heredó el talento de su padre para la poesía³⁰ y aparentemente habría contraído matrimonio con la única hija del célebre poeta. Tras acompañar a su suegro hasta Fustat, quien continuó hacia Jerusalén, Yişhaq emprendió su camino por separado arribando a Damasco y posteriormente a Bagdad, donde según al-Ḥarizi (1170-1239) se convirtió al islam³¹:

Los poemas del sabio Abraham ibn ‘Ezra’ son una ayuda en las dificultades, lluvia benéfica en el tiempo de sequía. Todos sus *piyyuṭim* son extraordinarios y sus temas excelentes, como jamás han sido vistos. Compuso también un *seder* para el día de la expiación. Sus argumentos están fundidos en la hornaza de la inteligencia y grabados sobre los corazones. Yişhaq, su hijo, apuró también la fuente de la poesía. En la poesía del hijo hay parte del brillo del padre, pero cuando vino a las tierras orientales no lució más sobre él la gloria del Señor, retiró de él los mantos preciados de la religión, quitóse sus ropas y vistióse otros vestidos.

Sobre en qué momento exacto los intelectuales abandonaron su tierra natal y por qué Abraham ibn ‘Ezra’ no se unió al viaje de Yěhudah ha-Levi, se han formulado diferentes teorías. Para la fecha de su salida ha sido de vital importancia la datación de la correspondencia hallada en la guenizá entre Yişhaq ibn ‘Ezra’, Yěhudah ha-Levi y el comerciante Ḥalfon ben Natanael. E. Fleischer fechó la carta que Yěhudah envió a Ḥalfon expresando su inminente salida de Sefarad alrededor del 1130, concluyendo que el poeta intentó viajar a Jerusalén ya antes del 1140 pasando primeramente por el norte de África junto con Abraham ibn ‘Ezra’, tal y como habría indicado Ibn Parḥon en *Maḥberet he-‘Aruk*³². Este argumento, sin embargo, se contradice con otras dos cartas; una enviada a Ḥalfon desde Granada por Yosef ibn Alujtuš y otra que el mismo Ḥalfon emitió desde Alejandría para Yişhaq. En la primera, Ibn Alujtuš da el pésame a Ḥalfon por el fallecimiento de su hermano y anuncia la llegada de Yěhudah ha-Levi a Egipto³³. En 1138 Ḥalfon habría estado de visita en Granada y nueve meses después de su regreso a Egipto, envió una misiva a Yişhaq anunciando personalmente la muerte de su

³⁰ SCHMELZER, 1980.

³¹ *Taḥkēmoni*, 65.

³² Sobre los documentos de la guenizá de El Cairo editados por M. Gil y E. Fleischer véase GIL-FLEISCHER, 2001.

³³ GOITEIN-FRIEDMAN, 2013: 6-12. La traducción al español de esta carta puede consultarse en MARTÍNEZ DELGADO-ASHUR, 2021: 107-110.

hermano y la de varios líderes de la comunidad³⁴. M. Friedman asocia esta última tragedia a las persecuciones que sufrieron judíos y cristianos por parte del visir del califato fatimí durante las cuales fue ejecutado Maṣliaḥ Gaón, líder de la academia rabínica de Fustat. Es, por tanto, muy poco probable que los sucesos relatados en la correspondencia hayan tenido lugar en la década del 1130 y que Yēhudah ha-Levi planeara su salida de al-Ándalus alrededor de esa fecha. U. Simon analizando las diferentes teorías de Fleischer y Friedman, deduce que la mención de Ibn Parḥon acerca de la llegada de los eruditos al norte de África no necesariamente se refiere a que ambos llegaran juntos en el mismo momento³⁵ y que en el caso de que lo hicieran, como Fleischer postula, Ibn ‘Ezra’ nunca tuvo la intención de continuar hacia Palestina. Entre las razones que señala Simon acerca de la decisión de Ibn ‘Ezra’ de no marchar a Oriente se encuentra la diferencia de recursos económicos; mientras que Yēhudah ha-Levi podía garantizarse cierto nivel de vida ejerciendo como médico o dedicándose a sus negocios, Ibn ‘Ezra’ dependía exclusivamente del mecenazgo³⁶.

Las causas que llevaron al tudelano a tomar rumbo a territorio cristiano con 51 años han sido motivo de discrepancia entre los investigadores. En el poema introductorio del comentario a *Eclesiastés*, primera obra que escribió al llegar a Roma en 1140, se lee³⁷:

Partió de su tierra
que está en Sefarad,
y hacia Roma se dirigió
con el alma dolorida.
Allí puso todo su empeño
en comentar y esclarecer [las Escrituras].

³⁴ MARTÍNEZ DELGADO-ASHUR, 2021: 91-95. La única carta conocida redactada por Yiṣḥaq ibn ‘Ezra’ fue enviada a Ḥalfon ben Nētan’el en marzo de 1139. En ella, Yiṣḥaq le ruega a Ḥalfon que le informe de cuándo acontecerá el viaje previsto por mar, posiblemente a Egipto. La carta supone otra evidencia de que hacia el año 1139 Yiṣḥaq ibn ‘Ezra’ y por lo tanto, también Yēhudah ha-Levi permanecían en al-Ándalus.

³⁵ SIMON, 2009: 141-142.

³⁶ SIMON, 2009: 154. Sobre las diferencias ideológicas entre ambos autores acerca del retorno a Jerusalén véase SIMON, 2021: 27-43.

³⁷ GÓMEZ ARANDA, 1994: 3-4.

Y en el comentario a Lamentaciones compuesto dos años después³⁸:

Yo, Abraham ben Me'ir, desde remotas tierras, he sido sacado de Sefarad por la cólera de los opresores y estos libros míos en mi destierro fueron en mis manos los que me dieron fuerza y me guiaron al explicar los libros bíblicos [...]

La introducción del *Sefer Moznayim* expresa una idea similar³⁹:

Se llama Ibn 'Ezra', mas le sobrevino angustia
cual la de la primeriza en el paritorio,
hasta que llegó a Roma, y encontrándose allí
Dios le dotó de sabiduría y le abrió los oídos.

De estas notas biográficas algunos investigadores han deducido que Ibn 'Ezra' abandonó al-Ándalus debido a la invasión almohade, por enemigos personales que le llevaron a buscar benefactores en otros lugares⁴⁰ o bien, porque intuía el peligro que se avecinaba⁴¹. La teoría acerca de la persecución almohade desarrollada por Y. L. Fleischer y sustentada en que el poema sobre la destrucción de las juderías andalusíes se escribió previo a su salida⁴², quedó descartada por la mayoría de los académicos, cuando se pudo constatar que los almohades llegaron a la Península en el año 1146⁴³. Por otro lado, resulta imposible decantarse exclusivamente por alguna de las otras dos causas. Aunque U. Simon infiere de su excelente examen de las obras compuestas a su aparición en Roma que Ibn 'Ezra' estuvo obligado a marcharse a consecuencia de “opresores” que le llevaron a una situación de desamparo y falta de financiación, no se pueden ignorar las circunstancias políticas y económicas de al-Ándalus en aquel momento. Ya en 1132, 'Abd al-Mu'min, sucesor de Ibn Tūmart, fue proclamado califa almohade en el Magreb y comenzó una pugna por la supremacía en el territorio contra Yūsuf ibn Tāšufīn. Las noticias sobre el avance de los almohades en el norte de África llegaron rápidamente a al-Ándalus, donde comenzaron a surgir revueltas propiciadas

³⁸ GÓMEZ ARANDA, 2017: 52.

³⁹ *Sefer Moznayim*, 101.

⁴⁰ SIMON, 2009: 155-167 y GÓMEZ ARANDA, 2017: 54-55.

⁴¹ LEVIN, 1970: 17.

⁴² FLEISCHER, 1929: 325-335.

⁴³ ROTH 2012: 27.

por descontento de la población hacia el gobierno almorávide⁴⁴. Precisamente en los documentos de la guenizá encontramos testimonios que datan alrededor del año 1140 de esta comunicación entre comerciantes judíos andalusíes y magrebíes que reflejan la inquietud acerca de una situación política que estaba afectando negativamente al estatus económico y social de la comunidad⁴⁵. Es posible que fuera este ambiente de tensión que Ibn ‘Ezra’ conocía de su estancia en el Magreb, sumado a una época de inestabilidad económica para la búsqueda de patronos, lo que le empujó a abandonar Sefarad pocos años antes de la invasión almohade.

1.2 *En Edom no hay gloria para ningún sabio que habite en la tierra de Kedar:* Abraham ibn ‘Ezra’ en la Europa cristiana

*Cuando nació las esferas y los planetas se desviaron de sus órbitas.
Si vendiera velas, el Sol no se pondría hasta el día de mi muerte.
De nada me sirve buscar el éxito porque se me han torcido los astros.
Si vendiera mortajas, la gente no se moriría.
Si pusiera mi mano en un horno, se apagaría y nadie lo podría volver a encender.
Si fuera a buscar agua al mar, se secaría, incluso aunque estuviera lloviendo.
Si vendiera armas, los enemigos harían la paz
y no habría guerra⁴⁶.*

A diferencia de otros de sus correligionarios andalusíes que dejaron la península ibérica durante el siglo XII como Maimónides, la familia Qimḥi o los Ibn Tibbón, Abraham ibn ‘Ezra’ nunca se asentó definitivamente en ningún lugar específico del territorio cristiano. Una vez en Roma, comenzó a ganarse la vida con la enseñanza y redacción de tratados para estudiantes y mecenas dedicados a la gramática de la lengua hebrea⁴⁷, la ciencia o la exégesis bíblica⁴⁸; pero las diferencias socioculturales de las

⁴⁴ Sobre la historia de los judíos en al-Ándalus véase ASHTOR, 1973-1984.

⁴⁵ BENNISON–GALLEGO, 2008: 2008: 33-51.

⁴⁶ GÓMEZ ARANDA, 2003: 41

⁴⁷ DEL VALLE RODRÍGUEZ, 1977b

⁴⁸ Sobre la aportación Abraham ibn ‘Ezra’ al pensamiento medieval véase GÓMEZ ARANDA, 2011: 345-364.

comunidades europeas, forzaron al tudelano a vagar de una ciudad a otra en busca de un mecenazgo que poco se asemejaba a la estructura social que sostuvo la producción de conocimiento en las comunidades judías andalusíes entre los siglos X y XI. En al-Ándalus, el periodo de estabilidad política que experimentó el califato bajo el mandato de ‘Abd al-Raḥmān III (929-961) impulsó una serie de políticas a favor de la educación y el mecenazgo que la comunidad judía, a través de la figura del *nasī* Ḥasday ibn Šaprut (910-c.970), se encargó de reproducir. Así, durante la época de esplendor del califato encontramos no sólo un importante abastecimiento de las bibliotecas hebreas con obras importadas sino además, un tránsito de intelectuales de un lado al otro del Mediterráneo que se trasladaban para formarse, enseñar o ponerse al servicio de su protector⁴⁹. Ejemplos de cómo este sistema impulsó el desarrollo intelectual de la judería andalusí son la llegada a Córdoba de Dunaš ben Labraṭ, discípulo de Sē‘adyah Gaón, quien escandió poesía hebrea en métrica árabe, y la aparición del *Maḥberet*, primer diccionario hebreo-hebreo de la historia que Ḥasday le encargó personalmente a Mēnaḥem ben Saruq.

Abraham ibn ‘Ezra’ ha de enfrentarse en Europa a un modelo cultural diferente que, paradójicamente, y a pesar de las penurias económicas que le sobrevinieron, le coronó como uno de los más ilustres difusores del legado judeoandalusí. En Roma le acogió una comunidad escasamente familiarizada con los avances en materia lingüística y científica gestados por sus correligionarios en lengua árabe y donde a su vez, la lengua hebrea todavía estaba relegada al ámbito litúrgico y a las cuestiones halájicas⁵⁰. Es a raíz de estas condiciones cuando el proceso de revitalización de la lengua hebrea⁵¹ que comenzaron los judíos andalusíes en el siglo X llega a su culmen al convertirse esta en un vehículo de intercambio cultural y de transmisión de los saberes externos al judaísmo tradicional como la filosofía y la ciencia⁵². Yēhudah ibn Tibbón (c.1120-c.1190), en el prólogo de su traducción del *Kitāb al-Luma‘* de Ibn Ġanaḥ (c.970-c.1040), expuso que las obras escritas en árabe estaban selladas y eran inaccesibles para los judíos exiliados en territorio cristiano hasta que fueron traducidas a la lengua santa y Abraham ibn

⁴⁹ Sobre las políticas educativas y de mecenazgo bajo los omeyas véase MARTÍNEZ DELGADO, 2019: 185-217.

⁵⁰ GENOT, 1990: 109-120.

⁵¹ Sobre este proceso véase ALONY, 1995: 11-70.

⁵² Sobre la labor de Abraham ibn ‘Ezra’ como intermediario cultural véase FREUDENTHAL, 2013: 52-81.

‘Ezra’ llegara a sus comunidades componiendo trabajos cortos⁵³. Precisamente, una de las primeras tareas que llevó a cabo Ibn ‘Ezra’ en Roma fue traducir al hebreo el *Libro de Hayyūg*⁵⁴, obra lexicográfica que constituiría un pilar fundamental en todas las gramáticas y comentarios bíblicos que comenzaría a escribir para sus mecenas. A esta traducción le siguió el *Sefer Moznayim* (1140-1142)⁵⁵, un tratado gramatical con una clara intención pedagógica que trata temas tan fundamentales del hebreo como las características del alefato, los paradigmas verbales o la propia terminología gramatical de la lengua.

Gracias a la cronología que S. Sela y G. Freudenthal elaboraron, sintetizando toda la investigación relativa a la datación de la producción escrita de Abraham ibn ‘Ezra’ desde su salida de al-Ándalus, podemos identificar el marco geográfico y temporal de cada una de sus obras. Así, sabemos que de Roma pasó a Lucca, donde compuso sus primeros tratados astronómicos, después a Pisa y de ahí a Mantua, donde en el año 1145 escribió el *Sefer Şaḥot*⁵⁶. Antes de finalizar su estancia en Italia estuvo un tiempo en Verona donde redactó obras como *Şafah Běrrurah*⁵⁷ y el *Sefer ha-Mispar*⁵⁸. No hay duda de que Ibn ‘Ezra’ demostró durante este tiempo una gran erudición en diversos campos del saber; sin embargo, la labor más importante que ejercerá Ibn ‘Ezra’ será la de exégeta.

El desconocimiento de la producción intelectual judeandalusí no quiere decir que la comunidad judía italiana fuese iletrada o ignorase por completo la actividad de las academias de Babilonia y el Norte de África. Existen evidencias para afirmar que antes de la llegada de Ibn ‘Ezra’, Italia ya era un importante centro de estudio del judaísmo rabínico, así como un puente entre las comunidades del imperio Bizantino, de la Europa occidental y del mundo islámico. Mošeh ben Ḥanoḵ (?–c. 965/970), que posiblemente era de origen italiano y dominaba el saber tradicional de raíz palestinese, se convirtió en el máximo dirigente espiritual de la comunidad judía de Córdoba en los

⁵³ SARNA, 1993: 6.

⁵⁴ DUKES, 1844.

⁵⁵ *Sefer Moznayim*, (ed. JIMÉNEZ PATÓN revisada por SÁENZ-BADILLOS, 2002).

⁵⁶ *Sefer Şaḥot* (ed. DEL VALLE RODRÍGUEZ, 1977).

⁵⁷ *Şafah Běrrurah* (ed. SÁENZ-BADILLOS, 2004).

⁵⁸ *Sefer ha-Mispar* (ed. SILBERBERG, 1895).

días del califato⁵⁹. Benjamín de Tudela comenta en su libro de viajes acerca de su visita a la ciudad de Roma⁶⁰:

Allí hay unos doscientos judíos honorables que no pagan impuesto a nadie, y entre ellos hay servidores del papa Alejandro, obispo mayor encargado de toda la cristiandad. Allí hay grandes sabios a cuya cabeza están: R. Daniel el maestro y R. Yěḥiel, servidor del Papa, joven hermoso, inteligente y sabio, que sale y entra libremente en casa del Papa, oficial de su casa y de cuanto en ella hay; es nieto de R. Natan el que escribiera el *Sefer he-Aruk*.

Este *Sefer he-Aruk*, compuesto en 1101 por Natan ben Yěḥiel (c. 1035-1106), líder de la academia de Roma, se trata de una obra lexicográfica de términos talmúdicos y midrásicos en la que se cita a los gaones de Babilonia y Kairuán⁶¹. Recientemente incluso se ha reconocido una escuela exegética italo-bizantina⁶² a la que el mismo Ibn ‘Ezra’ hace alusión en su primer comentario al Pentateuco⁶³:

La cuarta vía está cerca del punto y muchos [eruditos] la siguen. Esta es la vía que han seguido los sabios de las tierras de Grecia y de Edom. Estos no ponen su atención en la medida de la balanza, sino que se apoyan en la vía del *děraš*, como el *Leqaḥ Tov* o el *Or-Eynayim*. Sin embargo, dado que estos mismos *midrašim* se encuentran en los libros antiguos, ¿por qué nos fatigan escribiéndolos de nuevo?

La cuarta vía de la introducción escrita en Italia se centra en los eruditos judíos de Edom (el territorio cristiano) que empleaban el método exegético del *děraš* o interpretación midrásica de forma literal y no como un recurso retórico, alejándose de las normas gramaticales del texto. Ibn ‘Ezra’ ejemplifica esta vía con el *Leqaḥ Tov*, un comentario midrásico al Pentateuco y a las cinco *megillot* compuesto en el siglo XII por el líder de los rabanitas bizantinos Ṭobiyyah ben Eliezer. A esta obra le siguieron otros dos comentarios al Pentateuco que continuaron la línea del *Leqaḥ Tov* escritos en Italia

⁵⁹ SÁENZ-BADILLOS, 1991:19-20. Sobre la “leyenda de los cuatro cautivos” popularizada por Abraham ibn Daud véase *Sefer ha-Qabbalah*, 83-85.

⁶⁰ *Libro de viajes*, 55.

⁶¹ LANCASTER, 2003:3.

⁶² COHEN, 2020: 166-207. Sobre los comentarios bíblicos bizantinos en la guenizá de El Cairo véase STEINER, 2007: 243-262.

⁶³ WEISER, 1976a:7.

por Šěmu'el de Rossano y Měnaḥem ben Šělomoh. Los conocimientos de carácter gramatical de este último exégeta se reflejan en las alusiones a Měnaḥem ben Saruq en su comentario. La segunda obra que menciona Ibn 'Ezra' en su introducción, *Or-ʿEynayim*, fue un comentario elaborado por el discípulo de Ṭobiyyah, Me'ir de Kastoriá, que no ha llegado hasta nuestros días⁶⁴.

En Italia, el erudito andalusí centró sus esfuerzos en redactar comentarios a la mayoría de los libros de la Biblia, comenzando con Eclesiastés y Job, trabajos que le permitirían demostrar que los “saberes externos” como la ciencia no sólo eran compatibles con la tarea hermenéutica, sino que ofrecían un fundamento racional al judaísmo. El hebreo se convertiría en su lengua de comunicación a pesar de ser consciente de sus limitaciones lingüísticas a la hora de transmitir sus conocimientos en materia científica en comparación con el árabe. Aun así, Ibn 'Ezra' contribuyó notablemente al conocido renacimiento del siglo XII⁶⁵ facilitando el acceso a la ciencia en lengua hebrea mediante la búsqueda en el texto bíblico de una terminología científica⁶⁶.

Tras abandonar Verona, Ibn 'Ezra' se dirigió hacia el 1148 a la ciudad de Béziers en Provenza. Las causas que le condujeron a un continuo deambular por Europa son todavía desconocidas y tan sólo es posible extraer suposiciones de sus poemas y los prólogos de sus obras. Su prolífica producción en tierras cristianas dedicada a diferentes mecenas muestra que el andalusí fue bien acogido por las comunidades locales como un representante de la cultura judía del mundo islámico. A diferencia de lo que ocurría en estos territorios, los judíos europeos tendían a conformar comunidades más aisladas respecto a las influencias culturales del entorno en cuanto que empleaban las lenguas vernáculas para la comunicación oral y el hebreo como la lengua de la cultura. El carácter filológico, estético y científico, como lo define U. Simon, de la cultura andalusí expresada en judeo-árabe sin duda atrajo la atención de los rabinos y jefes de la academias europeas cuando Ibn 'Ezra' hizo su aparición en estas comunidades⁶⁷. No

⁶⁴ La tradición exegética bizantina es una cuestión todavía poco estudiada. Esta escuela tuvo su influencia en Asia Menor, los Balcanes y el sur de Italia e incluso llegó a desarrollar su propio uso del método del *pěšať* COHEN, 2020: 166-207.

⁶⁵ SÁENZ-BADILLOS, 2007:1-20.

⁶⁶ SELA, 2001: 65-87.

⁶⁷ SIMON, 2009: 167-189.

obstante, se desprende de su obra poética que en algún momento de su exilio pudo experimentar cierto choque cultural e incompreensión por parte de sus correligionarios ocasionado por la reticencia a incorporar disciplinas como la filosofía o la ciencia a la interpretación de la Biblia⁶⁸:

וּבְאֶדוֹם אֵין הַדֶּר לְכָל חָכָם הוּא דֶּר בְּאַדְמַת בֶּן קֶדָר עֲלִינוּ שְׂרָקִים

En Edom no hay gloria para ningún sabio que habite en la tierra de Kedar pues de nosotros se burlan

En las ciudades de Béziers y Narbona, Ibn ‘Ezra’ se dedicó especialmente a componer trabajos de astrología, entre los que destacó el *Rešit Hoḳmah*⁶⁹, tratado que expone las teorías astrológicas más conocidas de la época siguiendo a Claudio Ptolomeo y establece la necesidad de estudiar esta ciencia en esa búsqueda de la sabiduría que conduce al temor de Dios. El *Rešit Hoḳmah* gozó de una enorme popularidad en la Europa medieval y en el siglo XIII se llevó a cabo la primera traducción al francés⁷⁰. G. Freudenthal en un estudio que abarca la integración de la ciencia y la filosofía de origen árabe dentro de las comunidades judías del sur de Francia, señala que la recepción de estos saberes estuvo en gran medida influenciada tanto por las traducciones al hebreo de los tratados científicos y filosóficos como con la presencia de los intelectuales andalusíes que abandonaron la Península en el siglo XII⁷¹. Sin embargo, el interés por estas disciplinas se vio en ocasiones ensombrecido por las controversias entre los racionalistas y los defensores de la tradición, los últimos de los cuales concebían estas influencias como una amenaza a la identidad y unidad de la comunidad judía⁷². Es posible que esta tensión provocase la falta de mecenazgo que impidió a Ibn ‘Ezra’ establecerse teniendo que cambiar constantemente de ciudad y de país.

⁶⁸ KAHANA, 1922a: 25. GÓMEZ ARANDA, 2017: 55-56. SIMON, 2009: 174-176.

⁶⁹ *Rešit Hoḳmah* (ed. LEVY—CANTERA, 1939).

⁷⁰ GÓMEZ ARANDA, 2017: 62-66.

⁷¹ FREUDENTHAL, 1995: 26-29. Sobre la transmisión y recepción de los saberes del mundo medieval entre los judíos véase Ferre Cano, 2000: 81-93.

⁷² FREUDENTHAL, 1995: 43.

1.3 La estancia en Rouen

Alrededor del año 1153⁷³ Abraham ibn ‘Ezra’ arribó a la ciudad normanda de Rouen tras más de una década deambulando por Italia y el sur de Francia. Durante mucho tiempo se discutió a qué ubicación geográfica correspondía exactamente la grafía רדום y todas las variantes halladas en diferentes textos impresos y manuscritos, que señalaban este como el lugar en el que Ibn ‘Ezra’ habría producido algunas de las segundas versiones de sus comentarios bíblicos⁷⁴. El‘azar ben Mattityah en su supercomentario⁷⁵ al Pentateuco (s.XIII), indicó que רדום era una ciudad cercana a Inglaterra; mientras que dos siglos después, Yiṣḥaq Abravanel ubicó el segundo comentario a los Profetas Menores en Rouen siguiendo una tradición aparentemente ya asentada desde el siglo XII⁷⁶. Yosef ha-Kohen en su crónica ‘*Emeq ha-Baḳa*’⁷⁷ mencionó que esta obra la terminó Ibn ‘Ezra’ hacia el año 1157 en Rodas (Grecia), posiblemente debido a la confusión que generaba la variante ortográfica con *samek* final (רדום). Hoy en día, no cabe duda de que el exégeta andalusí pasó bastantes años componiendo obras como sus comentarios a Salmos⁷⁸, Daniel⁷⁹, Profetas Menores⁸⁰ y Éxodo⁸¹ en la capital de Normandía.

⁷³ Irene Lancaster sitúa la llegada de Ibn ‘Ezra’ a Rouen tras su paso por Narbona en el año 1152. Véase LANCASTER, 2003: 13-17.

⁷⁴ Sobre la problemática de dicha grafía véase GOLB, 1985: 171-207.

⁷⁵ Uriel Simon define supercomentario como “A supercommentary, as a commentary superimposed on a commentary, does not refer directly to the primary text being glossed and explained. Whereas a commentator on Scripture deals with a single text, the supercommentator has in front of him two texts of quite unequal status: one is sacred and obligatory, whereas the other is merely revered and indispensable”. SIMON, 1993: 86-128.

⁷⁶ El nombre árabe Radūm con el que se designa a la ciudad de Rouen se encuentra recogido desde mediados del siglo X en libro de viajes de Ibrahim ibn Yaqub de Tortosa. Por otro lado, el topónimo hebreo Rodom derivado del latín Rotomagus, del que también surgieron ciertas variantes, aparece en textos anteriores al siglo XIII como el manuscrito de la carta de Mar Rēuben ubicado en la Biblioteca Británica (Or. 5544, fol. 1) y estudiado por Jacob Mann. El escrito parece relatar hechos anteriores a la primera cruzada, por lo que podría datarse a finales del siglo XI. Cf. GOLB, 1985: 51-70.

⁷⁷ ‘*Emeq ha-Baḳa*’, 71.

⁷⁸ Cf. SIMON, 1991.

⁷⁹ MONDSCHIN, 1977.

⁸⁰ SIMON, 1989.

⁸¹ WEISER, 1976b.

A pesar de la escasa documentación de que disponemos sobre los orígenes de la presencia judía en la ciudad de Rouen –o Rodom como la denominaban los judíos medievales– se conservan unos pocos documentos que aportan información muy relevante acerca de la situación de la comunidad y que arrojan luz sobre el desplazamiento de Ibn ‘Ezra’ hacia esta región de Francia. Entre los documentos de la guenizá de El Cairo se halló una carta autógrafa en la que se explican detalladamente las vicisitudes que llevaron a un judío francés de nombre Mar Rěuben b. Yiřhaq a querer abandonar la ciudad de Rouen para pasar sus últimos días en Jerusalén. Mar Rěuben es descrito como un judío pudiente que poseía por herencia familiar tierras feudales, cuyo único descendiente fue asesinado junto a sus dos sirvientes cuando iban de camino a sus campos. La consecuente ausencia de un heredero varón dio lugar a que Mar Rěuben fuera desposeído de sus bienes antes de fallecer por el que en aquel entonces era el duque de Normandía, Roberto I (1005-1035), violando así las leyes feudales normandas que solamente autorizaban la incautación en caso de crimen o deslealtad⁸². Hechos anteriores a este son los que relata una crónica anónima del siglo XIII conservada en la Biblioteca de Parma. Durante la primera cruzada, los judíos del norte de Francia sufrieron las persecuciones del rey Roberto II (972-1031) y los barones, que les forzaban a elegir entre la muerte o la conversión. Ya’ăqob bar Yěqutiel, una figura influyente de la comunidad de Rouen, se enfrenta entonces a los nobles alegando que la autoridad para promulgar ese tipo de edictos residía únicamente en el papa y solicita reunirse con el pontífice⁸³. A su llegada a Italia, es acogido por la comunidad de Roma donde permanece unos años hasta que consigue detener el hostigamiento hacia los judíos franceses ofreciendo al papa una gran suma de dinero y financiación para sus misiones⁸⁴.

Los datos que aportan estos documentos permiten confirmar que ya en el siglo XI existía una importante comunidad bien asentada en el norte de Francia⁸⁵, cuyos miembros disfrutaban no sólo de un elevado estatus económico, sino también de una

⁸² GOLB, 1985: 51-70.

⁸³ CHAZAN: 2010: 122-123.

⁸⁴ GOLB, 1985: 31-50.

⁸⁵ La mayoría de las fuentes que nos permiten dilucidar la situación de la población judía en el norte de Francia aunque pertenecen al siglo XIII, hablan de un posible crecimiento progresivo de la comunidad entre los siglos XII y XIII hasta la expulsión en el año 1306. Cf. CHAZAN, 1969: 41-65: 42-43.

posición distinguida respecto a otras comunidades vecinas. La migración⁸⁶ de población judía hacia el norte estuvo motivada tanto por el comercio como por el apoyo y protección que prestaban aquellos que ostentaban la autoridad política de la región en la que habitaban, ya fuera el rey, un representante de la corona o un señor⁸⁷. En un primer momento parece ser que la economía de los judíos se basó en negocios locales o, en el caso de Rouen, en intercambios comerciales gracias a su puerto conocido desde la antigüedad por su situación estratégica a nivel logístico. Durante el siglo XII esta actividad económica se dirigió hacia el préstamo y la banca con la ayuda de los señores y barones que claramente se beneficiaban de los impuestos fiscales de estas transacciones⁸⁸. La necesidad de entablar una red de comunicación entre los correligionarios y sus benefactores, derivada de los negocios, facilitó la organización de la propia comunidad judía local, así como la interacción con otras comunidades fuera de la región y sus mismos vecinos cristianos. Este flujo de población favoreció, además, el intercambio cultural y estimuló la vida intelectual en el norte, lo que se ve reflejado en las referencias a sinagogas y academias que en muchas ocasiones no se limitaban a una por comunidad⁸⁹.

En Francia y las zonas cercanas al Rin, a diferencia de otras comunidades como la andalusí, los estudios se centraron sobre todo en la Biblia y en los textos rabínicos clásicos en lugar de otras disciplinas como la filosofía y la ciencia. A finales del siglo XI era posible encontrar por todo el Norte de Francia a los llamados tosafistas, una generación de discípulos de Raši (1040-1105) formados en la academia de Troyes que se encargó de completar sus comentarios al Talmud y a la Biblia, así como difundir sus métodos exegéticos⁹⁰. R. Šelomoh ben Yiṣḥaq mejor conocido por el acrónimo Raši, fundó la academia Yešivat Geon Ya'āqob alrededor del 1070, cuando apenas tenía unos treinta años. Según se puede leer en el corpus de sus *reponsa* su objetivo fue hacer de su escuela un importante centro intelectual y espiritual para el mundo judío y prueba de

⁸⁶ Sobre los cambios y movimientos migratorios de la comunidad judía durante la Edad Media véase CHAZAN 2012: 85-106.

⁸⁷ SAPIR ABULAFIA, 2014: 67.

⁸⁸ SAÉN-Z-BADILLOS, 2006: 117-133.

⁸⁹ CHAZAN, 1969: 47.

⁹⁰ SAÉN-Z-BADILLOS-TARGARONA BORRÁS, 2016: 131.

ello fue su nombre que recordaba a los históricos centros del saber de Babilonia⁹¹. Raši se interesó por la gramática de la lengua hebrea e introdujo el método del *pešať*, que hasta entonces no había tenido precedentes en Europa, sin dejar a un lado la interpretación midrásica propia de los círculos ashkenazíes⁹². El *pešať* o interpretación literal, se convirtió en una herramienta hermenéutica útil en las polémicas contra el cristianismo para los exégetas judíos que, al mismo tiempo eran leídos por los intelectuales cristianos interesados en ahondar en el *sensus literalis* de las Escrituras. Benjamín de Tudela señaló que en las comunidades judías francesas que visitó se encontraban los más importantes eruditos de la época, los cuales disponían de escuelas permanentes para el estudio del Talmud⁹³. Se sabe que Ibn ‘Ezra’ mantuvo contacto con algunos de estos estudiosos como Šěmu’el ben Me’ir (Rašbam) y Ya‘aqob ben Me’ir (Rabenu Tam), nieto de Raši. A Rabenu Tam (1110-1171) llegó a escribirle una carta en verso al estilo andalusí a la que él respondió e incluso discutieron temas relacionados con la interpretación de la Torah⁹⁴.

A pesar de la tensión provocada por las cruzadas, en el norte de Europa floreció la cultura tanto judía como cristiana, por lo que no es de extrañar que Abraham ibn ‘Ezra’ se desplazara desde la ciudad de Narbona, al sur, hasta Rouen en busca de nuevos mecenas que le acogiesen. Los restos arqueológicos hallados en 1976 en Rouen y la documentación disponible acerca de su judería precisamente sugieren que la academia de la ciudad fue un edificio monumental destinado a la educación judía superior⁹⁵. Esta misma *yešivah* posiblemente estuvo presidida por Šěmu’el ben Me’ir (c.1080-c.1174), nieto de Raši, en el momento en que Ibn ‘Ezra’ llegó a Rouen⁹⁶.

⁹¹ Yešivat Gėon Ya‘aqob fue también el nombre de la academia ubicada en Bagdad dirigida por R. Yišhaq b. Mošeh b. Sakri que tuvo su origen en la academia de Sura fundada en el 219. Cf. GRUBER: 2004:19.

⁹² El método empleado por Raši y su adherencia al *pešať* ha sido ampliamente discutido debido a esta dependencia de la exegesis midrásica presente en sus interpretaciones. Sobre las nuevas perspectivas acerca del concepto de *pešať* en la obra de Raši véase COHEN, 2020.

⁹³ *Libro de viajes*, 54-55.

⁹⁴ GOLB, 1985: 171-209

⁹⁵ GOLB, 2012: 154-169.

⁹⁶ GOLB, 1986: 71-89.

Una vez allí compuso, entre otras obras, los comentarios a Ester II, Daniel II, Salmos II, Cantares II, Éxodo II, Profetas Menores II y Génesis II⁹⁷, todos ellos segundas recensiones de trabajos realizados previamente⁹⁸ en los que demostró su madurez tras años de estudio y enseñanza en Italia y Provenza. Sus comentarios ahora presentaban introducciones más cortas, explicaciones más detalladas y una postura hacia las interpretaciones rabínicas tradicionales mucho menos crítica que en su etapa anterior, respondiendo así a las necesidades de sus nuevos estudiantes y mecenas.

Según el poema introductorio de Génesis II parece que Ibn ‘Ezra’, estando enfermo, tuvo la intención de escribir un segundo comentario al Pentateuco en Rouen para su entonces protector Mošeh ben Me’ir⁹⁹:

עֲזַרְהוּ עָדִי הָלוֹם וּמִסְפָּר / שְׁנֵי חַיֵּי שְׁמִנָּה עַל שְׁמִנָּה
בְּזִקְנוּתוֹ מְכָרוּהוּ עֲוֹנָיו / בְּיַד מַכָּה חֲדָשָׁה גַם יְשָׁנָה
וְרַב מִשָּׁה בָּנוּ מְאִיר סֶמֶכוֹ / וְיָשָׁב גּוֹר כְּכַפֶּה רַעֲנָנָה
וְנִדְרָתִי לֹאֵל נָדָר בְּחֻלִּי / לְבָאֵר דֶּת בְּהֵר סִינֵי נְתוּנָה

Le ha ayudado hasta aquí y el número de / los años de su vida contaban ocho veces ocho. /
En su vejez sus pecados lo vendieron / a una afección tan nueva como vieja. / Mas R.
Mošeh ben Me’ir lo mantuvo / hasta que su cuerpo volvió a ser como una vigorosa
palmera / y entonces hice el voto a Dios en mi enfermedad / de comentar la Ley entregada
en el Sinaí.

Sin embargo, no encontramos indicios de que llegara a finalizar por completo este proyecto, puesto que únicamente se conserva un segundo comentario a Éxodo y el comentario fragmentario a Génesis que finaliza de forma abrupta en la *parašat lek lekā*. La investigación que se ha llevado a cabo hasta el momento en torno a estos trabajos, teniendo en cuenta los datos que aporta la introducción, ha considerado que ambos formarían parte de una segunda recensión al Pentateuco escrita entre 1155 y 1157¹⁰⁰. U.

⁹⁷ Abraham ibn ‘Ezra también escribiría aquí otras composiciones de carácter científico como *Luhot III*, *Sefer ha-Te’amim*, *Sefer Mišpeṭei ha-Mazzalot*, *Sefer ha-Moladot II*, *Sefer ha-še’lot II*, *Tractatus de astrolabio*, *Liber de nativitibus* y *Sefer Yesod Mispar*.

⁹⁸ Sobre la producción exegetica de Abraham ibn ‘Ezra’, véase GÓMEZ ARANDA, 2012: 81-104.

⁹⁹ Se sigue aquí el texto de los manuscritos. Una traducción parcial al inglés se puede encontrar en GOLB, 2012: 268 y al francés en GOLB, 1984:184.

¹⁰⁰ LANCASTER, 2003: 14. SELA-FREUDENTHAL, 2006: 21. GÓMEZ ARANDA, 2017: 67.

Simon¹⁰¹ afirma que el comentario largo a Éxodo (Éxodo II), la versión estándar incluida en las biblias rabínicas, no puede constituir una composición independiente puesto que carece de un prefacio propio y se puede apreciar una relación directa entre algunas interpretaciones de Éxodo y la introducción de Génesis II¹⁰². No obstante, resulta llamativo que este último esté inacabado cuando fue compuesto entre 1155 y 1156 mientras que Éxodo II, conservado en su totalidad fuera escrito posteriormente (entre 1155 y 1157)¹⁰³. M. Friedländer resolvió esta cuestión en el siglo XIX fechando la composición de Génesis II en el año 4916 (1156), tres años más tarde que el comentario largo a Éxodo (4913/1153), y atribuyendo a la enfermedad que Ibn 'Ezra' menciona en la segunda introducción el motivo por el que nunca llegó a finalizar esta obra¹⁰⁴.

Dos años más tarde de que S. Sela y G. Freudenthal dataran de nuevo todas las obras de Ibn 'Ezra', I. Kislev realizó un estudio acerca de estos dos comentarios, concluyendo que la hipótesis de que fueran parte de un único comentario al Pentateuco resulta inconsistente si se analizaban sus contenidos y características externas. El análisis aporta seis razones que demostrarían la falta de conexión entre Génesis II y Éxodo II: (1) los dos comentarios estructuran el contenido de diferente forma, (2) Éxodo II es relativamente más largo que Génesis II, (3) los comentarios difieren significativamente en sus estados de preservación, (4) únicamente Éxodo II contiene poemas introductorios al comienzo de cada porción de lectura de la Torah, (5) en las repeticiones palabra por palabra no hay referencias, (6) los contenidos de Génesis II y Éxodo II se superponen en muchas ocasiones; si ambos comentarios fueran parte de un mismo trabajo, no habría necesidad de repetir explicaciones¹⁰⁵. Según I. Kislev, las referencias cruzadas que tanto Y. L. Fleischer como U. Simon utilizan como prueba de la unidad de ambos comentarios no son suficientes para sostener tal afirmación ya que, se pueden encontrar en la primera recensión de Génesis, se pueden referir simplemente a la intención del autor o bien, son escasas en comparación a las referencias internas.

¹⁰¹ Véase la introducción de Uriel Simon en la edición Haketer disponible en la web <https://www.mgketer.org/>. SIMON, 2012.

¹⁰² Véase la descripción del método exegético de los caraítas y la explicación a Éxodo 34,21 de comentario largo.

¹⁰³ SELA-FREUDENTHAL, 2006: 21

¹⁰⁴ FRIEDLÄNDER, 1877: 160-161,195.

¹⁰⁵ KISLEV, 2009: 284-285.

Génesis II y Éxodo II vendrían a ser, entonces, dos composiciones independientes de distinta naturaleza.

1.4 El segundo comentario a Génesis y su repercusión en la biografía de Ibn ‘Ezra’

I. Kislev estudió también el efecto de esta tesis en los datos cronológicos de la biografía de Abraham ibn ‘Ezra’. Simon sitúa la redacción del segundo comentario a Éxodo en una franja temporal similar a la que señalan Sela y Freundenthal, entre 1156 y 1158, aunque difiere en la fecha de composición de Génesis II. Mientras el listado cronológico de Sela y Freundenthal marcan los años 1155-56 como la fecha aproximada en la que se redactaría esta segunda recensión al libro de Génesis, Simon propone que Ibn ‘Ezra’ habría dejado un espacio de tiempo entre ambas obras y que por lo tanto, el texto dataría de los años 1152-1153. La ubicación temporal de estos dos comentarios resulta determinante para arrojar luz sobre los datos biográficos del intelectual andalusí, dado que se conservan manuscritos que aportan cierta información cronológica. Tres manuscritos del comentario a Génesis II contienen un poema introductorio en el que se afirma que Ibn ‘Ezra’ se dispuso a redactar la obra a la edad de 64 años y al menos otros tres de Éxodo II mantienen un colofón que registra la finalización del comentario en el año 4913 (1152-53). Si se tiene en cuenta la fuente más cercana a su muerte, un colofón de un manuscrito de su comentario al Pentateuco, Ibn ‘Ezra’ habría fallecido a la edad de 75 años¹⁰⁶:

El lunes, primer día del primer mes de Adar del año 4927 (1166-67) falleció Ibn ‘Ezra’, de bendita memoria, a los 75 años de edad. Y escribió su propio epitafio el año de su muerte: «Y Abraham tenía 75 años cuando se libró de la ira de Dios. Que su alma sea reunida en un haz con los vivos».

Cincuenta años después del fallecimiento de Ibn ‘Ezra’, R. Mošeh Taku (1250-1230), un conocido tosafista nacido en Bohemia, recogió en su tratado de polémica

¹⁰⁶ KISLEV, 2009: 294-295.

titulado *Kētab Tammin* que había oído a personas procedentes de Inglaterra¹⁰⁷ decir que el erudito andalusí había muerto allí¹⁰⁸. Abraham ibn ‘Ezra’ se habría trasladado a Londres desde el norte de Francia entre 1157 y 1158, año en el que finalizó el *Sefer Yesod Mora*¹⁰⁹. Si Ibn ‘Ezra’ vivió 75 años y murió en 1167 posiblemente en la capital inglesa, tendría que haber nacido entonces entre 1091 y 1092. Sin embargo, si los comentarios a Génesis II y Éxodo II formasen parte de una misma obra, hubiera tenido 64 años en el momento de escribir la recensión francesa de Éxodo; es decir, 1153, tal y como atestigua la información biográfica de estos manuscritos, por lo que la fecha de su muerte no encajaría con estos datos. Esta contradicción ha llevado a los investigadores a buscar soluciones de todo tipo, desde suponer sin evidencia que los manuscritos en los que se señala la fecha de Éxodo II han sido alterados, como sostiene Rapoport¹¹⁰, a directamente enmendar la edad a la que falleció Abraham ibn ‘Ezra’ como hizo Graetz¹¹¹. Fleischer, por su parte, sugiere que el testimonio del colofón del comentario al Pentateuco es erróneo y habría que sustituir el año תתקכ"ז (4927=1167) por el תתקכ"ד (4924=1164)¹¹².

En su análisis sobre las repercusiones de Génesis II y Éxodo II en los datos cronológicos de Ibn ‘Ezra’, I. Kislev parte de dos presupuestos: (1) ambos comentarios

¹⁰⁷ No será hasta el siglo XV cuando las crónicas mencionen su fallecimiento en Sefarad. La obra de derecho *Qīṣṣur zeker Ṣaddīq* de R. Yosef ben Ṣaddīq, incluye un capítulo dedicado a la cronología judía desde la creación hasta sus días en el que recoge la muerte de Abraham ibn ‘Ezra’: “Murió R. Abraham ben Ezra en Calahorra en el 4925. Sus antepasados fueron de los más importantes de Granada y la tradición que había en la comunidad judía de Granada era que pertenecían a los habitantes de Jerusalén, ciudad santa, procedentes de los de Judá y los de Benjamín.”, MORENO KOCH, 1992: 45. También el *Sefer ha-Qabbalah* (s. XVI) de Abraham ben Šēlomoh de Torrutiel hace referencia a la muerte del intelectual en Calahorra: “He visto en las recomendaciones de Rambam, su recuerdo sea para bendición, a su hijo Abraham [la siguiente]: que no se esforzara en leer sino los libros de Ha-Raba [R. Abraham ibn Ezra]. Se decía que su ilustre linaje procedía de los habitantes de Jerusalén, sea restaurada pronto en nuestros días. Falleció en Calahorra, en el año 4925 [1165] de la creación”. MORENO KOCH, 1992: 73.

¹⁰⁸ CANTERA MONTENEGRO, 2004: 246.

¹⁰⁹ LEVIN, 1985: 311-374 y *Yesod Mora*’ (ed. COHEN-SIMON, 2018).

¹¹⁰ RAPOPORT, 1839: 273.

¹¹¹ GRAETZ, 1895: 450-451.

¹¹² En las actas del Simposio Internacional “Abraham ibn Ezra y su tiempo”, H. Beinart coincide con la idea de Fleischer. Cf. BEINART, 1990: 38

son obras independientes escritas en momentos diferentes y (2) los detalles biográficos deben reconstruirse a partir del testimonio manuscrito, sin necesidad de enmiendas infundadas. De este modo, se consigue solventar la aparente contradicción entre los datos que aportan los colofones: Abraham ibn 'Ezra' falleció en 4927 (1167) a la edad de 75 años, por lo que nació alrededor del 1091-1092. Finalizó el comentario largo a Éxodo en el 4913 (1152-1153) y tiempo más tarde, a la edad de 64 se dispuso a comenzar un nuevo comentario al Pentateuco. Tal y como se infiere de las menciones en pasado a Daniel II (1155) en Génesis II, este segundo comentario se habría escrito posteriormente, alrededor del 1155 y el 1156. Por razones aún desconocidas nunca llegó a completar el comentario largo a Génesis, pero acto seguido continuó con la recensión francesa a Salmos II. Estos comentarios, entendiéndose como obras que supondrían dos encargos, seguramente a distintos mecenas, vendrían a confirmar la evidencia de los manuscritos¹¹³

¹¹³ KISLEV, 2009: 297.

*Viajes de Abraham ibn 'Ezra' **



* Fechas aproximadas tomadas de la cronología de S. Sela y G. Freudenthal.

2. LOS MANUSCRITOS DEL SEGUNDO COMENTARIO A GÉNESIS

Una de las primeras identificaciones de manuscritos del segundo comentario a Génesis de la que se tiene constancia la realizó M. Friedländer en su trabajo *Essays on the Writings of Abraham ibn 'Ezra'* publicado en 1877. Esta recopilación de ensayos acerca de la obra de Abraham ibn 'Ezra' ofrece una descripción de los tres manuscritos conocidos hasta el momento¹ sobre los cuales se basó la edición que se incluye en forma de apéndice: British Museum, Add. 27038, Bodl. No. 1234, 9 y Bodl. No. 225,1. Estas copias, actualmente ubicadas en la Biblioteca Bodleiana y la Biblioteca Británica, se recogieron en los catálogos de manuscritos hebreos de A. Neubauer² (1886) y G. Margoliouth (volumen de 1915)³ que vieron la luz unos años más tarde. En la adenda al catálogo de Neubauer que M. Beit-Arié llevó a cabo en 1994⁴, se añadió algo más de información a la descripción de los manuscritos, sobre todo en lo referente a su datación. Según Friedländer, el British Museum, Add. 27038 y el Bodl. No. 1234, 9 podrían ser reproducciones de un antígrafo idéntico⁵ o que incluso este último sea una copia del primero, pues sus variantes textuales son realmente escasas. Asimismo, otro indicio de la relación entre los dos manuscritos vendría a ser el hecho de que ambos fueron elaborados durante la misma época y en el mismo lugar, pudiéndose constatar ello con la similar grafía italiana cursiva que presentan.

En 1976 A. Weiser lanzó su conocido volumen con los dos comentarios al libro de Génesis, cuyo subtítulo asegura ser una publicación basada en manuscritos y en las primeras ediciones de los textos. Sin embargo, la introducción del volumen no sólo no aporta ningún dato acerca de las fuentes manuscritas empleadas en la edición del segundo comentario, sino que parece reproducir la que se encuentra en el apéndice de Friedländer⁶. La tercera edición revisada de la *Miqra'ot G'dolot "Haketer"* (2008) editada por M. Cohen en 1997, en la que se añadió el comentario completo al Pentateuco junto con el segundo comentario a Génesis, ofrece en su introducción un

¹ FRIEDLÄNDER, 1877: 203.

² NEUBAUER, 1886: 40-41 y 435-436.

³ MARGOLIOUTH, 1915: 446-447.

⁴ BEIT-ARIÉ, 1994: 32 y 201.

⁵ FRIEDLÄNDER, 1877: 203.

⁶ WEISER, 1976: 138-197 y FRIEDLÄNDER, 187: 1-78 (apéndice).

listado de cuatro manuscritos que agregó a los anteriores el Ms. L813 del Jewish Theological Seminary.

A diferencia de lo que ocurre con su primer comentario que se conserva en al menos sesenta copias, en la actualidad sólo podemos sumar a esta lista dos manuscritos más⁷ que se recogen en la presente edición:

א) JTS Ms. 961⁸, s. XV (Nueva York-L831 según la edición de “Haketer”)⁹.

ב) Manuscrito de la colección privada perteneciente a la familia Boesky¹⁰, s. XVI.

ג) JTS Ms. 2321¹¹ s. XVI aproximadamente.

ד) British Library Add. Ms. 27038 (British Museum, Add. 27038 según Friedländer)¹², s. XVI-XVII.

ה) Bodleian Library Ms. Mich. 238 (1234 según el catálogo de Neubauer)¹³, s. XVII.

ו) Bodleian Library Ms. Opp. Add. Qu.22 (225 según el catálogo de Neubauer)¹⁴, s. XIV.

La información que nos proporcionan estas copias es difícilmente concluyente en lo que al proceso de formación y transmisión se refiere, ya que muestran una realidad mucho más compleja que la reflejada en las ediciones. La copia más antigua de origen sefardí data del siglo XIV, doscientos años más tarde de la supuesta fecha de composición del comentario. La copia microfilmada se encuentra bastante deteriorada y

⁷ I. Kislev menciona que sólo se conservan cinco manuscritos de este comentario: “The long commentary to Exodus has been preserved in its entirety and in many manuscripts, whereas the second recension of the commentary to Genesis is witnessed by only five extant manuscripts, containing only the initial chapters of the commentary”. KISLEV, 2009: 284.

⁸ Disponible para consulta en línea. NLI Film no: F 24067.

⁹ *Miqra'ot Gedolot “Haketer”- Génesis I*, 13.

¹⁰ No digitalizado. NLI Film no: F 75725.

¹¹ Disponible para consulta en línea. NLI Film no: F 28574.

¹² Disponible para consulta en línea. NLI Film no: F 5716.

¹³ No digitalizado. NLI Film no: F 22048

¹⁴ No digitalizado. NLI Film no: F 16361

sólo se han podido recuperar unas pocas secciones que aparecen, aparentemente, mezcladas con el primer comentario. El resto de manuscritos vienen compilados en códices junto con otras obras de Ibn ‘Ezra’ como los dos comentarios a Éxodo, *Iggeret ha-Šabbat*, *Yesod Mora*’ o el *Sefer ha-Šem*, todas ellas perfectamente diferenciadas. En lo referente a la estructura del texto, la mayoría de copias comparten el mismo esquema en el cuerpo del comentario. Tras un poema y una introducción acerca de los métodos exegéticos, el texto se divide de acuerdo a las porciones que conforman el ciclo anual de lectura o *parašiyot* y estas a su vez en dos secciones: una llamada *diqduq* (hasta el capítulo 17) con anotaciones de naturaleza gramatical y otra denominada *peruś* (hasta el capítulo 12) que aborda la interpretación exegética de la porción que se está tratando¹⁵. El comentario, entonces, presenta la siguiente estructura:

División de la obra según los manuscritos

- A) Poema
- B) Introducción en prosa rimada [glosa y fragmentos censurados]
- C) 1º *parašah* [*diqduq* + *peruś* con fragmento conservado en las copias más antiguas]
- D) 2º *parašah* [*diqduq* + *peruś*]
- E) 3º *parašah* [*diqduq* + *peruś*]
- F) Anexo de Londres

En cuanto al poema que precede la introducción, este aparece únicamente en los tres manuscritos italianos más tardíos (JTS Ms. 2321, British Library Add. Ms. 27038 y Bodleian Library Ms. Mich. 238). Al igual que sucede con el segundo comentario a Éxodo, el poema no se recogió en todas las copias manuscritas, dificultando así el análisis de la autoría original¹⁶. Abraham ibn ‘Ezra’ acostumbraba a iniciar sus comentarios bíblicos con composiciones poéticas relacionadas con el libro que se iba a interpretar y en las que también dejaba alguna nota de tipo biográfico. En este caso si la

¹⁵ Este no es el único comentario de Abraham ibn Ezra que presenta esta estructura, otro ejemplo puede verse en el comentario a Lamentaciones. ORTEGA-MONASTERIO, 2003: 371-372.

¹⁶ Sobre poemas introductorios en el segundo comentario a Éxodo véase MONDSCHIEIN, 2012: 219-249.

composición es original, aspecto que hasta el momento no se ha puesto en duda, el poema nos proporciona una valiosa información acerca del paso de Abraham ibn ‘Ezra’ por el norte de Francia.

El JTS Ms. 961, si bien presenta la lectura más compleja de todas las copias, es el único manuscrito sefardí legible que, junto al Bodleian Library Ms. Opp. Add. Qu.22, conserva un fragmento perdido en el resto de manuscritos¹⁷. No obstante, el JTS Ms. 961 se ha podido emplear únicamente como base para la edición de la primera *parašah*, debido a que la introducción no está completa, ya sea intencionalmente o por descuido del copista, además de que el texto termina con el comentario exegético de esta misma sección. Lo que llama la atención en esta copia es el texto omitido entre el tercer y cuarto método exegético, correspondientes a la exégesis gaónica y al *děraš* respectivamente. Es en esta descripción dedicada a la interpretación rabínica tradicional donde parece ser que se ha introducido una glosa que rompe la rima con la que se presenta el exordio¹⁸. Este fenómeno no ocurre, sin embargo, con la introducción del primer comentario que mantiene en todo momento la rima hasta el final¹⁹:

הַדְרָף הָאֶחָד אֲרוּכָה וְרַחֲבָה / וּמִנְפָּשׁוֹת אֲנָשֵׁי דוֹרֵנוּ נִשְׁגְּבָה / וְאִם הָאֶמֶת כְּנִקְוָדָה בְּתוֹף עֲגוּלָה / זֹאת הַדְרָף בָּקוּ
הַרְקֵב / הוּא הַחוּט הַסּוֹכֵב בְּתַחֲלָה /

Teniendo en cuenta que el contenido se centra en no descartar la tradición rabínica en todos los casos, no sería de extrañar que en algún momento se hubiera podido insertar este fragmento similar al de su crítica hacia el *midraš* en el *Šafah Běrrurah*²⁰ para tratar de suavizar las críticas que Ibn ‘Ezra’ lanza contra el predominio del *děraš* en la exégesis de su tiempo. Ambas introducciones están adaptadas al público receptor y en el caso de la exégesis rabínica, la actitud hacia este método depende del contexto en el que compone dichos trabajos. Como se ha comentado anteriormente, a la llegada de Ibn ‘Ezra’ a Francia, estas comunidades todavía dependían en gran parte de los escritos clásicos para interpretar la Biblia. En el círculo imaginario con el que Ibn ‘Ezra’ ilustra la distancia de los cinco métodos exegéticos respecto al punto central, que

¹⁷ FRIEDLÄNDER, 1877: 203. Véase también el folio 11v del JTS 961 en el aparato.

¹⁸ Véase el anexo con la introducción vocalizada.

¹⁹ WEISER, 1976a: 1.

²⁰ *Šafah Běrrurah*, 104-106.

representa la correcta y verdadera interpretación, el *děraš* se halla cerca pero no en el mismo centro en el comentario de Lucca; mientras que en el de Rouen puede encontrarse tanto en el punto central del círculo como fuera de él. Para el exégeta andalusí, los *midrašim* contienen en muchas ocasiones interpretaciones irracionales que se alejan del sentido más simple que proporciona el análisis gramatical del texto²¹. No obstante, no duda en emplearlos con mucha más frecuencia a la hora de componer comentarios durante su magisterio en Francia. Al comienzo de su descripción del cuarto método, el fragmento que todavía mantiene la prosa rimada establece de forma clara una serie de criterios hermenéuticos para aquellos pasajes contradictorios no sólo en la Biblia sino también en la Mišnah o el Talmud; por lo que no se puede descartar, entonces, la idea de que esta glosa responda a la recepción y transmisión del texto en aquellas comunidades más adheridas al *děraš* que a los métodos exegeticos de la escuela andalusí.

Otro rasgo a destacar de estos manuscritos es el anexo que acompaña todas las copias completas²². La sección exegetica del capítulo doce finaliza de forma abrupta en el versículo once con una nota del copista en la que advierte que lo comentado hasta ese entonces fue escrito en Francia y lo que viene a continuación en Londres²³. El texto, que corresponde a la interpretación de la *parašat wayeḥi* (Ge 47,28-49,10), está redactado por Yosef de Maudeville²⁴, discípulo y mecenas de Abraham ibn ‘Ezra’ durante su estancia en Londres. La interpretación de la *parašah* comienza con una nota en la que el autor afirma haber recogido las enseñanzas del tudelano en la capital inglesa²⁵:

אני יוסף בר יעקב ממודויל שמעתי מפי זה החכם פירוש זאת הפרשה בלונדרש וכתבתי בלשוני / Yo, Yosef bar Ya‘aqob de Maudeville, escuché en boca del sabio la interpretación de esta *parašah* en Londres y la puse por escrito con mis palabras.

Aunque no existen pruebas de que hubiera estudiado bajo su tutela en Rouen, es posible que su relación empezara de algún modo en esta etapa, teniendo en cuenta que

²¹ Para la traducción y el análisis del cuarto método en el primer comentario véase LANCASTER, 2003: 162-171.

²² No se ha incluido este comentario en este trabajo al considerarse un texto independiente.

²³ Véase el folio 34r de la edición.

²⁴ El manuscrito Boesky es el único que no recoge el íncipit.

²⁵ WEISER, 1976a: 194.

las comunidades judías de Normandía estaban estrechamente ligadas a las inglesas²⁶. A él le dedicó el tratado teológico *Yesod Mora* que escribió en Londres en el año 1158 con un panegírico en el que el mismo autor le reconoce como pupilo y benefactor al que había escrito varias obras. Los manuscritos del segundo comentario a Génesis no son los únicos que presentan explicaciones añadidas por Yosef b. Ya'āqob, los comentarios a Éxodo, Salmos y Profetas Menores²⁷ que fueron compuestos en Rouen incluyen igualmente adiciones de su estudiante. Este pasaje junto con otro fragmento hallado por A. Mondschein²⁸ que contiene el comentario *parašat wayislah* (Ge 35:1-26), han sido identificados como un tercer comentario a Génesis que Ibn 'Ezra' compondría y enseñaría personalmente a Yosef de Maudeville durante su última etapa en Inglaterra²⁹.

Resumen de la relación de contenidos según las copias manuscritas

COPIA	CONTENIDOS
א	Introducción deteriorada sin glosa + 1º <i>parašah</i> con fragmento perdido en el resto de copias
ב	Introducción con glosa y sin censura + comentario completo + anexo
ג	Poema + introducción con glosa y censura + comentario completo + anexo
ד	Poema + introducción con glosa y censura + comentario completo + anexo
ה	Poema + introducción con glosa y censura + comentario completo + anexo
ו	Manuscrito deteriorado con fragmento perdido en el resto de copias

²⁶ GOLB, 2012: 304-307.

²⁷ El manuscrito British Museum Add. 24896 contiene al final del comentario a Profetas Menores una nota similar a la del anexo. FRIEDLÄNDER, 1877: 209.

²⁸ MONDSCHIN, 1997: 167-179.

²⁹ SELA-FREUDENTHAL, 2006: 46.

2.1 Criterios para la fijación del texto

Para la fijación del texto hebreo se ha optado por una edición diplomática, siguiendo los criterios de la escuela de Jerusalén³⁰ para así, procurar conservar en la edición los fenómenos lingüísticos propios de los manuscritos, así como las particularidades de su proceso de transmisión. Debido a que ninguna de las copias está realmente completa y las que presentan el mayor número de elementos son manuscritos bastante tardíos y con más añadidos, no se ha podido seleccionar un único manuscrito base. Por el contrario, gran parte del texto se ha tomado del manuscrito 'ב, no empleado en las ediciones anteriores, mientras que la primera *parašah* con el fragmento perdido en el resto de copias que menciona Friedländer³¹, se ha recuperado del 'א. En un primer momento, se elaboró una versión respetando la disposición del texto en los manuscritos. Sin embargo, en aras de facilitar la lectura y evitar cambios bruscos de disposición entre copias, se ha preferido colocar el texto seguido, eliminando reclamos y marcando los lemas y los versículos que se comentan.

En el aparato, el texto se ha cotejado con el resto de copias tardías y se han indicado los fragmentos censurados y omitidos. Respecto al manuscrito 'י, el más antiguo de los seis, se han añadido variantes hasta donde las condiciones del manuscrito lo permitieron.

Manuscritos empleados como base

MANUSCRITO	CONTENIDO
JTS Ms. 2321 (א)	Poema
JTS Ms. 961 (א)	1º <i>parašah</i>
Boesky (ב)	Introducción + 2º y 3º <i>parašah</i>

³⁰ Cf. BLAU, 1980.

³¹ Véanse los folios 11v y 12r del JTS Ms. 961

3. EL CONTEXTO HISTÓRICO DE LOS MANUSCRITOS DEL SEGUNDO COMENTARIO A GÉNESIS

La invención de la imprenta en el siglo XV supuso un cambio significativo en el paradigma de la producción textual universal y en la hebrea en particular. Aunque la elaboración de manuscritos constituía de por sí una tarea colaborativa entre diferentes agentes como escribas, mecenas, autores e ilustradores, no dejaba de enmarcarse en un ámbito más privado y restringido a unas determinadas élites económicas e intelectuales. El libro y las nuevas figuras que surgieron a su alrededor, trajeron consigo no sólo la diseminación del conocimiento a otros estratos, sino también un cambio en las interacciones sociales que implicaban la producción textual en este nuevo soporte¹⁴⁵.

Si bien las comunidades judías adoptaron rápidamente este método de publicación, la imprenta no desplazó completamente la producción de manuscritos, los cuales todavía desempeñaban un papel central en la vida de las comunidades judías. Los textos litúrgicos y los escritos de los principales intelectuales del judaísmo, fueron algunas de las obras que los escribas continuaron copiando al mismo tiempo que proliferaban los libros impresos. Esta persistencia en el soporte escrito a mano se refleja en el hecho de que pese a la destrucción y el deterioro que sufrieron los manuscritos durante la Edad Media, gran parte de las obras de este periodo se conservan en la actualidad en copias de época moderna. El segundo comentario a Génesis de Abraham ibn 'Ezra' es clara muestra de ello al no haberse prácticamente preservado sino en manuscritos italianos de entre los siglos XV y XVII. A lo largo del siglo XVI, Italia y especialmente la ciudad de Venecia, dominó el panorama de la producción textual hebrea con la llegada de Daniel Bomberg a dicha ciudad en algún momento previo al año 1515. La imprenta de Bomberg y Félix Pratensis, contó con el beneplácito del papa León X, ganando así el monopolio de la publicación de libros hebreos en Venecia antes incluso que editores judíos precedentes. Aquellas comunidades como las del norte de África y Oriente Medio que no contaban con sus propias imprentas se nutrieron especialmente de los libros impresos en Italia, los cuales no siempre satisfacían la demanda. Es por ello que la actividad de los escribas continuaba siendo esencial y

¹⁴⁵ Sobre la historia del libro hebreo en Italia véase SHEAR-HACKER, 2011: 1-16. Una versión en inglés de este capítulo puede encontrarse en LUIS COBREROS, 2023: 259-282.

coexistió con la de los impresores, especialmente en los primeros años del invento de Gutenberg en los que el manuscrito era el modelo a reproducir.

Si este nuevo método de producción textual condujo hacia una estrecha colaboración entre editores judíos y cristianos, como se refleja en la publicación en 1525 de la Biblia rabínica de Daniel Bomberg y Ya'āqob ben Haim, el control al que fue sometida la literatura por parte de la Iglesia añadió figura más a la dinámica de interacciones que envolvía la impresión de libros durante los primeros siglos de la imprenta. El censor jugó un papel significativo en la institucionalización de la censura como instrumento encargado de establecer no sólo el corpus disponible al público sino además, los límites que podrían comprometer la ortodoxia católica en un momento en el que el cristianismo había incorporado la literatura judía a sus planteamientos ideológicos¹⁴⁶. En este sentido, la Reforma protestante iniciada por Martín Lutero en 1517 fue uno de los múltiples factores que llevaron a Iglesia romana a instaurar un complejo sistema de censura.

Los primeros años de la Reforma impulsaron el interés por el hebraísmo entre los académicos cristianos con el fin no sólo de leer las Escrituras en su lengua original¹⁴⁷, sino también de moldear una identidad reformada que permitiera desvincularse del catolicismo. Estos estudios pasaron a ser parte de la formación indispensable para los ministros de culto de las incipientes congregaciones y en las universidades protestantes, comenzaron a surgir cátedras de lengua hebrea¹⁴⁸. Los Buxtorf¹⁴⁹, una familia de hebraístas que ocupó durante todo un siglo la cátedra de hebreo y exégesis del Antiguo Testamento en la Universidad de Basilea, es quizás es uno de los ejemplos más prominentes del interés de los reformados por la literatura hebrea rabínica y medieval. Entre las aportaciones más importantes de esta familia al campo del hebraísmo se encuentra la edición que Buxtorf padre llevó a cabo junto con Abraham Braunschweig de la Biblia *Sacra Hebraica et Chaldaica* que, entre otros aspectos, incorporó los comentarios de David y Mošeh Qimḥi y los de Abraham ibn

¹⁴⁶ RAZ-KRAKOTZKIN, 2007: 3.

¹⁴⁷ Sobre la Reforma y el judaísmo véase ECKARDT, 1989: 23-47.

¹⁴⁸ Aunque la Reforma supuso un gran estímulo para el desarrollo del hebraísmo, el interés por los estudios hebreos ya existía entre los cristianos. Las primeras cátedras hebreo se establecieron en Alcalá (1508), Lovaina (1520), Cambridge y Oxford (1536). PO-CHIA HSIA, 2017: 59.

¹⁴⁹ Sobre los Buxtorf véase OLALLA MOLINERO, 1974: 81-92.

‘Ezra’, así como las traducciones latinas que Buxtorf hijo hizo de Maimónides y Yēhudah ha-Levi. Ya en el siglo XVII el hebraísmo cristiano era un fenómeno que se había propagado por toda Europa y todo tipo de textos tanto halájicos como exegéticos, gramáticas y diccionarios comenzaron a circular alrededor de todo el continente especialmente entre los núcleos protestantes hasta finales del siglo XVIII con el auge de los movimientos misioneros¹⁵⁰.

En relación al sistema de censura que impuso la Iglesia sobre los libros hebreos durante el siglo XVI, A. Raz-Krakotzkin plantea que esta práctica no debe analizarse meramente como un instrumento opresor hacia la minoría judía, sino desde la perspectiva de un fenómeno enmarcado en un complejo contexto social cambiante en el que confluyen diferentes factores como la invención de la imprenta, la Reforma, el auge del hebraísmo, el problema judeoconverso y la persecución hacia las comunidades italianas¹⁵¹. La censura moderna conformó todo un sistema de medidas que comienzan a gestarse durante las polémicas antijudías de la Edad Media y que tienen su culmen en la quema del Talmud de 1242 en París. En el año 1515 el papa León X promulgó la bula *Inter sollicitudines* durante el V Concilio de Letrán que institucionalizó la práctica de la censura en toda la Iglesia Católica, autorizando la revisión de libros previa a su impresión y el control de los ya publicados. Cualquier tipo de obra, sin importar el género, debía ser examinada por los responsables en Roma, los obispos locales o algún inquisidor autorizado¹⁵².

La preocupación de la Iglesia por contener la Reforma protestante, cada vez más presente en territorio italiano, se llevó a efecto el 21 de julio de 1542 en la bula *Licet ab initio* de Pablo III, instituyendo la inquisición romana o Congregación del Santo Oficio que se encargaría controlar la impresión, venta y distribución de libros¹⁵³. El decreto dio lugar dos años más tarde en la Facultad de Teología de París al primer índice de libros prohibidos con el objetivo de recopilar los títulos condenados por la Iglesia y hacer más eficiente el sistema de censura que hasta el momento se hacía efectivo a través de edictos. En el año 1559 el papa Pablo IV publicó el primer índice romano que registraba más de un millar de publicaciones divididas en tres secciones: obras anónimas, autores

¹⁵⁰ Sobre los textos hebreos y su relación con el protestantismo véase SUTCLIFFE, 2000: 319-337.

¹⁵¹ Cf. RAZ-KRAKOTZKIN, 2004: 35-57.

¹⁵² HELM, 2015: 1-16.

¹⁵³ MÁRTINEZ DE BUJANDA, 2002: 28.

cuyos libros estaban prohibidos en su totalidad y obras específicas. Sin embargo, impresores, intelectuales y representantes de las universidades no tardaron en oponerse a estas restricciones que atentaban contra el negocio de la imprenta y la educación en los centros de enseñanza superiores. Así, a la muerte del papa aumentaron las protestas hasta el punto de que la sede de la Inquisición fue incendiada y todos los documentos y libros confiscados a judíos que albergaba en su interior fueron destruidos¹⁵⁴. Tras el Concilio de Trento, apareció en 1564 un segundo *Index Librorum Prohibitorum* romano de la mano del papa Pío IV como resultado de una revisión del anterior que pretendía calmar a los opositores de la censura. El denominado *Index tridentino* incluyó las diez normas generales que regularon la censura del catolicismo en los siglos sucesivos y estableció el principio del expurgo a través del cual, una obra podía quedar libre de veto si se eliminaban los pasajes controvertidos del manuscrito o libro impreso.

En cuanto a la literatura hebrea se refiere, ya en 1516 se llevó a cabo un control sobre las traducciones latinas a las que podían acceder los cristianos de obras originalmente redactadas en hebreo, árabe, griego y arameo por considerarse peligrosas para la fe. A lo largo de todo el siglo XVI se instauraron diferentes medidas para limitar la producción en las imprentas de textos hebreos y su posesión como fue el caso del Talmud, cuya lectura fue prohibida en mayo de 1554 mediante una bula del papa Julio III¹⁵⁵. El expurgo y la censura se emplearon entonces para prevenir que interpretaciones heréticas penetraran en la doctrina católica al igual que había ocurrido con la Reforma Protestante y la inclinación por el hebraísmo de sus primeros intelectuales. El edicto vino acompañado de dos resoluciones más: la primera, que todo libro antes de publicarse debía ser revisado por las autoridades eclesiásticas y la segunda, que todo

¹⁵⁴ La crónica de Benjamin Neḥemiah (Guglielmo di Diodato) es una de las principales fuentes para el estudio de la situación de los judíos durante el pontificado del papa Pablo IV. Sobre los sucesos que acaecieron tras la muerte del papa escribe: “The Lord heard our plea and saw our plight, our misery and [our oppression], and He saved us from our troubles in the sixth month, which was on the fifteenth day of the month of Elul, August 18, 5319 [1559], when God defeated Paul IV through his death; may his name and memory be blotted out and enumerated in the company of evil with Balaam and Amalek! Then, on that day, God saved the rest of His people and His flock, which was in great danger, when the people of the land of Rome rose up and, guided by some generous people with the officers and deputies, they broke the gates of the prison in Rome and the gate of the Court of the Palace of the Inquisition and opened its prisons, cutting out the iron bars, and triumphantly took us out of there”. MAMPIERI, 2020: 290.

¹⁵⁵ RAZ-KRAKOTZKIN, 2004: 40.

judío que tuviera en posesión algún libro con contenidos que de alguna forma denigrasen al cristianismo, debía entregarlo en un plazo de cuatro meses para su expurgo bajo multa, castigo físico o incluso pena de muerte¹⁵⁶.

En la censura de textos hebreos jugaron un papel decisivo los apóstatas que prestaron sus servicios a la Iglesia. La escasez de académicos versados en lengua hebrea, sobre todo en el sur de Italia, hizo que la labor de censor recayera sobre estos neófitos familiarizados con las obras que debían expurgarse¹⁵⁷. Si las imprentas especializadas en el mercado de libros hebreos como la de Daniel Bomberg empleaban a judíos como editores e impresores, tras la imposición de la censura las propias comunidades judías retribuían a estos censores a cambio de revisar y eliminar lo que pudiera resultar ofensivo antes de imprimir las obras para así, garantizar que no se destruyeran y evitar las consecuencias legales de la posesión de libros prohibidos. Con el objetivo de sistematizar y agilizar esta labor, especialmente para aquellos censores sin conocimientos de hebreo, la Iglesia se propuso elaborar índices que recopilaran títulos con los respectivos pasajes que pudieran resultar ofensivos o contrarios a la ortodoxia cristiana. Se conoce al menos la existencia de cinco índices expurgatorios dedicados expresamente a las obras redactadas en hebreo: el primero de ellos fue recopilado por el rabino Abraham Provenzali¹⁵⁸ en 1555, que más tarde el franciscano Hipólito de Ferrara tomaría de base para componer otro en la ciudad de Cremona que incluía textos rabínicos y exposiciones de las Escrituras que conducían a la herejía. En 1578 la *Sacra Congregatio Indicis*, organismo encargado de la revisión y censura de libros, reunió en Roma bajo la dirección del cardenal Roberto Belarmino (1542–1621)¹⁵⁹ a siete hebraístas, en su mayoría conversos, para realizar una lectura de todas las obras susceptibles de expurgo y seleccionar y traducir al latín o al italiano aquellos pasajes que podrían resultar ofensivos. Alrededor del 1580 el converso Lorenzo Franguello, a petición del obispo de Mantua, comenzó a preparar su propia lista fruto de su trabajo como censor y en 1596 apareció en la misma ciudad el *index* de Domenico

¹⁵⁶ POPPER, 1899: 38.

¹⁵⁷ T. WALTON - J. WALTON, 1990: 390.

¹⁵⁸ Abraham Provenzali fue un ilustre rabino y médico afincado en Mantua en el siglo XVI. Fue maestro de Azariah de Rossi y Abraham Portaleone, quienes se refirieron a él como un gran sabio por sus profundos conocimientos acerca del Talmud y la Torah, además de otras disciplinas como la filosofía, la medicina o el latín. Cf. HOROWITZ, 2007.

¹⁵⁹ Sobre Roberto Belarmino véase VAN BOXEL, 2011: 121-132.

Gerosolimitano. Todos estos índices consistían en listas de expresiones y definiciones que debían eliminarse del texto, así como indicaciones para corregir y sustituir cualquier blasfemia o herejía¹⁶⁰. En el mismo año en el que Gerosolimitano publicaba su índice de libros hebreos, salía a la luz el del papa Clemente VIII que marcó un antes y un después especialmente en Módena, por donde circulaban las obras de Lutero, Calvino, Raši o las de las figuras más importantes del judaísmo andalusí al ser el foco de la Reforma en Italia y la ciudad con mayor densidad de población judía¹⁶¹. Este *Index* en el que se especificaban todos los motivos por los que un libro sería susceptible de censura, condenó por completo el Talmud y otros más de mil títulos. Las autoridades eclesiásticas pusieron en marcha campañas de expurgo de textos hebreos (obras filosóficas, comentarios bíblicos y libros de oraciones) que se prolongaron hasta la primera mitad del siglo XVII obligando a los mismos judíos a corregir sus propios textos, al mismo tiempo que se formaban guetos y se expulsaba a las comunidades judías de diferentes ciudades italianas.

En este contexto, se elaboraron tres copias manuscritas de entre los siglos XVI y XVII del segundo comentario a Génesis de Abraham ibn ‘Ezra’ que han llegado censuradas hasta nuestros días. Como se ha mencionado anteriormente, el comentario comienza con una introducción similar a la de su primera versión en la que destaca el cambio de orden en el que se presentan los cinco métodos exegéticos más representativos de su tiempo. A diferencia del primer comentario en el que la exégesis cristiana ocupa el tercer lugar, en el segundo Ibn ‘Ezra’ pone el foco en su método hermenéutico exponiéndolo al principio de la introducción, por encima incluso de la exégesis caraíta que solía entrañar la principal preocupación del rabinismo en la Edad Media. Precisamente este fragmento aparece tachado en las dos copias del siglo XVI y completamente omitido en la del siglo XVII. En los dos primeros códices se encuentran las firmas de conocidos censores de la época como el cardenal Domenico Carretto (1454–1514), el dominico Luigi da Bologna (activo de 1598 a 1602), Alessandro Scipione (activo de 1593 a 1597) y Domenico Gerosolimitano (1555–1621)¹⁶², estos tres últimos eran judíos conversos.

¹⁶⁰ FRANCESCONI, 2012: 103-104.

¹⁶¹ FRANCESCONI, 2012: 140.

¹⁶² Sobre Domenico Gerosolimitano véase PREBOR, 2007: 215-242.

3.1 El *Sefer ha-Ziqquq* y la recepción de los manuscritos de Génesis II

Samuel Vivas de Jerusalén¹⁶³, mejor conocido como Domenico Gerosolimitano (o Yerušalmi) tras su conversión al catolicismo, fue de los apóstatas más prominentes que ejercieron el expurgo de libros hebreos. Gerosolimitano nació en 1555 en Jerusalén en el seno de una familia sefardí y recibió su formación como rabino en Safed durante la época en que destacó por su importante escuela cabalística. Gracias a un manuscrito autógrafo de la Biblioteca Apostólica Vaticana, se conoce que fue allí donde estudió con grandes maestros la Torah, la Mišnah, el Talmud, la Cábala y ejerció como dayán¹⁶⁴. Durante alrededor de dieciséis años, ocupó el puesto de médico en la corte del sultán turco Murad III (1574-1595)¹⁶⁵, al igual que muchos otros judíos de la diáspora, hasta que se trasladó a la edad de treinta y ocho años a Italia donde se convirtió al cristianismo y comenzó su actividad como censor al servicio de la Iglesia. A pesar de que los edictos promulgados por el papa Clemente VIII atribuían la tarea del expurgo a la misma comunidad judía, en 1595 el obispo Francesco Gonzaga nombró una comisión de censura formada por los apóstatas Lorenzo Franguello, Alessandro Scipione y Domenico Gerosolimitano. Debido al gran volumen de obras que la comisión debía revisar, se ordenó que los judíos depositaran en el transcurso de un mes todos sus libros en las dependencias de la Inquisición hasta ser corregidos y expurgados, para así evitar las penas por posesión de libros prohibidos. Se tiene constancia de que durante este proceso Domenico Gerosolimitano firmó al menos 425 recibos de toda clase de libros entregados a la comisión, a veces incluso de bibliotecas enteras¹⁶⁶. En octubre del mismo año la comisión de Mantua, que aparentemente encabezaba Domenico Gerosolimitano, llegó a un acuerdo con los representantes de la comunidad judía para que los censores fueran retribuidos con hasta 400 escudos por cada libro expurgado.

¹⁶³ I. Zorattini descubrió una serie de documentos relacionados con su conversión entre los que se hallaban su partida de bautismo. Domenico Gerosolimitano se convirtió de forma voluntaria al cristianismo el 6 de agosto de 1593 tras haberse presentado él mismo en la oficina de conversión de Venecia. Sobre su conversión véase ZORATTINI, 1998: 107-115.

¹⁶⁴ PREBOR, 2011: 467-468.

¹⁶⁵ Sobre su estancia en Constantinopla véase AUSTIN-LEWIS, 2001: 1-143.

¹⁶⁶ POPPER, 1899: 77.

A lo largo del periodo en que Gerosolimitano ejerció esta labor (1595-1621)¹⁶⁷ compuso el denominado *Sefer ha-Ziqquq* o “Libro de la purificación”¹⁶⁸, un listado de 476 libros hebreos en el que se citan las secciones que debían ser enmendadas o expurgadas y que refleja su pasado como rabino bien versado en la tradición textual sefardí. La primera versión del *Sefer ha-Ziqquq* fue finalizada el 1 de agosto de 1596 durante la campaña de expurgo en Mantua y continuó actualizándose a medida que se iban revisando obras. En su introducción, concebida como una guía para el censor, se sintetizaron las discusiones acerca de la práctica censora de los años anteriores en una lista de veinte reglas que se debían emplear a la hora de expurgar o corregir un libro hebreo¹⁶⁹. En el colofón del *index*, dejó además por escrito que su motivación para redactar la obra no era otra que la de persuadir a los judíos para que abrazaran el cristianismo¹⁷⁰; tarea que llevó a cabo hasta su muerte en 1621 a través de otros escritos y la evangelización entre las comunidades judías¹⁷¹.

El nombre de Abraham ibn ‘Ezra’, que ya aparecía en el listado de Hipólito de Ferrara y en el *Index neofiti* de 1578¹⁷², se menciona en varias ocasiones junto con los títulos de otros intelectuales que contribuyeron al desarrollo del legado judeoandalusí como Šelomoh ibn Gabirol, Yēhudah ha-Levi, Maimónides, David Qimḥi, Yiṣḥaq Alfasi o Ibn Paquda. Parecer ser que la censura de los textos del exégeta tudelano no se limitó a los *index* y en mayo de 1557 uno de sus comentarios protagonizó un lamentable

¹⁶⁷ Según la documentación disponible, Domenico trabajó como censor en las ciudades de Venecia (1593-1594), Mantua (1595-1597/1599-1604), Ferrara (1598) y Milán (1605-1610). Pasó sus últimos días como profesor de hebreo en el *Collegio dei Neofiti*, una institución educacional para conversos judíos y musulmanes fundada por Gregorio XIII. BLOKLAND, 2019: 65.

¹⁶⁸ Los seis manuscritos que se conservan del *index* han sido estudiados por G. Prebor en su tesis doctoral. Para una edición del texto véase PREBOR, 2008: 7-296.

¹⁶⁹ Una versión en inglés del listado puede consultarse en RAZ-KRAKOTZKIN, 2007: 121-123.

¹⁷⁰ PREBOR, 2011: 473.

¹⁷¹ Aparte de ejercer como censor para la Iglesia católica, Domenico Gerosolimitano realizó una traducción al hebreo del evangelio de Mateo y escribió el tratado teológico *Fons hortorum* (מעיין גנים) sobre los principios de la fe cristiana. Ambas obras se pueden encontrar en la tesis doctoral *The Gospel according to Matthew in the Translation of Domenico of Jerusalem, a Jew who became a Christian*. BLOKLAND, 2019: 78-137/231-275.

¹⁷² El *Index neofiti* comenzó a prepararse en 1578 y se finalizó en 1583 en Roma bajo la supervisión del jesuita Roberto Belarmino. En este índice de libros prohibidos se censuraron los comentarios bíblicos de Abraham ibn ‘Ezra’. SACERDOTE, 1895: 262-271.

suceso en Roma. A raíz de la bula de 1554, se ordenó una campaña en la que se requisaron todo tipo de libros hebreos aunque no se tratasen del Talmud, cuya lectura se condenó en dicho documento. El converso Andrea de Monte (Yosef Šarfati Alfasi), encargado en aquel entonces de inspeccionar las sinagogas de la ciudad, encontró una copia de un comentario de Abraham ibn ‘Ezra’ que un visitante había olvidado en la sinagoga de la comunidad alemana. Pese a que sus miembros eran ajenos a la presencia de tal libro, la denuncia de Andrea de Monte provocó que algunos de ellos fueran enviados a prisión, la clausura de la sinagoga y una sanción de mil escudos que la comunidad fue obligada a pagar¹⁷³.

En lo que al *Sefer ha-Ziqquq* respecta, inmediatamente al comienzo del índice se indican las secciones del comentario al Pentateuco que deben ser eliminadas; a lo que le siguen los comentarios a Profetas Menores, Salmos, Proverbios, Cantares, Lamentaciones y Daniel de las *Miqra’ot Gđdolot* impresas en Venecia¹⁷⁴. En otras ocasiones, el censor pone de manifiesto que no hay nada que borrar como ocurre con las gramáticas *Sefer Šaḥot* y *Sefer Mo’znayim*. Sin embargo, no parece que se recogiera aquí el caso de la introducción del segundo comentario a Génesis, posiblemente porque al no estar completo, no se incluyó en estas primeras ediciones de las Biblias rabínicas. No obstante, puede observarse que los mismos principios que rigen el *Sefer ha-Ziqquq* están presentes en la censura que se llevó a cabo en los manuscritos del texto. Los comentarios bíblicos recogidos en el *index*, por lo general, contenían pasajes que entraban en conflicto con interpretaciones cristianas, ataques a las instituciones eclesiásticas o metáforas y expresiones que podían resultar denigrantes a ojos del cristianismo. Términos como גוי (gentil), ערל (incircunciso), מין (hereje), עבודה זרה (idolatría) o אדום (Edom) eran sustituidos por otros diferentes, de modo que se eludiera cualquier referencia a los cristianos o a la Iglesia. La introducción de Génesis II, que emplea esta terminología a la hora de describir la forma en la que el cristianismo interpretaba el texto bíblico, no fue sometida a corrección sino directamente a expurgo.

En las tres copias manuscritas revisadas por los censores, los tipos de censura difieren entre sí. Las introducciones del siglo XVI presentan lo que se denomina como censura externa mientras que la del siglo XVII está censurada de forma interna. Con este primer tipo de censura nos referimos al trabajo directo de los censores sobre el

¹⁷³ POPPER, 1899: 78.

¹⁷⁴ PREBOR, 2008: 113-117

libro, ya sea corrigiendo vocablos o eliminando pasajes. Cuando el libro había sido revisado, el censor emitía su certificado, que durante el siglo XVI podía consistir únicamente en la firma del censor local o esta misma acompañada del consentimiento de la Inquisición. Se pueden encontrar incluso en un mismo libro las firmas de varios censores como ocurría con los trabajos examinados por el comité de Mantua. Cabe mencionar que no siempre existía consenso entre los censores¹⁷⁵, ni todos seguían las recomendaciones del *index* de Gerosolimitano. El manuscrito British Library Add. Ms. 27038 contiene las firmas de hasta tres censores diferentes, Gerosolimitano, Alessandro Scipione y Domenico Carreto mientras que el Ms. 2321 las de Gerosolimitano y Carretto junto con la de Luigi da Bologna. Ahora bien, atendiendo al fragmento eliminado, se aprecia una relación entre las normas que se establecen al comienzo del *Sefer ha-Ziqquq* y la labor de los censores. Algunas de estas consistían en eliminar completamente los pasajes en los que existiera algún tipo desacuerdo entre la fe cristiana y la judía o los que pusieran en entredicho la concepción cristiana de la Biblia, aun cuando no se mencionaran explícitamente la religión o sus intelectuales. De igual modo, todo pasaje podría ser susceptible de censurarse si se atacase alguna figura relevante, incluidos los clérigos. En la introducción del segundo comentario a Génesis, Ibn ‘Ezra’ critica el excesivo uso de la alegoría en la exégesis cristiana y cómo ciertos pasajes del Antiguo Testamento eran interpretados como tipos del Nuevo Testamento; así, los doce apóstoles vendrían a ser el antitipo de las tribus de Israel y la mujer impura tras el parto un símbolo de la iglesia. Para referirse a los seguidores de Jesús, Ibn ‘Ezra’ emplea expresiones tales como נוצרים אֱלֵמִים (cristianos mudos) o תלמידים חוטאים (discípulos pecadores) que se eliminan del texto, manteniendo sólo aquellas secciones que no hacen alusión directa al cristianismo.

La introducción del siglo XVII, sin embargo, no contiene ningún tipo de información acerca de sus censores. El pasaje en el que Ibn ‘Ezra’ describe la exégesis cristiana se omite en su mayoría dejando una nota al margen en la que el mismo copista aclara que no pudo redactar esa sección al estar borrada: “כאן מחוק היה ולא יכולתי לכתוב”

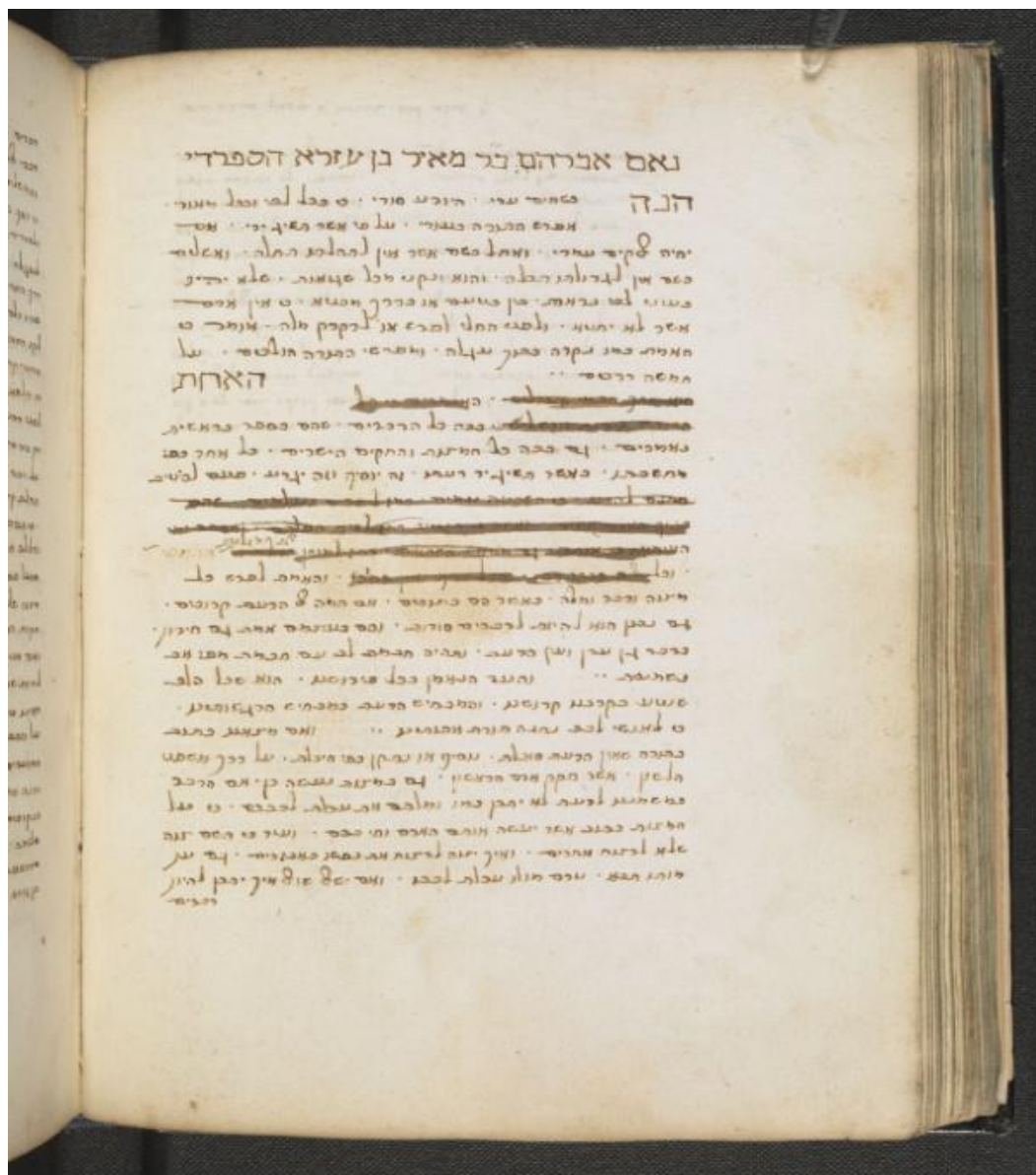
¹⁷⁵ Los criterios de censura no siempre se encontraban estandarizados entre los censores. No obstante, es posible encontrar obras sometidas a expurgo y corrección que siguen las reglas establecidas por el *Sefer ha-Ziqquq*. Este es el caso de una copia manuscrita de Guía de Perplejos firmada Domenico Gerosolimitano, cuyos fragmentos censurados coinciden con las normas del *index*. POPPER, 1899: 87.

”מאשר היה גלוי” [Bodleian Library Mich. 238, fol.14v]¹⁷⁶. Este tipo de expurgo lo ejercían directamente los copistas e impresores de las comunidades judías con la finalidad de evitar, en la medida de lo posible, que los libros pasaran a manos de los censores y fueran confiscados o destruidos. Las imprentas ya realizaban este tipo de alteraciones y correcciones en los textos incluso antes de que se impusiera la censura y conforme las medidas se fueron endureciendo, esta actividad acabó sistemantizándose. Un tercer método también empleado consistió en añadir notas marginales que explicaran el texto desde una perspectiva cristiana o bien refutaran alguna idea. Es por ello que a lo largo de los siglos XVI y XVII no sólo es posible encontrar manuscritos con omisiones y espacios en blanco, sino ediciones completamente nuevas adaptadas a las exigencias de la Iglesia.

Las posturas acerca de la frecuencia con la que realmente se tomó el *Sefer ha-Ziqquq* como un manual de censura están divididas entre aquellas que se inclinan por un uso limitado y las que afirman que los censores estaban familiarizados con dicha obra hasta el punto de llegar a ser un *index* de referencia incluso fuera del comité de Mantua al que perteneció Domenico Gerosolimitano. En 2007, S. Baruchson y G. Prebor realizaron un análisis estadístico a la luz de las obras mencionadas en el *Sefer ha-Ziqquq* en el que se estudiaron copias censuradas actualmente repartidas por diferentes bibliotecas del mundo, de las cuales el 86% fueron elaboradas en Italia¹⁷⁷. Pese a que estas copias cubrían una gran variedad de disciplinas y estaban bajo el influjo de diferentes factores contextuales que dificultaban el análisis cualitativo, se llegó a la conclusión de que si bien el listado de Gerosolimitano no supuso un condicionante para impresión de obras, si lo fue para sus contenidos internos que evidentemente fueron sujetos a cambios. Este *index expurgatorius* ayudó a dar forma a los principios básicos que rigieron la censura de textos en lengua hebrea durante los siglos XVI y XVII y los manuscritos que nos atañen, revisados no sólo por Gerosolimitano sino por otros de sus contemporáneos, representan una mínima muestra de ello.

¹⁷⁶ La nota da a entender que el texto estaba siendo copiado a partir de otro manuscrito ya censurado. FRIEDLANDER, 1877: 203.

¹⁷⁷ En el Instituto de Manuscritos Hebreos Microfilmados de la Biblioteca Nacional de Israel 602 copias manuscritas pertenecientes a diferentes colecciones llevan la firma de Domenico Gerosolimitano. Sobre este estudio véase BARUCHSON-ARBIB - PREBOR, 2007: 3-31.



British Library Add.27038 fol.55v. De las colecciones de:

The British Library, "Ktiv" Project, The National Library of Israel

卷之四

4. UNA APROXIMACIÓN AL MÉTODO EXEGÉTICO DE ABRAHAM IBN 'EZRA'

El acrónimo *PaRDeS* (jardín, paraíso) fue empleado en la mística judía medieval para referirse a los cuatro tipos de exégesis bíblica: *pěšať* (interpretación literal), *remez* (alegórica), *děraś* (interpretación rabínica tradicional) y *sod* (esotérica). Tiene su origen en el motivo de los cuatro rabinos tanaítas que entraron en el *pardes*, que aparece en obras como el Talmud, la Tosefta y el *midraś* del Cantar de los Cantares. Según esta leyenda, Šim'on ben 'Azai, Šim'on ben Zoma', Aḥer y R. 'Akiba', personalidades recurrentes en la literatura rabínica clásica, trataron de penetrar en el *pardes* alcanzando el objetivo con éxito únicamente este último. Ben 'Azai logró ojearlo pero murió en el acto, Ben Zoma' se volvió demente, Aḥer apostató, mientras que R. 'Akiba' pudo entrar y salir en paz. En este contexto, entrar en el jardín es una metáfora que representa el estudio y la correcta interpretación de la Escritura, lo que muestra una clara intencionalidad cuando se menciona a R. 'Akiba' como el único de los cuatro que se adentró en el *pardes* sin ningún impedimento. El sabio tanaíta es considerado en la literatura talmúdica como una figura clave en el desarrollo de la interpretación bíblica por su contribución tanto en el ámbito de la *halaḳah* como en el del *midraś* y en la leyenda, representa al exégeta cuidadoso, un modelo para aquel que, debidamente cualificado, se disponga a escudriñar los entresijos de la Torah acorde a la tradición rabínica¹⁷⁸.

A partir del siglo XIII, con la irrupción de la Cábala en el mundo intelectual judío, el *PaRDes* hace referencia a un recorrido a través de cuatro niveles de interpretación que tiene como fin último el *sod*, el misterio o secreto contenido en la Escritura. El uso de este término para designar los métodos exegéticos parece haber sido desarrollado por Moisés de León en el desaparecido *Sefer ha-Pardes* e incluido posteriormente en los tratados tardíos del *Zohar*¹⁷⁹. Sin embargo, incluso durante el siglo XIII esta distinción no fue uniforme y las diferentes voces que servían para denominar cada una de las vías de interpretación fueron variando hasta que se consolidó la fórmula que todavía define de forma general la exégesis judía¹⁸⁰.

¹⁷⁸ SWEENEY, 2004: 43-49.

¹⁷⁹ SÁENZ-BADILLOS-TARGARONA BORRÁS, 2016: 21.

¹⁸⁰ Sobre esto cabe destacar que, a pesar que el término *pardes* se emplea para designar la exégesis judía medieval, investigadores como Judit Targarona y A. van der Heide afirman que este no abarca la

Un siglo antes, Abraham ibn ‘Ezra’ ofreció en su introducción del comentario al Pentateuco una clasificación de los cuatro métodos exegéticos más representativos de su momento, en función del acercamiento al sentido literal o *pěšať*. El primer método que menciona es el de los gaones de las academias de Babilonia como Sě‘adyah Gaón, R. Šěmu’el ben Ḥofni, a quienes reprocha su falta de rigor y los excesos en contenidos científicos que no estaban relacionados con los pasajes bíblicos. El segundo hace referencia a los caraítas, que no admiten la autoridad de Ley Oral y que según Ibn ‘Ezra’, interpretan las leyes de forma heterodoxa debido a su escasa formación lingüística. El tercer método que rechaza es el de los exégetas cristianos, que empleaban constantemente la alegoría en sus interpretaciones haciendo del texto revelado un oscuro misterio. El último método que critica es el *děraš*, empleado por los judíos de los territorios cristianos; estos exégetas habrían tomado en sentido literal las interpretaciones de carácter homilético de los *midrašim* que podrían resultar en ocasiones irracionales y agramaticales. Estos mismos métodos o “vías”, como los llama Ibn ‘Ezra’, son descritos en un orden diferente en la introducción de su segundo comentario a Génesis. Ambos trabajos coinciden en una quinta forma de interpretación que se define como la más apropiada para acercarse al texto bíblico, la vía de la gramática o *diquduq*. En su primer comentario se refiere a ella así¹⁸¹:

“Sobre la quinta vía asentaré la base de mi exposición; es la que me parece recta en presencia del Señor; tan sólo a Él temo, sin admitir ideas preconcebidas sobre la Torah. Voy a investigar bien la gramática (*diquduq*) de cada palabra con todas mis fuerzas, y después la explicaré dentro de mis posibilidades...”.

De igual forma, la segunda introducción continúa la misma línea¹⁸²:

“La quinta vía es el principio en el que basaré mi comentario para esclarecer toda la Biblia según su norma, gramática y sentido literal. Pero en las leyes y los preceptos me apoyaré en los antepasados, / enmendando la gramática de nuestra lengua conforme a sus palabras. [...] Al comienzo de cada *parašah*, me ocuparé / de la gramática de cada una de

disciplina en su totalidad. Más bien, ofrece una fórmula en la que quedan reflejados los rasgos más importantes que a su vez, legitima la propia hermenéutica cabalística. SÁENZ-BADILLOS - TARGARONA BORRÁS, 2016: 20.

¹⁸¹ SÁENZ-BADILLOS–TARGARONA BORRÁS, 2016: 23.

¹⁸² WEISER, 1976a: 141-142.

las palabras que presenten dificultad / y a continuación, expondré los comentarios en orden.
/ Que Dios me dé fuerzas para cumplir mi promesa, / [4v] ya que nuestros contemporáneos
no se ocupan de la gramática, explicaré sus fundamentos, sus *binyanim*, / sus flexiones y
acepciones /

Esta quinta vía, como la concibe Abraham ibn ‘Ezra’, trata de buscar el *pěšať*, comúnmente traducido al español como el “sentido literal” o “inmediato”¹⁸³ del texto hebreo, a través del estudio filológico y gramatical. El método del *pěšať* estuvo vigente durante los siglos X-XII y adquirió matices distintivos según la escuela¹⁸⁴ en la que se desarrolló, llegando a diferenciar tres grandes focos de exégesis bíblica que se concentraron en Europa, con Raši como su máximo exponente, y en los territorios islámicos con Sě‘adyah Gaón y Abraham ibn ‘Ezra’, entre otros.

Si bien el *pěšať* se desarrolló especialmente a raíz de las disputas entre caraítas y rabanitas en Babilonia, en la introducción antes mencionada, el exégeta tudelano trata de conectarlo con la tradición clásica del Talmud y la Mišnah asegurando que sus autores ya conocían este método¹⁸⁵. La máxima talmúdica “un versículo de la Escritura nunca pierde su sentido literal” (Sabb 63a) se convirtió en el eje central de la exégesis filológica y en la justificación para su práctica en detrimento de *děraś* dominante en épocas anteriores. Sin embargo, parece ser que el sentido con el que estos sabios emplearon el término *pěšať* en las dos veces que aparece en el Talmud, no fue el mismo que concibieron los rabinos medievales, quienes lo adaptaron a las nuevas corrientes hermenéuticas. Las teorías que abordan el sentido de *pěšať* en la literatura rabínica, coinciden en que el vocablo no hace referencia a una forma o metodología concreta de interpretar la Escritura en sentido filológico-contextual, sino que más bien, denota una unidad lingüística del texto, el objeto mismo sometido a exégesis, que puede ser interpretado mediante cualquier método hermenéutico o el contexto más próximo a cualquier porción textual bíblica¹⁸⁶. Aun así, este principio claramente apropiado por los

¹⁸³ N. Roth prefiere la traducción de “sentido simple”, la explicación más directa en función de la gramática y la tradición rabínica. ROTH, 2021: 73.

¹⁸⁴ M. Z. Cohen distingue cuatro escuelas de interpretación bíblica durante la Edad Media: la caraíta, la gaónica-andalusí, la del norte de Francia y la bizantina. COHEN, 2020: 9.

¹⁸⁵ WEISER, 1976a: 147-154.

¹⁸⁶ El sentido que se le concede a la raíz פשט en el Talmud ha sido ampliamente estudiado por S. Kamin, D. Weiss-Halivni y M. Ahrend. Las tres teorías fueron recogidas por Mordechai Z. Cohen en un

exégetas medievales, se alzó como la forma correcta de interpretar la Biblia desde el análisis lingüístico y sistemático para alcanzar su sentido literal original.

El estudio filológico del texto bíblico emergió con fuerza alrededor del siglo X en el oriente islámico, cuando la hegemonía de la autoridad rabínica se vio desafiada por el caraísmo. La exclusión del corpus halájico, llevó a los caraítas a enfocarse en la Biblia y consolidar métodos de interpretación en los que el texto ocupara el lugar central a fin de extraer su significado exacto¹⁸⁷. El profundo análisis del lenguaje, la estructura y las técnicas narrativas caracterizaron la exégesis caraíta que terminó por impulsar también los estudios acerca de la lengua hebrea. Hasta el momento, este enfoque filológico-literalista había sido marginal en los centros de saber judíos¹⁸⁸ pero a partir de este momento, en pleno apogeo del movimiento caraíta, se extendió hasta los círculos rabanitas.

La exégesis caraíta se nutrió especialmente del *pěšať* y de los métodos rabínicos tradicionales que atendían al contexto¹⁸⁹. En este sentido, el caraísmo no se separó completamente de la tradición a la hora de interpretar la Biblia, sino que adaptó y profundizó en aquellos elementos que le servían en su propio sistema hermenéutico. El énfasis en el análisis lingüístico y la importancia del contexto, quedaron reflejados en los trabajos de Daniel al-Qūmisī (s. IX), considerado el fundador de la comunidad caraíta de Jerusalén. Al-Qūmisī sentó las bases del análisis estructural de los comentarios posteriores del siglo X, examinando versículo por versículo las conexiones entre unidades textuales para derivar el significado¹⁹⁰. Sus trabajos, de los cuales sólo se

capítulo dedicado a la transformación del principio del *pěšať* en su libro *Opening the gates of interpretation*. Para Kamin el término *pěšať* no se trata de método hermenéutico concreto, sino del texto en sí mismo. Halivni y Adrend toman esta premisa pero analizan la raíz y en el contexto llegando a conclusiones diferentes. Mientras Halivni entiende que en el Talmud *pěšať* habla de la extensión del texto, las palabras inmediatas que rodean una frase concreta, para Ahrend se trata del texto en relación a sus conexiones sintácticas entre oraciones y palabras o lo que él llama el “cauce” por el que fluye la Escritura y se extiende ante el lector. COHEN, 2011: 347-358 y HALIVNI, 1998: 10.

¹⁸⁷ LASKER, 2022: 35-38.

¹⁸⁸ POLLIACK, 2003: 365.

¹⁸⁹ Sobre la exégesis caraíta véase KHAN, 2000 y 1998: 265-286.

¹⁹⁰ Las composiciones exegéticas versículo a versículo más antiguas producidas por judíos datan del siglo IX. Ya'qūb al-Qirqisānī cita y emplea como fuente en sus obras los comentarios de Dāwūd al-Muqammaš, quien por un tiempo se convirtió al cristianismo y se formó en teología. Al volver al

conservan fragmentos, manifiestan la intención de indagar en el correcto sentido de las palabras del texto bíblico mediante su estudio filológico y contextual, ofreciendo incluso términos equivalentes en el árabe y el persa¹⁹¹. Otra figura importante en el desarrollo de la exégesis caraíta fue Yūsuf ibn Nūḥ, gramático y exégeta persa que se estableció en el siglo X en Jerusalén, donde erigió una importante academia que funcionó como biblioteca y centro de formación para los intelectuales caraítas hasta que fue saqueada durante la primera cruzada¹⁹².

Ibn Nūḥ es conocido por componer uno de los primeros trabajos caraítas de carácter gramatical que se conservan en su totalidad, el *Diqduq*, un comentario versículo a versículo de la Biblia centrado en cuestiones morfológicas. Se sabe que escribió también un comentario al Pentateuco llamado *Talkhīs* del cual sólo nos ha llegado el resumen de su discípulo y sucesor Abū al-Faraj Hārūn (siglo XI), conocido como “el gramático de Jerusalén” en las obras de Abraham ibn ‘Ezra’. El *Talkhīs* centra su atención en fenómenos léxicos y sintácticos, así como en la explicación de los usos bíblicos en el árabe vernáculo; adopta interpretaciones rabínicas tradicionales como alternativas y aborda preguntas exegéticas presentes en otros conocidos comentaristas de la época. La influencia de Yūsuf ibn Nūḥ en Yefet ben Eli (960-1005), caraíta al que recurre Ibn ‘Ezra’ con frecuencia, se puede advertir en su comentario a Génesis, del mismo modo que el *Talkhīs* comparte interpretaciones de Ben Eli probablemente introducidas por Abū al-Faraġ¹⁹³. Por otro lado, Ya‘qūb al-Qirqisānī (primera mitad del siglo X), uno de los más relevantes pensadores caraítas, defendió en el *Kitāb al-Riyāḍ wa-’l-ḥadā’iq* la necesidad de interpretar la Escritura en sentido literal (*zāhir*), exceptuando los casos en los que este sentido entre en conflicto con la razón¹⁹⁴.

judaísmo, Al-Muqammaṣ escribió en árabe comentarios bíblicos entre los que se encuentran dos composiciones al libro de Génesis. Muchos exégetas posteriores, sobre todo caraítas, tomaron de Sē’adyah Gaón y Al-Qirqisānī métodos y enfoques exegéticos presentes en la exégesis cristiana y en las obras de Al-Muqammaṣ. GOLDSTEIN, 2011: 7-8.

¹⁹¹ COHEN, 2011: 47.

¹⁹² GOLDSTEIN, 2011: 12-14.

¹⁹³ GOLDSTEIN, 2011: 47-67. Sobre el comentario a Génesis de Yefet ben Eli véase ZAWANOWSKA, 2012.

¹⁹⁴ “Scripture as a whole is to be interpreted literally, except where literal interpretation may involve something objectionable or imply a contradiction. Only in the latter case, or in similar cases which demand that a passage be taken out of its plain meaning-e.g., where a preceding or a following

Este principio es compartido por el líder del círculo intelectual rabanita y gaón de las academias de Sura y Pumbedita. Mientras el movimiento caraíta se sirvió de la exégesis para procurar dissociarse de la literatura rabínica clásica, los rabanitas la emplearon para justificar la necesidad de depender de ella con la finalidad de interpretar los pasajes o los asuntos legales que no se muestran claros en la Biblia. Al igual que el movimiento caraíta, Sě'adyah Gaón se apoyó especialmente en el análisis sistemático de la lengua hebrea y los conceptos de la hermenéutica árabe para extraer del texto su *zāhir al-naṣṣ* o sentido aparente. En el séptimo tratado del *Sefer ha-Ėmunot*, el gaón establece que todo pasaje de la Escritura debe ser comprendido en su sentido literal¹⁹⁵ a excepción de algunos casos concretos en los que se debe entender de forma alegórica, a saber¹⁹⁶:

- 1) La contradicción de la observación de los sentidos.
- 2) Que vaya en contra de la razón.
- 3) Que contradiga algún otro pasaje.
- 4) Cuando el pasaje entre en conflicto con lo transmitido por la tradición rabínica.

Aunque por sus principios exegéticos Sě'adyah Gaón llegó a ser considerado como uno de los fundadores del *pěšať*, nunca llegó a citar la máxima talmúdica de “un versículo de la Escritura nunca pierde su sentido literal”, ni a emplear esta expresión para definir su propia metodología¹⁹⁷. Sě'adyah, en cambio, hizo uso de los términos *zāhir* y *ta'wīl* bien documentados en la hermenéutica islámica¹⁹⁸. Mientras que el *zāhir* denota el sentido “obvio” o “aparente” del texto¹⁹⁹, el *ta'wīl* se trata de una desviación

passage requires it in order to avoid a contradiction-does it become necessary to take the text out of the literal sense”. NEMOY, 1952: 60.

¹⁹⁵ ROSENBLANT, 1976: 265-267

¹⁹⁶ SÁENZ-BADILLOS-TARGARONA BORRÁS, 2016: 36-37.

¹⁹⁷ COHEN, 2011: 33-34.

¹⁹⁸ La exégesis académica desarrollada en torno a la tradición del Corán fue denominada *tafsīr* (explicación, interpretación). En su origen, el término *ta'wīl* también se identificó con esta acepción hasta que la mística aceptó que la interpretación “externa” (*tafsīr*), debía incluir un sentido “interno”. GÄTJE, 2004: 32.

¹⁹⁹ Ben-Shammai traduce también el término como “externo” y afirma que *zāhir* describe principalmente las palabras y el contexto, pero no necesariamente lleva al sentido simple del *pěšať* como lo conciben los exégetas andalusíes posteriores. BEN-SHAMMAI, 2010: 39.

del significado comúnmente aceptado, un método alternativo al que el exégeta debe recurrir en caso de que el primero no sea admisible por alguna de las razones anteriores. El medio a través del cual se logra el *ta'wīl* puede ser el *majāz*, entendido en estadios posteriores de la exégesis judeo-árabe como “lenguaje figurativo”²⁰⁰. Fue Šēmu’el ben Ḥofni, gaón de Sura entre los años 997 y 1013, quien parece haber asociado los principios exegéticos anteriores con el *pěšať* en un fragmento hallado por M. Zucker de un glosario de su introducción al Talmud²⁰¹:

(...) he should leave the texts as they are and he must interpret them according to their apparent sense, as the Sages said: “a biblical verse does not leave the realm of its *pěšať*. Except for that which (1) clashes with sense perception, or (2) is against reason, or (3) contradicts another text (*našš*) that is unequivocal, or (4) that it contradicts the tradition (*manqūl*).

En cuanto a si Ben Ḥofni estaba aplicando la palabra *pěšať* con el significado de sentido “simple” o “literal”, las opiniones de los académicos se encuentran divididas. W. Halivni asegura que, según las fuentes que se han conservado, Šēmu’el ben Ḥofni fue el primer exégeta en atribuir a *pěšať* el significado de “sentido simple”, logrando extender el concepto hasta al-Ándalus en unas pocas décadas²⁰². M. Z. Cohen, por su parte, cuestiona esta afirmación y considera que el gaón entendía el término de una forma similar al *zāhir* de Sē’adyah, un punto de partida desde el que interpretar el texto, al que se puede aplicar una exégesis más profunda (*ta'wīl*) en caso necesario, más que como una regla invulnerable presente en cualquier fragmento bíblico²⁰³.

A mediados del siglo X, en al-Ándalus emerge con vigor el estudio filológico de la lengua hebrea, a consecuencia de diversos factores que confluyen en la capital del califato. Los avances en gramática árabe gestados en Basora, Kufa y Bagdad, las obras exegéticas y lexicográficas de los rabinos y caraítas de Oriente, los estudios comparatistas del norte de África, los esfuerzos de transmisión de la Biblia entre los masoretas de Palestina y Babilonia, todo ello impulsado por la rica atmosfera cultural de la Córdoba califal, ocasionó el posicionamiento de al-Ándalus como uno de los

²⁰⁰ BEN-SHAMMAI, 2010: 39-40 e ISAAC, 2022: 246-247.

²⁰¹ COHEN, 2011: 50-51.

²⁰² HALIVNI, 1998: 80.

²⁰³ COHEN, 2011: 51.

principales focos intelectuales del judaísmo medieval²⁰⁴. Para los autores de esta primera etapa, el estudio de la lengua no fue un fin en sí mismo, sino un medio para alcanzar un mayor conocimiento del texto e interpretarlo correctamente. Como señala A. Sáenz-Badillos, los andalusíes recurrieron al análisis gramatical y léxico para extraer el sentido de cada una de las palabras y descifrar su *pěšať* su sentido más inmediato, como único camino posible para el entendimiento de la Escritura²⁰⁵. Hasta que en el siglo X Ḥayyūğ abordó el estudio gramatical del texto bíblico desde un enfoque científico; hermenéutica y filología iban de la mano en las primeras obras y sus autores compartían una serie de presupuestos hermenéuticos sobre los que se asentó la producción exegética posterior²⁰⁶:

1) El punto de partida para todos los lingüistas es el texto mismo de la Escritura, procurando recurrir a “rollos correctos” y códigos fiables²⁰⁷.

2) El estudio filológico de la Escritura busca siempre el sentido literal y preciso del texto, alejándose de los procedimientos midrásicos.

3) La exégesis debe apoyarse en el conocimiento sólido de la lengua hebrea. Todo esfuerzo filológico debe ir orientado a la posibilidad de entender de manera más exacta el texto bíblico.

De esta manera, el método del *pěšať* se abrió paso en al-Ándalus alcanzando su máximo apogeo en el siglo XII fuera de sus propias fronteras, gracias la sólida base lingüística y lexicográfica que aportaron los trabajos de autores de la talla de Měnaḥem ben Saruq, Dunaš ben Labrat, Ḥayyūğ e Ibn Ġanāḥ. A todas estas circunstancias, E. Viesel añade que otra posible razón para la expansión del *pěšať* hacia el occidente islámico y Bizancio fue quizá la aparición en estos territorios de disputas entre rabanitas y caraítas, al igual que ocurría en Oriente²⁰⁸. Aunque en al-Ándalus no encontramos

²⁰⁴ A. Sáenz-Badillos señala también que la corriente de la *šū ‘ubiyya* y su puesta en valor de los aspectos nacionales del imperio islámico frente a la supremacía de la lengua y cultura árabe, fue otro factor que suscitó en el siglo X la revitalización de la lengua hebrea. SÁENZ-BADILLOS–MARTÍNEZ DELGADO, 2015:21-22 y SÁENZ-BADILLOS-TARGARONA BORRÁS, 1988.

²⁰⁵ SÁENZ-BADILLOS, 1987: 8.

²⁰⁶ SÁENZ-BADILLOS, 1987: 9-11.

²⁰⁷ *Těšubot*, 87 y *Těšubot Talmide Měnaḥem*, 35.

²⁰⁸ VIESEL, 2017: 59-60.

testimonio directo de una exégesis caraíta, a diferencia del caso de Italia donde se han hallado fragmentos de comentarios bíblicos datados del siglo X, recientemente se ha podido atestiguar la presencia de esta comunidad en una carta de la guenizá de El Cairo²⁰⁹. Hasta el momento, Abraham ibn Daud había sido el único en registrar en el *Sefer ha-Qabbalah* la influencia de los escritos de Abū al-Farağ y la existencia de una mujer dedicada a la transmisión de la tradición caraíta en Castilla²¹⁰.

La generación de intelectuales andalusíes del periodo de taifas dio a luz un nuevo modelo de *pěšať* tomando como precedente los principios exegeticos de los gaones. Yonah ibn Ġanāḥ, formado en Córdoba junto a Yiṣḥaq ibn Ġiqaṭila y continuador de Ḥayyūğ, escribirá en su etapa más madura una obra que llegaría a ser fundamental en los comentarios bíblicos de la escuela andalusí: el *Kitāb al-Tanqīḥ*, compuesto por los tratados *Sefer ha-Riqmah* (*Kitāb al-Luma`*) y *Sefer ha-Šorašim* (*Kitāb al-Uṣūl*). La primera parte se podría definir como una enciclopedia de morfología y gramática que cubre todos los aspectos de la lengua hebrea mientras que la segunda, se trata del primer diccionario sistemático de hebreo bíblico ordenado por raíces trilíteras²¹¹. En el *Sefer ha-Riqmah*, consciente de la problemática que podía suscitar entre los talmudistas un método de interpretación de carácter filológico, Ibn Ġanāḥ se hace eco de la cita “un versículo de la Escritura nunca pierde su sentido literal” para justificar su modelo²¹². No obstante, el término *pěšať* adquiere aquí un nuevo significado distinto a cómo lo entendían Sē‘adyah Gaón y Šēmu‘el ben Ḥofni. Si para Sē‘adyah *pěšať* equivale a *zāhir*, un sentido “aparente” al que se le puede aplicar una interpretación figurativa en caso de contradicción y para Ben Ḥofni consiste en el punto de partida de la interpretación misma, para Ibn Ġanāḥ el *pěšať* será el sentido literal que emana directamente del texto (*ḥaqīqah*). Es decir, el *pěšať* es una interpretación de carácter filológico alternativa a la interpretación midrásica o halájica. Un versículo de la Escritura no podría perder nunca su sentido literal porque este es

²⁰⁹ El documento examinado por A. Ashur y J. Martínez Delgado se trata de una carta de presentación escrita por un andalusí que se identifica como caraíta a su llegada a Alejandría, de camino a Jerusalén. La carta tiene la particularidad de ser la primera fuente directa que confirma la presencia de este grupo religioso en al-Ándalus. Cf. ASHUR-MARTÍNEZ DELGADO, 2021a: 193-207 y LASKER, 1992: 179-195.

²¹⁰ *Sefer ha-Qabbalah*, 103-104. Sobre Abū al-Farağ véase KHAN, 1997: 314-334.

²¹¹ AL-AHMAD AL-KHALAF, 2017:24-25.

²¹² *Sefer ha-Riqmah*, 19.

independiente de la interpretación que la tradición rabínica le haya otorgado²¹³. Esta visión de Ibn Ǧanāḥ respecto al *pěšaṭ* convivió al mismo tiempo en al-Ándalus con los presupuestos gaónicos. Según se puede extraer de la mención que hace Ibn Barūn (s. XI – c. 1135) en el *Kitāb al-Muwāzana*, Šěmu’el ha-Nagid parece haber seguido la lectura gaónica *pěšaṭ* y aceptado la idea de que una expresión puede no tomarse en sentido literal en ciertos casos²¹⁴. Del mismo modo, Ibn Bal’am se adherirá a la dicotomía *zāhir/ta’wīl* de Šě’adyah que continuará vigente en el siglo XII²¹⁵.

Un siglo después de la época más prolífica en cuanto a estudios de carácter gramatical y en medio del declive de al-Ándalus, el *pěšaṭ* de la escuela exegética andalusí alcanzó su cénit fuera de la península con los comentarios bíblicos de Abraham ibn ‘Ezra’. Su “quinta vía”, descrita anteriormente, continuó en la línea que había trazado Šě’adyah Gaón, apoyándose en el análisis lingüístico y contextual que permitía llegar a una interpretación única, más cercana al sentido original del texto y libre de los excesos homiléticos del *děraš*. A pesar de que Ibn ‘Ezra’ trata de explicar en varias obras su propia metodología hermenéutica, quien quiera adentrarse en sus comentarios bíblicos encuentra una serie de obstáculos que debe sortear para lograr comprender el resultado final. En primer lugar, si bien nos han llegado comentarios suyos a casi la totalidad de libros bíblicos, es posible que este corpus no esté completo. Existen referencias en sus obras a explicaciones de los libros de Josué, Jueces, Samuel, Reyes, Jeremías, Ezequiel, Proverbios, Esdras, Nehemías y Crónicas, aunque se desconoce si llegó a elaborar comentarios completos²¹⁶. Por otro lado, sus textos en muchas ocasiones fueron retocados o completados por discípulos y lo que en un principio podrían haber sido glosas explicativas, llegaron a fundirse con el texto²¹⁷. Tampoco

²¹³ COHEN, 2020: 81-83.

²¹⁴ *Kitāb al-Muwāzana*, 24-25.

²¹⁵ “Know that we do not remove a verse from its obvious sense (*zāhir*) except on account of three things. The first of those is if that verse infringes upon reason. Then reinterpretation (*ta’wīl*) should be applied in order to divert it toward what is reasonable. And the second is that it infringes on what is in another verse and the two biblical utterances contradict each other, then we must reinterpret one of them as befitting in order to harmonize them. And the third is if the verse opposes what has arrived from the tradition; then we reinterpret it as necessary to make it consistent with the tradition”. COHEN, 2020: 89.

²¹⁶ GÓMEZ ARANDA, 2012: 81.

²¹⁷ DEL VALLE RODRÍGUEZ, 2008: 313-316.

contamos con manuscritos autógrafos y, como es el caso del comentario que nos atañe, las copias existentes son bastante tardías respecto a la fecha de redacción²¹⁸. A estas dificultades de transmisión textual, cabe añadir las particularidades del estilo y lenguaje de Ibn ‘Ezra’, así como su forma de emplear el *pěšať*.

Las obras de Abraham ibn ‘Ezra’ son de los primeros testimonios andalusíes que se conservan de comentarios sistemáticos versículo a versículo redactados en hebreo²¹⁹; un formato que ya empleaban los caraítas en Oriente y que refleja de algún modo el impacto que tuvo en la exégesis andalusí esta producción intelectual y su constante interacción con el rabinismo. Como se puede apreciar en las dos introducciones a sus comentarios a Génesis, la principal preocupación de Ibn ‘Ezra’ es ofrecer en orden un análisis lingüístico que permita dilucidar el sentido correcto y literal del texto, su *pěšať*. M. Z. Cohen señala que Ibn ‘Ezra’ introduce en sus comentarios una nueva dimensión de este método, producto de su formación en al-Ándalus y del contacto con la escuela francesa. A diferencia de los intelectuales andalusíes que empleaban terminología árabe, en la Europa cristiana Raši se remitía a la máxima talmúdica para legitimar el término *pěšať* como una explicación de carácter filológico que no suponía un objetivo en sí mismo, sino una interpretación que puede ir yuxtapuesta al *midraš*. Raši comúnmente diferenciaba en sus trabajos dos tipos de interpretaciones, dando lugar a comentarios de doble formato en los que se distinguía una sección dedicada al *pěšať* y otra a la interpretación tipológica midrásica²²⁰. Ibn ‘Ezra’ también llega a hacer uso del doble formato en comentarios como el de Lamentaciones²²¹ o el segundo comentario a Génesis, y hasta incluso triple en el caso del Cantar de los Cantares²²². En ellos, la sección denominada *diqduq* se destina al análisis gramatical de las palabras, especialmente el de aquellas que presentan alguna complejidad y el *pěruš*, por su parte, trata de extraer mediante su quita vía el *pěšať* del texto bíblico. En contraste con sus predecesores, para Ibn ‘Ezra’ el *pěšať* es el único medio viable para interpretar la Biblia,

²¹⁸ SARNA, 1993: 4.

²¹⁹ Se conocen algunas citas de un comentario a Salmos de Yosef ibn Abitur compuesto entre mediados del siglo X y el XI. SÁENZ-BADILLOS, 1991: 67.

²²⁰ COHEN, 2020: 95-100.

²²¹ ORTEGA-MONASTERIO, 2003: 371-391.

²²² Este comentario añade una tercera sección de tipo midrásico. DEL VALLE RODRÍGUEZ, 2011: 329-336 y SÁNCHEZ-RUBIO GARCÍA, 2016.

ya que permite alcanzar el verdadero significado del texto²²³. La novedad que introduce en sus comentarios es el *pěšať* como “esencia” o “verdad” de la Escritura y para ello, ilustra su concepto con la figura del círculo. La “verdad” es el punto central y solamente el *pěšať* consigue situarse en el centro mientras que el resto de métodos exegéticos simplemente pueden acercarse o permanecer fuera del círculo.

La exégesis de Abraham ibn ‘Ezra’, sin embargo, no se enfoca únicamente en el análisis lingüístico del texto bíblico, sino que se caracteriza por tener una dimensión racional²²⁴. Como muestra en la introducción, la razón juega un papel importante en la labor exegética, pues el comentarista debe emprender la tarea de armonizar razón y Escritura si estas se contradicen. En sus comentarios, es común encontrar explicaciones que atienden al razonamiento lógico, como es el caso del pasaje en el que los animales llegan hasta el arca. Es imposible que Noé hubiera podido traer los animales desde todos los puntos en los que se encontraban, por lo que lógicamente llegaron por ellos mismos por orden de Dios. Un último aspecto que cabe mencionar es la importancia de la autoridad rabínica en su producción exegética. Ibn ‘Ezra’ critica duramente en su introducción los métodos hermenéuticos tradicionales pero a su vez, es consciente de la importancia de la tradición e incluso asegura que los sabios conocían a la perfección el *pěšať* aunque empleaban el *děraš* para añadir significados o facilitar la comprensión de la Escritura a aquellos que carecían de entendimiento²²⁵. Por lo tanto, Ibn ‘Ezra’ no dudará en enmarcar sus interpretaciones en la tradición y servirse de textos rabínicos como el *Běre’shit rabbah*, además de los recursos hermenéuticos propios del *děraš*²²⁶.

²²³ COHEN, 2020: 219-222.

²²⁴ ROTH, 2021: 73.

²²⁵ Cf. *Šafah bėrurah*, 104-109.

²²⁶ Véase en la traducción el empleo del *asmaḳta*’ o el *qal wa-ḥomer*. Sobre la actitud de Ibn ‘Ezra’ ante la tradición véase SÁENZ-BADILLOS, 2002.

4.1 Principales fuentes y recursos exegéticos empleados por Ibn ‘Ezra’ en el comentario

Fuentes

Tras la introducción, Ibn ‘Ezra’ divide su segundo comentario a Génesis en dos secciones: *diqduq* (gramática) y *peruš* (comentario). En la primera, se nutre especialmente de los trabajos de sus predecesores andalusíes como Měnaḥem ben Saruq, Ḥayyūğ, Ibn Ğanāḥ, Mošeh ibn Ğiqaṭela o Ibn Bal‘am. Sin embargo, en lo que a gramática respecta, en pocas ocasiones cita explícitamente la fuente de donde toma sus explicaciones. En el caso de Ge 3,8, Ibn ‘Ezra’ comienza su interpretación mencionando la respuesta que proporciona Ibn Ğanāḥ en el *Kitāb al-mustalḥaq* (*Sefer ha-Hassaga*) al antropomorfismo que se da en el versículo. Para Ibn Ğanāḥ, Adán es quien se paseaba por el jardín, mientras que para Ibn ‘Ezra’ el verbo מִתְהַלֵּךְ (*se paseaba*) hace referencia a la voz de Dios²²⁷. Ambas explicaciones descartan la posibilidad de que el sujeto del verbo pueda ser Dios mismo. En otra ocasión, a la hora de exponer las características del verbo hebreo en la introducción gramatical, Ibn ‘Ezra’ toma del *Sefer šaḥot lašon* la lista de pronombres personales y la flexión del verbo, empleando שָׁמַר como ejemplo en lugar de שָׁמַרְתָּ como hace Sě‘adyah Gaón²²⁸.

En la sección exegética, Ibn ‘Ezra’ hace uso a lo largo de todo el comentario de textos rabínicos como *Běre’shit rabbah*, *Seder‘Olam rabbah* o *Pirke Rabbi Eli‘ezer* para introducir sus propias explicaciones. Esto evidencia que Ibn ‘Ezra’ se estaba dirigiendo a un público para el que la tradición ocupaba un lugar relevante y que conocía a la perfección las interpretaciones clásicas al libro de Génesis. Abundan también las alusiones al *Tafsīr* de Sě‘adyah y los casos en los que el gaón añade alguna aclaración en árabe al texto bíblico, como en el pasaje de Ge 3,20. Hablando acerca de Eva, Sě‘adyah Gaón especifica que “madre de todos los seres vivos” se refiere a “todos los seres vivos hablantes”²²⁹.

²²⁷ Esta interpretación también la comparte Maimónides en *Guía de perplejos*, 92-93.

²²⁸ *Sefer Šaḥot lašon*, 358-361.

²²⁹ DERENBOURG, 1893: 6.

Explicaciones gramaticales

En el segundo comentario a Génesis, las cuestiones gramaticales ocupan un lugar central. Tanto es así que Ibn ‘Ezra’ tras describir los diferentes métodos exegéticos, se cerciora de que su lector conozca los componentes de la lengua hebrea, elaborando un resumen de toda su gramática. A continuación procede al análisis lingüístico del texto con explicaciones por lo general cortas, que toma de sus gramáticas escritas en Italia o de sus predecesores andalusíes sin citarlos directamente.

Se puede apreciar que los comentarios gramaticales que Ibn ‘Ezra’ realiza sobre el texto giran en torno a tres cuestiones principales: sintaxis, morfología verbal y morfología nominal. En cuanto al sintagma más problemático del comentario, בְּרֵאשִׁית בָּרָא, Ibn ‘Ezra’ expone lo que sus correligionarios han argumentado respecto a ella, ya que sintácticamente no puede tratarse de una anexión. Los rabinos habrían sustituido בְּרֵאשִׁית por el calificativo רֵאשִׁוֹנָה como en los ejemplos de Ge 33,2; Nu 2,9 y Ec 1,11, otorgándole a la frase el sentido de “primero creó Dios”. Los andalusíes Ibn Ġanāḥ e Ibn Bal‘am aportaron otras dos interpretaciones diferentes; mientras que este último sustituyó el verbo בָּרָא por un sustantivo como un caso análogo de הוֹשַׁע דְּבַר־יְיָ (Os 1,2: *comienzo de lo que habló Dios por medio de Oseas*)²³⁰, el primero lo interpretó por medio de un infinitivo absoluto: בָּרוֹא בְּרֵאשִׁית (*al principio de crear*)²³¹. Sin embargo, Ibn ‘Ezra’ piensa que ninguna de estas opciones puede darse en este caso, ya que ninguno es similar a בְּרֵאשִׁית בָּרָא. Por otra parte, da a entender que semánticamente sí existe una anexión, aunque a nivel sintáctico sea imposible según las reglas gramaticales del hebreo. De este modo, el problema radica, más bien, en la morfología de בְּרֵאשִׁית y no en la sintaxis de la expresión completa.

Otras apreciaciones de tipo sintáctico se encuentran en la explicación del versículo 1,10. Ibn ‘Ezra’ considera que יִבְשָׁה es un predicativo (*to’ar*) que posee el mismo paradigma que הִטָּאָה, a diferencia de otros exégetas anónimos que habían equiparado su forma a la del sustantivo כִּפְרָה. En cuanto a וַיֵּרָא, se trataría de un verbo intransitivo en este caso y por lo tanto, no podría pertenecer al *binyan hif’il*. La explicación de su vocalización está basada en el *Libro de Hayyūḡ*, donde se comenta la

²³⁰ POZNANSKI, 1924:14.

²³¹ *Sefer ha-Riqmah*, 86.

preferencia de la *yod* con *pataḥ* por ser la vocal más simple²³². Ibn ‘Ezra’ señala que el cambio se debe a una posible confusión con otras formas del verbo *יָרָה*, pero es posible que se trate de un error del copista. El verbo que podría causar alguna confusión con *יָרָה* es *יָרָא*, cuyo imperfecto sería *יִירָא*²³³. Tal y como se comenta al final de la explicación, ambos verbos son de tercera radical débil con *alef* final. La misma preocupación por identificar los verbos que pueden ser transitivos o intransitivos dependiendo del *binyan* en el que se presenten, aparece en unas breves notas a los versículos 1,20 y 1,22, donde señala que tanto *יִשְׁרָצֻ* (Ge 1,20) como *וּמְלָאֻ* (Ge 1,22) son transitivos.

Respecto a la morfología verbal, el primer caso que se comenta es el de *וַיֵּאמֶר* (Ge 1,3), verbo cuya realización ya había explicado Ḥayyūḡ y que Ibn ‘Ezra’ toma para su comentario. Al ser un verbo de primera radical débil, toma una *waw* quiescente en lugar de *alef* para facilitar su pronunciación, de ahí el *segol* de la segunda radical²³⁴. El versículo 2,2 también presenta otro problema de realización vocálica con los verbos *וַיִּשְׁבּוּת* y *וַיִּשְׁבַּת*. Aunque hay quienes habrían diferenciado estas dos realizaciones, Ibn ‘Ezra’ parece leer en pausa *š* y afirmar que ambas son lo mismo puesto que se pronuncian de la misma forma. Un caso diferente de forma pausal es el de *נִאֲכַל* (Ge 3,2), cuya tercera radical vocaliza con *šere* al estar a final de versículo, cuando su forma en contexto sería *pataḥ* (*נִאֲכַל*).

En casos puntuales, también se proporcionan explicaciones relativas a los *binyanin* de los verbos que aparecen en el versículo, el modo o la pérdida de radicales. En el versículo 1,9; por ejemplo, identifica el verbo de tercera radical débil *יִקְוֶה*²³⁵ como un *nif‘al* debido al *dageš* de la *qof*. En el 2,21 aclara que el imperativo de *וַיִּשְׁעֶן* no elimina la *yod*, al contrario de otros verbos de primera radical *yod* que la pierden en este modo por el gran uso que se hizo de ellos²³⁶. El fenómeno del desgaste por uso se da igualmente en *יְהִי מְאֹרֶה* (Ge 1,14), el verbo *הָיָה* aparece aquí en singular aun estando acompañado de un sustantivo plural²³⁷. Cabe mencionar también dentro de estas

²³² Libro de Ḥayyūḡ, 172.

²³³ Libro de Ḥayyūḡ, 77.

²³⁴ Libro de Ḥayyūḡ, 53.

²³⁵ Libro de Ḥayyūḡ, 170.

²³⁶ Libro de Ḥayyūḡ, 63. No se discrimina aún entre *פִּי* y *פִּיּוֹ*.

²³⁷ Libro de Ḥayyūḡ, 146.

explicaciones el verbo יִתְבַּשֵּׁשׁ (Ge 2,25), dentro de la tipología verbal hebrea pertenecería al grupo de aquellos que teniendo una segunda radical débil, reduplican la tercera²³⁸.

Los comentarios gramaticales más numerosos en el fragmento, tienen que ver con la morfología nominal de algunos términos y en ellos se pueden detectar referencias tanto a otros autores como a las propias obras de Ibn ‘Ezra’. Tal es el caso del ejemplo empleado para mostrar que el sustantivo גַּן (Ge 2,15) puede aparecer en ambos géneros. Al contrario que en Ge 2,15, en Ca 4,12 גַּן presenta género masculino (גַּן נָעוּרִים/*jardín cerrado*) formando así un juego de palabras con גַּל נָעוּרִים (*manantial cerrado*)²³⁹. Estos mismos ejemplos vienen recogidos en el *Kitāb al-taḏkīr wal-ta’niṭ* de Mošeh ibn Ḡiqaṭela, una obra lexicográfica de vocablos bíblicos con morfemas de género y número que no siguen los paradigmas esperados respecto a la norma de la lengua²⁴⁰. Las palabras אֶשׁ, רוּחַ, בַּיִת y מְקוֹם comparten el mismo esquema según Ibn ‘Ezra’, y así lo refleja también en las observaciones gramaticales que realiza en su comentario a Lamentaciones²⁴¹. En estos casos que resultan problemáticos, hace uso de la concordancia para definir correctamente el género; un ejemplo es su análisis a la palabra מְאָרֶת (Ge 2,14), que aun teniendo forma de femenino plural, es un masculino. La prueba se encuentra en שְׁנֵי הַמְּאָרֹת הַגְּדֹלִים (Ge 2,16), donde las dos palabras que acompañan a מְאָרֶת concuerdan gramaticalmente. Tras ello comenta אֶבֶר como un caso análogo en el que el masculino plural presenta una *taw*; voz que también recoge Ibn Ḡiqaṭela²⁴².

Al igual que con los verbos, Ibn ‘Ezra’ toma como fuente a Ḥayyūḡ para sus comentarios respecto a la morfología de algunas palabras. En el versículo 2,10 se ofrece una breve referencia sobre la relación entre רָאשִׁים y רֹאשׁ. Ḥayyūḡ explica que *holem* puede convertirse en *qameṣ* como en יָמִים y יוֹם²⁴³. Por otra parte, se dan casos en los que se comparan los paradigmas de diferentes palabras, sin llegar a profundizar en su morfología. Para Ibn ‘Ezra’, בְּזַעַת (Ge 3,19) tiene el mismo paradigma que דָּעַת porque deriva de בִּזְעָע (Ez 44,18). Esta explicación aparece más desarrollada en el *Libro de*

²³⁸ *Libro de Ḥayyūḡ*, 95.

²³⁹ Véase su comentario a Cantares. SÁNCHEZ-RUBIO GARCÍA, 2016: 70.

²⁴⁰ MARTÍNEZ DELGADO, 2008: 212.

²⁴¹ ORTEGA-MONASTERIO, 2003: 378-379.

²⁴² MARTÍNEZ DELGADO, 2008: 224.

²⁴³ *Libro de Ḥayyūḡ*, 47.

Ḥayyūḡ, donde se indican que derivan de las raíces ידע y יזע respectivamente y ambas pierden la *yod* en el infinitivo²⁴⁴.

Otras cuestiones que trata Ibn ‘Ezra’ son las relativas a las partículas, los pronombres y los numerales que aparecen en el texto bíblico. Dentro de las partículas, el caso más significativo es el de la *lamed* de לָאֵת (Ge 1,14), que Ibn ‘Ezra’ diferencia de אֲמַרְיִלִּי אֲתִי הוּא (Ge 20,13) y de וְהָיוּ לְמַאֲוֵרֶת בְּרָקִיעַ הַשָּׁמַיִם (Ge 1,15). En los tres ejemplos, la partícula posee el mismo significado pero adquiere funciones distintas. En el *Maḥberet*, Mēnaḥem ben Saruq incluyó una lista con los diferentes valores de la partícula *lamed* e identificó la que aparece en Ge 20,13 como marca de estilo indirecto²⁴⁵. En el texto no se indican las funciones que adquiere la *lamed*, pero se puede intuir que en Ge 1,14 y Ge 1,15 tienen el sentido de finalidad.

En cuanto a la explicación de los pronombres, esta se introduce a raíz de כִּי עָשִׂיתָ זֶה (Ge 3,14). Según Ibn ‘Ezra’, omitir un nombre cuando está implícito en la acción, como ocurre en el ejemplo, es una norma de los hablantes del hebreo bíblico. Por esta razón, expone brevemente el género y el número de los pronombres זֶה, זֹאת, הוּא y הִיא que sustituyen al nombre. Por último, respecto a los numerales, llama la atención la confusa explicación gramatical de אֶחָד (Ge 2,24) en la que se referencia la omisión de una radical y el punto de articulación de la *taw rafeh*. Resulta difícil relacionar estas alusiones con אֶחָד si de antemano no se tiene en cuenta que en realidad, se está refiriendo a su femenino אַחַת, cuya forma original era אֶחָדָת. De este modo, dado que *dalet* y *taw* tienen puntos de articulación similares, se produjo una elisión de la *dalet* para facilitar su pronunciación²⁴⁶.

Lexicografía y etimología

Ibn ‘Ezra’ se ve en la necesidad de concretar el significado de ciertos términos o indicar su origen para su comprensión y por ello hace uso de la lexicografía y la etimología. Por ejemplo, en el versículo Ge 2,20 define הֶבְהִמָּה y תִּיָּה según su alimentación para que el receptor pueda diferenciarlas en el texto. Desde el pasaje 2,11

²⁴⁴ Libro de *Ḥayyūḡ*, 68.

²⁴⁵ *Maḥberet*, 10.

²⁴⁶ *Kitāb at-taysīr*, I: 91.

al 2,14, indica respectivamente a través de otras citas el origen de los nombres de los ríos de Edén. Pisón (פִּישׁוֹן) deriva entonces de la raíz פוּשׁ que significa “saltar” o “brincar” y Guijón (גִּיחוֹן) de la raíz גיח que quiere decir “salir o “derramar”²⁴⁷.

Otro caso es la aclaración que hace Ibn ‘Ezra’ respecto a la relación que otros exégetas establecen entre Sara y Yisca debido al nombre de esta última. Yisca viene de la raíz סכך que significa “cubrir”; por eso Yisca estaba “cubierta” por el Espíritu Santo. No obstante, la identificación de Yisca con Sara es para Ibn ‘Ezra’ tan solo una analogía o una interpretación de carácter derásico puesto que no hay evidencia en el texto de que sean la misma persona.

Semitística comparada

En la Edad Media fue frecuente la comparación entre lenguas para esclarecer el significado de alguna voz bíblica o determinar su morfología²⁴⁸. Ibn ‘Ezra’ hace uso del arameo o del árabe para determinar el correcto significado de algunos términos difíciles de entender en el texto bíblico, ya que permiten, en algunos casos, establecer relaciones de analogía con la morfología de ciertas palabras.

A propósito del *alef* protético de אַרְבָּעָה en relación al רְבִיעִי de Ge 1,19, indica que la palabra derivada es אַרְבָּעָה, pues es la *alef* la que se ha añadido. Lo mismo ocurre con el verbo de וַיִּמָּשׁ הָשָׁחַר (Ex 10,21) y el sustantivo אָמָשׁ (Ge 19,34: *anoche*); la derivación se refleja en el significado de אָמָשׁ, que no sólo es “anoche”, sino también “oscuridad”, “tiniebla” o “noche”. Este fenómeno sucede de igual forma en árabe con la misma palabra أَمَسَ (*ams*).

En el versículo 2,7 comenta que בָּצֵרָה lleva *dageš* en la *pe*’ por la asimilación de la *nun*. El arameo y el árabe comparten el mismo fenómeno en la palabra בָּתִּי, pues su forma original es בְּתִי.

²⁴⁷ *Sefer ha-Riqmah*, 143.

²⁴⁸ La primera obra dedicada exclusivamente a la comparación entre el hebreo, el arameo y el árabe fue la *Risāla* de Yēhudah ibn Qurayš. Sobre la semitística comparada y el desarrollo de esta disciplina en al-Ándalus véase MAMAN, 2004 y MARTÍNEZ DELGADO, 2006.

Ibn ‘Ezra’ también recurre al Targum en numerosas ocasiones para interpretar los versículos que está comentando, ya sea para comparar la sintaxis o el significado de alguna palabra. En la sección exegética del versículo 3,22, comenta que el הָיָה כְּאַחַד de הֵן (he aquí que el hombre ha venido a ser como uno de nosotros) está separado en el Targum cuando debería ir junto. Para evitar decir “como uno de nosotros”, el Targum traduce “el hombre era único *en el mundo*” (אדם הוּא יחיד) ²⁴⁹ (בעלמא).

Comentario alegórico

Si bien Ibn ‘Ezra’ aporta una nueva concepción del término *pěšať* en lugar de adherirse al *zāhir* de Sě‘adyah Gaón, mantendrá los casos en los que es necesaria una interpretación más profunda del pasaje. La exégesis medieval constantemente se vio en la necesidad de armonizar el texto revelado con la especulación racional, lo que dio como resultado a un tipo de interpretación alegórica que pretendía conciliar posibles contradicciones ²⁵⁰. Uno de los más ilustres representantes de este sistema hermenéutico fue Šēlomoh ibn Gabirol, cuya interpretación sobre el jardín del Edén ha sobrevivido gracias a los comentarios de Ibn ‘Ezra’ ²⁵¹.

Para Ibn Gabirol el jardín del Edén es una metáfora del mundo superior, mientras que los árboles, es otra del mundo inferior. Las tres partes del alma humana están representadas en la acción de Adán de dar nombre a los animales (racional), Eva (animal) y la serpiente (concupiscible) ²⁵². Los cuatro elementos aristotélicos son las cuatro divisiones del río que bañaba el Edén y el árbol del conocimiento, el placer sexual. La tarea del ser humano debe ser alcanzar el conocimiento de lo superior, el árbol de la vida y abandonar los placeres del cuerpo para aumentar su sabiduría ²⁵³. Las

²⁴⁹ Onkelos, 38-39.

²⁵⁰ SÁENZ-BADILLOS–TARGARONA BORRÁS, 2016: 105-108.

²⁵¹ SARNA, 1971: 352.

²⁵² Sobre esta alegoría véase STRICKMAN, 2019: 165-175.

²⁵³ Comentario a Eclesiastés, 107-108 y 114.

diferentes ramas del saber contribuyen a la verdadera sabiduría y esta última a la vida eterna²⁵⁴.

Recursos retóricos: elipsis, metonimia y homonimia

En la primera etapa de su vida Ibn ‘Ezra’ se dedicó a escribir poesía por lo que evidentemente, conocía los recursos retóricos de coetáneos judíos y musulmanes y no dudó en aplicarlos en su interpretación del texto bíblico. A su parecer, la Biblia en ocasiones simplifica frases y expresiones largas u omite palabras y letras que ya han aparecido anteriormente²⁵⁵ y por ello, en sus comentarios es frecuente el uso de la elipsis como método hermenéutico. Mošeh ibn ‘Ezra’ recogió este recurso retórico en el *Kitāb al-muḥāḍara* ejemplificándolo con un caso de una aleya coránica y un versículo bíblico en los que se omite una parte del texto que el lector presupone²⁵⁶.

Cuando Ibn ‘Ezra’ da a entender que existe una palabra que acompaña semánticamente a בְּרֵאשִׁית, pone el ejemplo de בִּי אֱמִינֵשׁ אֶתְחַרֵּית (Pr 23,18), que por elipsis ha omitido al final la partícula לָהּ necesaria para completar su sentido, que es “porque hay un después *para ella*”. Por otra parte, en la expresión בְּרִקְיעַ הַשָּׁמַיִם (Ge 1,14) señala que falta un relativo para interpretar correctamente su significado: “la bóveda *que* es el cielo”.

Otro caso se da en וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע (Ge 2,9), donde más que una interpretación, expone la aclaración de esta expresión. Se trata del árbol del conocimiento, del conocimiento del bien y del mal; en este sentido, parece que lo correcto para Ibn ‘Ezra’ hubiera sido una anexión del tipo וְעֵץ דַּעַת הַטוֹב וְהָרָע. El artículo siempre va al final, pero aparece omitido en el texto bíblico, de modo que así explica la incongruencia.

Aparte de los problemas textuales ya comentados en torno a בְּרֵאשִׁית בְּרֵא, nos encontramos con que el verbo viene acompañado de un sujeto con un morfema masculino plural, אֱלֹהִים. Según Ibn ‘Ezra’, este término es una expresión formal como las que se emplean en lengua árabe para dirigirse a los dignatarios; pero además, sirve

²⁵⁴ LEVIN, 1985: 315.

²⁵⁵ GÓMEZ ARANDA, 1994: XLVII.

²⁵⁶ *Kitāb al-muḥāḍara*, 234-235.

para referirse a los ángeles, pues los designios de Dios se ejecutan a través de ellos. Ibn ‘Ezra’ ilustra esta idea con el ejemplo de que los idiomas (שפות) se denominan así porque provienen de los labios (שפה), de modo que se establece una relación de contigüidad entre “labios” y el discurso que emana de ellos. Es decir, tanto שפות como אלהים son para Ibn ‘Ezra’ casos de metonimia²⁵⁷. En el Targum, por lo tanto, se traduce como una forma en singular para evitar cualquier confusión con una entidad plural.

En el caso de Ge 3,1, Ibn ‘Ezra’ menciona la existencia de un recurso retórico sin especificar de cuál se trata:

Que ערום (astuta) venga después de ערומים (Ge 2,25: desnudos), es un recurso propio de la lengua clásica como כִּי יִבְעַר-אִישׁ (Ex 22,4: si un hombre daña) y a continuación הַמִּבְעֵר (Ex 22,5: el que incendió) y lo mismo en בִּלְתִּי הַחֲמֹר (Ju 15,16: con la quijada de asno) y שְׁלֹשִׁים עָרִים (Ju 10,4: treinta asnos).

Tomando los dos versículos de Génesis se aprecia que la figura es una homonimia, la identidad de vocablos que presentan discrepancia en el significado²⁵⁸. Sin embargo, las citas de Jueces que sirven de apoyo parecen no casar con el ejemplo de Génesis; esto se debe a que solamente se ofrecen fragmentos de versículos, como un mero indicativo para que el lector traiga a la mente los pasajes completos. En el comentario a Éxodo²⁵⁹, tanto la idea de la homonimia como los ejemplos aparecen mejor desarrollados. Ibn ‘Ezra’ aclara que precisamente en ello reside la naturaleza poética de la lengua santa, en que una misma palabra tenga varios significados. Así, “dañar” (יִבְעֵר) e “incendiar” (הַמִּבְעֵר) se refieren a conceptos diferentes aunque ambas pertenezcan a la misma raíz y la prueba es que la segunda implica la presencia de fuego. Por otro lado, en Ju 15,16 aparece en primer lugar בִּלְתִּי הַחֲמֹר (con la quijada del asno) y le sigue הַחֲמֹר הַמִּנְתָּה (un montón de montones); mientras que en Ju 10,4, שְׁלֹשִׁים עָרִים (treinta asnos) precede a עָרִים (y treinta ciudades). En todos los casos, el término es el mismo pero se diferencian semánticamente.

²⁵⁷ Esta figura retórica fue recogida en el capítulo sobre la alusión y la alegoría del *Kitāb al-muḥāḍara* como un recurso utilizado por Ibn Gabirol en sus poemas, que también podía localizarse en la Biblia. Ejemplo de ello es el pasaje de 1Sa 20,16, que reza “Y exigiría cuentas a los enemigos de David”. A través del contexto del relato se puede reconocer perfectamente que “enemigos de David” se refiere en realidad a Saúl. *Kitāb al-muḥāḍara*, 268.

²⁵⁸ *Kitāb al-muḥāḍara*, 275.

²⁵⁹ WEISER, 1976b: 154.

Explicaciones de carácter científico y filosófico

Uno de los aspectos más característicos de la producción exegética de Abraham ibn 'Ezra' son los numerosos comentarios científicos y filosóficos que introduce en relación a determinados versículos bíblicos, llegando incluso a alejarse del propósito inicial de dilucidar el sentido del texto²⁶⁰. Recurrir a este tipo de explicaciones, sin embargo, puede desconcertar al lector cuando su principal crítica a los gaones en la introducción es precisamente la incorporación de saberes científicos ajenos al judaísmo en las interpretaciones de la Biblia. En cuanto esto, D. Biale matiza que Ibn 'Ezra' aplicaba de forma selectiva la ciencia a la Escritura para armonizarla con el pensamiento aristotélico y neoplatónico de su tiempo, pero sin distorsionar el texto bíblico o contradecir postulados científicos para ajustarlos a la exégesis²⁶¹.

Tanto en la sección gramatical como en la exegética, Ibn 'Ezra' se detiene sobre todo en las explicaciones de los pasajes de la creación, donde expone su rechazo a la teoría de la creación *ex nihilo* y su concepción aristotélica del universo. Tanto en sus comentarios a Génesis como a Salmos, Ibn 'Ezra' deja constancia de la división del cosmos en dos dominios: el mundo sublunar y el supralunar (también llamado mundo de los ángeles)²⁶². El mundo sublunar, constituido por las esferas de los cuatro elementos, está sujeto a generación y corrupción y tiene un movimiento rectilíneo²⁶³. El mundo supralunar, por su parte, está compuesto por el quinto elemento; es eterno e inmutable y se mueve en círculos perfectos. El cosmos se divide a su vez en ocho esferas concéntricas, siete para los planetas y una para las constelaciones del zodiaco. El firmamento (רָקִיעַ) estaría por encima de la tierra, el punto central en la cosmología aristotélica, e Ibn 'Ezra' lo identifica con la atmósfera, la cual es visible para el ser humano. Los cielos (שָׁמַיִם), en cambio, contienen las esferas y son invisibles.

Este orden no se origina de la nada, sino mediante una materia preexistente. Ibn 'Ezra' toma las diferentes acepciones del verbo בָּרָא recogidas en el *Sefer ha-Šorašim* de Ibn Ǧanāh²⁶⁴ tales como “crear”, “cortar” o “poner límites”. Estos dos últimos

²⁶⁰ GÓMEZ ARANDA, 2012: 90.

²⁶¹ BIALE, 1974: 43-62.

²⁶² SELA, 2003b: 2008-2011.

²⁶³ SELA, 2003a: 151.

²⁶⁴ *Sefer ha-Šorašim*, 75.

significados son los que se le atribuyen al versículo de Ge 1,1. De este modo, el acto de creación consiste en limitar aquello que ya estaba creado y en absoluto tendría que ver con crear algo de la nada²⁶⁵. En otras palabras, lo que Ibn ‘Ezra’ defiende es una materia preexistente que es cortada, limitada o moldeada y que da lugar al orden cosmológico. Cabe destacar que la raíz de la palabra árabe para “creación” (*ḥalq*) en su origen también estaba relacionada con el sentido de “medir antes de cortar algo”; significados cercanos a los que tiene su homófona afín חלק en hebreo²⁶⁶. La cuestión acerca del modelo de la creación fue ampliamente discutida por los filósofos medievales, quienes se adhirieron a teorías como la eternidad del aristotelismo, la emanación neoplatónica o el atomismo del *kalām*. Sē‘adyah Gaón en su capítulo acerca de la creación en el *Sefer ha-Ėmunot* presenta ocho argumentos a favor y en contra de la creación *ex nihilo*, del mismo modo que Maimónides (1135-1204) también recogerá posteriormente las principales teorías en su *Guía de Perplejos*.

Ibn ‘Ezra’ refleja en su comentario la incorporación de las teorías del orden cosmológico de origen aristotélico y por ende, la desviación de la noción comúnmente aceptada sobre la creación *ex nihilo*, dentro de un debate que ocupó un lugar primordial en el pensamiento medieval²⁶⁷. Aunque este concepto fue desarrollado por el exégeta entre Italia y Francia alrededor del siglo XII, se perpetuó en el tiempo dentro de la península ibérica. El círculo de filósofos judíos que apareció en la segunda mitad del siglo XIV en Castilla y que estuvo influenciado por la filosofía de Abraham ibn ‘Ezra’, también rechazó la interpretación literal y tradicional de la creación *ex nihilo*²⁶⁸.

Otra explicación de carácter científico es la que se encuentra en el pasaje de Ge 12,11 y que Ibn ‘Ezra’ no llegó a completar. Respecto a la belleza de Sara, el exégeta andalusí comenta que el aire de algunos países hace hermosos a sus habitantes, pero el comentario se corta inmediatamente sin desarrollar la idea. Posiblemente, Ibn ‘Ezra’ se esté refiriendo en la interpretación de este versículo a la teoría ptolemaica de los climas generales y las características de los habitantes. En el *Tetrabiblos*, Claudio Ptolomeo expone que las condiciones propias de un pueblo, incluida la belleza, son distintas según

²⁶⁵ SELA, 2003a: 149.

²⁶⁶ ARNALDEZ, 2012.

²⁶⁷ Sobre este asunto véase RUDAVSKY, 2018: 134-172.

²⁶⁸ ACKERMAN, 2003: 373.

la región climática en la que habita²⁶⁹. Por ejemplo, los que moran en climas fríos son frígidos y de costumbres más rudas, mientras que los pueblos del Levante son descritos como enérgicos y firmes. Dado que en el pasaje Abraham reconoce la hermosura de Sara justo antes de entrar en Egipto, es probable que Ibn 'Ezra' esté asociando en el comentario la belleza con sus condiciones climáticas o bien, con las del país en el que nació Sara.

²⁶⁹ *Tetrabiblos*, 120-128.

LISTA DE MANUSCRITOS

⸈) JTS Ms. 961.

⸉) Boesky, NY, Ms.67.

⸊) JTS Ms. 2321.

⸋) British Library Add. Ms. 27038.

⸌) Bodleian Library Ms. Mich. 238.

⸍) Bodleian Library Ms. Opp. Add. Qu.22.

EDICIÓN

1 [65r] שטה אחרת לחכם ר' אברהם אבן עזרא ז"ל

2 יבורך שם אשר אין לו תמונה · ולמעונות שחקים הוא אמונה

3 ונשגב מחזותו כל נשמה · וחכמתו גלויה גם צפונה

4 לאברהם בנו מאיר יצו עוז · יבינהו ומפיו כל תבונה

5 עזרהו עדי הלום ומספר · שני חייו שמנה על שמנה

6 בזקנותו מכרוהו עוניו · ביד מכה חדשה גם ישנה

7 ורב משה בנו מאיר סמכו · ושב גוו ככפה רעננה

8 ונדרתי לאל נדר בחליי · לבאר דת בהר סיני נתונה

9 ומה דעתי לקדם בה גבירי · וכל חכמה למשה היא למנה

10 כשלוח מעט מים לגיחון · וערך נר לחמה או לבנה

11 גנזו אל היות אור לַחֲשָׁכִים · וכפו בנדבות כעננה

12 והן אחל יסוד דקדוק ופרוש · עלי דרך ישרה באמונה

13 ולא אזכיר אשר טעה בספרו · ואזכיר שם אנוש דבר נכונה

14 ודת משה ביד משה אפרש · והיא עדות אדוני נאמנה

1 [1r] נאם אברהם ב"ר מאיר בן עזרא הספרדי

2 הנה בשמים עדי · היודע סודי · כי בכל לבי ובכל מאודי ³ אפרש התורה בעודי · על פי אשר תשיג ידי · אם יהיה ⁴ אלהים עמדי · ואחל בשם אשר אין לתהלתו תחלה · ואשלים אין לגדולתו ⁵ תכלה · והוא ינקני מכל שגיאות · שלא יהיו בעיני לבי נראות · בין בטעם ⁶ או בדרך מבטא · כי אין אדם אשר לא יחטא · ולפני החל · לפרש או ⁷ לדקדק מלה אומר כי האמת כמו נק דה בתוך עגלה · ומפרשי התורה הולכים ⁸ · על חמשה דרכים:

האחת היא דרך חכמי הערלים : האומרים ⁹ כי כל התורה חידות ומשלים · ככה כל הדברים · ¹⁰ שהם בספר בראשית נאמרים · גם ככה כל המצות והחקים הישרים ¹¹ כל אחד כפי מחשבתו · כאשר תשיג יד דעתו · זה יוסיף וזה יגרע · ¹² פעם להטיב פעם להרע · כי השבעה עמים · רמז ליצרים נעלמים ¹³ שהם בגוף האדם שמים · ואשה כי תזריע רמז לבית תפילתם · ¹⁴ ומספר ימי טומא"ת כתאותם · גם מספר השבעים · רמז לתלמידים ¹⁵ החוטאים · וכל אלה דברי תהו · והבל נדף ואין כמוהו · והאמת לפרש ¹⁶ כל מצוה ודבר ומלה · כאשר הם כתובים · אם הם אל הדעת קרובים ¹⁷ גם נכון הוא להיות לדברים סודות · והם בעצמם אמת גם חידות ¹⁸ בדבר גן עדן ועץ הדעת · ותהיה חכמת לב עם חכמת מפי אב ¹⁹ נשמעות · והעד הנאמן בכל פירושנו · והוא שכל הלב שנטע בקרבנו ²⁰ קדושנו · והמכחיש הדעת מכחיש הרגשותינו · כי לאנשי לבב נתנה ²¹ תורת אבותינו · ואם מצאנו כתוב בתורה שאין הדעת סובלת נוסף ¹ [1v] או נתקן כי היכולת · על דרך משפט הלשון אשר חקק אדם הראשון ² גם במצות עשה כן · אם הדבר כמשעמנו לדעת לא יתכן · כמו ומלתם ³ ערלת לבבכם · כי על המצות כתוב אשר יעשה אותם האדם וחי ⁴ בהם · ועוד כי ה' צוה שלא לרצוח אחרים · ואיך יצוה לרצוח נפשו ⁵ באכזרים גם עת מותו תבא · טרם מולו ערלת לבבו · ואם ישאל ⁶ שואל אין יתכן להיות דברים להשמעת אזנים · ולסודות נכבדים · ⁷ התשובה זאת תפארת דברי אלקים חיים · על כל חכמי הגוים

8 · שחברו ספרים רשומים · והמשיל על פי נוצרים אלמים · ודרכי 9 השם בתולדת האדם יורונו דרכים · כי האף שהוא הנחירים נברא 10 בעבור ארבעה צריכים · לנשוב הרוח אל מוח הראש ולהוריד ליחתו 11 ולהריח בו וליופי תכונתו והנה דרך הגוים מגולה שהם מחוץ לעגלה

12 **והשנית** דרך הצדוקים · המכחישים דברי המעתיקים שהיו 13 כלם צדוקים · ופעם הם בתוך עגולה · ופעם 14 סביבותיה · ופעם מחוץ לקו רחובותיה · כאשר עשה בנימן שהיה 15 משמיל גם בנימן מימין · כי לא היה בדברי קדמונינו מאמין · וככה 16 יקרא לכל מין · הוא הראה מערמו בלי כסות · כי מלאתך ודמעך 17 על איחור האריסות · ואלו היה כן למה הקדים הכתוב מלאתך לפני 18 ודמעך אם טעם דמעך כמו זרעך · ועוד כי דבר המלאה אינינו 19 בידו · רק ביד הצור ילדו · וככה עשה ענן · ימחה שמו כענן 20 שפירש בחריש ובקציר על דבר האשה · והלא תכסמו בושה · כי אם 21 אמרנו ביד הגבר החרוש · הלא במלת קציר יחריש · ואלה העורים · 22 המוכים בסנורים · הלא ידעו אם לא שמעו · כי תורה שבכתב [2r] 1 מיד אבותינו קבלנו · וככה תורה שבעל פה מפייהם שמענו · וחלילה 2 חלילה שהוסיפו או גרעו על אשר קבלנו ושמענו ואם אין אמת 3 תורה שבעל פה · הנה גם לתורה שכתב אין מרפא · כי אין 4 בתורה המתקדשת · מצוה שלמה מפורשת · כי לא הזכיר כמה אבות 5 מלאכות ותולדותיהן · ומדות חקות הסכה ומשפטיהן · גם לא הזכיר 6 הפתחים · איך הם תלויים בירחים · ואם אביב לא ימצא במה 7 נתרצה · ויש לתמוה כי הכל חייבים בכל שנה להיות שומרים · מאכל 8 חמץ בפסח שיש בו כרת וביום הכפורים · והנה ראינו כי משה עה 9 הראה למבין עם תלמיד · דבר מצורע ואת כל נגע על מתכונתו 10 העמידו שהוא לאדם אחד ולא ימצא תמיד · וזה לאות כי קראת 11 המועדים · היא נתונה לחסידים · וככה מצינו בחזקיה שנועץ 12 עם הזקנים · והנה המועדים על פי העצה נתונים · כאשר העתיקו 13 אנשי האמונה · הנקובים בשמות במשנה · והשם שנתן להם 14 חכמה הוא יתן משכרתם שלימה · ולא די לאלה חסרי תבונה · שאין בהם 15 אמונה : עד שיוציאו המלה מהתכונה · כי דקדוק הלשון לא ידעוהו · 16 גם בארצם לא שמעוהו · כאשר עשה בן זוטא · שבכל פיר יחטא 17 שפירוש ולא יעלה במעלות · מגזרת מעל · והמם שורש כנון נעל · 18 ולשון רבים ונעלות בלות · ואלו היה

כמוהו במעלות · רק הוא כמו 19 ומעלות שבע · והנה רצה בן זוטא לעלות במעלת החכמה בהכליו 20 ונגלתה ערותו עליו :

והשלישית דרכו בה חכמים ונבונים 21 · והם ראשי הגאונים · פעם בנקדה רצים ושבים 22 ופעם הקו הרחב הסובב סובבים · כי יכניסו בספרם חכמות [2v] 1 חיצוניות · להראות שיעמדו על תכונות עליונות · כי יזכירו מחלקת 2 חכמי עולם בבריאתו · וזה מה יועיל להאמין בשם ובתורתו ובפרשת 3 עץ פרי ובדשאים · יזכירו מה צורך יש בהם לנבראים · ואלה ימצאו 4 בספר הרופאים · ובפרשת יהי מאורות יזכירו מדתם ומרחקם 5 · ותנועתם ומשפטי חקם · כפי פד"ה השבעה גבולות כאשר נסו 6 חכמי המזלות · והתורה הזהירה שלא נהיה בעינינו כחכמים · רק 7 נהיה עם אלקינו תמימים · ובפרשה ויחלם והנה סלם · יזכירו על 8 כל פתרון על חלום נעלם · ואיך יערבו חלום הנבאים בחלומות 9 נכרים · ומה למים מתוקים אל מים מרים · ובדבר המשכן רצו 10 לבאר · תעלומות ועם תרומות נדבה יזכירו כל התרומות והאמת שיש 11 לנו להתבונן בדברי תורה · שמות השם הנכבד והנורא · וסודות 12 עמוקים גם במצות וחקים · לא שזפתם עין סכלים · ומבוארים 13 הם למשכילים · ואם השם יהיה בעוזרי · לשלם נדרי · אבאר 14 קצתם · ומדברי משה ראיותם · או מדברי הקדמונים · שמסר 15 יהושע לזקנים:

הרביעית היא הדרך הסלולה לקדמונינו 16 · היא הרשומה בתלמודינו · כי הם בנקדה 17 בעצמה גם סביבה · ופעם יראו שהם בחוץ והסוד בקרבה כי פעם 18 יפרשו הכתוב כמשפטו · על דרך פשוטו · ופעם ידרשו בו דרש · 19 לסוד עמוק או מפורש · והנה אומר כלל בתורה · גם בדברי המקרא 20 גם במשנה ובתלמוד ובכל מסכתות · ובכל בריתות ומכילות · 21 שאם מצאנו באחד הנזכרים · דבר שיבחיש אחד שלשה דברים 22 · האחד שקול הדעת הישרה · או כתוב מכחיש אחר בדרך סברא · [3r] 1 או יכחיש הקבלה הנגמרה · או נחשב לתקן הכל כפי יכולתנו בדרך משל 2 או בתוספת אות או מלה על דרך לשוננו · ואם לא נוכל לתקן אל האמת · 3 נאמר כי זאת החכמה ממנו נעלמת · כי יד שכלנו קצרה · ודעת בני 4 דורינו חסרה · והדבר שהלאנו יהי בספר מונח ונעזב · וחלילה לנו 5 לומר שהוא שקר וכזב · גם לא נאמין שהוא כמשמעו · רק נאמין כי 6 הכתב זה

הסוד הוא ידעו · כי יש בדברי קדמונינו סודות · על דרך 7 משלים וחדות · שלא יבנום
כל השומעים · ולבעלי המחקר יהיו נודע⁸ · ועתה אזכיר חידות אמת שתראה קשה · והוא
מטעם זאת הפרשה · 9 אמרו זכרונם לברכה · כי שבעה דברים נבראו קודם העולם · 10
בית המקדש גם ישראל מכללם · והמקדש חלק מהארץ גם ישראל חלק 11 מתולדותיה ·
ואיך יעמוד בניינה לפי מוסדותיה · וכאשר חפשתי מלת 12 בריאה הנה גם היא כמו גזרה
· וכאשר אפרש במלת בראשית ברא · והם 13 גם הם אומרים · כי החמשה דברים עלו
במחשבת להיות נוצרים 14 רק השנים עם הבורא בעלי סודו · והם תורתו וכסא כבודו ·
ואנשי 15 התושייה ראיות השם מביאים · כי החכמה עולם ראשון לכל הנמצא¹⁶ ·
והתורה היא החכמה באמונה · כי היא מקור כל תבונה וצפונה · 17 וככה אמר שלמה ה'
קנני ראשית דרכו · ושם כתוב כל מלה קדמונית · 18 להודיע שהיא ראשונה · ראשית
וקדם ומאז ומעולם ומראש · ועד לא 19 ובטרם · ובדרך הדרש כי נבראה קודם העולם
ציומים · שהם שנים 20 אלפים כי דרשו יום יום · כמו כי אלף שנים בעיניך ביום · ואנחנו
21 ידענו כי העיתים והרגעים · מתגלגלים ונעים · והשנים מחוברו²² מחדשים · החדש
מימים כמו שלשים · ואם אין מאורות אין שנים [3v] 1 נספרות · רק הנה נעדרות ·
והדרש סמך על שתא אלפי שני הוי עלמא ופירוש 2 כי אלפי שנים תוהו · וזהו והארץ
היתה תוהו ובוהו · ודבר כסא הכבוד 3 מפורש הוא · נכון כסאך מאז לרוכב בשמי שמי
קדם · והוא הגוף התקיף 4 וכל המקיפים מקיף · ואמרו זכרונם לברכה · עשרה דברים
נבראו 5 בין השמשות · והטעם כאלו התנה במעשה בראשית וגזר להיות אלה 6 הנזכרים
בעבור שאין כל חדש תחת השמש · ובעבור הכתוב כי בסוף יום 7 ששי כלה המעשים ·
אמרו כי בסוף שהוא סוף השישי · ותחלת שביעי גזר 8 להיות ככה · וטעם בין השמשות
רגע היום נקדת עגולת השמש כנגד שטח 9 הארץ כנגד היושב אז חצי עגלת השמש
למעלה · וחצי האחר למטה כנגד 10 האדם · ויש כתוב בתורה מכחיש כתוב אחר כמו לא
יראני האדם וחי 11 · והוא האמת בשקול הדעת [...] ככה אחר ויראו את אלקי ישראל ·
והדעת · 12 מודה גם העין לעדה · כי איננה רואה רק המקרים שהם על גשם 13 נוצרים ·
והנה זאת המראה · היא בדרך נבואה · וכתוב כי אלקיך · 14 אש אוכלה הוא · והלא ידענו
כי האש השם בראו · ואין נביאיו בשמו יקראו 15 · רק הטעם כי ישחית מהרה כמו אש
בוערה · וכמוהו ועיר פרא אדם 16 יולד · ורבים ככה · וככה נעשה אם מצאנו בדברי
הקבלה דבר שיכחיש 17 כתוב ובקש איזה מהם הוא האמת לבדו · ונתקן השני העומד
כנגדו · 18 כי יש מקומות שידרשו בו קדמונינו לזכר ולאסמכתא בעלמא · והם ידעוים 19

הפשט כי להם נתנה כל חכמה · כאשר דרשו וירא^ש אותה שהאיש יירש את 20 הא אשתו כי היתה קבלה גמורה בידם מפי הנבאים · ושמו זה הכתוב לזכר 21 ולסימן לקוראים · ואין ספק כי הנחלה לשאר תנתן · ואיך נהפוך הדבר כי 22 האומר תנו נחלת לראובן לשמעון לא יתכן שטעמו שיתנו נחלת שמעון [4r] 1 לראובן · ועוד מה טעם ואם אין אחים לאביו הנה לא הודיענו מה נעשה 2 · ועוד כי לא יירש האיש את אשתו אם הוא אחים לאביו · ועוד כי על דרך 3 הפשט לא נקראה האשה שאר · כי כתוב איש איש כל שאר בשרו · ומה 4 שדרשו זכרונם לברכה במלת כי אם לשארו הקרוב אליו גם הוא אמת שקבלו 5 ככה · והכתוב לא הזכיר האשה בעבור שהאיש ואשתו נחשבים לבשר אחד · 6 גם ככה נאמר בדברי המתרגם התורה בארמית כמו וברוח אפיך נערמו 7 מים שתרגמו כמו וברוח פיך · ופשוטו שהוא כמו ומרוח אפו יכלו · 8 וככה נערמו מים שהוא מגזרת ערמת חטים · והוא תרגמו כמו מפ · 9 מחשבות ערומים וגם בני אתונו כינה אותו מענין שער האיתון · 10 גם ותשב באיתן מע[...]. תשובה ומלת באיתן גם נביאותו בהפך האותיו' 11 ורבים ככה · וידענו כי דרך הפשט לא נעלמה ממנו · כי הקל שבקלים 12 ידענו · רק תפש דרך דרש כי ע פנים לתורה :

הדרך החמשית יסוד פירושי עליה אשית · לבאר כל כתוב 14 כפשוטו · ודקדוקו ופשטו · רק במצות 15 ובחקים · אסמוך על קדמונינו · וכפי דבריהם אתקן דקדוק לשוננו · 16 וחלילה לי מחטא לקוני · לשלוח יד לשוני · ברבים ונכבדים · בחכמתם 17 ומעשיהם מכל חכמי הדורות הבאים אחריהם · כי כל חוטאם חומס 18 נפשו · והיוצא מדבריהם החוצה דמו בראשו : והוא יבדל מקהל 19 הגולה · וירד חי שאולה · רק בכתוב שאין שם מצוה אזכיר הפירושים 20 הנכונים · שהם לראשונים או לאחרונים · ומהשם לבדו אירא · ולא 21 אשא פנים לתורה · ואזכיר בתחלה בכל פרשה · דקדוק כל מלה שיש בה 22 קשה · ואחר כן אזכיר הפירושים כסדר · וה' יחזקיני לשלם הנדר · [4v] 1 ובעבור כי חכמי דורנו לא התעסקו בדקדוק אזכיר מוסדותיו ובנייניו 2 ותוצאותיו וענייניו · להיות מפתח למסגרותיו · אחרי עמדו על פעמותיו ·

3 **אותיותנו** שנים ועשרים · והחמשה כפולים בעבור שִׁירָאוּ במתכנתם 4 שהם סמוכים · והנה אחזו הקו שהוא ברחב ושמׁוהו באורך להעמיד 5 האות בסוף המלה · והשני לכפולים סגרוהו בסוף · והמלכים שבעה 6 ושלשה הם כמו השלש התנועות הנמצאות שהם מהמוצק שהוא הנקדה 7 ואל המוצק וסביב המוצק · והוא כדמות האש והרוח תנועת החלם על 8 כן הנקדה למעלה · והפך זה תנועת המים והארץ אל המוצק וכמוה החִירָק 9 על כן הנקדה למטה · וסביב המוצק הגלגל כמו הפתח · ולא יכלו העברים 10 לשומו בין אות ואות שלא תשתבש המלה גם נתנוהו למטה בעבור כי כמוהו 11 למעלה בְּגֵד כְּפֹת כשהן רפים · והקמץ הגדול נקמץ מִחֵלם ופתח 12 גדול על כן שתי הצורות · ושמו הנקודה למטה מהפתח בעבור מפיק 13 הָא · והקצֵץ הקטן מורכב מקמץ גדול ומחִירָק על כן אחריו נח נעלם · וכל קמץ שאחריו דגש הוא חטוף רק גזרת חֲבָתִים · גם השורק מורכב 15 מִחֵלם ומחִירָק על כן הושם בתוך הָוו באמצע וכאשר אין שם וָו ישימו 16 שלש נקודות כנגד החֵלם והחִירָק והאמצעית תחלת כל מבטא נוע וסופו 17 נוח ופעם נעלם אם היה מאותיות אֲהִי ופעם נראה רק אם היה הסוף 18 אחד משאר אותיות לעולם יהיה נח על כן לא ינקדו הסופרים השׁוֹא שהוא 19 בסוף המלה כי אין צורך רק אם היה האות הֶכָף אותו ינקדו בעבור 20 כי הֶכָף סימן לנכח הנקבה וככה התִיּו ואם היו שנים שואים בסוף 21 ינקדו שניהם כמו יפת אלקים ליפת · והנה השׁוֹא אין כח באדם לקראו 22 כי אם אחר התנועה או תנועה אחריו כמו יפת אלקים ליפת והנה [5r] 1 אם היה השׁוֹא נקרא בעבור התנועה הבא אחריו והוא השׁוֹא הנֶעַ כשׁוֹא מֵם והיה 2 עקב תשמעון שׁוֹא השִׁין נח · ואם היה האותיות בכלם שהם משרתים שהיה 3 האות ראוי להיות בשׁוֹא אין בכח אדם לבטא בשנים שואים נעים על כן הוצרכו 4 העברים לשום חירק תחת האות המשרת אם הוא אחד בכלם כמו לראובן 5 · ואם היה וָו יוסיפו אלף בקריאה וישימו שורק בוֹו כמו הסכת ושמע כדרך 6 הוֹו אם היה אחריו אות מחבריו שהם מאותיות השפה שהם בִּמֶפ · כמו ובאו 7 בביתך · · ומלאו בתיך ופרו ורבו · · ואל תתמה על תוספת האלף במבטא 8 כי כן עשו אם בסוף המלה אחד מאותיות הגרון שהם אֲהֵע וישימו פתח 9 להורות על האלף כמו שמו חירק במלת ירושלם להורות על היוד שיקרא רק 10 האלף בסוף המלה לעולם יהיה נח נעלם כי אותיות האֲי לבדם הם אותיות 11 המשך כי אין כח במבטא לבטא בתנועה שלא ימשך עמה נח נעלם כי הוא 12 נפתח הָא אלף אֲעֵפ שִׁי[...]. שיכתב הָא מקומו גם הוא מקום הָא ומקום יוֹד 13 גם וָו · גם יש יוֹד נעלם כמו אלף נקרא כמו עליו והאלף תמצא חסרה במלות 14 בפֶּא כמו אלף יאבד יום · כמו וּלְעִמָּסָא ולעמשא תאמרו ובעין אם לא שְׁרִיתִךְ 15 ובסוף ונשו ונשו

כלימתבם ואם ההא מחברי אִי במשך רק בחלוף לבדו 16 ואין טענה ממלת מזה בידך כי ההא השיבוהו אלף וכן את אשר עדן לא היה 17 כי הוא כמו עד הן פדהאל מורכבת כמו לפלמונית המדבר · ויש אלף תחת 18 אות הכפל אשר בזאו נהרים וככה היִוד דליו שוקים מפסח ויש יִוד מובלע 19 בדגש כמו כי אצק מים · וככה דרך הנִון בפה ולא יגש את רעהו ונראה 20 וכל עצביכם תנגושו ורבים ככה ובאמצע מבלע כמו אפו שהוא מגזרת 21 אנפת בי · וככה מלת כתוב גם שתיים · ובסוף בצל דליותיו תשכונה 22 והוא הדין למלת ישמעאל^{רנ} בעליו שהדגש בעבור נִון ישחרונני ולא ימצאונני 23 והעד תברכני נפשך לא כאשר אמר מדקדק גדול שהוא לחסרון האִ ישמרוהו [5v] 1 כמו יסובבנהו יבוננהו יצרנהו · כי ההא איננו מאותיות המשך על כן וילך כמו 2 וישב וירד וחבריו ·

כל לשון מתחלק לשלשה פנים : האחד שם והוא על שני 3 דרכים האחד שם עצם כמו גוף

ראובן שמש והוא הנושא המקרים 4 · והשני שם מקרה כמו חכמה וגבורה ויש מורכבם משניהם כמו חכם גבור ויקרא 5 תואר והאיש הוא מתואר והחלק השני מפעל ולעולם יורה על זמן עבר או 6 עתיד כאשר אמר הגאון העשרת הקונים שהם אני אנחנו אתה אתם אתם 7 הוא היא הם הן והנה ככה שמרתי או ואשמור או ואשמורה · שמרנו 8 ונשמור ונשמרה שמרת בקמצות התיו לזכר ובשוא לנקבה שמר או וישמר 9 שמרה או ותשמור שמרו או · וישמרו ותשמרנה ואין צורך להאריך כי יבאו · 10 על דרך הששה בניינים קרוב משש אלפים · והבניינים הששה הם אלה : 11 האחד קל זה מפעל והמפעל שהוא משלשה אותיות נראים או נעלמים 12 באמצע או בסוף לעולם הפא קמוץ בקמץ גדול ובעתידים עם יִת 13 בחירק תחת אות העתיד ובשלש נקודות תחת אלף המדבר · והפועל גם 14 הפעיל ושם הפועל והצווי בלי תוספת אות · · והשני דבר נוסף בהא 15 בפעלים העוברים בתוך ובפתיחת אות העתיד בפתח גדול · בשלמים · 16 ובקטן בעלומי הלמד החסרים · והנה יתערב העתיד מן הקל עם הכבד אם 17 הפא מאותיות הגרון והפועל בתוספת מם ובפתיחתה · והפעול 18 בתוספת מם ובקבוץ ושם הפועל בהא וככה הצווי : והשלישי כבד 19 חזק דגוש העין אם לא היה האות אחת מאותיות הגרון גם הריש עמם 20 ולעולם העין בקמץ קטן או בפתח גדול והעתידים בפתיחת הפא · ואם 21 הפא מהגרון יקמץ והפועל בתוספת מם ובשוא תחתיו וככה הפעול 22 ושם הפועל · והצווי בפתיחת הפא או בקמצות · והרביעי בנין נפעל 23 ולעולם הִנון נרא נראה בפעלים העוברים

ומבלעים בפה [6r] ¹ בעתידים ובצווי ובשם הפועל כמו הכרת תכרת · ויש שיהיה עם נון או ² נלחום נלחם במ · והתואר בקמצות העין כמו לב נשבר ופועל עבר ³ בפתח והנקבה באתנח או בסוף פסוק מלעיל · והבנין החמשית התפעל ⁴ והעתיד כמשפט בנין הקל · רק העין דגוש על כן אמרו חכמי הדקדוק ⁵ שהוא כבד · ומשפט אההער כמשפט ולעולם התיו קודם הפא רק באות ⁶ השין או פמז שין כמו וישתמר והמשתכר או הוא מן ויסתבל · ואם הפא ⁷ צדי יהיה טית תחת תיו רק פא המפעל מתכבד ומתעשר יהיה זה הבנין על דרך ⁸ אחרת בעלומי העין אתבונן תבנה ותכונן כי לא יתכן להיותו מבנין נפעל : ⁹ והבנין הששי שלא נזכר שם פועלו והוא על שני דרכים כאלו הוא האחד מהכבד ¹⁰ הנוסף והשני מהדגוש כמו והושלך · הכרת המנחה · ואוסף שללכם · ומרק ¹¹ בעבור אות הריש שלא ידגש ונמצא לא כרת שרך · והעתידים כמשפט רק ¹² לא מצאתי עם סימן המדבר רק מלה אחת והיא מבטן לקבר אובל ועם הנון ¹³ הקהל לא מצאתיה · ומלת יכול נוכל לה איננה מבנין הזה רק השורק הוא תחת ¹⁴ חולם שלא תתערב עם גזירת אכילה ולא יתכן שיבא ממנו לשון צווי · ¹⁵ ויש אומרים כי את כל ענותו שם המפעל מזה הבנין · וכל הפעלים בכל ¹⁶ הבניינים מתחלקים לשני חלקים · הראשון להיות מפעל הפועל בעצמו ¹⁷ כמו הלך ישב עמד יצא והפועל שהוא כמו תואר הולך ולא יתכן שיבא מאלה ¹⁸ הפעלים פעול לעולם ואלה יקראו הפעלים העומדים ויש מהם שאין צורך כמו ¹⁹ עמד · ויש שיש צורך כמו יראה כי היראה בעצמו תהיה רק מאחר תבא ²⁰ על כן לא יאמר לפי דקדוק לשון ירוא רק נורא ולא דבוק כי הוא קשור עם ²¹ בית דין דבק כמו מן שמח שמח וטוב לב לא שמוח · ויש פעלים יוצאים ²² שמר ומאלה יבאו הפעולים ויש מהם בדבק מלה או אות ענין כמו בטח שהוא ²³ עם על או אל או עם או בית · ויש מפעלים יוצאים לשנים פעולים כמו [6v]

¹ המצמיח הרים חציר והפועל שאינו פעול כלל הוא הראשון והשני פועל גם ² פעול שקבל הכח הראשון ונתנו לשני שהוא פעול והשלישי הוא פעול לבדו ³ והחלק השלישי מלת טעם ודבק ענין או אות כמו מן גם רק או בית בטח ⁴ בה או כף אין קדוש כה או למד והלל לה גם הו לחבור העניינים כראובן ⁵ לשמעון · והנה אומר דרך כלל כי השם שאינינו מפעל הוא כמו עצם ⁶ הדבר והפועל מקרה ומלת הטעם כדמות הצורה הטהורה שאינינם ⁷ גוף ולא מקרה · ואלה הדברים צריכים פירוש שארוך כי הם חכמה ⁸ מחכמת הפימי שהיא חכמת נשמת האדם :

[3r] 25 ·· דקדוק הפרשה הראשונה

[1,1]

יֵאֵ כִי **בראשית** כמו בראשונה ואיננו ²⁶ נכון כי ראשונה תאר לנקבה · ואת ילדיהן ראשונה
²⁷ עם שיהיו באחרונה בבריאה אחרונה או הדומה לה יסעו נסיעה · במחנה ראשונה ²⁸
 והאומר כי ראשית איננו סמוך · דבר נכונה מפאת הדקדוק ושקר מדרך הטעם בעבור ²⁹
 כי אין בכח שכל הלב להבין ראשית אם לא נסמך אל דבר או מפעל או זמן · והעד כי אם
 יש ³⁰ אחרית · מגיד מראשית אחרית · מראשית הדבר אחריתו · וקרבת ראשית הוא סמוך
 לבכורים ³¹ והנה אין בראשית כמו ראשית הלא תראה בראשית ממלכת בתחלת המלכות
 היתה ככה ³² על כן אין בראשית כמו תחלת דבר יי · כי הטע' תחלת דבור השם · ויֵאֵ כי
 דבר שם כמו ³³ והדבר אין בהם · כי אין משפט הלשון לסמוך אל פועל עבר ע"כ אמ' אחד
 מהמפרשים כי ³⁴ בראשית הטע' בראשית בראה רק בראשית ברוא ולא יתכן כאשר
 אפרש במקומו · ויֵאֵ ³⁵ בראשית יום או לילה או חשך או עת או עם אחד מהם · והטע' כי
 הראשית גם הוא נברא [3v] ולפי דעתי שאיננו סמוך רק בטעם · ועניינו כי השם שם
 לשמים ולארץ ראשית על כן ² יש להם סוף בעבור שהקו הסובב אינו גופות או הטעם
 ראשית לעיגול ·

ברא לשון יחיד ³ גם על לשון רבים רמיז רמז למצות העליונים · ונקראו על שמם כאשר
 יקראו לשונות הגוים ⁴ לשונות · על כן הוצרך המתרג' התורה ארמית לתרגם אלהא יי כי
 תרגומו אלהא ·

אלהים על משקל ⁵ כרובים · ואיננו כמו גבוהים · והעוד לשון יחיד סמוך אלהי יעקב ·
 ושאננו סמוך אלוה לא ישיב ⁶ אפו · והחולם תחת שורק בעבור אות הגרון גם נפתח
 כמשמט ·

את עצם הדבר על כן אם ⁷ יחסרוהו לא יזיקוהו · אשר ברא אלהים אדם · כי איננו ממלות
 הדבק ולא יורה על פעול ⁸ לעולם · והעד ובא הארי ואת הדוב · וחבריו ··

השמים הא' הדעת להודיע שאינם הרקיע ⁹ והיבשה והם על מתכונת שנים ולא יתפרדו כמו רחים · בעבור שני סדני הגלגל וגזרתו ¹⁰ משם כאשר פרשתי בספר השם ··

[1,2]

והארץ מלה זרה בדקדוק ועשו כן כי הקמצות באלף ¹¹ קל מהפתח הקטן והם ידברו בה הרבה ··

היתה תהו · כמו כאשר היתה שממה ·

מרחפת ¹² כמו על גוזליו ירחף · ואין צורך להוסיף מלת אחרת כאשר אמ' המדקדק הירושלמי ··

[1,3]

והאומר ¹³ כי **ויאמר** תלוי באחרים וראיה תיבת לשמש לאחריה לא דבר נכונה נכונה · כי אין בין ויאמר ¹⁴ ובין ואמר כי שניהם מבניין הקל וכאשר רצו העברים להקל על הלשון החליפוהו בוף ¹⁵ והיה כבד על הלשון לאמר חלם אחר חלם עכ' פתחוהו ··

[1,6]

רקיע תאר ··

[1,9]

יקוו עתיד מבניין ¹⁶ נפעל ·

ליבשה תאר · כמו הממלכה החטאה · והעד והיו לדם ביבשת · והאומ' כי הוא שם ¹⁷ כמו כפרה השם יכפר עינו כי היבשות בעין ..

וירא שם מקומות שהוא פועל עומד ויש ¹⁸ יוצא והוא מהבניין הכבד והוא נוסף · כמו וירא אותם את מבוא העיר · והוא על דקדוק הלשון ¹⁹ וירא שהוא עומד היה ראוי להיות בחרק כמו ונירם אבד חשבון · ובעבור שלא תתערב המלה ²⁰ בגזר ירה שהסוף בשניהם שלם כי ככה משפט האלף באחרונה והם מדברים במלה הזאת ²¹ ג' על כן [...] עשו ככה ·

והשוקל **עץ** עם ער איננו נכון כי האחד שם דבר והשני שם תאר · וסומך ²² עץ אל פרי גם יסומך פרי אל עץ · כמו מחלמיש צור · מצור החלמיש · ורבים ככה ..

יהי מאורות ²³ לשון יחיד בעבור שידברו במלה הזאת הרבה · וכן כי יהיה נערה בתולה · הבה נרדה · ולנקבה ²⁴ הבה נא אבוא אליך · ומאורות לשון רבים זכרים · והעד שני גם הגדולים · כי יש ת' לשון ²⁵ זכרים לרבים כמו אבות וגם מ' לנקבות כמו נשים פלגשים · והאומ' כי מן מקומות יאמר ²⁶ מקומה איננו נכון ..

ודקדוק **ברקיע השמים** · הרקיע שהוא שמים כמו · בגדול זרועך ²⁷ שהוא זרועך הגדול · וככה זכר רב טובך · או יהיה דקדוקו כשמי השמים · והוא הנכון בעיני ·
²⁸ ולמד לאותות בעבור · כמו אמרי לי אחי הוא · ואין ככה והיו למאורות ברקיע השמים · כאשר ²⁹ אפרש ·

והאומ כי **רביעי** מגז ארבעה שכן מצינו בהרבה מקומות האלף חסרה כמו ³⁰ אתמול תמול ·
וימש חושך איננו מגז אמש · כי לא יקרא אמש לא הלילה שעבר · וככה ³¹ בלשון קדר
שהיא קרובה ללשונינו ··

[1,20]

ישרצו פועל יוצא כמו שרץ ארצם צפרדעים · ואל ³² תתמה על פרו וישרצו כי יש פועלים
יוצאים ופעמים עומדים · כגז שב ·

[1,22]

וככה **ומלאו את** ³³ **המים** על דרך מדקדק ·

[1,26]

א כי **נעשה אדם** כמו ואשר היה נעשה · ואלו היה כן היה ראוי ³⁴ להיותו יהי נעשה ·

[2,2]

והאומ כי **ויכל אלהים** כגז כללו יופיך תועה הוא ·

יא כי בית **ביום השביעי** ³⁵ כמו טרם · וכמוהו אך ביום הראשון · לא תחסום שור בדישו
· ואין צורך ··

והאומ כי יש הפרש [4r] ¹ בין **וישבת** ובין וישבת לא אמ אמת · כי שוה הוא · כמו פן
יטרוף כאריה · בנימין זאב ² יטרף · והעד וישבת המן · וככה וידם אהרן · ויפול על פניו
· רק ברוב אם היה העין גרועת ³ יפתח ונמצא וינהום עליו · וככה האומ כי אז תשבת

הארץ · כמו וימת שם לא יתכן כי וישבת ⁴ פתח וממ' וימת קמץ כי בתחלה היה ימות ·
ישוב בחולם ובשורק וכשהוא סמוך הוא בקמץ חטף ⁵ שהיא אחי החולם ·

[2,3]

והאומ' כי **לעשות** כמו עשה איננו נכון כאשר אפשר

[2,5]

אמ' הגאון כי הכתוב **לא המטיר** מושך עצמו ואחר עמו · והנה הטע' ולא איד יעלה מן הארץ
· כמו יכפה אף ⁷ ולפי דעתי אין צורך · **ואז** בלא יוד' אולי מעט הפרש יש בינו ובין קרוב
יום אידם ·

[2,7]

דגשות פא' ⁸ **באפיו** להתבלע הנוף כנוף בן במלת בתיו · ונוף שנים במלת שנים · והעד וצלם
אנפוהי בארמית ·· ⁹ וככה בלשון קדר ··

[2,9]

ודקדוק **עץ הדעת טוב ורע** · זאת המלה מושכת עצמה ואחרת עמה ועץ הדעת ¹⁰ טוב ורע
· וכן האהלה שרה אמו · והנבואה עודד הנביא · נבואת עודד הנביא · הארון הברית ··

[2,11]

¹¹ יא כי **פישון** מגז מגז ויצאתם ופשתם ·

[2,13]

וגחון מן יגיה · ותגה בנהרותיך ·

[2,14]

וחדקל מלה מורכבת ¹² כמו לפלמוני ·

ופרת מגז פריה · והתז תחת האז כמז ושבת לנשיא ·

קדמה מזרחה · כי ¹³ משם תעלה השמש בתחלת היום ·

[2,15]

ויניחהו בגן עדן · כמו ויניחהו אהרן שיהיה ראוי לעמוד שם ¹⁴ תמיד · גן לשון זכר · גן

נעול · גם לשון נקבה

לעבדה ולשמרה · כמו אש גם רוח ובית ומקום ·

[2,16]

כל ¹⁵ מצוה ואחריה היא לא תעשה · כמו ועל העבים אצוה ·

[2,17]

ואחר שנ **ומעץ הדעת** הוסיף ממנו לחזק ¹⁶ הדבר · והטע לא פרי ולא עץ ועלה וסעיף ·

[2,18]

כנגדו · כמו השנים יעמדו נגדו · כי האשה הפך ¹⁷ האיש כאשר הזכיר בעל ספר יצירה
אמש בזכר ואשם בנקבה ··

[2,19]

ולמד **יקרא לו** ישרת אחר ¹⁸ עמו והוא לנפש היה כי הוא פירושו כמו עושה פרי פירו ועץ
פרי ·

[2,20]

הבהמה היא אוכלת העשב

¹⁹ **והחיה** היא האוכלת הכל ··

[2,21]

דקדוק **ויישן** בעלי היוֹד הנראים · ככה לשון צווי · ירא יי · ים ודרום ²⁰ ירשה · ולא כן מלת
ידע או ירד ·

[2,23]

ודקדוק **אשה** לפי דעתי אחר שזאת המלה נגזרה מאיש הנה ²¹ שמו דגש תחת הנח הנעלם
שלא תתערב עם אישה יקימנו · כי יש פעמים שאין בהא־ מפיק ²² כמו ויקרא לה נבח ·
ורבים ככה · וככה נאמ־ כי ופטורי צצים · גם הם בדגש בעבור הנח החסר ²³ כי לא יתכן
להיות השורש משלש אותיות כי ככה לא ימצא בלשון כי כבד הוא ·

[2,24]

דקדוק אחד²⁴ בספר המספר בעבור היות הדלת רפה קרוב ממוצא התו חסרו אות השורש ·

[2,25]

יֹא כִי יתבוששו²⁵ מכפולי הלמד שהם עלומי העין ..

ערומים · תתערב זאת המלה עם מחשבות ערומים · שהוא מגז²⁶ ערמה · אולי המכסה
מסתיר הדבר שלא יהיה נודע ..

[3,1]

היה ערומים **ערום** אחר ערומים לשון²⁷ צחות כמו כי יבער איש · ואחריו המבעיר את
הבערה · וככה בלחי החמור · ושלשים עיירים ·

[3,2]

²⁸ אכל **נאכל** · קמץ קטן בעבור שהוא סוף פסוק · כי בתחלה היה פתח גדול ·

[3,7]

כי עירומים הוא²⁹ משקל אחר · ויחיד כי ערום אנכי · והוא תאר · ובעירום ובחוסר כל
הוא שם או לעלום יהיה שם³⁰ ויהיה כי עירום אנכי חסר איש דרך קצרה כמו ואני תפלה
כי חמודות אתה ·

[3,8]

מתהלך בגן · אר³¹ מרינוס כי הוא שב אל האדם · כאלו אמ והאדם מתהלך בגן ·

והכתו החל וישמעו על שניהם ³² על כן מתהלך הוא הקול כמו קולה כנחש ילך · ויאכי
מתהלך שב אל השם הנכבד · כמו קול ³³ דודי הנה זה בא שהוא דבק אל דודי · וכמוהו
רבים ·

[3,11]

לבלתי מלת טעם ולא מצאנוהו בלתי יוד ³⁴ כמו זולתי ·

[3,14]

זאת הוא לשון נקבה · והנה הוא כי עשית עשייה זאת · כי משפט אנשי לשון הקודש ³⁵
לחסר השם כי הוא בכח הפעל כמו כי תקראנה מלחמה · הטעם קורות מלחמה · וברך
לא [4v] ¹ אשיבנה · והטעם וברך ברכה · וברוב יועצים תקום · הטעם עצה · וזה לשון זכר
· ואל לזכר ² ולנקבה · וככה אלה · האומ' כי בלא הא' לנקבה ועם הא' לזכר · כמו שלשה
חמש שגג ³ ארבע שגגות · האחד כי הנה רק לאנשים האל · אל נולדו · והם לזכרים ·
וכת מצאוני הרעות ⁴ האלה · ולבנותי מה אעשה לאלה היום · וכת אחר התועבות האל ·
והשגגה השנית כי שקל ⁵ מלה מלעיל עם מלה מלרע הלא ידע כי הא' לילה ונחלה עבר על
נפשנו נוסף · · והג' שלמד ⁶ מהמספר שהוא זר כנגד דקדוק הלשון · והז' שלשה וארבעה
הם שמות הם מקרה · ואלה ⁷ מלת טעם רק הוא שוה בהא' או בלא הא' כמו ההמה ההם ·
והם באו בית לחם · ·

ממ' **מכל** ⁸ **הבהמה** יותר לחסרון ·

גחונך על משקל זרונך ·

[3,15]

ואיבה פ' כמלת ואיבתי · · כי המפעל משלש ·

9 **תשופנו עקב** · חסר בית · כמו כי ששת ימים עשה יי · הנמצא בית יי ·

והנכון בעיני שדקדוקו¹⁰ תשופנו שיפת עקב · כמו הכית את כל אויבי לחי · מכת לחי · מחץ מותנים קמיו ·

[3,16]

צד¹¹ **עצבונך** לדבר בה צחות כמו ולא יכלה עוד הצפינו · וקוף אם יקרך עון ··

[3,19]

בזעת אפך · מגז ביזע ·

[3,20]

12 **חיה** בור · שלא תתערב עם חית השדה · והפך הנה יד יי הויה · שלא תתערב עם גזר הוה על הוה

[3,22]

13 **ממנו** · דגש לחסרון נוף הקהל גם הוא ככה ולא תחסר ממנו לחסרון הנוף הנוסף · ובספרי¹⁴ אנשי מזרח כל ממנו לשון רבים מדברים הנוף רפה ·

[3,24]

דקדוק **ואת להט החרב** · שהכרובים¹⁵ מושכים מלה אחרת · וכרובי להט החרב · כי לא יאמ וישכן על להט ··

[4,1]

קניתי איש את יי · 16 כמו כצאתי את העיר · שטעמו מן העיר · או טעמו עם כי איש הוא הפועל לבדו ·

[4,3]

והאומ' 17 כי **מנחה** היא שתוציא ביד הנה שכח אל הבל ואל מנחתו לא שעה שהוא מבוכורות צאנו ·· 18 ועד אחר נאמן מזה המנחה ההולכת לפני · והם עזים מאתים ·

[4,8]

אל הבל כמו על · ככה אל הנער 19 הזוה התפללתי · והפך זה ותתפלל על יי ··

[4,10]

מלת **צועקים** שבה אל דמי כמו קול דודי הנה זה 20 בא ··

[4,11]

מהאדמה יותר מן האדמה שהיא ארורה ·

ויא כי לשון **ארורה** הוא חסרון כי ה' 21 הברכה תוספת · והנה מפאת האדמה · יבוא חסרון לו ·

[4,13]

גדול עוני מנשוא · עונש העון · כמו 22 ואם יקרך עון · וככה ויגדל עון בת עמי ·

[4,15]

שבעתים · על דעת רבים עד שבעה דורות · ישלם ²³ שבעתים הגניבה · שבעתים אל חיקם · הגמול שבע פעמים · וארבעתים ארבע צאן ·

[4,20]

אבי יושב ²⁴ **אהל** · תאר עם תאר · כמו תופש כנור ועוגב ·

[4,23]

לפצעי · בעבור פצעי כמו ואמ פרעה לבני ישראל ·

[4,25]

²⁵ נקרא המקום **תחת** בעבור כי אין הגוף מעכב שני מקומות ·

[4,26]

אז הוחל · מפעלי הכפל לשון תחלה ²⁶ ולולי אות הגרון היה נדגש ··

[5,1]

יש לשאול אחר שנקרא שמם אדם אין יודיענו הכתו לאמר ²⁷ ויאמר האדם ואין משפט הלשון להודיע שם אדם · ובפי אפרשנו ·· וככה יום השביעי למה ²⁸ נוסף ההא

בעבור אשר מצאו המדקדקים **אשר חי** פתח כמו יען רך לבבך · אמרו כי המלה ²⁹ הזאת מבעלי הכפל · ואני אומ' למה לא מצאנו ו' בסוף המלה שורש בעבור כי הו' ישמשו בסוף ³⁰ סימן הרבים · שמרו ישמרו · גם סימן לשון שאיננו נמצא ישמרנו בעליו · וזה שמו אשר ³¹ יקראו · גם ימצא ו' נוסף · כל חיתו שדי · בנו בעור · ואין טענה ממלת שלו הייתי כי ה' ³² תחת הא' · והעד שלו כל בוגדי בגד · והנה הו' ישמש באחרונה יותר כי הוא סימן המדבר ³³ בעד נפשו בפעלים שמרתי ובשמות עבדי · גם סימן לשון רבים בסמוכים עם קמץ קטן ³⁴ עבדי אדוני הארץ · גם סימן לנקבה בעתיד · ובצווי תשמרו שמרי · גם נוסף בפעלים ³⁵ המגביהי לשבת · היושבי בשמים · ובתואר מלאתי משפט · ובשמות בני אתונו · ואין טענה [5r] ¹ מדגשות חיים כי הו' באחרונה גם הוא ליחש כמו העברי הישראלי · ומצאנו אלהי העבריים ² דגוש הו' · גם אינה טענה מפתחת אשר חי כי היא מלה זרה בפעלים שסופם הא' והעד כי ³ לא מצאנו חיותי כמו גלותי את חרפת מצרים · ולא אחוי · וחבריו כדרך בעלי הכפל ·

ומאה שנה · ⁴ ופעמים אומ' ומאת שנה

בן בקמץ קטון כי הוא מפורש · ובג' ⁵ נקודות הוא סמוך · ואל תתמה ⁵ על ותלד בן שני שהוא במקף כי שני תאר לו · גם בן תאר · והוא מבנין והעד ואבנה גם ⁶ אנכי ממנה ·

נח מגז' ינחמנו בעניין התנחום מנוחה לנפש · והכלל כי אנשי לשונינו ⁷ לא ישמרו בשמות דרך דקדוק הפעלים · וככה שמואל איננו מגז' כי מיי שאלתיו · רק השורק ⁸ תחת חולם · ואל תתמה איך יקרא שם אדם ככה כי הנה צורישדי · ואחרים רבים · ולא נלמוד ⁹

מדגשות צדִּי מעצבון ידינו · ועל כן טעה האומִּ תהי רוחי בידך פקדוני · לולי שאר עורוני
10 · ודגשות הקוףִּ והוֹלִ בעבור המשקל ·

[6,1]

ודע כי יש מלות בפעלים לא יוכל אדם לעשות מהם כפי 11 חפצו אם · ימצאו ככה בלשון
עבר לא יאִמֵ עתיד מהם כי הנה ויולד גם הולידו שם הפועל 12 הוא האמת ומלת ילד · על
זכר שהיה לו ילד ולא יוכל הזכר לומִ' אִלֵד או נלד · והעד אם 13 יולד זכר ·

[6,3]

לא ידון מעלומי העיִן מגזר וישב חרבו אל נדנה · כמו כי מולים היו מגזר ונמלתם 14 את בשר
ערלתכם · ורבים ככה ··

בשגם · אשר גם ·

[6,4]

מלת **הנפילים** הפך **הגבורים** · ובני אדם 15 יקראו ככה כדמות תפלה · וככה בת בבל
השדודה · וכן הימים · ויאִ כי שניהם כמו תאר 16 יוצא ·

וילדו בנות האדם · כי אין הפרש בפעלים העוברים בין זכרים לנקבות ·

[6,6]

וינחם יי · 17 כמו לא ישקר ולא ינחם · והמלה מלעיל · כמו וילחם בישראל · וינחם יהודה
מגזר תנחומים · והמלה 18 מלרע ·

והמפרש **לבו** נשאו לא הבין דרך המקרא · ואיננו כי אם כמשמעו ·

תן רק מפעלי הכפל ·

[1,1-2]

19 **פִּי הַפְּרָשָׁה הָרִאשׁוֹנָה** הגאון אלֵּ כִי **בְּרֵאשִׁית** בְּרִיאָה בְּרָא הַשֵּׁם הַשָּׁמַיִם שֶׁהֵם ²⁰ שְׁמֵי קוֹ הַסּוֹבֵב בְּעִיגוּל · וְהָאָרֶץ שֶׁהִיא הַנִּקּוּדָה הָאֲמֻצָּעִית ²¹ וְאַחֵר שֶׁהָקוֹ וְהַמוֹצָק נִבְרָאִים הֵנָּה הָאֵשׁ וְהַמַּיִם שֶׁהֵם בֵּין הָקוֹ וְהַנִּקּוּדָה הֵם ²² כֵּן לֹא הִזְכִּירָם הִכְתּוּ ··

וְטַעַם **וְהָאָרֶץ הִיתָה תוֹהוּ וְבוֹהוּ** כִּאֲשֶׁר בְּרָאָה הִיתָה כִּכָּה וְאֵין טַעֲנָה ²³ מִמֶּלֶת לֹא תִהְיֶה בְּרָאָה כִּי לֹא דִבֶּר הַנְּבִיא עַל בְּרִיאָה רַק עַל נִצָּח וְתָמִיד · וְהָאוֹלָם כִּי בְּרֵאשׁ בֹּרֵא אֱלֹהִים ²⁴ הִיתָה תִּהְיֶה וְבוֹהוּ אֵינֶנּוּ נִכּוֹן כִּי הִיָּה רָאוּי שִׁיחַל רֵאשִׁית כִּמוּ יִי קִנְנִי רֵאשִׁית דְּרָכּוֹ · וְעוֹד מִהֲטַעַם ²⁵ לוֹאָ וְהָאָרֶץ · וְעוֹד לְמָה הִזְכִּיר הָאָרֶץ לְבָדָה וְהַנִּיחַ הַשָּׁמַיִם · וְעוֹד ²⁶ שֶׁרָאִינוּ שֶׁהַנְּבִיא אוֹלָם רָאִיתִי אֶת הָאָרֶץ ²⁶ וְהֵנָּה תִּהְיֶה וְבוֹהוּ וְהַנֶּעֱדָר אֵינוּ נִרְאָה · וְגַם הַנְּבִיא פִּירֵשׁ דְּבָרָיו וְהוּא כִּי אֵין אָדָם וְלֹא בְּהֵמָה וְלֹא עוֹף ²⁷ כִּי מִשְׁפַּט הַנְּבִיאִים לְדַבֵּר כִּכָּה כִּמוּ יִהְיֶה שְׁבַעֲתִים · שְׁפִירוֹ כְּאוֹר שְׁבַעַת הַיָּמִים · וְעוֹד כִּי אֵין מֶלֶת ²⁸ בְּרָא כִּאֲשֶׁר חֲשַׁבּוּ רַבִּים לַעֲשׂוֹת אֶת אֲשֶׁר שָׂאִינוּ יִשְׁנֹו ·· וְהַמּוֹכִיחַ וִיבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם · ²⁹ וִיבְרָא אֱלֹהִים אֶת הַתְּנִינִים הַגְּדוֹלִים · וְהֵנָּה אִם בְּרִיאָה יִבְרָא יִי שֶׁהוּא כִּמוּ גִזְרָה שְׂגוֹר · וְכִכָּה ³⁰ הִכְתּוּ וְלִכְבוּדִי בְּרָאִיתִי · שֶׁהוּא הִכָּה בַּעֲצָם וְאַחֲלִי יִצְרָתִיו שֶׁהוּא הַצּוּרָה וְאַחֲלִי עֲשִׂיתִיו שֶׁהוּא ³¹ הַתִּיקוֹן · כִּמוּ וַיִּמְהַר לַעֲשׂוֹת אוֹתוֹ · וּמִלֶּת וּבְרָא אֶתְהֵן לִשְׁוֹן חִיתוֹךְ וְגִזְרָה · וְאִם זֹאת הַגִּזְרָה ³² מִבְּנִיין הַכְּבֹד עַל כֵּן כִּתּוּ בּוֹרָא קִצּוֹת הָאָרֶץ בַּעֲבוּר כִּי הַקִּצּוֹת אֵינָם גּוֹפּוֹת · וְכִכָּה וּבּוֹרָא ³³ חוֹשֶׁךְ כִּי הַחוֹשֶׁךְ אֵינוּ דֹּבֵר וְהוּא מִקְרָה עַל דַּעַת רַבִּים · וְהוּא הַעֲדַרְתָּ דֹּבֵר · וּבַעַל סֵפֶר יִצְרָה ³⁴ יִקְרָאנָה תְּמוֹרָה חַיִּים מוֹת · תְּמוֹרָת עוֹשֶׁר עוֹנֵי תְּמוֹרָת חֲכָמָה אוֹלֶת · וְהִצֵּל אֵינוּ דֹּבֵר ³⁵ רַק דְּמוֹת הַעֲדַרְתָּ דֹּבֵר · וְאַנְשֵׁי הַדְּבָר ^{הַמְּחַקֵּר} מִתְּחַלְקִים · יֵאָ כִּי הַשֵּׁם בּוֹרָא תְּמִיד הַתּוֹרָה וְכִסָּא הַכְּבוֹד [5v] ¹ וְאֵין לָהֶם רֵאשִׁית וְלֹא יִהְיֶה לָהֶם סוּף · וְאַחֲרִים מִכְּחִישִׁין גַּם הַתּוֹרָה וְאוֹלָם כִּי הַשֵּׁם לְבָדּוּ הוּא ² וּבְרָא אֶת הָעוֹלָם בַּעַת הָרְאוּיָה בַּחֲכָמָתוֹ לְהִבְרָא בָּהּ · וְאַלֶּה לֹא דִבְרֹו נִכּוֹנָה כִּי הָעַת תְּנוּעַת הַגִּלְגָּל ³ וְאִם אֵין גִּלְגָּל אֵין עַת וְאִם אֵין לַחֲקוֹר לְמָה

נברא היום קרוב מחמשת אלפי שנה ולא טרם זה ⁴ המספר כי אין טרם קודם שיברא העולם · כי השם לבדו קדמון קדמון והנה צריכין שיברא ⁵ העולם בחפץ ולא יהיה החפץ קדמון והוא מקרה ואיננו נשוא בעצם ואלה דברי תוהו ובוהו ⁶ ועתה אתן לך כלל · דע כי משה אדונינו לא נתן התורה לחכמי לב לבדם כי אם לכל · ולא ⁷ לאנשי דורינו כי אם לכל דור ודור · והוא לא דבר מעשה בראשית אלא על העולם השפל ⁸ שנברא בעבור האדם על כן לא הזכיר המלאכים הקדושים · ואמר אחד מן הגאונים כי ⁹ המלאכים נבראו בעבור האדם · גם הכוכבים והגלגלים וסמך על דבר אחד מקדמונינו ¹⁰ והוא עמד על סוד האמת · ואלה הם דברי ראיותיו · אמר הנה אנכי שולח מלאך לפניך לשמרך ¹¹ בדרך · והשמור נכבד מהשומר · והנה שכח כי יעקב אבינו ומשה אדונינו ודוד מלכינו ¹² היו שומרי צאן · ועוד הנה כתו לא ינום ולא יישן שומר ישראל · ושמרתיך בכל אשר תלך · ¹³ ואם ישראל נכבדים ממיכאל למה נקרא כי אם מיכאל שרכם הגדול · ולמה אמר הכתו השמר ¹⁴ מפניו · ועוד כי לא ישא לפשעכם · ויהושע היה מן הנביאים הגדולים והוא אמר מה אדוני מדבר ¹⁵ אל עבדו · ודניאל אמר עבד אדוני מדבר אל אדוני · והתקועית אמר ואדוני חכם כחכמת יי ¹⁶ אלהים · ולא באה לחרף את דוד · ובאיוב כתו ובמלאכיו ישים תהלה · אף שוכני בתי חומר ¹⁷ אשר בעפר יסודם · ועוד כי המלאכים נקראו אלהים והכוכבים בני אלהים · כמו ויריעו כל ¹⁸ בני אלהים · ובאיוב כתו הן עד ירח ולא יאהיל וכוכבים לא זכו בעיניו · אף כי אנוש רמה · ¹⁹ וזה אמת בראיות גמורות מחכמי המחקר כי המניעים הגלגלים נכבדים ועומדים לא ²⁰ יחסרו ולא יכלו ואיך יבראו הנכבדים שהם משרתי השם הנכבד והם במעלה העליונה ²¹ בעבור הנמשל לציץ ולחציר גגות · ועוד לחכמי המזלות ראיות כי האחד מחמשה עשר ²² כוכבים גדולים שהם מהכבוד הראשון גדול מכל הארץ הנושבת ושאנינה נושבת תשעה ²³ פעמים · גם חכמינו אמרו כי העולם כולו תחת כוכב אחד הוא עומד ואיך יברא צבא גדול ²⁴ לאין מספר אצל האדם בעבור נוצר מעפר יכלה שניו כמו הגה · והנה יוכיח המזמור ²⁵ האחרון בספר תהלות שאמר הללוהו במרומים · והזכיר המלאכים ואחר כן הצבא הגדול ואחר ²⁶ כן המאורות כוכבי אור שהם משרתים והזכיר הגלגלים והמים אשר מעל לרקיע ועל ²⁷ אלה אמר כי הוא צוה ונבראו ויעמידם לעד לעולם · ואחל הזכיר המורכבים הנולדים מל ²⁸ שרשים גם הזכיר באחרונה האדם · ואמר כי נשגב שמו לבדו · בעבור כי יאבדו הכל · ועוד ²⁹ אמר יי אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ · וטע הודך על השמים שהיא הבריאה הגדולה · ³⁰ שאין גוף גדול ממנה · ואחל הזכיר הירח והכוכבים · ואמר אחריהם מה אנוש כי תזכרנו ³¹ ובן אדם כי תפקדו · והטעם הנה לך

בריאות גדולות ונכבדות שאין מספר להם · והתמה ³² איך שמת כבוד לבני אדם שהוא
 נבזה כנגדם ·· ואמ' ותחסרהו מעט מאלהים שהם המלאכים ³³ והנה הוא חסר · וכבוד
 והדר תעטרהו בעבור כח הנשמה העליונה שנפח בקרבו · ³⁴ תמשילהו במעשי ידיך · על
 אלו השפלים אשר כתו בתורה ורדו בדגת הים · וכפי דברו תהיה ³⁵ הארץ נכבדת
 מהשמים · והנה הכתו יכחיש דעתו השמים כסאי והארץ הדום רגלי · כי ³⁶ גבהו שמים
 מארץ · וכת' בדניאל עיני לשמיא נטלית · ובאבות ויהי מורא שמים עליכם ·· [6r] ¹
 ואשר הזכיר כי הנבחר בפרי התפוח הוא הזרע שהוא שומר המין גם זאת איננה ² ראייה
 בעבור כי זה מורכב ואין השמים ככה · ועוד כי פרי התפוח שיצא למעשה נכבד ³ מה הוה
 בכח להיות · ואשר אמ' כי האדום בביצה הוא החלמון ממנה יצא האפרוח ⁴ הוא כזב כי
 החלמון הוא מאכל לו · ומה אוסיף עוד לדבר · והנה כתו בספר הגאון בעצמו ⁵ כי האדם
 אמצעי בין המלאך ובין הבהמה כי הוא דומה בנשמתו למלאך ובגופתו לבהמה · ⁶ והנה
 מה שיש למלאך יש לו ולא יוסיף עליו כי אם הגוף אך תהיה הבהמה נכבדת ⁷ מ'אדם ·
 ובספר אחר אמ' כי ישאלך השואל איך השכין השם כבודו עם בשר ודם שהם ⁸ מלאים
 טינוף והניח המלאכים הקדושים · והשיב כי הכבוד שהשכין עם המלאכים הוא ⁹ כפל
 הכבוד שהשכין למטה · ואשר הזכירו קדמונינו שאמ' שאדם נכבד מהמלאך לא ¹⁰ אמרו על
 זה על מיכאל וגבריאל והמלאכים המשרתים סביב הכסא הכבוד רק על הנבראים ¹¹ מאש
 ומרוח והם אינם עומדים · ולא יעלה על לבך שהמלאכים הקדושים הם גופות ¹² כלל ·
 והכתו שאמ' עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לווהט · ואין פירו' רק הרוחות הם ¹³ מלאכיו
 ישלחם אל מקום חפצו כמו רוח סערה עושה דברו ·· ואלי יטעון טוען בעבור ¹⁴ המאורות
 ברקיע השמים לאותות ולמועדים לצורך האדם כאשר אפרש במקומו · ואנחנו ¹⁵ נסמך
 על דברי משה רבי' שנתן כמה אותות ומועדים שהוא שליח השם לא נוסף ולא ¹⁶ נגרע ·
 רק אם מצאנו דברים לאנשי המחקר שיתנו ראיות לדבריהם והם כדברי משה אדונינו ¹⁷
 נשמח בהם · וככה אם מצאנו סודות בדברי קדמונינו שהם דומים לסודות אנשי המחקר ¹⁸
 נשמח על כן לא נחקור מתי נבראו המלאכים או שדים · ואם השמים נבראו תחלה או ¹⁹
 הארץ רק נאמין כי הרקיע והיבשה והדשאים והמאורות שברקיע ושרץ המים ועוף ²⁰
 וחייה ואדם ברא השם היום קרוב מה אלפי שנה ולא נחפש אם נבראו מיש ·· ומצאנו ²¹
 בדברי חכמים כי יח' אלף עולמות ברא השם גם זה נכון רק אינו כמשמעו והמשכיל יבין ²²
 וככה שתא אלפי שני הוי עלמא וחד חרוב רק זה אחר הבריאה · וכתו קורא אני אליהם ²³
 יעמדו יחד · ופשוטו כי אני יסדתי ארץ בעבור כי היסוד למטה וכל השמים מצד ²⁴ עליה ·

ואל תחשוב הדבר כנגדך כי יש שמים תחתך וחכמי המדות מורים כן · ואמ' על השמים ²⁵
 שהם נכבדים שנבראו בימין ובעת שיקראם לעשות שליחותו הם יעמדו יחדו כעבדים ²⁶
 לפני השם · וכמוהו לעולם יי דברך נצב בשמים · ודברי השם הם גזרותיו וכולם מהשמים
 · ואחר ²⁷ כן הזכיר כוננת ארץ ותעמוד כי אין לה תנועה והיא לעולם עומדת כנגד הרוחות
 כאשר ²⁸ אמ' שלמה ואח' כתו למשפטיך עמדו היום כי הכל עבדיך · והעד כי איך יקרא
 אליהם והם ²⁹ אינם ·

והנה **בראשית** שיש להם ראשית זמן או בעבור היותם גוף כי מה שאין גוף ³⁰ אין לו
 ראשית ·· ועתה שים לבך לדברי הכתו כי כתו במעשה בראשית עד סוף ויכולו ³¹ אלהים
 · ואחר יי אלהים · ומעת שנולד קין תמצא השם הנכבד לבדו ·

ומלת **אלהים** צורות ³² אמת גופות ולא בגופות ·· וכן אמ' דניאל אלהן אלהין די מדרהון עם
 בשרא לא איתוהי ³³ והעד יהיה לך לפה ואתה תהיה לו לאלהים · ועוד ואתם תהיו לי לעם
 ואני אהיה לכם לאלהים ³⁴ שמעמדם בשם כמו ארזים לא עממוהו בגן אלהים · וקדושי
 הארץ המקימים משפטי אלהים ³⁵ בארץ גם הם נקראו בני עליון · ובעבור כי מעשה השם
 על יד המלאכים · וכן כתו בתורה [6v] ¹ במהפכת סדום וכן וישלח מלאך ויוציאנו
 ממצרים ואיננו משה כי הוא דבר זה וכתו ² ומלאך פניו הושיעם · וכת' הנה אנכי שולח
 מלאך לפניך · ולפני זה ויסע מלאך האלהים ואברהם ³ אמ' ישלח מלאכו אתך · ובספר
 דניאל ^{דניאל} מפורש באר היטב · גם המלאכים יקראו אלהים והכוכבים בני ⁴ אלהים · והעד ברן
 יחד כוכבי אור ויריעו כל בני אלהים · כי הטע' שוה במלות כפולות והנה השם ⁵ הוא אליה
 אלים שהם המלאכים גם יקרא אלים כי הוא להם כמו מקום קדש הקדשים שיקרא ⁶ קדש
 כמו ואל יבוא בכל עת אל הקודש · ואחר שמעשה השם יראה עליהם יקרא אלהים כמו ⁷
 הלשון והשפה אשר ללשוננו ושפה אחת לכולם · בעבור שיראו האותיות יוצאות מהשפה
⁸ והלשון חותך מקצתם נקראו כן ·· ואתן לך משל ידוע בראיות גמורות שאין אור ללבנה
⁹ כי אם מהשמש · והרואה אור הלבנה אם אמ' ככה או אמ' ראיתי אור השמש הטע' ¹⁰ שוה
 על כן כתו ויסע מלאך האלהים ההולך לפני מחנה ישראל · וכתו ויי הולך לפניהם יומם ·
¹¹ ומנהג לשון הקודש אינו כמנהג לשון אחר כי הנה יש לשון שלא ידבר אדם לגדול ממנו
¹² רק בלשון רבים גם בלשון ערבית אמ' הגדול נעשה בלשון אעשה ולא כן בלשון הקודש
¹³ רק אם יספר על גדול ממנו יאמ' בלשון רבים · כמו ואם אדונים לאלה · מיד אדונים

קשה · ואם ¹⁴ בעליו עמו · כי בועליך עושיך אעפ' שהוא אחד · והנה בעבור שני דרכים
אמ' הכתו בראשית ¹⁵ ברא אלהים ·

ופי' **את השמים ואת הארץ** הם העליונים על הרקיע · ואת הארץ שהיא מכוסה ¹⁶ במים
כי גלגל האש למעלה מגלגל הרוח והנה הוא למעלה מגלגל המים והארץ היתה תחת ¹⁷
התהום ובחפץ השם · יבשה הרוח קצת מהמים המכסים את הארץ · וכן כתו בל' ישובון
לכסות ¹⁸ הארץ · והשמים האל העליונים נקראים בלשון שנים בעבור מקומות התחברם
הגלגלים ¹⁹ הגבוהים הנקראים ראש התלי וזנבו או בעבור היות חצי השמים למעלה
לעולם · וחצי ²⁰ השמים למטה או בעבור הסדנים ר'ל הקטבים · והנה הפי' בתחלת בריאת
השם השמים ²¹ והארץ והארץ היתה תוהו ובוהו · והנה דעת שניהם קרוב ·

והיה חושך על פני תהום שהוא ²² כדור המים · · והזכיר אחר זה בעבור שהוא צריך
להזכיר האור אחר כן · ורוח אלהים ²³ בעבור שחפץ השם להיות אדם בארץ שהוא עיקר
סמך הרוח אל השם הנכבד והנה טע' שהרוח ²⁴ רחפה ויבשה מכדור המים כמו ויולך יי את
הים ברוח קדים עזה · או סרה חשכת מים ²⁵ והנה האור · · והנה הזכיר במעשה בראשית
אלהים לבדו ואחר כן השם הנכבד אל אלהים ²⁶ כמו סמוך אל צבאות בעבור כבוד האדם
שנברא בצלם המלאכים · וכבר אקדזל נקרא ²⁷ שם מלא על עולם מלא · ובמקום קין
אפרש למה נזכר השם לבדו ·

[1,3]

ואמ' הגאון כי **ויאמר** ²⁸ כמו וירצה · וכמוהו ויאמר להכות את דוד והיא אמירה בלב בעבור
דעתו שמחשבת קדושים ²⁹ הוא מעשה · ול' משה הכהן אמ' אלו היה כן היה ראוי להיותו
ויאמר אלהים להיות אור · ועוד ³⁰ כתו בדבר יי שמים נעשו · הדבר הוא יהי הרקיע ·
ואם אמרנו שהדבור עם הלב כמו דברתי ³¹ אני עם לבי מה נעשה וברוח פיו כל צבאם · ·
והטע' יהי מאורות ולא גלה לנו סוף דעתו ³² כי יש לשאול מה טעם לדבור ויא' שישמעו
המלאכים · ואחרים אמ' כי הם עושי דברו ³³ וראייתם כי הוא צוה ונבראו · · ול' יהודה
הלוי אמ' כי הטע' בלי עסק ובלי כלי ובלי זמן ודבר ³⁴ תורה כלשון בני אדם כי הדבור
יותר קל מן המעשה · וכבר רמזתי לך האמת ·

[1,4]

וְיֵא גִנְזוּ הַשֵּׁם ³⁵ לְצַדִּיקִים יוֹם רְבִיעִי בַעֲשׂוֹתוֹ הַמְאֹרוֹת וְהַכּוֹכָבִים · וְאַחֲרֵים אָמְרוּ כִּי מִזֶּה הָאֹר · וּלְפִי [7r] ¹ דַּעֲתִי שֶׁנִּרְאָה הָאֹר שִׁיְהִיָּה יוֹם וְלֹא בְיוֹם שֶׁהַשֶּׁמֶשׁ זֹרַח בְּיוֹם הַמַּעֲוֹנָן ·

וְטַע **כִּי טוֹב** ² לְנוֹלָדִים עַל הָאֲדָמָה ·

וְזֹאת הַהִבְדָּלָה לֹא בַשֵּׁם שֶׁקָּרָא לָאֹר יוֹם כֹּאשֶׁר פִּי אַחֵר כֵּן אוֹ הַהִבְדָּלָה ³ שֶׁשֵּׁם קֶץ לַחוֹשֶׁךְ ·

[1,5]

וְאַחֵר שֶׁהָעֶרֶב לֵילָה אֵיךְ יֵאֵם הַכְּתוּב כִּי הָעֶרֶב וְהַבֹּקֶר יִקְרְאוּ **יוֹם אֶחָד** כִּי ⁴ הַלֵּילָה הַפֶּךְ הַיּוֹם וְאֵיךְ יִקְרָא לֵילָה יוֹם · וְאֵיךְ טַעֲנָה בְיוֹם הַכְּתִי כֹל בְּכוֹר כִּי הַטַּע כְּמוֹ עַת · כְּמוֹ ⁵ אֵתָה עוֹבֵר הַיּוֹם · וְכִכָּה יוֹם צַעֲקָתִי בַלֵּילָה נִגְדָךְ · וְהָאֲמַת כִּי הַלֵּילָה לֹא יִקְרָא יוֹם · וְהִנֵּה כְתוּב ⁶ לֵילָה וַיּוֹם · וְכְתוּב שְׁלֹשֶׁת יָמִים לֵילָה וַיּוֹם · עֲנֵה אֶחָד מִחֲכָמֵי דוֹרֵינוּ · כִּי פִי וִיהִי עֶרֶב וִיהִי ⁷ בֹּקֶר וְכִבֵּר הָיָה הַבֹּקֶר וְהִנֵּה יוֹם אֶחָד · וְהַטַּע שֶׁהִיָּה עַל הָאָרֶץ יוֹם אֶחָד · וְכִמּוּהוּ וִירֵם תּוֹלְעִים ⁸ וַיִּבְאֵשׁ · וְגַבֵּר יָמוֹת וַיַּחֲלֵשׁ · וּפְרָשִׁיּוֹת רַבּוֹת עוֹד תִּהְיֶינָה נִזְכָּרוֹת · וּלְפִי דַעֲתִי ⁹ [---] הַכְּתוּב דָּבָר ⁹ כִּנְגֵד הַיָּשׁוּב כִּי הַיָּשׁוּב מִמְּזֶרֶח לְמַעֲרָב שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה שָׁעוֹת וּבִהְיוֹת עֶרֶב בְּסוֹף הַהוּא ¹⁰ בַּתְּחִלַּת מְזֶרֶח אִזְּ הוּא בּוֹקֶר לִהְיוֹת בְּסוֹף הַיָּשׁוּב שֶׁהוּא סוֹף מַעֲרָב · וְהַמְשִׁיב ¹¹ לֵמָּה לֹא אֵם רֵאשׁוֹן ¹¹ בַּעֲבוּר הַשֵּׁם שֶׁהוּא אֶחָד גַּם הוּא רֵאשׁוֹן · וְהָאֲמַת לֹא יִקְרָא רֵאשׁוֹן רַק כִּנְגֵד אַחֵר · וְהַכְּתוּב ¹² הִחֵל לְסַפּוֹר יְמֵי הַשָּׁבוּעַ עַל כֵּן לִהְיוֹתוֹ אֶחָד יוֹתֵר נָכוֹן ·

[1,6]

אָמַר הַגָּאוֹן כִּי הַיָּמִים עַל הַרְקִיעַ ¹³ כְּדִמּוֹת הַיָּמִים שֶׁיִּמְצָאוּ תַּחַת קְלִיפַת הַבִּיצָה · וְהָאֲמַת רִקִּיעַ כְּמוֹ וַיִּרְקְעוּ אֶת פָּחִי הַזֹּהֵב · ¹⁴ הֲלֹא כְתוּב הַנוֹטָה כְּדוֹק שָׁמַיִם · וְהֲלֹא גַם הַרְקִיעַ יִקְרָא שַׁחַק · וְהִנֵּה כּוֹלָם קְרוֹבִים בְּטַעַם · ¹⁵ כְּמוֹ וַאֲשַׁחֲקֶם כְּטִיט חוֹצוֹת אֲדִיקָם אֲרַקֶּם · בַּעֲבוּר הַיּוֹתָם גּוֹפּוֹת דְּקוֹת וְחֻלְקֵיהֶם שׁוּיִם · ¹⁶ וַיֹּאמֶר כִּי הַרְקִיעַ נִחְלַק לֶחָ גִּלְגָּלִים וְהֵם הֵן מִשְׁרָתֵים · וְהַשְּׁמִינִי גִלְגָּל הַמְּזֻלוֹת · וְלֹא אֵם נִכּוֹנָה ¹⁷ כָּלֵל · כִּי אֵיךְ יִהְיוּ הַיָּמִים עַל הַמִּקְיָף כָּל הַגּוֹפּוֹת ·

ועוד שהכתו אומ' ועוף יעופף על הארץ¹⁸ על פני רקיע השמים · ומפ' על כמו עם · כמו ויבואו האנשים על הנשים · זה לא יתכן היות¹⁹ פני הרקיע אלינו ואחוריו למעלה · · והנכון בעיני כי הארץ היתה מכוסה במים והרוח יבש²⁰ המים מעל הארץ בדרך ויעבר אלהים רוח על הארץ · במעשה אור השמש כאשר יגיע אל²¹ הארץ · ועל זה הדרך אמ' הקדמונים מוציאים את האור מן המים רק לעולם יהיו קרים שהם²² עבים מן החמים · והנה הרקיע הוא זה האויר ועוף מעופף עליו ועליו כתו וימתחם כאהל²³ לשבת · האדם תחתיו כמשפט האהלים · ונקרא שמים בעבור היותו עליון על הארץ · ·

24 ויהי מבדיל · כמו והבדילה הפרכת · ולפי דעתי כי הרקיע והיבשה נבראו ביום אחד²⁵ כי כן כתו ביום עשות יי אלהים ארץ ושמים · והקדים ארץ לשמים בעבור שהקדים בתחלה²⁶ שמים לארץ · ויהי ·

[1,9-10]

פ' ויאמר אלהים יקוו המים וכבר אמר אלהים · כמו ויסעו מרפידים²⁷ ויבאו מדבר סיני · אחר שאמ' באו מדבר סיני · וככה ומשה עלה אל האלהים ויקרא אליו²⁸ יי · וכבר השם קרא לא אליו · כי לא יתכן שיעלה בלא רשות · וככה ויאמר אלכה נא ואשובה²⁹ ויאמר יי אל משה במדין · וכמוהו ויגד משה את דברי העם אל יי כאשר אפרש · וכן³⁰ וימטר עליהם מן לאכל · וכן ולנחה יתן מנה אחת אפים · וכבר נתן · ·

כתו עם היבשה וירא³¹ **אלהים כי טוב** · ואין טענה מיום הששי כי במעשה היום כתו כי טוב כמשפט · ופעם שנית³² על הכלל · ואם טען טוען למה לא נכתב ויהי ערב · יש להשיב אולי לא היתה יבשת³³ המים כראוי להוציא דשא ביום השני · ·

וטע' **אל מקום אחד** בפאת מערב גם בפאת מזרח³⁴ ובצפון ובדרום כי אין שם ים מקיף את כל הארץ אעפ' שים אוקינוס מקיף מקום רב מן [7v]¹ הארץ על כן קרא ימים ולא ים אחד ·

תדשא כמו תצמיח · כעגלה דשא · מזאת הגזרה ² האוכלת הדשא · ונפתח העיץ ולא אמ' תדשיא כדרך כשגגה היוצא מלפני השליט · והנה ³ למדנו ממלת תדשא כי השם הנכבד שם כח בארץ להדשיא ולהצמיח · וככה ישרצו ⁴ המים · תוצא הארץ דשא ותבואת שמש וגרש ירחים וקשור מעדנות כימה ··

אמר ⁵ לוי · כי טעם **עושה פרי** שהוא פורה כי אם תקח סעיף קטן ממנו ותטעהו ⁶ יפרה ·

וטע' **עיץ פרי** הוא הנאכל · ואחרים אמ' כי פי' עושה פרי הוא פי' עץ פרי ·

וטע' ⁷ **אשר זרעו בו** שהזרע הוא הפרי ·

וטעם **למינהו** כי כל המינים הם שמורים כי ⁸ פרי כל אילן מורכב לא יצמיח זרעו ··

לפי דעתי שיום ראשון היה אור ולא היה גדול ⁹ וביום השני גדל עד היותו סבת הרקיע ונראתה היבשה · וביום הג' גדל עד שקבלה הארץ ¹⁰ כח להצמיח · וביום הז' גדל עד שנראו המאורות והכוכבים · וביום הה' וביום הז' גדל עד ¹¹ שקבלה הארץ כח להוציא בהמה וחיה · וביום הז' היה שלם ·· וטע' זה יהיה שבעתים שבע ¹² פעמים על כן אחריו כאור שבעת ימים · והנה לא נוכל לכחש כי ז' מעונות לז' משרתים ¹³ וידענו זה בראיות בדורות לא יבינום רק חכמי המדות ·· והנה אזכיר דבר הברור לכל ¹⁴ כי אם יהיו שבעתים במעון אחד היה אחד מהם מסתיר את חברו בהתחברו והיתה מרוצתם ¹⁵ שוה וגלגל המזלות למעלה מהכל · ואיך יאמ' **ברקיע השמים** אם לא היה פירושי נכון ·

והנה הטע' ¹⁶ **יהי מאורות** שיראו ברקיע

להבדיל בין היום כי בשקוע השמש יוסר צלה מעל פני האדמה ¹⁷ והראות צל הלבנה וג' כוכבים אז יהי לילה ··

ור יהודה בן בלעם אמ' כי טע' והיו **לאותות** ¹⁸ על חכמת המזלות כמו ומאותות השמים אל תחתו · ואמ' אחד מן הגאונים כי לאותות על קדרות ¹⁹ הלבנה בצל הארץ והשמש במחשך הלבנה ·· ור אברהם הבבלי אמ' כי לאותות כעמידת השמש ²⁰ ושוב הצל אחורנית · וזה גם הוא אמ' ולמועדים על מועדי השם המקודשים ·· והמינים אמרו ²¹ כי למועדים על הלבנה לבדה והימים והשנים תלויים בשמש ·· והראיה שהביאו הוא עשה ²² ירח למועדים כי הם יפרשוהו כי השם לא ברא הלבנה רק לקבוע המועדים ואין פשוטו ככה רק ²³ שהוא תמיד מחדש אור הלבנה למועדים · ידועים מעת הראות הלבנה אחר המולד והראותה ²⁴ פעם אחרת · ועוד כי מלת והיו כלל למאורות וכוכבים · וישועה אמ' כי למד' לאותות נוסף כלמ' ²⁵ השלישי לאבשלום · והנכון בעיני כי זה הלמ' אינו כלמ' והיו לדם ביבשת · רק הם מחדשים ²⁶ הימים והשנים · כי הרגעים והעתות והיום והשנה וזמן התחברות משרת עם משרתים כמו ²⁷ המשרתים העליונים ר'ל גלגל המזלות שיש להם מאה ונ' מחברות הכל תלוי במאורות וכוכבים ²⁸ ובמקום אחד מהמשרתים או אחד מצבא השמים וכל אדם יעיין בהם לדעת הימים והשנים ²⁹ ע'ל והיו כולל לכל · ויהי פי' לאותות ולמועדים ולרגעים שהם חלקים ·ומהם יתחבר המועד ³⁰ שהוא עת ומהמועדים היום ומהימים השנים ·

והנה הטע' **יהי מאורות** שיהו נראים שיספור ³¹ אדם בהם · ועוד נבראו לדבר אחר למאורות ברשות השם · ופי' זה להאיר על הארץ ·

[1,16]

ואחר ³² שאמ' על **המאורות הגדולים** כנגד הכוכבים אמ' את המאור הגדול לממשלת ביום ואת ³³ המאור הקטן לממשלת בלילה · וכמוהו והקרנים גבוהות כנגד פ'ל קרני כל איל · והאחת גבוהה ³⁴ מן השנית ·· וחכמי המדות מודים כי השמש היא הבריאה הגדולה רק הלבנה קטנה מכל ³⁵ הכוכבים שהם צבא השמים והמשרתים חוץ מכוכב חמה · וענה א'ל יקרא הכתו' הירח מאור [8r] ¹ גדול · והתשובה כי הכתו' לא דבר רק כנגד האור ההוא בארץ על כן לא הזכיר שם ירח רק מאור ² ויהיה אורה גדול בעבור היותה על הארץ ··

וטע **לממשלת ביום** כי התבואה והדשאים תלויים ³ בשמש · וככה הבדיל והנחושת גם החיים הנולדים ובלילה הלבנה מושלת · ואלה הדברים ⁴ ידועים לחכמי הנסיון ··

[1,17]

ויתן אותם אלהים כאשר פי

[1,18]

ולהבדיל זה שאמ בתחלה ויבדל בין האור ⁵ ובין החושך · וביום הראשון בכח וביום הרביעי במעשה ··

[1,20]

ישרצו המים · יולידו ויפרו והנה כתו ⁶ כאן העופות והדגים כי נפשם מהמים · והטע שהמים יכינו הגוף לדירת הנפש · ויש מהקדמונים ⁷ שאמ כי העוף נברא מרקק המים · וכתו אחר אמ שנברא מן הארץ · ול יצחק בן שלמה אמ כי ⁸ נברא מן המים ומן האדמה · ויש להשיב עליו אך למה לא הזכיר הרוח והאש · ולפי דעתי כי ⁹ שהכתו אינו אומ שהמים ישרצו המים רק נפש חיה שהוא שם כלל לכל רמש בים גדול או ¹⁰ קטון · כי יש דג גדול ברומי הוא הנקרא תנין · ויאכי תנין הוא לויתן ·

למינו **ויהי עוף** שיעופף ¹¹ על הארץ ולא הזכיר במקום הזה שנברא מן האדמה ·

[1,21]

ואמ אחר **כן ויברא אלהים את התנינים** ¹² **הגדולים** והזכירם בעבור בריאות גדולות כאשר כתו בדברי השם לאיוב ·

ואת כל עוף כנף ¹³ דבק במלת ויברא כאלו כתו ויברא אלהים את התנינים ואת כל נפש החיה ואת כל עוף כנף · ¹⁴ וסמך עוף אל כנף והוא שם הפרט יורה על כלל · כמו ויהי לי שור וחמור ·

[1,22]

פרו ורבו · הטע תפרו ¹⁵ ותרבו · כמו עלה ומות בהר · והטע מקום לנפשו להיותו קבר לו ·

והנה אֵל באחרונה **והעוף** ¹⁶ **ירב בארץ** שנברא ממנה ·· ואם ישאל שואל אם העוף נברא מן האדמה כאשר וייצר יי אלהים ¹⁷ מן האדמה ואת כל עוף השמים למה יצרו ביום החמישי · ויש להשיב כי הדג שוחה במים גל ¹⁸ העוף שוחה באויר הדומה למים · וההפרש ביניהם כמעט שהאויר שהוא דק וחלקיו שוים יותר ¹⁹ מחלקי המים ·· יש לשאול אם האדם והבהמה והחיה מורכבים מל שרשים למה הזכיר ²⁰ מפורש ואֵל עפר מן האדמה · כי עפר אתה · והתשובה כי העצמות מוסדי הגוף והם קרים ²¹ ויבשים במתכונת העפר · וכן כתו ביחזקאל ותקרבו עצמות עצם אל עצמו · ואחל הבניין והוא ²² עור ובשר וגידין ··

[1,24]

וטע **תוצא** להכין המוסד לקבל כח הנפש שהוא בצמחים ובחיות ובאחרונה ²³ הנשמה העליונה באדם לבדו ·

נפש חיה שם כולל לכל מרגיש על הארץ

ובהמה שהיא עם היישוב

²⁴ **ורמש** הוא כל רומש על הארץ ·

וחיתו ארץ איננה ביישוב · והעד ולחיה אשר בארצך · וטע ²⁵ הישוב ברשות האדם · ובפסוק הראשון הקדים זכר בהמה קודם חיה · ובשני החיה קודם ²⁶ הבהמה להודיע כי ברגע אחד נבראו ··

אמר אחד מגאוני הדור · כי מלת **נעשה** תחת אעשה ²⁷ כי כן מנהג המלכים לאמר היחיד נעשה · וכמוהו אולי אוכל נכה בו · ונתנה לך גם את ²⁸ זאת · ופשריה נאמר קדם מלכא · ואלה העדים · עדי שקר הם · כי נכה בו שם הפועל כמו ²⁹ ונקה לא אנקך · כי הנה מפורש כי השרש נכה · והחטה והכוסמת לא נכו · ונתנה לך בניין ³⁰ נפעל · כמו והעיר נתנה פועל עבר · והו' השיבו לעתיד כמשפט · ופשריה נאמר קדם ³¹ מלכא · אינו לשון הקודש · גם יתכן לפרש בו דרך מוסר כי דניאל אמ' כי אין יכולת באדם לדעת ³² את החלום רק פתרונו אני גם אחרים נוכל לפתור אותו ··

ויאמר ר' ישועה כי **בצלמנו** ³³ דברי משה · והנה מה יעשה בכתו הבא אחריו ויברא אלהים את האדם בצלמו גם טעה ³⁴ שפי' כי ו' בצלמו שב אל האדם אך יהיה לו צלם טרם הבראו ·· ועוד מה יעשה כי הכתו פי' ³⁵ בצלמו בצלם · אלהים ברא אותו ·· ואחרים רצו לעזרו ואמ' כי בצלם איננו סמוך אל אלהים אך מה ³⁶ טע' לומ' הדבר פעמים · ועוד כי הוא מטעה בעל הטעמים שדבק בצלם עם אלהים והיה ראוי [8v] ¹ להיותו בזקף גדול או הדומה לו · ואם החרשנו בכל אלה כמראה אדם עליו מלמעלה כי האדם ² עולם קטן או העולם אדם גדול · ואז כי תשובת המין כנגד כל הכתו כי בתחלה אמ' ויאמר ³ ולא ויאמרו · והמין יוכל להשיב ויאמר העם · ויאמר יהודה לשמעון אחיו · ועוד כי התעו אותי ⁴ אלהים · אך יש אלהים שופטים בארץ · ישמח ישראל בעושיו · והנכון בעיני כי השם שם כח ⁵ בארץ להדשיא ובמים לשרוץ · וכן בארץ · ואלה הנולדים מהם יאבדו וכללם עומד · כאשר הוא ⁶ בתחלת ספר קהלת · ואפס אין עומד בארץ רק האדם לבדו שנברא בצלם אלהים שהם המלאכים ⁷ העומדים ואם האדם הוא כדמותם על כן יעמוד · עכ' אמ' השם למלאכים אנחנו נברא האדם ⁸ · והנה טע' נעשה הוא והמלאכים · וידענו כי אין לשם הנכבד צלם · והנה טע' בצלמנו המלאכים ⁹ שהם רבים כאשר כתו בספר דניאל אלף אלפין ישמשוניה ורבו רבוון קדמוהי יקומון · והנה ¹⁰ טעם בצלמנו כמו דפוס · וכן כתו ויולד בדמותו בצלמו והנה הבית כמו כלי לעשות ·· ויאמר ¹¹ הגאון כי אמ' בצלמנו בעבור כבוד האדם כי כל הצלמים הוא עשם כאשר אמ' לחלק מהארץ ¹² ומארצו · יצאו · ואמ' כי כדמותו בממשלה ·

והנה יהיה **ורדו בדגת הים** הטע כפול והזכיר ¹³ דגת הים כי בעבורו נברא הכל כאשר אמר המשורר צפור שמים ודגי הים · ואחר כך הזכיר ¹⁴ הנבראים עמו ביום אחד והם הבהמה וכל הרמש ·

וטע **ובכל הארץ** מיני הצמחים וכל העצים ¹⁵ והזהב והכסף וכל הנמצא בארץ ·

[1,27]

וטע **האדם** יש לו סוד כי אין משפט הלשון להכניס הא' ¹⁶ הדעת על שם אדם · ואין טענה ממלת המנשה כי הוא תחת יו"ל היחש ואיננו שם פרט · ותוכל ¹⁷ להבין קצה הסוד בפרש כתנות עור · ויש להשיב כי האדם שם עצם ונקרא כן בעבור שנלקח ¹⁸ מן האדמה והנה הוא תאר · ועל כן האדם וכמהו אמרה הקוהלת ·

ויתכן שלא הזכיר **ובכל** ¹⁹ **חית הארץ** בעבור שאין ממשלה לאדם על רובם כי אם על הרמשים הקטנים ולא על החיה ²⁰ שנקראה בהמות הנה נא בהמות אשר עשיתי עמך · ·

זכר ונקבה · שנים פרצופין כאשר ²¹ אפרש עוד · וככה אקול

[1,28]

פרו ורבו היא ברכה · והעתיקו חכמים כי פריה ורביה מצוה ²² ושמו זה לזכר ולסמך ולאסמכתא כאשר פירשתי בתחלת זאת הפרשה · ומלת פרו שיפרה ²³ ויוליד דמותו והוא פרו ורבו שאחד יוליד רבים · ·

וכבשה הטע על הארץ · כי הוא מושל ²⁴ על אשר בארץ · ורבותי דרשו על האשה והוא נכון לזכר כי השם אמ' לחוה והוא ימשול בכ ·

²⁵ ואמ' **ובכל חיה הרומשת על הארץ** · לא חיות הגדולות כמו האריות והפילים ·

הנה נתתי לכם ²⁶ לא התיר לאכול בשר רק שיאכל העשב ופרי העץ והנוצרים עמו ביום

אחד ..

והנה יש ²⁷ לשאול למה אם הכתו **יום הששי** . והנגיד זל אם כי היא מלה זרה כמו מי אתה
הר הגדול ²⁸ ולאישי העשיר . ולפי דעתי כי הר סמוך . ונעדר זכר הנסמך אליו . והטעם מי
אתה בהר פלו ²⁹ כמו הר תבור הגדול תשוב לפני זרובבל למישור . וכמוהו כיין הטוב כיין
מדינת פלו הטוב ³⁰ כי לא יתכן להיות יין כי אם סמוך כמו בית אבנים . והעד כי הא' הר
הגדול פתח . וכמוהו ³¹ ושכורת ולא מיין שהטעם ושכורת יגון או הדומה לו . וכמוהו כי
בליל שודד ער מואב . כי ³² בליל כך מהשבוע . וככה שומר מה מליל . עכטעה האומ' ל'
יום וליל . כל הנשמה תהלל .. ג' ³³ לאיש העשיר תחסר מלת הבליעל . וכמוהו בספרינו
רבים . ויפת אם את הכבש אחד ההא ³⁴ ישמש תחת הא' אחד כאלו הוא כתו את הכבש
האחד . ראובן שמעון לוי ויהודה . זה הו' ישמש ³⁵ אחורנית . כאלו אם ראובן ושמעון
ולוי .. ויש לטעון עליו כי דרך הכבש אחד נמצא מאד מאל ³⁶ אביך ויעזרך ואת שדי
ויברכך . שהטעם ומאת שדי . וככה ושמי יי לא נודעתי להם . מישרים [9r] ¹ אהבוך . רק
דרך משיכת אחורנית איננה כי אם ו' ובשמות האדם לבדו .. ויאמר ר' יצחק ² בן ישיש .
כי תחסר מלת סוף כאלו אם יום סוף הששי לימים . וכמוהו יום השביעי . יום ³ השביתה
שהוא השביעי . ור' אדונים בן תמים אם כי ביום הראשון היה אור וחשך כדמות לבנה ⁴
וההבדלה ביום השני כי כן דרך כוכב חמה . והדשאים בג' כי נגה לאות על כל מאכל .
והחמה ⁵ בד' כי המשרתים תלויים בה וככה כל מרוצתם גם הראות כוכבי המזלות לפי
מהלך השמש לעולם .. ⁶ ובה כנגד מאדים . וב' כנגד צדק . והוא מודה לחכם האומר כי
יום הוא אלף שנים על כן שתא ⁷ אלפי שני הוי עלמא .

ואם . שאל שואל אחר שהזכיר בכל יום עם כל מעשה **כי טוב** מה ⁸ צורך להזכיר עוד על
הכלל .. והתשובה שיתכן להיות כל פרט . טוב וכלל התחברם ⁹ רע

הזכיר על העליון והשפל **וצבא השמים** הם הכוכבים והמאורות הם המושלים ·

וצבא ארץ החיים ¹⁰ והזכיר אלה לבדם בעבור היות סבת אלה החיים בארץ צבא השמים
כי אחר שנעשו ברקיע ¹¹ נבראו כל החיים ··

יֵאָ כִּי הַיָּמִים נִבְרָאִים · וּפִי **ביום השביעי** בבריאתו ואין זה נכון ·

ואחרים ¹² אמרו כי פי **ויכל** אלהים כמו ותכל דוד המלך · וכל המדקדקים פה אחד אם כי
תחסר מלת נפש ¹³ ואיננו נכון כי היה ראוי להיות ותכל מהבניין הקל כמו ותתע · והעד
נכספה וגם כלתה נפשי · ¹⁴ רק ותכל דוד פועל יוצא מהבניין הכבד והיא מעוכה אשת דוד
עד שרצה לצאת ממקומו אל בנו ¹⁵ היתה אם אבשלום · ולא הזכירה הכתו כמו אשר ילדה
אותה ללוי · ואותו ילדה אחרי אבשלום ·· ¹⁶ ולפי דעתי כי כילוי מעשה איננו מעשה ·
כאלו אם בהכנס יום הַז כבר כלתה מלאכת יום הששי · ¹⁷ עַכְכֵּן כתו מלאכתו אשר עשה
לפני יום הַז ·· והנה נמצא כי ביום הַז שבת מכל מלאכתו ימי בראשית ¹⁸ עַכְכֵּן כתו אחריו
מכל מלאכתו ·

אם הגאון רב סדעיה זל כי טעם **ויברך** שב אל השומרים שיהיו ¹⁹ מבורכים ·

וככה **ויקדש אותו** · וגאון אחר אם רמז ללחם משנה · ויקדש אותו שלא ירד בו מן · ²⁰
ולפי דעתי שהשם השיים ברכה שהיא תוספת ביום שיקבלו כחות השומרים להבין מעשה
השם · ²¹ וככה אם המשורר במזמור שיר ליום השבת · ושם כתו כי שמחתני יי בפעלך
וטע ויקדש ²² אותו שלא יעשו בו מלאכה ·· וכתו אחרי יי אלהיכם תלכו · וכתו אחר על כן
צוך וזה טע כי בו ²³ שבת ·

וטע **לעשות** דבק עם אשר ברא · אשר גזר השם בחכמתו לעשות · או יהיה פי אשר ²⁴ ברא
אלהים בתחלה לעשות כל נברא כדמותו · והנה הטע על המינים שהם הכללים ··

[2,4]

אלה ²⁵ **תולדות השמים** ·· החל לפרש אחר שהשם עשה השמים שהם הרקיע ²⁶ והארץ
שהם היבשה איך יולידו ·

וטע **בהבראם** שגזר עליהם ²⁷ להוציא ·

ביום עשות · תיקון ·

[2,5]

שיח השדה · כמו בין שיחים ינאקו ·

[2,6]

והנה הזכיר איך תדשיא ²⁸ הארץ **כי איד יעלה מן הארץ** · והו' כפה' רפה בלשון
ישמעאל · ובספרים רבים כמוהו · ביום ²⁹ השלישי וישא אברהם את עיניו · ויעזב את
עבדיו ואת מקנהו ··

אמר אחד מגדולי ספרד ³⁰ כי **האדמה** ארץ ישראל והראיתי לו וגם האדמה אשר הם עליה ·
והוא השיב הנה מצאנו ³¹ הן גרשת אותי היום מעל פני האדמה · ואני עניתי כי פני
האדמה בדרום כי שש פאות הן ³² והג' הן נכבדות והנה תנועת הצומח למעלה והאדם
לפנים והגלגל לימין על כן פני האדמה ³³ נכבדים מכל הארץ ·

וכבר הזכרתי כי טעם **עפר** על העצמות שהם מוסדי הגוף .

ואמ' **נשמת** ³⁴ **חיים** בעבור שאינה מתה . והנה חפשתי בכל ספרינו ולא מצאתי נשמה כי אם לאדם לבדו . ³⁵ ואין טענה מהכתו כל אשר נשמת רוח חיים באפיו כי הוא דבק עם האדם הנזכר למעלה ³⁶ כי כבר הזכיר העוף והבהמה והחיה . והעד נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה .

ואמר [9v] ¹ אחד מחכמי דורינו כי **נפש** מגז ויצאתם ופשתם . והוא הכח המרפק שהוא בכבד ע'כ ² כתו כי הדם הוא הנפש . ונשמת מגז שמים על דרך דקדוק מתיידיים . וטע' **ויהי האדם** ³ **לנפש חיה** . יא' שהלך מיד כמו החיות כי משפט הילודים להרגילם . ואחרים אומ' כי טעמו ⁴ שנפש חיה הוא בכח הנשמה כי הרוח והנפש אצלם שם מהנשמה . ואל תתמה בעבור ⁵ שתמצא שהנשמה נקראת רוח גם נפש . כמו אך אלהים יפדה נפשי . והרוח תשוב אל האלהים . ⁶ כי עשו כן העברים בעבור שתראה ותמצא הנשמה עם הרוח והנפש והרוח היא בלב . וכח ⁷ הנשמה במוח אע' ששורש כחה בלב יושב .

ועתה התחיל לבאר מה טע' ואיד יעלה מן ⁸ הארץ שיצמיח עצים . והזכיר בתחלה הנכבד מן האדמה והוא הגן כאשר הזכיר ועשו ⁹ ארון לפני המשכן .

ועדן שם כלל והגן בו . ואין טענה ממלת בעדן גן אלהים . והאומ' כי עדן ¹⁰ כמו הוד ותענוג לא אמ' מאומה . כי כתו ונהר יוצא מעדן .

י' **מקדם** . קודם שיברא האדם . ¹¹ ויאממזרח לקו האמצעי באדמה . שהוא תחת מזל טלה ומאזנים . והנה נראה מדברי ¹² הכתו כי לא נברא בגן אך שמו שם אחר כן .

ויטע יי אלהים . וכבר נטע . וכמוהו בפרשה ¹³ הזאת וייצר יי אלהים מן האדמה . וכמו' בת מי את . . וכבר אמר . וככה ותאמר אל העבד . וכבר ¹⁴ אמרה . וכמוהו ויאמר יי אל משה לא ישמע אליכם פרעה . וכבר אמר .

וטוב למאכל · הפרי ¹⁵ שלו · כמו בעצבון תאכלנה · זרים אוכלים אותה ·

ומלת **ויצמח** מושכת עצמה ואחרת עמה ¹⁶ כאלו כתו ויצמח עץ החיים בתוך הגן · ודרך הפשט אין לנו דרך לדעת איזהו עץ החיים ועץ ¹⁷ הדעת · ובדבר הסוד שארמוז לך באחרונה יתברר לך דברי רק דע כי יש פרי מועיל לאדם ¹⁸ ומזיק ומוסיף על שנותיו ומשחית מיד · וככה ימצא בצמח האדמה ·

ועץ הדעת להוסיף על ¹⁹ תאות המשגל · הלא תראה כי הנער לא יבין בין טוב לרע רק בעת שיחל לבסוף לתאות נשים ²⁰ על כן נקרא המשכב ידיעה · והאדם ידע את חוה אשתו · ונדעה אותם · והאומ' כי עץ הדעת ²¹ תאנה בעבור שמצאו ויתפרו עלה תאנה איננה ראייה · כי אלו היה כן היה כתו ויתפרו עלה ²² עץ הדעת ·

להשקות על ידי אדם כאשר כתו לעבדה ולשמרה ··

אמר אחד מגדולי דורינו ²³ כי **פישון** הוא יאור מצרים · ולא זה הדרך גם הנה גיחון גם פרת וחדקל הם הנודעים ²⁴ ושלתם באים ממזרח למערב ולא כן יאור מצרים כי הוא יוצא מעממעיין שהוא בהר ²⁵ הוא הנקרא הר הלבונה הוא פאת נגב ומהקו השווה שהוא תחלת יישוב לפאת צפון על כן ²⁶ יגברו מימי מצרים בתמוז · ולא כן שלשת הנהרים הנזכרים והנה מקום זה הנהר לא ²⁷ ידענוהו ··

וטע' **אשר שם הזהב** שב אל פישון כי אני ראיתי בספרד נהר שימצא בקרקעו ²⁸ זהב ·

[2,12]

וככה **שם הבדולה ואבן השוהם** שב אל פישון .. ואחרים אמרו שהוא שב אל ארץ חוילה ²⁹ והזכיר זה הכתו להודיע שזהו טוב שסמך אליו הר הזהב גם בדבר הוא נכון כאשר אפרש ..

[2,13]

ונהר ³⁰ **גיחון** היה קרוב לירושלים . כי כן כתו והורדתם אותו אל גיחון . וחזקיה סתמו כאשר הוא ³¹ מפורש בדברי הימים .

[2,14]

וחדקל גם הוא נהר גדול . כי כן כתו בדניאל
גז **פרת** בגבול ארץ ³² ישראל .

[2,15]

ועתה כאשר השלים לספר הנהרות שב לפרש הכתו בתחלה וישם שם את האדם ³³ וזה האדם שני פרצופין .

והנה **לעבדה** להשקות את הגן

ולשמרה שלא יכנסו שם חיות ³⁴ רעות .

[2,16]

ויצו לא יתכן לצוות השם מי שאין לו דעת נכונה והנה האדם היה מלא דעת והעד ³⁵ שקרא שמות לכל עוף והבהמה רק טעמי השמות כפי תולדתם רק לא היה יודע תאות המשגל ³⁶ **מכל עץ הגן** · פי מותרים לאכול · כמו [...] ששת ימים תעבוד · ואינה מצוה רק המצוה ¹ [10r] לא תאכל מעץ הדעת ·

[2,17]

ובעבור שמצאו **תמות** לולי שאכל מעץ הדעת לא היה מת וזה ² איננו נכון כי לא נברא על מתכונת שיהיה חי לעולם · והעד שהיה צריך לאכילה רק מפרי העץ ³ לבדו והנה היו חייו בלא טורח · · ואחרים אמרו · כי תמות עונש · ולפי דעתי שמאותו היום ⁴ תחל למות כאשר יגיע האדם אל רוב כוחו אז יחל שיחסר ויחלש וימותו אבריו יום יום · או ⁵ יהיה כפשוטו שימות ביום שיאכל מן הפרי · והוא עשה תשובה שלימה כאשר העתיקו קזל ⁶ שהוא ראש לשבעה עץ בטלה הגזרה שנגזרה עליו כדרך עוד ארבעים יום · והנה הדבר ⁷ מפרש רגע אדבר ·

[2,18]

ויאמר **לא טוב היות האדם לבדו** · אל לבו · ומשה כתב זה או המלאכים · ⁸ וטעם **עזר** כי האדם צריך למי שיעזור אותו כמו שאמ' קוהלת טובים השנים מן האחד ·

[2,19]

ויצר ⁹ כבר יצר · כחבריו · ·

כל חית השדה שם כלל לחיות ולבהמות שהם ביישוב ·

וטע לראות¹⁰ על המלאכים ·

הוא שמו · תולדתו ·

[2,20]

וְיָא כִּי מִצָּא שֶׁב אֵל הַשֵּׁם הַנִּכְבָּד · וְהַנִּכּוֹן בְּעֵינֵי שֶׁהוּא שֶׁב¹¹ אֵל הָאָדָם · כֹּאֲלוֹ אִם וּלְעֲצֻמוֹ
לֹא מִצָּא עֶזֶר · וְכִמּוּהוּ בְּדִבְרֵי שְׁמוּאֵל · וַיִּשְׁלַח יְיָ אֶת יִרְבֹּעֵל וְאֵת¹² בְּדָן וְאֵת יִפְתָּח וְאֵת
שְׁמוּאֵל · וְנִגַּשׁ מֹשֶׁה לְבָדּוֹ · וְלֹא אִם וְנִגַּשְׁתָּ כֹּאֲשֶׁר הִחֵל עֲלֶה אֵל יְיָ אֶתָּה וְאַהֲרֹן ·

[2,21]

¹³ אֲמַר מֹשֶׁה הִכְהֵן כִּי תִנּוּמָה פְּחוּתָה מְשִׁינָה וְשִׁינָה פְּחוּתָה מִתְרַדְמָה · וַיִּפְרֹשׁ הֵנָּה לֹא יָנוּם
¹⁴ וְלֹא יִישָׁן · אֵיךְ צָרִיךְ לֹמַד' וְלֹא יִישָׁן · וְאֲנִי אוֹמֵר כִּי מִלֵּיל שִׁינָה כּוֹלֵלֶת תִּנּוּמָה וְתִרְדָּמָה
וְהַעֲד¹⁵ שְׁאִם הִכְתּוּ וַיִּישָׁן וְלֹא אִם וִירָדָם · וְהַעֲד וַיִּשְׁנוּ שְׁנַת עוֹלָם ·

אַחַת מִצְלָעוֹתָיו כְּצִלְעוֹת הַמִּשְׁכָּן שֶׁהֵם שְׁתֵּים ·

תַּחְתָּנָה · מְקוֹמָה ·

[2,22]

וַיָּבִיֵּא אֵל הָאָדָם · דְּבַר הִכְתּוֹ כְּנֶגֶד מַחֲשַׁבֶּת הָאָדָם כְּמוֹ¹⁷ כִּי מִמְּקוֹם אַחֵר הוֹבֵאָה כִּי הִיא
הִיְתָה בְּשָׂרוֹ · וְכִמּוּהוּ וַרְדְּפוּ אַחֲרֵיהֶם ·

[2,23]

ופשוטו של **זאת** ¹⁸ **הפעם** כי כמה פעמים חפשתי בבהמה חיה ועוף ולא מצאתי עזר כנגדי
שהוא כמוני ¹⁹ רק זאת הפעם ·

[2,24]

והזכר הכתו דבר התולדת · וטע **והיו לבשר אחד** · שיתדבקו וישובו כמז ²⁰ כמו שהיו ·

[2,25]

אמ בתחלה **שניהם** · ואחר כך פי האדם ואשתו ·

ולא יתבוששו · בעבור ²¹ שההפרש בין זכר לנקבה הוא בערוה ·

[3,1]

ערום מכל חית השדה · ולא מהאדם · אמר ²² הגאון כי הנחש לא דבר רק המלאך דבר
על פיו · ואז כי השטן הוא שדבר פניו וראיית ²³ הגאון כי לא יתכן לדבר בלשון בני אדם
כי עיקרו החכמה · ועוד כי אין אברי הדיבור ²⁴ מוכנים בו לדבר · ורב שמואל בן חפני
אמ כי הנחש דבר · ואז שלמה בן גבירול אלו היה ²⁵ הנחש מדבר למה אינו מדבר היום
זרעו כי אין בתורה שנתאלמה שפתיו · והפשט להיותו ²⁶ כמשמעו · ואחר שהשם שם
מאכלו עפר והנה ירד ממעלת כל החיים שנבראו לאכול ²⁷ פרי וכל עשב ·

וטע **אף כי אמ אלהים** לאות שדבר דברים והזכיר הכתו העיקר · כי אף ²⁸ כמו קל וחומר
· כמו אף אנוש רמה ·

ואמ הנחש **אלהים** כי לא היה יודע השם הנכבד ·

[3,3]

והאשה ²⁹ הוסיפה **לא תגעו בו** כאשר הוסיפה אשת מנוח עד יום מותו · והנה נגע הנחש
בעץ ³⁰ ולא מת השיא האשה ·

[3,5]

והייתם כאלהים הם המלאכים ·

[3,6]

כי טוב העץ למאכל · שהוא עץ פרי ³¹ מאכל · כי תארו איננו כן והיה מראהו טוב ונחמד
בעבור שיוסיף בשכל האוכל · וזה ³² טעם להשכיל ·

ותתן גם לאישה · אחר שהודעתו כי הוא פרי מעץ הדעת על כן נענש ³³ הוא ·

[3,7]

ואחר שהאדם קרא שמות לבהמה ולחיה ולעוף לא יתכן שיהיה עור עֵל **ותפקחנה** ³⁴ **עיני**
שניהם כי ראו ערותם וכאלו הם עורים קודם אכילת הפרי · וכמוהו לפקוח עינים ³⁵
עורות ·

ויתפרו · כמו שק תפרתי על גלד ·

ובעבור היות ולשון יחיד פי שתפרו **עלה** על ³⁶ עלה

חגורות להסתיר ערותם ··

[3,8]

וישמעו קול כי לא היה כשאר קולות

ופי **לרוח היום** · [10v] ₁ ששמעו הקול לפנות ערב בהתנופף רוח היום · על כן דקזל ואדם ביקר בל ילין ..

[3,9]

י שתחקו ₂ עצמות חוי הכלבי שאמ לולי שענה אדם לא היה נמצא והלא ראה כי קין כחש והשם אמ ₃ לו קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה · רק דברה כלשון בני אדם לפתחון דבר ·

[3,11]

ויש הפרש ₄ בין הגיד וספר · כי **הגיד** דבר חדש וספר שונה בדבר ·

[3,12]

וטע **האשה אשר נתתה עמדי** · כי ₅ אתה היית הסבה כי נתתה עמדי הנותנת לי מן הפרי ·

[3,14]

ופי **ארור** הוא על גאונו ^{גחונו} ילך ·

[3,15]

מלת ₆ **איבה** דקזל כי הנחש התאוה חוה בעבור שסבבת הרע עליה ועל זרעה ינקמו ממך ·

ישופך ⁷ **ראש** · יכך בראש · כמו אשר בשערה ישופני · וסוף הפסוק יוכיח · והרבה פצעי חנם · כי הנחש ⁸ אם לא יוכה בראש יחיה ·

עקב סוף הרגל ·

[3,16]

הנה התחיל השם לקלל הנחש ואחר כך **האשה** ·

וטע ⁹ **עצבונך** · בעבור עינוי הבתולים ·

והרונך צער ההריון ·

ואל אישך תשוקתך תכספי ותתאוי ¹⁰ אותו כמו ועלי תשוקתו · ויאמרו תסורי אל משמעתו ..

[3,17]

שים לבך כי בכל מקום שתמצא ¹¹ קול עם למד או בית אין פירו' שישמע הקול רק טעם הדבר שהקול נושא כמו **כי** ¹² **שמעת לקול** אשתך · שמע בקולי .. ויש שואלים למה ארר השם האדמה והיא לא חטאה ¹³ והשיב אחד מחכמי הדור כי היא מרתה פי השם בעין · והשאלה והתשובה דרך דרש או ¹⁴ שחוק · כי האדמה אין לה דעת שתמרה והקללה שתזיקנה כי היא לא תרגיש רק הדבר תלוי ¹⁵ באדם כי לבדו נבראה ·

[3,18]

וזרזר · לבדו זר כי אחיו [...] נעדר ·

ואכלת את עשב השדה ¹⁶ כי לא נברא בתחלה רק שיחיה מפרי אילני גן עדן ..

בזעת אפיך · כי צריך לזרוע ולקצור ¹⁷ ולהבר ולטחון וללוש ולאפות ·

כי עפר אתה · על העצמות שהם מוסדי הגוף · וככה אם ¹⁸ שלמה וישוב העפר על הארץ ואין צריך להזכיר הבשר כי מיד יבאש ·· ואין דבר בגוף עומד ¹⁹ יותר מהעצמות ·

ויקרא האדם שם אשתו חוה בעבור כי הוא צריך להזכיר והאדם ידע ²⁰ את חוה אשתו ·

והוסיף הגאון בתרגו **אם כל חי** מדבר ··

ואין צורך כי פי **כל חי** נכון לצאת ²¹ ממנה כי הכללים שמורים ·

ואין לנו לחפש **כתנות** אם היא ארנבת שהיא חמה רק על ²² דרך הפשט שזה מעשה נס אם אך לא נהרהר איך עשם · והנה אגלה לך ברמז סוד הגן ²³ והנהרות והכתנות · ולא מצאתי לאחד מן הגאונים זה הסוד רק לר' שלמה בן גבירול ²⁴ זל בעבור שהיה חכם גדול בסוד הנפש · עדן הוא העליון · והגן המלא הוא ההמון כמו נטועים ²⁵ והנה הוא כאם לכל הגויות · וארבעה ראשים הם השרשים והאדם החכמה שקראה שמות ²⁶ וחיה כמשמעה · הרוח החיה והנפש המתאוה · גם שמו יוכיח שהוא מגז' כי נחש ינחש · ועץ ²⁷ הדעת המשגל · ומן הגן כוחו והנה הצמח [...] בעפר וזרע האשה ישוף הראש העולה ²⁸ וסוף החי ראש צומח · וכתנות עור מפורש שהוא הגוף וגורש מגן עדן לעבוד את האדמה ²⁹ אשר לוקח משם כי זה כל האדם ועץ החיים דעת עליון וכתו עץ חיים היא למחזיקים בה · ו ³⁰ והכרובים הם המלאכים · ולהט החרב המתהפכת נמשל לשמש · הנה נראה בסוד הזה ³¹ כי נשמת דעת עליון עומדת עם כסא הכבוד מתענגת על השם הנכבד והנורא ·

הן ³² **האדם** · דברי השם למלאכים ·

והמתרג' הפריש **כאחד** והוא דבק · ועוד כי בעל הטעמים ³³ הפריש ואינו דבק עם לדעת טוב ורע רק הוא כמשמעו בדברי השם והייתם כאלהים ·

³⁴ יש **לעולם** זמן קצוץ ועבדו לעולם · וישב שם עד עולם ··

אמ' אחד · מחכמי הדור כי **וישלחהו** ³⁵ דרך כבוד כמו הולך עמם לשלחם · והנה שכח ויגרש את האדם · ולדבריו תהיה האדמה ³⁶ נכבדת מהגן · והנה לא נענש על מרותו פי השם רק קבל שכר וזה הפך האמת ·· וטעם [11r] ¹ לשנות הכתו

ויגרש כאשר גרש האדם השכין מקומו הכרובים

מקדם מזרח כי שם פתח ² הגן באמת ובסוד ·

ומלת **הכרובים** צורות · והעד את כרוב ממשח הסוכך · ואמ' יחזקאל ³ האחד פני הכרוב והוא השור שהזכיר בתחלה על כן הודיעו כאלו אמ' הצורה שהזכרתי · ⁴ ואמר על פני אדם ונשר ושור ואריה כי כרובים המה ·

וטע' **כרובים** מפחידות רואיהם ⁵ ובידם להט החרב ·

וטע' **המתהפכת** שיש לה להט משני צדיה

[4,1]

וכאשר ראה אדם שלא ⁶ יחיה לעולם התיעץ שיחיה המין לעולם על כן אמר **קניתי איש את יי** · שקבל בארץ כח העולם ⁷ לא על ידי המלאכים על כן השם לבדו בכל התורה כולה חוץ ממקום אחד שאמ' משה כי טרם ⁸ תיראון מפני יי אלהים · בעבור שאמ' פרעה ורב מהיות קולות אלהים · אולי המערער יטעון ⁹ בעבור יי אלהים אתה החלות והוא באלף דלת הראשון · כמו ויאמר משה אל יי בי אדני ·

[4,2]

¹⁰ **ותוסף ללדת** · ולא הזכיר ותהר לאות כי תאומים היו הבל וקין ·

[4,3]

ויהי מקץ ימים שנה תמימה · ¹¹ ששבו הימים כאשר היו · והעד מימים ימימה · וזאת השנה לעבודת האדמה · כמו ויהי ¹² מקץ שנתים ימים לצאת שר המשקים ·

[4,4]

בעבור **מבכורות צאנו** למדו רבים כי לא הביא ¹³ קין מראשית פרי האדמה

וידא כי השם **שעה** אל הבל שהוא מחי ולא מהפרי שירד האש · ¹⁴ ואכל את הבכורות ואת החלבים כי תחת הבית קמץ קטן ואם הוא חסר יוד' ולא אכלה הפרי ¹⁵ ומזה ידעו איזה מנחה היתה רצויה ·

[4,7]

י' כי **שאת** סלוח עונו ·

והנכון בעיני שהוא הפך · ויפלו ¹⁶ פניו · אם הטבת דרכך תשא · והנה **תטיב** מהפעלים היוצאים והפעול אינו נזכר וכמוהו ¹⁷ רבים ·

וטע **לפתח חטאת רובץ** · לפיך חטאת רובץ · כמו שמור פתחי פיך · ונקרא היצר ¹⁸ רובץ [...]בץ בעבור שהוא כמו נטוע בלב האדם · או טעמו לפתח יושב עונש יצרך כי העונש ¹⁹ יקרא עון כי בעבור העון יהיה העונש · כמו ויגדל עון בת עמי · אם יקרך עון בדבר הזה · גדול ²⁰ עוני מנשוא · והאומ' כי חטאת ת[...] תחת עון · מה יעשה במלת ואליך תשוקתו · ואתה תמשול בו · ²¹ והנה הטע כל תאותך אליו ואתה תמשול בו · ולא תרג' המתרג' המלות כאשר הם ··

[4,8]

ויאמר ²² קין · זה הדבר שאל השם

אל הבל אחיו · ולא הזכיר הכתו מה ענה או שתקו ·

אל הבל · ²³ אחיו כמו על · על דרך והם עליו ·

וטע ויהי **בהיותם בשדה** · שלא היו אבותם עמם ·

[4,10]

דמי אחיך ²⁴ נשפכו במקומות רבים · עכ' כתו צועקים ·

[4,11]

והנה בעבור שנשפך דם הבל באדמה קללה השם ²⁵ כדרך ולארץ לא יכופר בדם אשר שופך בה כי אם בדם שופכו ·

והנה כאשר **לא תוסיף** ²⁶ **האדמה** להצמיח כמשפטה לאביו יצטרך קין ללכת אל ארץ אחרת ולסור מעל פני האדמה ²⁷ והלך לפאת צפון ·

[4,13]

גדול עוני מנשוא · שלא אוכל לסבול זה העונש · והכתו הבא אחריו לעד ²⁸ נאמן ·

[4,14]

וטע' **ומפניך אסתר** · בעבור שיש מקומות שקיבלו כח עליון יותר ממקום אחר כדרך ²⁹ יש
יי במקום הזה ודרך מפניך אסתר · כדרך מלפני יי הוא בורח · הנה מצאנו יעקב ³⁰ יעקב
אבינו אומ' אשר לקחתי מיד האמורי · כי הוא ובני בניו שוים על דרך ודוד עבדי ³¹ נשיא
להם לעולם ·

[4,15]

והנה **שבעתים** עד שבעה דורות · ותחלת החשבון מקין כי הדור השביעי ³² לקין מתכולו
במבול ולא נשאר אלו פאליט ושריר · והנה קין ראשון וחנוך בנו שני · ועירד ³³ ג' ·
ומחייאל ד' ומתושאל ה' · ולמך ששי · ובניו שביעיים על כן הזכירם הכתו ·
ופשט **האות** ³⁴ שנתן לו השם אות שלא יהרג ·

[4,16]

ויצא קין מלפני יי · קדמת **עדן** · מזרח לעדן ·

ונקרא שם הארץ ³⁵ **אריץ** [...] **נוד** בעבור היותו נע ונד ··

[4,19]

ואלה שתי נשי למך כאשר דרזל והוא הפשט ולא ¹ [11v] רצו להזקק לו · בעבור כי אמרו
למה נקחנו לבעל ונוליד בנים שיהיה הדור הז' וההורג ² אותם אין לו עליו דמים כי תחלת

החשבון מקין ולמך אם להם כי התחלה מאדם והוא ³ למך הז והגזרה כבר בטלה כי השם
ארך אפים ורב חסד

וזהו **ויאמר למך** לנשיו כשאר ⁴ הפרשיות הנזכרות · וכבר אמר למך ·

[4,20]

ופי **אבי** כמו רב שהחל זאת האומנות ·

יושב ⁵ **אהל ומקנה** לפניו כדרך בני קדר באהלים ·

[4,21]

ואבי כל תופש · שם כלל לעושה כלי הניגון ⁶ למנגן · וחכמת הניגון מפוארת כי היא
יוצאה מהערכים ·

[4,22]

ומלת אבי חסרה עם **כל חורש** ⁷ **נחישת** וברזל בעבור היות אבי [...] בפסוק הראשון ·

והזכיר הכתוב **נעמה** ⁸ אולי היתה לאשה לאחד מבני נח וחיתה ·

[4,23]

נשי למך האזנה אמרתי · הטע שוה במלות ⁹ שונות · וזה דרך צחות ··

כי איש הרגתי · תחת אהרוג · כמו אשר לקחת · נתתי כסף השדה · ¹⁰ או יהיה פי יש לכם
לחשוב ככה ·

יתכן אם יפצעני הייתי איש¹¹ הורג אותו · וילד לחבורתי הטע¹¹ שוה ·

[4,24]

כי שבעתים יקם קין שהרג ברצון האריך אפו עד ז' דורות אך לא דין הוא אם¹² אהרג פוצעי · שיאריך לי השם עד ז' דורות כמו לקין עשרה כמוהו · וזהו שבעים ושבעה ·

[4,26]

החל¹³ · מגזרת תחלה · והטע שנתפלל לשם ·

ויש לדרוש להיות **אנוש** מגז ויאנש על כן¹⁴ הוצרך להתפלל ..

[5,1]

זה ספר · הנזכר אחר כן ·

וטע לאמר · **בדמות אלהים ברא אותו** · כי לא¹⁵ הוא לבדו היה ככה רק בניו אחריו היו בדמותו בצלמו ·

[5,2]

וטע **זכר ונקבה** · בעבור¹⁶ שלא יתכן שיולד אחד מהם נפרד ·

וטע **ויברך אותם** · להוליד רבים ·

וטע **ויקרא את שמם**¹⁷ **אדם** · כי בשם הזה יקרא זרעם ·

[5,3]

והזכיר בלידת שם **בדמותו כצלמו** ולא הזכיר ככה בקין¹⁸ והבל בעבור כבוד שת שהיה טוב כאביו .. גם על כן הזכיר שנותיו ולא הזכיר שנות קין¹⁹ כי מת זרעו ונמחה שמו .

[5,6]

וכבר הזכיר כל אלה הדורות בעבור כבוד חנוך ואחר חנוך²⁰ בעבור כבוד נח ומנח בעבור כבוד שם . ומשם בעבור כבוד עבר . ואחר עבר בעבור²¹ כבוד אברהם . וחיי לוי גם קהת בעבור כבוד משה ..

[5,22]

חנוך צדיק גמור היה . והעד **ויתהלך**²² **חנוך את האלהים** . כמרגיל עצמו להיות בחייו עם המלאכים . והכתו אומ' התהלך לפני . והנה²³ עבד השם ש שנה .
וטע' **ויולד בנים** ובנות . וכבר הוליד .

[5,24]

וטע' **ואיננו** . לא נמצא קברו .
²⁴ ומלת לקיחה מפורשת בדברי אסף המשורר יקחני סלה . וככה ואחר כבוד תקחני . והיא ²⁵ מעלה יתירה לנשמות החסידים ולא הזכיר . וימת כי כל הדורות אשר היו לפניו חיו ²⁶ יותר מט' מאות שנה וזה לבדו חיה שם שנה .
ויש מקומות שיתרגם **כי לקח אותו** . ארי²⁷ לא אמית יתיה . וכל מלה בכל לשון יתכן להיותה חסרה חוץ ממלת לא כי הדבר יהיה להפך . ²⁸ ואין כי איש הרגתי בפצעי טענה כי ידבר בתם . או חסר הא ויהיה הכי איש הרגתי ²⁹ לפצעני . וככה כי האדם עץ השדה על דעת המתרגם .

זה ינחמנו ממעשינו · אולי חנוך ³⁰ ראה בדרך נבואה כי נח יחיה לעולם ועל ידו סרה הקללה מן האדמה · ועל כן כתו לא אוסיף ³¹ עוד לקלל עוד את האדמה בעבור האדם · או ראה זה כי ספרים רבים חבר בחכמות רבות ³² והן היום נמצאים · או נקרא כן אחר שגדל וראו שהוא איש האדמה וחכמה גדולה היא עבודת ³³ האדמה וספרים רבים חברו בה חכמי המחקר ··

יא כי **יפת** הוא הגדול · ויאכי שם הוא ³⁴ הגדול · ובפרשת שם בן מאת שנה אפרשנו ·· וזה הפסוק מאוחר לפסוק לא ידון רוחי ³⁵ באדם · ובתורה ובמקרא כמוהו רבים · כמו וימת תרח בחרן והוא לא מת אלא אחר ³⁶ שיצא אברהם אבינו מחרן כמו ששים שנה · ובחודש השני בשנה השנית מאוחר [12r] ¹ כי בתחלה כתו באחד לחודש השני בשנה השנית ·

אמר ר' יהודה הלוי כי בני שת ² שהיה צדיק ·

ובנות האדם · בנות קין ·

ולפי דעתי **בני האלהים** בני השופטים היודעים ³ דעת עליון · וטע' הבנים כי תאוותם רבה מאבותם ·

וטע' **כי טובות הנה** · בקשו להם ⁴ הטובות להם שממסך גופן כממסך גופם · ומזלה דומה למזלם ·

ויקחו להם נשים בגזל ⁵ ובחזקה ·

מכל אשר בחרו ואין ממחה בידם כי הם בני הדיינים ·

[6,3]

ידון · כמו בגו נדנה · ואם ⁶ הוא משורש אחר · כי הגוף כמו הנדן לַג לרוח · ויא כי ידון
מגז דין ·

וטע **רוחי** · בעבור ⁷ כבוד הרוח על הגוף כדברי שלמה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה ·

בשר הוא הגוף · ⁸ כמו ויזכור כי בשר המה ··

והיו ימיו כדברי המתרג ארמית · ויא כי קל שנה מועד ⁹ קצוב לרוב האדם כמספר שנות
השמש על פי חכמי המזלות איננו נכון כי הנה שם בן ¹⁰ נח חיה אחרי המבול בן ה מאות
שנה · ובנו יותר מת שנה ·

[6,4]

ובעבור שבחרו להם נשים ¹¹ נולדו להם **הנפילים** · ופי הנפילים שיפול לב הרואה אותם
שיתמה מגובה קומתן וגם ·

¹² **אחרי כן** אחר המבול · והנה בני ענק בתחלה היו ממשפחת בני אלהים ··

ויש בדרש ¹³ **שבני האלהים** הם מלאכים ירדו ממעלתם · וזה רמז למערכת העליונה ·
והמשכיל יבין ·

[6,5]

¹⁴ **וירא יי** · בעבור שהיה הרע בגלוי · וזה המעשה ומחשבת נפשם גם היא רעה כי ¹⁵ לא
ינחמו ·

[6,6]

וינחם יי · חלילה כי לא אדם הוא להנחם רק דברה תורה על לשון ¹⁶ בני אדם כי המדבר הוא האדם גל השומע ומי שיהרס בניינו נראה לעין כל אדם ¹⁷ כאלו נחם על הבניין שעשה ·

ויתעצב אל לבו · הפך ישמח יי במעשיו · והגאון פירש אותו ¹⁸ כמו נחמה · כמוהו · הוי אנחם מצרי ואנקמה מאויבי · וככה מתנחם לך להרגך · אך מה ¹⁹ יעשה במלת ויתעצב אל לבו · ותקצר נפשו · ורבים ככה ··

[6,7]

ויאמר יי אל לבו · כמו אמרתי ²⁰ אני בלבי · ואלה הם דברי משה · כי אחר כן גלה הסוד לנח קץ כל בשר בא ²¹ לפני ·

מאדם הזכיר בתחלה הנכבד · ואחרי כן הבהמה · ומלת **רומש** כוללת כל רומש ²² על הארץ חית השדה וכל רמש ·

כי נחמתי כי עשיתים · בעבור שתקנתים כמשפט ²³ וכולם השחיתו דרכם והנה עותו את אשר תקנתי ··

ראיתי בספר חכם גדול כי ²⁴ **ויאמר** לשון רכה · והנה מה יעשה בפסוק · ויאמר אלהים אל הנחש · ולאדם אמר · אל האשה ²⁵ אמר ורבים ככה אין להם מספר ·

[6,8]

ונח · הטע הוא לבדו · והנשים בזכותו נמלטו **פא** ²⁶ כאשר אמ יחזקאל אם בן אם בת יצילו ·

ותן מגז חנון · כמו לא חסה עליך עין · ²⁷ וממנו תחנה · וטעמו מציאת חן ··

²⁸ תם ונשלם תהלה לבורא עולם ··

29 לְקַסָּה כֵּן דְּגוּשָׁה קוֹף אַךְ בַּסֵּפֶר אֲסַפְמִי וְגַם פִּירְחוֹן קוֹף רַפּוּיָּה לְקַסָּה

[6,9]

[24v] ¹² **דקדוק פרשת אלה תולדות נח** · כמו קורות ¹³ מגזרת מה ילד יום

מגזרת מה ילד יום ¹⁴ וכמוהו ואלה תולדות יעקב ·

ומלת **צדיק** בעצמו והעד צדיק וישר הוא ·

¹⁵ ומלת **תמים** תואר לתואר כמו חכם גדול צדיק גמור והעד שחוק

¹⁶ **צדיק תמים** · לשון יחיד מן בדורותיו דור לא דורה כמו מן אבות ¹⁷ אב · ונקרא דור

מגזרת מדור באהלי רשע זמן דירתו בעולם הזה והוא ¹⁸ תואר ·

[6,12]

כי השחית כל בשר דבק עם על הארץ כאלו אמר כי השחית כל ¹⁹ בשר על הארץ את

דרכו להוציא שרץ המים כי גם הוא יקרא בשר ²⁰ וכמוהו וירא ישראל את מצרים מת כי

הארץ בלעם בלעתם ולא הזכיר ²¹ הכתוב שהשליכם הים ·

[6,13]

קץ מגזרת וקצותה את כפה והטעם בא ²² זמן הקצוץ

ופירש שזה **כל בשר** הוא על הארץ באומרו כי מלאה כל הארץ ²³ ~~הא~~ ·

ודקדוק **משחיתם את הארץ** שתהיה מלת משחיתם מושכת [25r] ¹ אחרת עמה כמו

והנבואה עודד הנביא כאלו אמר והנני משחיתם את ² הארץ משחת הארץ זאת דעת

מדקדק גדול ולפי דעתי שמלת את כמו פן ³ מן כצאתי את העיר או הוא תחת עם ·

[6,14]

חכמינו ידרשו במלת **לך** ⁴ פעם משלך כמו עשה לך שרף · ופעם שיהיה שלך כמו פסל לך וזה כדמות ⁵ זכר לקבלתם כי הנה ואתה קח לך בשמים ראש רק דרך תקון לשון הוא ⁶ כמו עשה לך תיבת עצי ולך לך וקום ברח לך ·

וכפרת לשון מכסה ובעבור ⁷ זה נקרא הכפר כפר ומגזרתו כפרת גם וכפר עליו הכהן בדרך כפר ⁸ חטאה · והפנימי יקרא בית כמו הבית הסגור שאינו נראה ·

[6,15]

וזה **אשר** ⁹ **תעשה** וזה השעור והדומה לו ·

[6,16]

צהר מגזרת צהרים · ומגזרתו יצהר ¹⁰ בעבור אור הנר ·

[6,17]

מבול יש אומרים שהוא כמו מבוע וגזרתו מן נבל ¹¹ והנכון בעיני שהוא מגזרת כלולה בשמן בלל ה' שפת כל הארץ ומבול היה ¹² ד ראוי להיותו שלם כמו מסלול והנה מעז לדל בראיה גמורה מפעלי הכפל ¹³ כי העולם מתבלבל ואין יכולת באדם להבדיל בין היום ובין הלילה וכן כ ¹⁴ כתוב ויום ולילה לא ישבותו ·

[6,20]

ומינהו מהפעלים עלומי העין ואינו מגזרת ¹⁵ וימן ה' כי הוא מעלומי ומין הוא שם כלל ואיננו נכון ודומה ·

[7,2]

איש ואשתו ¹⁶ עצם דבר כמו איש מלחמה איש לא נעדר והאיש גבריאלי ובחיות וביריעות
¹⁷אשה אל אחותה ·

[7,4]

יש אומרים כי **יקום** הפך ריבה השם את יריבי ואין צריך ¹⁸ ומשקלו כרוב ולא שאול ולא
אנוש ·

[7,16]

אין צריך לומר **ויסגר** הדלת רק טעמו ¹⁹ שסגר השם כל התיבה ולא נפתח בו מקום ולא
נבקע וה' הסגירה לשבח ²⁰ בעבור היותו במים והפך זה ויסך אלוק בעדו גדר בעדי ולא
אצא ·

[7,20]

²¹ והאומר כי הא **מלמעלה** כהא ויוצא אותו החוצה הנה יוצא המימה אינינו ²²
נכון כי ההא תחת מלת אל כמו ויבא אותי ירושלימה וככה עלה לך היריעה ²³ ·

[8,2]

והשוקל **ארבה** עם כבדה ועבדה רבה מאד אינינו נכון כי ארבה [25v] ¹ שם מאד ואין
השנים כי אם תאר רק הוא כמו גדלה המלה ·

[8,10]

ויחל עוד ² מפעלי הכפל כמו ויסך בדלתים ים ויגל את האבן כן דעת מדקדק ³ גדול ואינינו נכון בעיני כי לא נמצא זה הטעם בפעלי הכפל לא בשניים ⁴ כאשר אמר מדקדק אחר רק הוא מגזרת החולי לאלקים וכן דקדוקו הנה ⁵ ראוי להיות ויחל מלרע רק בעבור מלת עוד שבה מלעיל כמו עשה לי את ⁶ החיל הזה · והחל היה ראוי להדגש לולא שהוא מאותיות הגרון והוא על דרך ⁷ ויצב אברהם שהוא מן ויתיצב והדגש הראוי להיות להתבלע הי"ו כדרך ⁸ בטרם אצרך בבטן שהוא מן יצר כי אצק מים מן יצק כן דעת כל ה ⁹ המדקדקים החכמים והנה היה ראוי להיות וייחל כדרך יישירו נגדך ·

[8,12]

¹⁰ **וייחל עוד** בנין נפעל כמו ירה ירה ·

טרף בפיה · ור' יהודה בן בלעם ¹¹ אמר כי הוא שם כמו טרפי צמחה והטעם כפול כמו אדמת עפר · ומדקדק ¹² אמר שנהיה לטרף בפיה ואמר כי טרף שם כמו דבר והזכיר עמו זכר ¹³ והוא תואר על משקל חכם ·

[8,17]

היצא אתך כמו הישר לפני דרכיך ·

[8,20]

עולות ¹⁴ שהכל עולה על גבי המזבח כאשר הוא מפורש · זאת תורת העולה ·

[8,21]

וירח ¹⁵ ה' בעבור אות הגרון נפתח הרי"ש כמו וינע לבבו ·

ניחוח כפול האחרון ¹⁶ כמו ופועלו לניצוץ ·

[9,6]

זם שם כמו רד ·

באדם יש אומרים כדעת ¹⁷ המתרגם ויש אומרים בעבור האדם וכמוהו רבים ·

[9,14]

בענני רפה ¹⁸ להתחברות שנים נונין כמו הללו את השם ·

[9,16]

בין אלקים כדרך והיה יחזקאל ¹⁹ לכם למופת ·

ויחל נח · מפעלי הכפל כמו ויגל את האבן

[9,21]

והֲאָ אומר ²⁰ כי **וישת** בעבור היותו מאותיות הגרון בגֹד כֶּפֶת היה ככה מה יעשה ²¹ במלת אל ישט אל דרכיה לבך ·

[9,22]

ואמר כי **אחיו** שם דבר הוא ואמר כי פירושו ²² לשון פעולה אחיות לא שלו לא אמר כהוגן כי אם תואר הוא כמו ²³ אב ובן ·

[9,23]

אהורנית לפי דעתי שם לא תואר או אם הוא תואר [26r] ¹ יהיה להליכה כמו הלכנו קדורנית ..

[9,29]

והאומר כי **וימת** נקוד מלא פום מפני ² סוף פסוק לא אמר כהוגן כי אם תואר יהיה להליכה כלום

גם אמר כי ³ **וישכן** ראוייה מלת את לשמש אחריה אם כן יהיה וישכן בחלם כמו ⁴ וישכן בצ"ר תחת הכף ואלו דברי רוח כי הנה ישקוט ואם לא יחפון ⁵ ורבים ככה והנה וישכן ישראל בטח בדד כי אין הפרש בין יפעל ⁶ ובין יפעול ורבי הפעלים הם ה על משקל יפעול רק אם היה הלמד ⁷ או העין או אחד מאותיות הגרון יהיה רבו על משקל יפעל להרחיב ⁸ את הגרון יהיה רבו על משקל יפעל להרחיב את הגרון וב

[10,8]

והאומר ⁹ כי **החל** מהפעלים השניים לפי דעתי שאמר מן חל החל מן שב השיב ¹⁰ אינינו נכון כי החל מפעלי הכפל כמו הסב הקל ארצה זבולון .

¹¹ והאומר כי **גבור** שם דבר הוא כמו אביד אבדה דעתו כי הוא ¹² תואר כמו שכור כי כל תואר בעבור המקרא שיש במתואר יקרא כן .

[10,10]

¹³ ואמר כי **ממלכתו** קרובה ללשון מפעיל ואינינו כי אם שם ממש ו ¹⁴ ובלשון הקודש אין השמות הנשמרים כמו הפעלים .

[11,3]

נלבנה מגזרת ¹⁵ לבנים כמו וכפרת אותה על דעת רבים ·

ולמה **האבן** תחת אבן ¹⁶ וככה למד לחמר ·

[11,6]

יזמו מלה זרה מבעלי היד ·

[11,7]

ונבלה שם שפתם ¹⁷ מדקדקי ספרד הסכימו כי הנון לבנין נפעל כמו ונבקה רוח מצרים ¹⁸ שהשרש בקק וכן ורחבה ונסבה השרש סבב לא נבק ולא נסב כאשר ¹⁹ חשב מדקדקי הדור והוא אומר כי ונבלה שם מגזרת נבל כמו נפלה ²⁰ לא תוסיף קום · ואין לפירוש הזה לא טעם ולא ריח · והנכון בעיני כי ²¹ הנון סימן לשון רבים והעד כי שם בלל ה' כי מה טעם כתב נרדה ²² ונתבלבל לשונם או תבול כי הירידה אינינה עושה וככה תרגמו בלשון ²³ יון הזקנים ואבלה שם בעבור שהנון לשון רבים וככה דקדוק המלה [26v] ¹ [...] אשר אנכי מורה והוא ירה החצי והנה שנים בנים קל כבד בפסוק ² אחד אם כן ונבלה נבלילה כמו וידבקו מקום וידביקו וכאשר ³ חסרו אות הכפל היתה ונבלה והוא זרה כמו קבה לי ארה לי · והכל ⁴ מפעלי הכפל

[11,30]

אין לה ולד תואר כמו חכם והחליפו היד ב'ו להיות ⁵ הפרש בין תואר ובין פועל עבר ··

[6,9]

הפירוש החל להזכיר כי ⁶ **נח צדיק** על כן חיה לבדו ובניו בזכותו

וטעם **בדורותיו** ⁷ שלא נמצא כמוהו בדורות רבים ·

את האלקים התהלך נח כדרך חנוך ⁸ שלא היה כמוהו · ודרך התהלך את האלקים מעלה

גדולה והתהלך ⁹ לפני שכל הליכתו בעבור השם כאשר כתוב ויקרא בשם ה' ·

[6,10]

ויולד ¹⁰ **נח** וכבר הוליד · כמו ויאמר אל משה אני חתנך · יתרו וכבר אמר ¹¹ בכתב כי הנה

כתוב בתחלה ויבא יתרו חתן משה וכמוהו רבים ·

[6,11]

¹² וטעם **לפני האלקים** בסתר כפי מחשבת האדם והנה בלב וחמס · ¹³ והעד ויחמס כגן

· סכו ·

[6,12]

וטעם **את דרכו** כאשר רמזו קדמונינו שהלך ¹⁴ כל מין לשכב עם מין אחר

[6,13]

וטעם [...] ואמר **האלקים** בעבור את ¹⁵ האלקים התהלך נח וכל מעשי השם על יד המלאכים

הוא והם גלו לו ¹⁶ הסוד במקצת השם הנכבד ·

[6,14]

ותבה ולא אניה כי אין צורך ללכת אל ¹⁷ מקום ידוע ·

עץ גופר קל מאד ·

וטעם **קנים** להיות כל מין זכר ¹⁸ ונקבה בקנו כי יש חיות רעות ועוף יעופף דורס ·

בכפר שהוא מדבק ¹⁹ ויקרא וקפר בלשון קדר קפר היהודים ·

[6,15]

והנה רוחב ששית האורך ²⁰ והגבה עשיריתו והנה התיבה כדמות משלש שיש לו מכונה גדולה על כן ²¹ יכולת ברוח להפוך התיבה על כן אמר **ואל אמה תכלנה מלמעלה** ·

[6,16]

²² ויש אומרים כי **הצוהר** הוא החלון שכתוב את חלון התיבה או הוא האמה ²³ שהוא מלמעלה וכסה את עין הארץ אותה וסגרה בבא המבול ·

תחתיים [27r] ¹ אמר הגאון כי הכתוב אחז דרך קצרה כי יות היו משפעים · ויש אומרים ² כי הצוהר שהוא החלון הכתוב הוא פתח התיבה · ואינו נכון בעיני ·

[6,17]

את ³ **המבול מים** הטעם המבול המים ·

ויגע מיתה מיד בלא עכוב

[6,18]

והקמותי⁴ את בריתי איתך למדנו מזה הכתוב שהשם כרת עמו ברית · והבטיחו⁵ שלא ימית זרעו

ובאת אל התיבה וכבר באת כחברים רבים ·

[6,19]

שנים מכל⁶ הבהמה הפחות הזכיר

ופירוש **זכר ונקבה יהיו** · ובעבור סמיכות צפור⁷ אל כל כנף נראה כי הוא תואר סמוך ·

[6,21]

מכל מאכל הראוי לכל אחד ויש אומרים⁸ שבשר הביא ואחרים אמרו כי הרגיל לאכול בשר אם לא ימצאנו יאכל⁹ מכל מאכל והכל דרך סברא ·

[7,1]

ויאמר ה' · דבר השם עמו במלאתו¹⁰ מצות המלאכים וצוה ושיבא אל התיבה והטעם שילך אל מקום התיבה¹¹ כי תקן אותה בסתר והסתיר אותה מכל האדם ·

והטעם **בדור הזה**¹² שאין ראוי שימלט בדור הזה זולתך שאתה צדיק

[7,2]

וצוהו **לקחת מן הבהמה**¹³ **הטהורה** שבעה שבעה שהשם אוהב הטהור יותר מהטמא ואם המה¹⁴ מעשה ידיו כלם · גם בעבור שיעלה עולות בצאתו מן התיבה והנה¹⁵ זה לאות כי לא אכל נח מהבהמה הטמאה ולא הבאים אחריו מהחסדים ·

[7,3]

16 ומלת **גם מעוף השמים** דרך קצרה שהעוף הטהור ככתוב לעיל 17 למעלה

[7,4]

כי לימים עוד שבעה צוה שילך אל מקום התיבה הוא וביתו והוא 18 כבר תקן קודם זה המלאכים ובימים שבעה יכניס כל הבהמה וחיה 19 ועוף הבאים אליו וישים כל מין בקנו · והנה הודיעוהו ימי רדת המים 20 מן השמים כי בהיותו בתיבה לא יוכל לדעת אם יום אם לילה ·

[7,7]

וטעם 21 **ויבא נח** אחר זה המבול היה וכבר בא נח אל מקום התיבה ובאר זה

22 וטעם **מפני המבול** העתיד לבא בסוף שבעת ימים וזהו דרך הפשט

[7,9]

23 וטעם **באו אל נח** מעצמם כדרך ויאמר ה' לדג כי אין לאל יד נח להביאם [27v] 1 מכל הגבולות ·

[7,10]

ויהי לשבעת הימים לסוף השבעה או ביום השביעי כמו היו 2 נכונים לשלשת ימים ושם כתוב ויהי ביום השלישי ·

בחדש השני הפשט ³ שהוא אייר ואם אמרנו שהוא מרחשון לא יועילנו כי לא יתכן להיות חדשי ה' ⁴ הלבנה חמשה כלם שלמים כי סבת הליכת התיבה הוא המים שגברו ו' ⁵ ובעת עמדם נחה התיבה על הדר הרי אררט והאומרים כי בחדשי ה' ⁶ הערלים ספר גם הם יותר מהמספר הנזכר רק אם יחל ממרחשון · ⁷ והנכון בעיני כי המספר בדרך שנת פרס או שנת מצרים שיעברו חדש ⁸ אחד בתוספת חמשה ימים וזה לא יזיק אם חשב נח חשבוננו באיזו ⁹ חשבון שהיה וחשבוננו על יד משה ומפיו שמעוהו האבות והעתיקוהו ¹⁰ וחדשיו ללבנה על כן שם חדש לחדוש הלבנה ·

אמר מדקדק גדול **שתהום** ¹¹ לשון זכר לעולם ויפרש שרש רבה דבר גדול והנה שכח תהום רוממתהו ·

¹² **וארבות השמים נפתחו** · כמו עושה ארובות בשמים וחשכו ¹³ הרואות בארבות וכיונים אל ארובותיהם ומשקלו אגודות ויש אומ' ¹⁴ כי האלף יתירה

בעצם היום הזה בא נח נכנס בתיבה והנה התנו[...]¹⁵ כי שרשם ביאות הנה ·

ויכסו ההרים השני דבק עם חמש עשרה ¹⁶ אמה מלמעלה ·

ויגוע מתו במהרה רגע אחד ·

[7,22]

כל אשר נשמת רוח ¹⁷ **חיים באפיו** דבק עם כל האדם בכל מקום שהיו מפוזרים ·

[7,23]

וטעם ¹⁸ **וימח** להזכיר שלא נשאר כי אם נח ואשר אתו בתיבה ומחות הזכר ¹⁹ שלא הניח בן תחתיו ·

[8,1]

ויזכר אלקים חלילה להיות שכחה לקטן ²⁰ שבמלאכי השרת אף ל כי ליוצר הכל שאין שכחה נגדו וככה אמר ²¹ המשורר הנוטע און הלא ישמע רק כאשר אמר תראה טובת השם ²² בארץ ידבר הכתוב כי זכר את אשר הטיב לו בא לפני השם ובדרך ²³ סוד בגעת המערכת העליונה זה הוא הזכר על דרך ויכתב ספר זכרון [28r] ¹ לפניו והנה הרוח יבשה האדמה כמו ברוח קדים עזה כל הלילה ·

[8,2]

ויסכרו כמו ² עשה שכר · כי הסמך והשין שוים כי הם קרובים במבטא · כמו בשורי ³ מהם ורבים ככה והוא כמו ויסגרו רק לא יתחלף הכף בגימל כי אין מתחלף ⁴ רק אהוי לבדם וטית בתיו בבנין התפעל · והא בתיו בסוף המלה בעבור ⁵ כי יש להם דמות אחד ·

[8,6]

את חלון התיבה יתכן שעשה חלונות בכל צד ⁶ ועתה פתח אחד מהם · והוא הצהרי ·

[8,11]

וטעם **טרף בפיה** שראה כי פיה ⁷ טרף העלה ונראה הטרף לח · יש מדקדק שאמר כי בִּית בפיה נוסף וטרף ⁸ פועל עובר ואם הוא קמוץ כמו כי הוא טרף וירפאנו אריה שאג או הוא ⁹ על דרך ברוחו שמים פר שפרה ·

[8,13]

חרבו פני האדמה ולא כהוגן

[8,14]

ובעבור ¹⁰ שמצאו · ובעבור שמצאו המעברים תוספת עשרה ימים על שנה אמרו ¹¹ זאת שנת השמש ואלו היה כן היה ראוי להיותם אחד עשר כי מעט יחסר ¹² מהיום · ועוד מי הודיעם כי שנת הלבנה ראויה להיותה שנים עשר חדש ¹³ שתהיה קרובה משנת השמש אם לא על יד משה אדונינו ועוד מי הגיד ¹⁴ להם כי שנה תמימה ולא יותר עמד נח בתיבה ואין ראיה מחשבון בשנת ¹⁵ שש מאות כאשר אפרש עוד בפרשה הזאת ·

[8,15]

ולא רצה נח לצאת מן התיבה ¹⁶ עד שצוהו השם אעפֿ שראה שיכשה ·

[8,19]

הארץ וטעם **למשפחותיהם** ¹⁷ שפרו ורבו בתיבה ·

[8,20]

נח החל לבנות מזבח לשם ·

[8,21]

וטעם **הניחוח** שהניח הכעס והנה בזכות נח סרה הקללה מהאדמה ·

להכות כל חי הכלל ·

[8,22]

ועוד ¹⁹ **כל ימי הארץ** יש אומרים כי לעולם היא עומדת ויש אומרים כי יש לה סוף ²⁰

ועת והעד המה יאבדו ואתה תעמוד וכבר רמזתי לך האמת בפרשת בראשית ·

²¹ **זרע** הקדים להזכיר מחית האדם כי כל שנה יזרעו ויקצרו לא ²² בשנת המבול ·

וקור רביעית השנה ותחלתה בהיות השמש במזל גדי כי ²³ מאז יחלו הימים להאריך ·

והם בזמן עלות השמש בפאת צפון ·

וחרף [28v] ¹ הרביעית הנשארה והחל מעלות השמש לדרום בעבור כי לדרום פני הגלגל ²

הגדול והוא סוד ·

[9,4]

ואחר שהעלה נח העולות התיר השם לאכול הבשר ·

3 ופשט **אך בשר בדמו** בנפשו שאסר הדם וכן כתוב כי נפש כל בשר דמו 4 בנפשו הוא ועוד אפרשנו · גם אבר מן החי אסור ושמו זה הכתוב 5 קדמונינו לזכר ·

[9,5]

אך דמכם לנפשותיכם הטעם הנה התרתי לכם 6 שתשפכו דמי החיות והבהמות והעוף ולא אדרוש הדם להעניש השופך 7 אך את דמכם שאתם אדם אדרוש · ויש מי שלמד מזה הכתוב כי 8 אסור לאדם להרוג נפשו גם למדו אחרים והוא רמז לעונשה העולם 9 הבא ·

והפשט כאשר אמרתי **ואך את דמכם אדרוש** ואם היה ההרוג 10 האדם אני אקח הדין ממנה · וככה אם אדם יהרוג חברו

וטעם 11 **לנפשותיכם** דם שתצא הנפש עמו

[9,6]

וזה אם היה בסתר רק אם היה 12 בגלוי **ישפוך** אדם דם חברו מצוה עליכם שתהרגו ·

וטעם **כי בצלם** 13 **אלקים** בעבור כי הבהמות והחיות לא נבראו ללמוד ולהכיר השם ולמעשיו 14 ולהבין העומדים לנצח כמו האדם שנברא בעבור זה והנה אם לא 15 תשחט הבהמה היום ותעמוד ותחיה שנים אין תקוה כי סופה למות 16 והיא לא נבראה רק בעבור האדם והנה אם תועיל לאדם שחיטתה אין 17 הפרש בין שחיטה ומות על היא מותרת והאדם אם יהרג טרם געת 18 עתו הנה לא תהיה נשמתו שלימה כי אלו ארכו שניו היה יודע דברים 19 נעלמו ממנו ואלה הדברים צריכים פירוש ארוך ·

[9,7]

וטעם **ואתם פרו** 20 **ורבו** כאשר תהרגו ההורג לבדו אז תפרו יותר ויש דורשים מזה הכתוב מצות פריה ורביה · 21

[9,8]

ואל בניו אתו על ידי וכמהו ויצא משה וזקני ²² ישראל · אז ישיר משה ·

[9,9]

וטעם **ואני** בֹּוֹ שאתם עשיתם מה ²³ שצויתי אתכם ואני בעבור זה אקים את בריתי

[9,10]

לכל חית הארץ [29r] ¹ שם כולל לכל מרגיש

[9,11]

וזאת **ברית** שאקים היא שלא יכרת שם בשר כלל ² ולא יהיה גשם רב לשחת הארץ

[9,13]

והאות היא הקשת ודרך פשט שעתה ³ נבראה ודעת הגאון בעבור שאמר הכתוב נתַּהַ נְתַתִּי ולא אתן כי זה לאות ⁴ ולסימן ויש להשיב · כי הגזרות העתידות פעמים ידברו הנביאים על לשון ⁵ עבר · וגאון אחר אמר כי השם חזק אור השמש לחדש אות הקשת כי ⁶ לנכחה תהיה לעולם ואין לו ראיה · והקרוב אלי כאשר הגשם באוצר ⁷ וברצות השם יפתח האוצר וכתוב הנותן מטר על פני ארץ ואם השמים ⁸ ירבנו רביבים · והנה הגשם ברשות השם וככה הראות הענן ויהיה אות ⁹ הברית כדרך את תפרו את בריתי היום · העידותי בכם היום את ¹⁰ השמים ואת הארץ ואם שאל שואל למה האות בקשת · בעבור כי היא אות ¹¹ לעולם שיכלא הגשם ·

[9,16]

וטעם **וראיתיה** לעולם הוא רואה אותה רק כאשר תראו ¹² הקשת אם אתם תדעו כי אני רואה אותה וזוכר בריתי ·

[9,17]

וטעם **זאת הברית** ¹³ שהראה אותה לנח

[9,18]

וטעם **והם אבי כנען** להורות ששניהם רעים · ובהפך ¹⁴ זה אבי כל בני עבר ·

[9,20]

ובעבור היות נח חכם גדול בעבודת האדמה על כן ¹⁵ כתוב **איש האדמה** כמו קין ויש אומרים שהוא נשאר באדמה כי הוא ¹⁶ העיקר ובניו טפלים לו ויש אומרים אדוני האדמה כמו איש נעמי ואין ¹⁷ זה נכון בלשון הקדש · ונח לקח גרגרים בדים ובטעם והזכיר זה ¹⁸ הכתוב בעבור מעשה כנען וכל זה שידעו ישראל כי כנען מקולל הוא מימות ¹⁹ נח ואין ראוי למי שהוא ממשפחת עבר להתחתן במקלל וככה מצות ²⁰ אברהם גם יצחק על כן הוצרך המתרגם לתרגם בת איש כנעני ²¹ כמו נתנה לכנעני יחציהו בין כנענים

[9,22]

ויש מפרש **וירא חם** כדרך ²² וראה את ערותה על דעת הגאון ולפי דעתי ששתיהם מראה כאשר אפרש ²³ במקומו

ואמר בכאן **אבי כנען** לפרש מעשה האבן והבן ·

את השמלה [29v] ¹ הידוע

על שכב כל אחד

ופניהם אחורנית כאשר כסוהו ·

הנה כתוב שם ² וחם ויפת והנה אם אמרנו כי הגדול יפת הוא או שם הנה לעולם חם ³
האמצעי והאומר כי יפת הוא הגדול ובעבור כבוד שם הזכירו הכתוב ב ⁴ בתחלה אם כן
למה הזכיר חם שהוא רע לפני יפת הגדול

והאומר כי פירוש ⁵ הקטן בזוי כמו הנה קטן נתתיך איננו פשט כי הנה קטן פירושו במספר
⁶ והנכון בעיני שחם ראה ולא חדש חדש מעשה רק כנען עשה דבר והסתירו ⁷ הכתוב ואין
לנו לפרש ולחפש בדרך סברא לדבר דברים על נביא גדול ⁸ אולי אינם אמת · ופירוש בנו
הקטן בן אם הקטן וכן כתוב ובני חם ⁹ כוש ומצרים ופוט וכנען גם כן הבן יקרא בן כמו
ואנת בלשצצר ¹⁰ כי אויל מרודך היה בן נבוכדנצר כי מלכותו נפסקה במות בלשצצר
וירמיה ¹¹ אמר ועבדו הגוים אותו ואת בנו ואת בן בנו · וכן אמר ויהיו לו ולבניו ¹²
לעבדים בנו ובן בנו ואשר יחזק זה הפירוש כי העושה קלל כי אלו היה ¹³ העושה חם איך
יקלל בנו

וטעם **עבדים** הפך אדוני האדונים זאת ¹⁴ דעת הגאון ולפי דעתי כי עבד עבדים כמו קדש
קדשים שטעמו קדש כי ¹⁵ אחד הקדשים · ואינינו נכון קדש הקדשים ·

והנה **לאחיו** שהם כוש ¹⁶ ומצרים ופוט ·

[9,26]

ויאמר ברוך ה' שבה השם שנתן לו בן נכבד והוא ¹⁷ שם וסמך אל שם כדרך אלקי דוד כדד [...] כדרך אלקי דוד אביך · איה ¹⁸ השם אלהי אליהו וככה דרך אלקי אברהם בעבור היות שם עובד השם · ¹⁹ וטעם כמו להם לשם ולשם שיכריחנו לעבוד השם כדרך הגבעונים ·

[9,27]

²⁰ ויש מפרש **יפת** מן יפה ולא יפה פירש רק הוא תרגום ירחיב שיהיה ²¹ לו גבול רחב וארץ רבה

ועתה ברך וגם שם **וישכון באהלי שם** ²² שתהיה השכינה שורה על בני שם ·

ויהי כנען עבד למו ליפת ולשם · ²³ והנה נמצא כנען עבד עבדים לכל אדם בעולם ·

[9,29]

והזכיר [30r] ¹ הכתוב **וימת** על נח וידוע כי אברהם אבינו היה בן נח במות נח רק גמר ² דברו ·

[10,1]

משפט לשון הקדש כאשר ישלים בזכר איש יחל ממנו כמו ואתן ליצחק ³ את יעקב ואת עשו ואתן לעשו והנה השלים **שם וחם ויפת** והחל מיפת

[10,2]

⁴ והנה **יון** מבני יפת על כן אמרתי בספרי כי אנחנו בגלות בני יפת ולא ב ⁵ בגלות אדום ועוד אפרש זה ·

[10,4]

ובן גירמן אמר כי רודנים שהוא **דודנים** ⁶ הם החונים על נהר דודן ·

[10,8]

לא ידענו למה נקרא שם **נמרוד** כי הנה לפי ⁷ הדרש נקרא כלב מרד · ודרך הפשט בעבור שאמר הכתוב כנמרוד גבור ציד לפני ה' שהיה צד הבהמות ומקריבם לפני השם והוא החל להראות ⁹ גבורתו על החיות ·

[10,10]

והנה מלך על בבל אחר הפלגה הטעם מעת ¹⁰ הפלגה ··

[10,11]

זה **אשור** לא ידענו בן מי הוא ויתכן שהיה מבני חם על כן ה ¹¹ הזכירו עם יחס חם ·

[10,12]

היא העיר הגדולה · המפרשים כלם אומרים ¹² כי היא ננוה רק מפרש אחד היה אומר כי היא רסן

[10,13]

יש אומרים כי **לודים** שם ¹³ אדם וככה חבריו וכמוהו כתים ויש טענה עליהם בעבור שאמר אשר ¹⁴ יצאו משם לשם לעולה מורה על המקום · ויש להשיב ומשמה לא ¹⁵ תאכל ויוכל הראשון להשיב כי מאותו המקום לא תאכל כלום: ויש אומרי' ¹⁶ כי יש שם רמז לזמן כמו

שם יצעקו שם משם רועה אבן ישראל · 17 ואחרים אמרו כי הם משפחות ומדינות נקראו על שם הבונה כמו 18 מצרים והנה פלשתים גם הם מחם על כן יזכירם הכתוב ·

[10,15]

ויש 19 לשאול הנה כנען הוליד חת גם יבוס ואמורי וגרגשי וחוי למה כתוב 20 הכנעני החתי והאמורי · התשובה כי הששה הנזכרים היו רבים ולא 21 ידענו פריזי איזה מהם הוא אם ערקי אם הסיני כי אש יש בתורה 22 גם במקרא כמה אנשים שיש להם שמות ב' כמו כמו צהר וזרח · 23 ויתרו וחובב ואבישלום ואוריאל ושאר בני כנען היו מעטים וכללם 24 הכתוב במלת הכנעני ·

[10,21]

וטעם אחי יפת הגדול שהיו צדיקים שניהם [30v] 1 להוציא חם ונראה הפשט הפשט כי יפת הוא האח הגדול

[10,24]

ובפרשת כי תקנה 2 עבד עברי לפרש מלת עברי ·

[10,24]

כי בימיו נפלגה הארץ על דרך הפשט 3 היה נראה כי אז נולד כדרך אי כבוד לאמר · ואם אמרנו שבסוף ימיו 4 היתה הפלגה ועבר אביו יקרא שמו כן בדרך נבואה הלא יקטן אחיו 5 שם היה · ועל דעת סדר כי שם היה אברהם אבינו והכלל כי אין 6 ראיה מהסמוכים ויתכן שפרשת ויהי כל הארץ שפה מאוחרת וככה 7 ויהי בעת ההיא וירד יהודה לפני מכירת יוסף וכתוב ובני ישראל נ 8 נסעו מבארות בני יעקן ואחר כן כתוב בעת ההיא יבדיל ה' ·

ויש 9 אומרים כי מלך היה פלג ובימיו נפלגה ארץ · ויש לפרש כי נפלגו 10 ימי האדם כי הדורות לפניו והם הבאים אחר נח חיו כמו חמש 11 מאות שנה והוא חיה חצי זה וככה הדורות הבאים אחריו ויש 12 מחשבים אלה הנזכרים ואומרים כי שבעים ואנשים היו בדור 13 הפלגה והנה מה נעשה עם בעל סדר עולם ששם היה אברהם 14 והנה אין מספר להם ·

[10,30]

הר הקדש לקו השווה או למקום שנחה התיבה 15 בו והם הרי אררט ·

[11,1]

שפה אחת לשון הקדש והראיה אדם שנברא 16 מאדמה ושת כי שת לי אלקים ונח ולא כן בלשון ארמית וקדר ואם 17 דקדוק שלשתם קרו'

ודברים אחדים בעבור שתמצא מלת בשפה 18 אחת שונות כפי מנהג המדינות ·

[11,2]

ויהי בנסעם מקדש זה שכתוב 19 למעלה

וימצאו בקעה שהיתה ראויה לדירת האדם וידוע כי רחב 20 מבל הקוה השווה כמו חצי רחב הישוב שהוא בחסרון שלש ועשרים 21 מעלות ול שלשים חלקים מתשעים מעלות ·

[11,3]

הלבנה ידוע כי זה 22 הבנין יעמוד שנים רבות ואין פחד מאש ומים · והלבנה תחת אבן 23 ליסוד

והחמר הוא חמר מדבק ויקרא בלשון קדר חמר והוא נמצא ²⁴ בארץ ישראל ·

[11,5]

אם הסתכלנו דרך פשט ראינו כי לא נענשו אנשי [31r] ¹ דור הפלגה רק שנפצו על פני כל הארץ הפך מחשבתם כי הם מגדל וראשו ² בשמים כדברי משה ערים גדולות ובצורות בשמים וידענו כי המגדל גבוה ³ מהערים ונעשה זה בעבור שני דברים האחד ונעשה לנו שם שיראו הדור ⁴ האחרון הבא אחרינו גבורתנו וכח מעשינו · והשני פן נפוץ והנה יהיה ⁵ המגדל לכל רועה וזורע והולך דרך רחוקה כמו מגדל תלפיות להראות ⁶ המקום + שלא יתעו הרוצים לשוב אל מקומם · ובא בדרש שרצו להלחם ⁷ בשם ויתכן שכת טפשות היתה בהם כי הנה לפי הדרש שמרחק השמים ⁸ מן הארץ מהלך חמש מאות שנה ואלו היה ראש המגדל קרוב אל השמים מתי ⁹ יעלו הטיט אליו והנה המגדל לא ישלם בינינו באלף אלפי אלפים עד אין ¹⁰ מספר ועוד שצריך להיות רחבו רב ועוד כי הנה העולה בהר הגבוה ¹¹ שהוא בארץ רומאניה אם לא ישלם יעלה עמו מים שישים בפיו תמיד ¹² אז ימות בצמא ואיך יוכל אדם להגיע אל ראש הגלגל הרוח אף כי גלגל ¹³ האש והם תחת השמים והחומר איך יאמר ליוצרו מה תעשה ואיך ¹⁴ ילחם אדם עם בראו ואם נפשו ונפשו בידו והנה אין ספק כי נח ¹⁵ ושם ויפת היו עמהם והם אנשי המגדל ביניהם · רק הפשט שרצו ¹⁶ להיותם במקודם אחד והשם הנכבד ראה בחכמתו שידורו בכל מקום ¹⁷ כי כן כתוב ומלאו את הארץ והם דברי משה והם לא ידעו מחשבות השם ·

¹⁸ **וירד ה'** · בעבור שהגזרות יורדות מן השמים אמר הכתוב ככה

[11,6]

¹⁹ **ויאמר ה'** אל לבו או אל המלאכים והוא הנכון והעד שאמר אחר כן ²⁰ הבה נרדה

ועתה יחשבו **שלא יבצר מהם כל אשר** יחשבו לעשות והנה ²¹ אפר עצתם ואז יראוני ·

ויפץ ה' אותם יש אומרים כי שכחו לשונם ²² הראשון ואין כתוב ככה רק בלל לשונם שחדש כל המשפחה לשון בפני ²³ עצמה ויתכן שיהיה כן בשנה הראשונה וספר הכתוב מה שהיה באחרונה [31v] ¹ אחרי מות דורות רבות וספר לנו זה שנדע למה אין לשון אחד לכל ·

ומלת ² **בבל** חסר אלף כמו בגד כפת וככה במה כאשר מפורש וככה במה כאשר ³ מפורש בספר יחזקאל ·

יש אומרים כי **שם** הוא הגדול בבני נח גם הוא ⁴ נכון כי משפט העברים פעם יום בשנה חשוב שנה ופעם לא יחשבו ⁵ שנה עד תמה הלא תראה כתוב כי דוד מלא מלך ארבעים שנה ובמקום ⁶ אחר הוסיף ששה חדשים וכתוב כי מלך נדב בשנת שנים לאסא ומלך ⁷ בעשא אחריו בשנת שלש לאסא וככה תמצא שנים עשרה גם אחת ⁸ עשרה ושמנה עשרה גם תשע עשרה ורבים ככה · והנה היה נח כאשר ⁹ הוליד שם בן ארבע מאות שנה ותשע וימים מעוטים והנה היה שם ¹⁰ כאשר ירד המבול בן תשעים ותשע וימים מעוטים ובשנה השנית ¹¹ לירידת המבול הוליד בן והנה הוא בן מאת שנה וחדשים וככה נעשת ¹² בשנות אחז על דרך הפשט שפרשת יהודה לפני מכירת יוסף גם יסכה ¹³ איננה שרה ואלו היתה היא היה כתוב בת בנו כאשר אמר לוט בן ¹⁴ בנו רק אמר דחה את נעריו שלא יבאו עמו ולא יניחוהו לקשור את בנו ¹⁵ ואמר ונשתחוה ונשובה אליכם ובדעתו להעלותו עולה · ככה רבקה כי ¹⁶ אלו היתה בת שלש שנים איך השקה גמלים עשרה ומה טעם לכתוב ¹⁷ בתולה ואיש לא ידעה ועוד ונשאלה את פיה · והאומר כי הדור הראשון ¹⁸ היו חזקים הדבר הפוך כי הנה קרוב ראינו מאדם ועוד נח שהיו חיים ¹⁹ מאלף שנים והנה לא מצאנו אחד מהם שהוליד פחות מחמש וששים ²⁰ שנה וכתוב והחוטא בן מאה שנה יקולל ומימות

נח ושחיו אחרי פלג ²¹ קרוב ממאתים שנה לא הוליד אחד מהם פחות מתשע ועשרים כי ²² המערכה שמורה כי הנה ימי שנותינו בהם שבעים שנה כאשר היו ²³ בימי אחז יוליד הנער והוא בן שלש עשרה ומה שנאמר כי נקראה שרה [32r] ¹ יסכה בעבור שסכה ברוח הקדש דרך דרש הוא או סברא לא קבלה ואין זה ² דבר מצוה ·

[11,28]

על פני תרח אביו כמו על פני אהרן אביהם ·

באור כשדים ³ בקעה כמו על כן באורים · וקדמונינו אמרו שהשלך אברהם אבינו ⁴ בכבשן האש ולא נזכר זה בכתוב ואם היא קבלה נקבל כדברי התורה

[11,31]

⁵ וטעם **ללכת ארצה כנען** כי השם אמר לאברהם לך לך מארצך והנה ⁶ הטעם וכבר אמר השם כמו ויאמר השם אל אמור אל בני ישראל אתם ⁷ עם קשה עורף ופרשות רבות כזאת

[11,30]

וטעם לאמר **אין לה ולד** בעבור ⁸ שחדל לשרה אורח כנשים והולד כולו מדם האשה בראיות גמורות או ⁹ יהיה כמו הנה את עקרה ולא ילדת שהטעם כפול ופירוש **עקרה** כרותת ¹⁰ שורש ועקר על דרך ושרשך מארץ חיים ·

[11,32]

ואמר **וימת תרח בחרן** אֶעֱפ ¹¹ שלא מת רק אחר צאת אברהם מחרן כמו ששים שנה להשלים עניינו ¹² כי כן דרך המקרא ·

[12,1]

13 **דקדוק פרשת לך לך** יתכן שלא נולד אברהם באור כשדים 14 [...] רק במקום אחר רק הרן נולד שם 15 וזהו טעם **מארצך וממולדתך** ממקום שגדלת בו שידע השם שאחר 16 שעשה תרח תשובה שהיה עובד ע' לדברי השם לאברהם ויצא ללכת 17 יחדיו אל ארץ כנען כאשר צוה השם · והנה ישר בעיניו חרן ויעמד 18 שם ושם מת ·

[12,2]

לגוי גדול שמנה משפחות הוליד ·

ואברכך ואתה תהיה 19 ברכה לאחרים ·

[12,3]

ומקללך לשון יחיד ולא כן מברכך כי אהוב היה לכל 20 רואיו · ומלה ארירה קשה מקללה וארור מפעלי הכפל על דרך יסוב אותו 21 סביב

[12,4]

יש מדקדק שהאריך לשונו על גדולים ממנו בעבור שאמרו כי 22 שרש **וילך אברהם** ילך כמו וישב וירד והוא אומר כי יסודו הלך והנה [32v] 1 והנה טעה כי ההא לא ימצא לעולם נח באמצע המלה כחבריו הוא א'י והוא 2 בסוף כדרך אלף והנה היליכי את הילד הזה גם והולך מהרה לעדים 3 נאמנים על דברי חכמי ספרד ומה שאמר שהם עוברים במצות לא 4 תוסיפו זה גם שגוען כי לא נאמר לא תוסיפו רק על המצות ואם האמת 5 כדבריהם שיסוד וילך ילך ב'וד הנה לא הוסיפו רק החליפו כי במקומות 6 רבים יתחלף ה'וד בהא

[12,5]

אשר עשו בחרן כמו עשה לי את החיל הזה ·

[12,7]

והנראה תואר מבנין נפעל ·

[12,8]

ומלת **ויעתק** יוצאה והפעול הוא אהלה ⁸ והעד שאינינו מבנין הקל כמו ויעתק צור ממקומו ·

[12,11]

ובפסוק השני יפרש ⁹ הבקשה במלת יומת **נא** את האיש הזה אוי נא לנו כי חטאנו · שמע נא ¹⁰ יהושע הכהן הגדול ·

[12,13]

בגללך כגזרת גלגל כמו כי היתה סבה מגזרת ¹¹ סבוב הגדול והוא סוד ·

[12,15]

ולא נדגש למד **ויהללו אותה** להקל על הלשון

[12,20]

¹² **וישלחו אותו** נתן לו רשות כדרך ואברהם הולך עמם לשלחם ·

[13,1]

הא' ¹³ **הנגבה** תחת אל הנגב

[13,3]

מנגב ארץ ישראל שהיא ארץ יהודה ·

עד בית ¹⁴ **אל** שהיא בצפון כי היא מחלק יוסף ·

[13,4]

ויקרא שם יחסרו הפעלים · וטעם ¹⁵ **אל** עולם תקיף לעד ·

[13,5]

ואהלים כל אות משמש בראשונה כי באהלים ¹⁶ תשבו והוא על דרך דקדוק הלשון ·

[13,6]

הארץ לשון זכר כמו נעתם ארץ ·

[13,7]

17 **מקנה אברם** בעבור היותו סמוך הוא בקמץ קטן ·

[13,9]

נראתה אל **ואשמאילה** 18 ואם היא נעלמת במלת שמואל גם חסרה הימיני השמאילי והכל נכון ·

[13,10]

19 **ככר הירדן** כפול הכף כי כמוהו כר נרחב וכמוהו כבבת בת עינו 20 בת עין ·

[13,11]

ומקדם מזרי ממזרח ·

[13,12]

ויאהל נטה אהלו ·

[13,14]

נקרא המערב 21 **ימה** בעבור היות הים הגדול היוצא מן סכתה ועובר על ספרד הוא 22 מערבי בארץ ישראל ונקרא ים הגדול כנגד הימים האחרים ·

[14,3]

עמק [33r] 1 **השדים** מגזרת ושדת אותם בשיד ·

[14,4]

ושלשה עשרה שנה מרדו חסר בית כמו ² הנמצא בית ה' · כי ששת ימים · והעד
ובארבע עשרה שנה ·

[14,5]

ואת הזוים ³ גוי ·

[14,6]

ודקדוק **בהררם** מהבנין הדגוש ורבים אמרו בהר של אנשי שעיר ⁴ ואינינו נכון ·

[14,10]

בארות חמר סמוך ונמצא על משקל אחר וככה רבים ·

⁵ והא **הרה** כמו תחת אל בשלש נקודות כאלו אמר אל הר נסו ובא קמץ קטן ⁶ תחת גדול ·

[14,13]

והוא יושב תחסר מלת אז ·

הפליט מהמלחמה כמו בא ⁷ אלי הפליט מירושלים

[14,14]

וירק את חניכיו תחסר מלת חנית כדרך והרק ⁸ חנית וסגור ·

[14,18]

מלת שלם היא ירושלים והעד ויהי בשלם סכו

[14,20]

מגן צריך נתן כמו אמגנך ישראל ·

[14,23]

וטעם **ואם אקה** זאת ה' לעקר כי ¹⁰ הטעם אם מחוט ועד שרוך נעל לקחתי ואם אקה והעד שאמר בלעדי ¹¹ רק אשר אכלו הנערים והוא פועל עבר :

[14,24]

וטעם **בלעדי** מה שאכל גם ¹² הוא ·

[15,2]

ערירי ב'וד תואר כמו אכזרי רק לא מצאנוהו בחסרון י'וד ·

¹³ **בן משק ביתי** · יש מדקדקים אומרים שהוא מבעלי הכפל על משקל ¹⁴ מכס ועניינו בביתי ·

הוא דמשק אליעזר אמר הגאון אליעזר ¹⁵ הדמשקי ולפי דעתי ששתי השמות האלה כאלו אמר הוא דמשק הוא אליעזר ¹⁶ ואל תתמה כי מצרים שם מדינה נקראת על שם הבונה אותה ·

[15,4]

ממעיד · 17 כמו בטנך · והנכון בעיני שהוא רמז לרגלים ·

[15,7]

מאור כשדים · 18 שם מקום ומנחם אמר שהוא כמו על כן באורים ··

[15,9]

משלשת בת שלש 19 שנים ·

[15,10]

איש בתרו עצם הבתר כדרך איש לא נעדר

[15,17]

תנור עשן כדמות 20 תנור ·

[15,19]

את הקני כמו וירא את הקני ·

[16,2]

אולי אבנה מגזרת בנין גם 21 ככה בן והאב כמו היסוד ·

[16,4]

ותקל גברתה מבנין נפעל מפעלי הפעל ·

[16,11]

22 הנך הרה ידעתי כי את הרה ·

[16,12]

פרא אדם כמו ועיר פרא אדם [33v] 1 יולד ·

[17,1]

אל שדי אמר הגאון שדי מגזרת כי והנגיד אמר שהוא שם תואר 2 על משקל עלי לבי דוי ·
והנכון שהי'וד בא תמורת אות הכפל ועוד אפרשנו ·

[17,10]

3 המול לכם להמול לכם והוא שם הפועל מבנין נפעל ויש אומרים 4 שהוא מגזרת נמל כי
שנים שרשים הם כאשר הם נמל נמולים כי מולים

[17,12]

5 בן נכר נכר סמוך אל נכר כי אביו אינינו בן ברית על כן תחת 6 הבית שלש נקודות ·

[17,19]

ומשפט מלת **אבל** כמו אמנם כדרך אבל ⁷ אשמים אנחנו ·

[17,20]

ולישמעאל כל אמרי לי אחי הוא בעבור ישמעאל ⁸ בדרך ש צחות ולישמעאל שמעתיך כמו ערער מתערער ··

[12,1]

⁹ **הפירוש** הוציא השם את אבינו מבית אביו ואחיו כי שניהם היו ¹⁰ עובדים אלקים אחרים וכן אמר יהושע ואין נכון לעמוד ¹¹ קדש בינות חול · ועוד לילמד דרכי השם לקרוא כל העובדים בשם ¹² לעובדו שהם אחד ·

[12,3]

חכם גדול אמר בספרו כי **ונברכו בך** מגזרת ¹³ הברכת אילן ולא ידעתי מי הביאו בצרה הזאת · רק ונברכו מבנין ¹⁴ נפעל על דרך נכבד כי מתברך הוא כמו מתכבד והנה הטעם שיהיו ¹⁵ משפחות האדמה בעבורו מבורכות ·

והנה טעם **מברכך** הפרטים ¹⁶ ומשפחות רבות בכל מקום שתדרוך כף רגלו יברכם השם בגללו

[12,5]

17 וטעם ויצאו ללכת ארצה כנען ויבאו שלא עשו כמעשה תרח ככתוב 18 למעלה שיצא ממקומו ובדעתו ללכת ארצה כנען והנה התעכב 19 בארץ ושם מת והנה אלך אלה יצאו מחרן ולא התעכבו במקום 20 לרעות צאנם ובקדם כמנהג מי שיש לו מקנה ·

[12,9]

וטעם הלוך ונסוע 21 הנגבה כאשר פירשתי בדניאל שמלך מצרים הוא מלך הנגב ·

[12,10]

22 ויהי רעב בארץ הנזכרת שהיא ארץ כנען הזכיר הכתוב זה כי לא 23 יצא מארץ [34r] 1 מארץ כנען רק בעבור חזק הרעב ·

[12,11]

וטעם הנה נא ידעתי ידוע שיש אויר 2 מדינה טוב מאויר מדינה אחרת עד שיהיו רבי הנולדים בה יפים ושרה 3 היתה במקום ·· עד כאן מצרפת בא ומלונדירא בלשון אחר ··

APARATO

Símbolos:

+ adición

- omisión

[...] laguna o texto ilegible

[~~...~~] censuras o errores del escriba

^x glosas del escriba

() variantes secundarias o aclaraciones

~ desde/hasta

[65r]

2. אמונה ד' מעונה ||

3. מחזותו ד' מחזותו ||

5. עדי ד' עדי ||

7. רעננה ד' רעננה ||

10. לגיחון ה' מגחון ||

11. היות ד' ה' להיות || לחשכים ה' לחשכים ||

12. ופרוש ה' ופירוש ||

[1r]

1. א' + גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך || בן עזרא ה' - || הספרדי ג' + ז"ל ||
2. היודע א' והיודע || לבי א' לבי ||
3. יהיה א' יש ||
4. אלהים ג' ד' ה' אלקים || ואשלים א' ג' ה' + בשם אשר ד' בשם ||
5. יהיו א' היו || לבי א' לבבי ||
6. או א' בין || החל א' החלי ג' ה' החילי || או א' - ||
7. לדקדק א' ולדקדק || כמו נקדה א' בנקודה || נקדה ה' נקודה || עגלה ג' ה' עגולה א' העגולה ||
8. על חמשה א' לעל ה' || היא~21. הדעת ה' - || היא~9. ומשלים ד' - || דרך א' - ||
9. התורה א' + היא ||
10. שהם א' אשר || והחקים א' והחקים ||
11. כאשר א' כפי אשר ||
12. פעם~כמה ד' - || (להטיב) פעם א' ופעם || נעלמים א' הנעלמים ||
13. שמים א' שומים ||
14. השבעים א' השבטים || לתלמידים א' לבניו התלמידים ||
15. וכל אלה א' וכול[...] || תהו א' תוהו || ואין א' אין ||

16. מצוה א' מלה || ומלה א'- || (אם) הם ד' המה ||

17. לדברים א' הדברים ||

18. לב א' לבי || מפי אב א' אבי ||

19. נשמעות א' ד' נשמעת || פירושנו א' פירושינו || והוא א' ד' הוא || שנטע א' אשר נטע
אותו ||

20. קדושנו א' קדושינו || מכחיש א' ד' כמכחיש ||

21. תורת~נוסיף א'- ||

1. או~11. לעגלה א'- || לעגלה כי ג' ד' ה' כפי || היכולת ד' היכלת || עשה ג' ד' ה' נעשה ||
2. כמשעמעו ג' ד' ה' כמשמעו || ומלתם ג' ד' ה' + את ||
3. המצות ה' המצוות ||
4. ה' ג' ד' ה' השם || נפשו ג' ד' ה' + את ||
5. מולו ה' + את ||
6. אין ג' ד' ה' איך ||
7. הגוים ה' הגויים ||
8. והמשיל~אלמים ג'- || נוצרים~אלמים ד'- || והמשיל~אלמים ה'- ||
9. בתולדת ג' ד' ה' בתולדות ||
11. דרך ה' אף || הגוים ה' הגויים ||
12. דרך~22. שבכתב א'- ||
13. צדוקים ג' ד' ה' צדיקים || עגולה ג' ד' הנקדה ה' הנקודה ||
14. בנימן ה' בנימין ||
15. משמיל~לא ה' משמאיל ובן משיח וישועה מימין שלא ||
16. יקרא ג' ד' ה' יקרה || בלי ה' מבלי ||
18. ודמעך ג' ד' ה' ודמעך || אינינו ה' איננו ||
21. החרוש ג' ד' ה' החריש ||

1. מיד~קבלנוה א'- ||
2. חלילה א'- || קבלנו ושמענו א' ג' ד' ה' קבלו ושמעו ||
3. תורה א' לתורה || שבת א' ג' ד' ה'- || (כי) אין ה'- ||
4. המתקדשת א' המקודשת ג' ד' ה' המקדשת || שלמה א' ג' ד' ה' שלימה ||
5. מלאכות א'- || חקות הסכה א' חוקות התורה ||
6. הפתחים א' [...] ג' ד' ה' הפסחים || תלויים ד' תלויים ||
7. להיות א' להיותם || מאכל א' מאכול ||
8. כי~עה ה' שמשה רעה || עה א'- ||
9. הראה ג' ד' ה' הראנו || מצורע א' המצורע || ואת ג' ד' ה' ואות ||
10. העמידו א' ג' ד' ה' העמיד || קראת א' ג' ד' ה' קריאת ||
11. היא ג' ה'- || נתונה ג' נתנה ה' נתנה || מצינו ג' ד' ה' מצאנו || בחזקיה שנועץ א' בחזקיהו שייעץ ||
12. הנקובים א' והנקובים ||
13. משכרתם ג' ה' משכורתם || תבונה ג' ה' התבונה || בהם א' להם ||
14. מהתכונה א' מתכונה ||
15. גם א' כי || שמעוהו א' ג' ד' ה' שמעוהו || פיר א' ג' ד' ה' פירושו ||
16. שפירוש ג' ד' ה' שפירש || מגזרת ד' מגזירת || שורש ג' שרש ||
17. ואלו ה' ואילו || כמוהו ד' כמהו || במעלות א'+ היה ראוי להיות במעלות חרק תחת הבית וקמץ תחת העין || במעלות ג' ה'+ היה במעלות ד' היה במעלות ||
18. שבע א' שבעה עולותיו || בן זוטא א'- || במעלת א' בסולם ג' ד' ה' במעלות ||

20. ונגלתה~עליו א'- || עליו ד'+ בשטה האחרת היא הדרך הראשונה || ונבוני א' ג' ד' ה' ונבוני ||

21. פעם~22. חכמות א'- || בנקדה ה' בנקודה ||

22. הקו ג' ה' בקו ||

1. חיצוניות~21. באחד א'- || חיצוניות ג' ד' חיצונות ה' חצונות || מחלקת ג' ד' ה' מחלקות ||
2. להאמין ג' ד' ה' למאמין ||
5. ותנועתם ג' ד' ותנועותם || כִּד ג' ד' ה'- ||
7. ובפרשה ג' ד' ה' ובפרשת || ויחלם~סלם ג' והנה ויחלום מוצב ארצה ה' ויחלום והנה מוצב ארצה ||
- ויחלם ד' ויחלום || על ג' ד' ה'- ||
8. על ג' ד' ה'- || הנבאים ג' נביאים ד' הנביאי ה' הנביאים ||
11. תורה ג' ד' ה' התורה ||
12. במצות ה' במצוות ||
13. לשלם ג' ד'+ את ||
15. הדרך ה' דרך || הסלולה ג' ה' סלולה ||
16. בתלמודינו ג' ד' ה' בתלמודנו || בנקדה ה' בנקודה ||
21. שלשה א' מג ג' ד' ה' משלשה ||

1. יכחיש א' מכחיש || או ד' אז || יכילתנו א' יכולתינו ג' ד' ה' יכלתנו ||
2. בתוספת ג' ה' תוספת || על דרך א' בדרך || אל א' אלה || האמת א'- ||
3. שכלנו א' שכלינו || בני א'- ||
4. דורינו א' ג' ד' ה' דורנו ||
5. שהוא ה'+ דבר ||
6. הכתב א' כתוב ג' ד' הכותב || קדמונינו א' חכמינו ד' קדמוננו ||
7. וחדות א' וסודות ג' ד' ה' וחדות || יבונם א' ג' ד' ה' יבונם || נודע' א' ג' ד' ה' נודעים ||
8. חידות א' ג' ד' ה' חידת || והוא א' והיא ||
9. אמרו~לברכה א' אֵל || זכרונם ג' ד' ה' זכרנם ||
10. בית א' ובית || וגם א' גם || מהארץ א' מן הארץ || גם א' וכן ||
11. מתולדותיה א' ג' ד' ה' מתולדותיה || יעמוד א' יעמידו || לפי א' ג' ד' ה' לפני || מוסדותיה
א' ג' ד' ה' מוסדותיה ||
12. הנה א' והנה || גם א' ג' ד' ה'- || גזרה א' גזירה || וכאשר א' ג' ד' ה' כאשר || והם א'
והם ||
13. החמשה ה' חמשה || במחשבת א' במחשבה ||
14. סודו א' חודו || והם א' והנה ||
15. התושייה א' ג' ה' התושייה || השם א'- || הנמצא' א' ג' ד' ה' נמצאים ||
16. וצפונה א' ג' ד' ה' צפונה ||
17. ה' א' יי || מלה א' מילה ||

18. שהיא א' שהם || ראשונית א'- || וקדם א' קדם ||

19. ובדרך א' ודרך || שהם ג' שהיא || שנים א'- || שנים ג' ד' ה' שנים ||

20. אַלפִּים א' ד' ג' ה' אלפים || דרשו א' דרש ||

21. העיתים א' העתות ג' ד' ה' העתים || מתגלגלים ונעים א' סודם הגלגלים הנעים || מחוברו'

א' מחברים ג' ד' ה' מחברות ||

22. החדש א' והחדש ||

1. והדרש א' ג' ד' ה' והדורש || הוי ה' הו || ופירוש ג' ד' ופירש ||
2. אלפי שנים א' ג' ד' ה' שני אלפים || תוהו ג' ד' ה' תהו || תוהו ובוהו א' בוהו תוהו ג' ד' ה' תהו ובהו ||
4. מקיף א' המקיף || ואמרו~לברכה א' ואֲזֹל || זכרונם ג' ד' ה' זכרנם ||
5. כאלו ג' ד' ה' כאילו || במעשה א' בַּמַּעֲשֶׂה ג' ד' עם מעשה ה' על מעשה ||
6. הכתוב ג' ד' ה' שכתוב ||
7. כלה~השישי א'- || כלה ג' ד' ה'+ כל || השישי ג' ד' ה' השישי || שביעי א' יום השביעי ה' השביעי ||
8. להיות א' היות || היום ג' ד' ה' היות || נקדת א' נקודת ||
9. אז א' או || עגלת א' עגולת || וחצי א' ג' ד' ה' והחצי ||
10. אחר א' האחר || כמו א'+ כי ||
11. [...] א' וכתו ג' ד' ה' וכתוב || ככה א' ג' ד' ה'- || אלהי א' אלקי ||
12. מונה א' מודה || לעדה א' ה' לעדה || הגשם א' ג' ד' גשם ||
13. בדרך נבואה א' כנגד הנבואה || אלקיך א' יי אלהיך ג' ד' ה' ה' אלקיך ||
14. ואין א' ג' ד' ה' ואיך || נביאיו א' נביאו ||
15. בדברי ה' דברי ||
17. כתוב א' הכתו ג' ד' ה' הכתוב || ובקש א'- || האמת ה' הטעם || ונתקן ג' ד' ה'+את || כנגדו ה' לנגדו ||
18. בעלמא א'- || ידעוים א' ג' ד' ה' ידעו ||

19. וירא^ש א' ג' ד' ה' וירש || יירש א' ג' ד' ה' יורש ||

20. הא א' ג' ד' ה'- || הנבאים א' ג' ד' ה' הנביאים ||

21. נהפוך הדבר ה' הדבר נהפוך ||

22. לראובן א' ג' ד' ה' ראובן || שיתנו א'- || שיתנו ג' ד' ה' שיתנו ||

1. הנה א' והנה ||
2. הוא א' ג' ד' ה' היו ||
3. (איש) איש א' ג' ד' ה' + אל ||
4. שדרשו~לברכה א' של ר'זל || זכרונם ג' ד' ה' זכרנם ||
5. ככה ה' - || האשה א' - ||
6. ככה ג' ד' ה' - || בארמית א' ארמית || אפיך ד' ה' אפך || נערמו א' - ||
7. מים א' - || שתרגמו ה' שתרגנו || כמו~פיך א' ובמימר פומך || (שתרגמו) כמו ה' - || שהוא א' הוא ||
8. כמו ה' כמ || מפ א' ג' ד' ה' מפר ||
9. וגם ג' גם || בני א' ככה || אתונו א' + כמו || כינה~מענין א' - || מענין ג' ד' מבנין ה' מבניין ||
10. מע[...] א' ג' ד' ה' מגזרת || באיתן א' ה' + באותם ג' ד' באותם || בהפך ה' בהיפך || האות' א' ג' ד' ה' האותיות ||
11. נעלמה א' נעלם ||
12. רק~דרש א' דרך הפשט ודרך הדרש || ע' א' ג' ד' ה' שבעים ||
13. החמשית א' ג' ד' ה' החמישית ||
14. כפשוטו א' ג' ד' ה' כמשפטו || ודקדוקו א' - || ופשוטו א' ג' ד' ה' ופשוטו ||
15. ובחקים א' ה' וחוקים ג' וחקים || דקדוק לשוננו א' דקדוקי לשונינו ||
16. מחטא א' ג' ד' ה' מחטוא || לקוני א' בקוני || יד א' - || לשוני ה' + נגד || ברבים ג' ד' ה' הרבים ||

17. ומעשיהם א' ובמעשיהם || חוטאם א' חוטאי ||

18. החוצה א' חוצה ||

19. הפירושים א' הפירושים ||

21. לתורה א' בתורה ||

22. ואחר א' ג' ד' ה' ואחרי || וה' א' השם || יחזקיני א' ג' ד' ה' יחזקני ||

1. חכמי א' אנשי || דורנו ד' דורינו || מוסדותיו א' ג' ד' ה' מוסדותיו ||
2. למסגרותיו א' למסגרותיהם ||
3. אותיותנו א' ג' ד' ה' אותיותינו || שִׁירָאוּ א' ג' ד' ה' שִׁירָאוּ || במתכנתם ה' במתכונתם ||
4. אחזו הקו א' הכף || ברחב ה' ברחוב || ושמוהו א' שמוהו ||
5. לכפולים א' לכפלים || בסוף א' לבסוף ||
6. ושלשה א' ג' ד' ה' והשלשה || השלש ה' שלש || התנועות א' ה' תנועות || שהוא הנקדה א' שהיא הנקודה ||
7. ואל א' אל || והוא א' ג' ד' ה' והנה || כדמות א' בדמות || החלם א' ג' ד' החולם ה' החולם ||
8. הנקדה א' ה' הנקודה || וכמוהו א' וכמוהו || החירק א' ג' ד' ה' החרק ||
9. הנקדה א' ג' ה' הנקודה || יכלו ה' יוכלו ||
10. לשומו א' לשומם || נתנוהו א' נתונוהו ||
11. למעלה ג' ד' ה' + עם || כשהן א' כשהם || הגדול ג' ה' גדול || מחלם א' ה' מחולם ג' מחולם ד' מחלם ||
12. כן א' + בו || הנקודה ג' ד' הנקדה || מהפתח א' - ||
13. והקצץ² א' ג' ד' ה' והקמץ || הקטן א' הקטון || מורכב א' נקמץ || ומחירק א' ד' ומחרק ||
14. גזרת ה' גיזרת || חבתיים א' ג' ד' ה' בתיים ||
15. מחולם א' מחלם ג' ד' מחלם || ומחירק א' ד' ומחרק || בתוך א' - || הוּוּ באמצע א' באמצע הוּוּ || הוּוּ ג' הוּאוּ ה' הוּוּ || וו' ג' ה' וּוּ ||
16. שלש א' ג' || נקדות א' ה' נקודות || החלם א' ג' ה' החולם || והחירק א' ד' והחרק || והאמצעית א' ג' ד' ה' והאמצעית || וסופו א' וסופם ||

17. נוח א' נח || ופעם א'- ||

18. אותיות א' האותיות || נח א' ג' ד' ה' + נראה ||

19. הכף א' ג' ד' ה' כף || אותו א'- || ינקדו א'+ הסופרים השוא שהוא בסוף המלה ||

20. לנכח ג' ד' ה' לנוכח || הת' ד' התו || בסוף ה' סוף ||

21. אלקים א' אלהים || יפת ה' יִפְתָּ || ליפת א'- ||

22. התנועה או א'- || אלקים א' אלהים ||

1. היה ג' יהיה || הבא א' ג' ד' ה' הבאה || והוא א' והנה || מם ה' המם של ||
2. שׂא א' ג' ד' ה' ושוא || היה א' ג' ד' ה' אחד || האותיות א' ג' ד' ה' מאותיות || בכלם א' בׂכלם ||
3. בשׂא א' + כלמד לשמעון והיה האות הבא אחריו בשוא נע || בשׂא ג' ד' ה' + נע || אין~אדם א' ואין כח באדם ג' ד' ה' אין כח באדם || נעים א' - ||
4. חירק א' ד' חרק || בכלם א' מבׂכלם ג' ד' ה' מן בכלם ||
5. וׂ ג' ה' וׂ || שורק ד' שרק || בׂ ג' ה' בׂ ||
6. מחבריו ג' ה' מחבריו || מאותיות א' ג' ד' ה' אותיות || במפ א' ג' ה' בׂמפ ד' במפ ||
7. האלף א' אלף ||
8. אחד ג' ד' ה' אחת || שהם א' + אותיות || א״הע א' אחהע״ ג' ד' ה' אחהע ||
9. כמו א' ג' ד' ה' כאשר || חירק א' ג' ד' חרק || ירושלם ה' ירושלים ||
10. יהיה א' יהי || הא״י א' ג' ד' ה' אה״י ||
11. נח ג' ד' נוח ה' אות || כי הוא א' אם היה ג' ד' ה' אם הוא ||
12. הא״ א' - || הא״ ג' ד' ה' הנו || אלף א' האלף || אעפ ג' ה' אעפי || שי[...א] ג' ד' ה' - || מקומו ה' במקומו ||
13. וׂ ג' ה' וׂ || (וׂ ·) גם א' כי || והאלף ג' ד' ה' והארץ ||
14. בפא א' ג' ד' ה' בפה || כמו ג' ה' - || ולעמסא א' ג' ד' ה' - || ובעין א' ובתוך || תאמרו א' תמרו || שריתיך א' שריתיך לטוב ג' ד' ה' שריתיך ||
15. ונשו א' ג' ד' ה' - || ונשו א' ג' ד' ה' + את || כלימתבם א' כלמתבם || ואם א' ג' ד' ה' ואין || מחברי א' + אותיות || א״י א' אה״י || בחלופ א' בחילוף ||

16. מזה בידך ג' מזה בידך ה' מזה בידך || ההא השיבוהו א' הוא השבוהו ||
17. הן א' ג' ד' ה' + ומלת || לפלמונית א' ג' ד' ה' לפלמוני || ויש א' + אות ||
18. הכפל א' + כמו || נהרים א' + ארצו || נהרים ה' ונהרים ||
19. בפה א' רפא || ולא א' כמו לא || יגש א' ג' יגוש ||
20. ובאמצע^ע א' ג' ד' ה' באמצע || מבלע א' מבלע || אפו א' אפי || מגזרת א' מגז || כי ג' ד' ה' מגזרת כי ||
21. בצל א' ובצל || תשכונה א' ג' ד' ה' תשכונה ||
22. למלת ה' + ולא || ישממו^ר א' ג' ד' ה' ישמרנו || נוֹן א' + יחס ||
23. ישמרוהו א' ג' ד' ה' ישמרנהו ||

1. יבוננהו יצרנהו א'- || כמו א'- ||
2. לשון א'+ ולשון || מתחלק א' ד' מתחלקת || לשלשה א' לג || והוא~שני א'- ||
3. דרכים~שם א'- || עצם א' ה' העצם || שמש א' שמעון || הנושא א' ה' נושא ||
4. וגבורה א' גבורה || מורכבם א' ג' ד' ה' מורכב ||
6. העשרת א' עשרת || הקונים ה' הבנויים || את אתם א' אתם את ||
7. הוא~הן א' הם הן הוא היא || ואשמור א' אשמור || ואשמורה א' אשמרה ||
8. ונשמור א' ונשמר || ובשוא א' ובשבא || וישמר א' ה' וישמור ||
9. יבאו א' ה' יבואו ||
10. ממש א' ג' ד' ה' מששת || הם אלה א' ג' ד' ה' אלה הם ||
11. זה מפעל א'- || משלשה א' מג ||
12. לעולם א' ולעולם || הפא ד' הפה || קמוץ ג' קמץ || ינת א'- || ינת ג' ד' ה' ית ינת ||
13. בחירק א' חרק ג' ד' בחרק || נקודות ג' נקודות || גם א'- ||
14. הפעיל~הפועל א' הפעול ושם הפועל ג' הפעיל שם פועל ה' הפעל שם פועל || דבר א'
כבד ||
15. בתוך א'- ||
18. ושם א' דגש א' שם || הצווי ד' הצוי || והשלישי א'+ בניין פעל כבד ||
19. דגוש ג' ה' ודגוש || האות א'- || אחת א' אחד ה' א ||
20. הפא ד' הפה || ואם א'- ||
21. הפא~הפעול א'- || הפא ד' הפה ||

22. ושם~הפא א'- || הפא ג' ד' הפה || בִּנִין א' ד' בניין ||

23. נָרָא-נראים א' ג' ד' ה'- || ומבלעים א' ומבולעים ||

1. או א' אם ||
2. והתואר א' והתוא || ופועל א' ופעל ||
3. והבנין החמשית א' והחמישי בניין || החמשית ג' ד' החמישי ה' ה' ||
4. בנין א' בניין ג' ה' הבנין ד' הבניין || על כן א'ה' עכ' ||
5. כמשפט א'+ בניין הקל || התיו ד' התו ||
6. השי'~פמ' א'- || פמ' ג' ד' ה'- || הוא ה' או || הוא מן א' סמך || הפא ד' הפה ||
7. המפעל א'+ ושם קודם התיו והתיו מבולע כמלת רחצו הזכו והוא הנכון לא דלת תחתיו והמעל || מתכבד ג' ה' מתנכר || צדי ג' ד' ה' צידי || ומתעשר~הבנין א' מתעשר ויהיה זה הבניין || יהיה ד' ויהיה ||
8. מבנין א' מבניין ||
9. והבנין א'- || הששי א' והששי || פועלו א' פעלו || האחד ה' הא ||
10. והשני ה' והב || המנחה א' ג' ד' ה' מנחה ||
11. כמשפט א'+ בניין הכבד ||
12. רק א' אלא || הנון א' ג' ד' ה' נון ||
13. יכול~השורק א' נוכלה אינה מהבניין הזה והשורק || השורק ד' השרק ||
14. חולם ד' חלם || גזירת א' גזל ג' ד' ה' גזרת ||
15. ויש~הבנין א' ויא' כי אוכל שם מפעל מזה הבניין || ענותו ה' עונותו ||
16. מתחלקים~הראשון ג' מתחלקי לב' ה' חלקי הא ||
17. תואר א' תאר ||

18. מהם א' מהן || צורך א' ג' ד' ה' + לאחר ||

19. שיש א' שהוא || יראה א' ג' ד' ה' ירא || תהיה א' - || תבא א' תבוא ||

20. על כן ה' עכ' || לא יאמר ה' - || לפי א' כפי || לשון ירוא א' ד' הלשון ירוא ג' הלשון ירא
ה' הלשון לא יאמר ירא ||

21. דין א' רק || שמח א' שמח || יוצאים א' ג' ד' ה' + כמו ||

22. יבאו א' ה' יבואו || בדבק~ענין א' בדבוק המלה אות או עניין || בדבק ה' נדבק || ענין ג'
ה' - ||

23. על~או א' אל או עם אות || מפעלים א' ד' פעלים ג' ה' פעלי' ||

1. שאינו א' שאיננו || והשני ה' הַ || פועל א' הפועל ||
2. הכח הראשון א' הכוח מהראשון ||
3. השלישי א' ה' הג' || ודבק ענין א' ודבוק ענין || כמו א'+ כן ||
4. בַּה' א' ביי || כַּה' א' כיי || לַה' א' ליי || הוֹד' ד' הויו || לחבור א' לחיבור ||
5. לשמעון א' ג' ד' ה' ושמעון || שאיננו א' ה' שאיננו ||
6. ומלת א' ומלות || שאיננו א' ג' ד' ה' שאיננו ||
7. שארוך א' ג' ד' ה' ארוך || חכמה א'- || חכמה ד' חכמת ||
8. מחכמת א'+ האדם || הפימי א' הפנימי ג' ה' הפנימי ד' הפנימים || שהיא א' שהוא || האדם
ה' אדם ||

[3r]

25. ויא' ב' ג' ד' ה' יש אומרים || ואיננו ב' ג' ד' ה' - ||
26. נכון ב' ג' ד' ה' - || תאר ב' ג' ד' ה' תואר ||
27. נסיעה ב' ג' ד' ה' + ראשונה ||
28. דבר ג' דָּבָר || הדקדוק ב' דקדוק ||
29. בכח ג' ה' כח || או זמן ב' ג' ד' ה' אל זמן ||
30. אחרית ב' ג' ד' ה' + לה וככה ||
31. ממלכת ג' + יהניקים || היתה ב' ג' ד' ה' היה ||
32. יי ב' ג' ד' ה' + בהושע || הטע' ב' ג' ד' ה' הטעם || תחלת ד' תחילת || דבור ב' ג' ד' ה' הדבור דבר || ויא' ב' ג' ד' ה' ויש אומרים || דבר ב' ד' דָּבָר ג' דָּבָר || שם ב' - ||
33. עַל ב' ג' ד' על כן || אַמַּ ב' ה' אמר ||
34. הטע' ב' ג' ד' ה' הטעם || בראשית ג' ה' - || בראה רק ב' ג' ד' ה' בריאה דרך || ויא' ב' ג' ד' ה' ויש אומרים כי ||
35. יום ב' ג' ד' ה' ערב || והטע' ב' ג' ד' ה' והטעם ||

1. שאיננו ב' ג' ד' שאיננו || בטעם ב' כטעם || ועניינו ד' וענינו || השם ב' ג' ד' ה' || לשמים
ב' לשמים || ולארץ ב' ג' ד' ה' וארץ ||
2. הסובב ב' ד' ה' + והנקודה ג' והנקודה || אינן ב' ה' אינם || לעיגול ב' ג' ד' ה' לעגול ||
3. גם על ב' ג' ד' ה' עם || רמיז ב' ג' ד' ה' || למצות ב' ג' ד' ה' למצוה || ונקראו ב' ג' ד' ה'
ונקרא || הגוים ה' הגויים ||
4. לשונות ב' - || המתרג' ב' ג' ד' ה' המתרגם || ארמית ב' ג' ד' ה' בארמית || לתרגם אלהא ב'
לתרגום ב' ג' ד' ה' אלקים || תרגומו ב' ג' ד' ה' + הוא || אלהא אלהים ב' ג' ד' ה' אלקא
אלקים ||
5. ואיננו ב' ג' ד' ואיננו || אלהי ב' ג' ד' ה' אלקי || ושאנינו ב' ד' ושאנינו || אלוה ב' ג' ד' ה'
אלוק ||
6. והחולם ג' ד' ה' והחלם || שורק ד' שרק || נפתח ד' ה' בפתח || כמשמט ב' ג' ד' ה' ב' ג' ד' ה'
כמשפטו || את ב' + עם ||
7. יזיקוהו ב' ג' ד' ה' יזיק || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || איננו ב' ג' ד' איננו || ממלות ב' ג' ד'
ה' ממלת ||
8. וחבריו ג' ד' ה' וחביריו || השמים ב' ג' ד' ה' + עם || שאינם ג' ד' ה' שאינן ||
9. מתכונת ב' מתכנת || רחים ב' ג' ד' ה' ריחים || סדני ג' סדני ||
10. משם ב' משם || פרשתי ג' ה' פירשתי || השם ב' ג' ד' ה' + הנכבד || הקמצות ב' קלות ||
11. הקטן ג' ד' ה' קטן || תהו ב' תוהו || כאשר ~ שממה ב' ג' ד' ה' תחת אשר היתה שממה ||
12. צרוך ב' ג' ד' ה' צריך לומר || מלת ב' ג' ד' ה' רוח || אב' ב' ג' ד' ה' אמר ||
13. וראיה ב' והראיה ג' ד' ה' וראויה || תיבת ב' תבת ב' ג' ד' ה' + לשון || לאחריה ב' ג' ד' ה'
אחריה || נכונה ב' ג' ד' ה' - || אין ב' ג' ד' ה' + הפרש ||

14. ואמר ב' ג' ד' ה' אמר || מבניין הקל ב' מבניין הג הקל ג' ה' מהבנין ד' מהבנין קל || וכאשר
ב' ג' ד' ה' רק כאשר || הלשון ב' ג' ד' ה' + שלא יניעו האל"ף || החליפוהו ב' החליפוהו ג'
החילי יפוהו || בוך ג' ה' בוי"ו ב' ג' ד' ה' + על כן הוא החולם ג' ד' החלם ||
15. והיה ב' ג' ד' ה' - || כבד ב' ג' ד' ה' וכבד || לאמר חלם ב' לומר חולם ה' חלם || חלם ב'
ה' חולם || עַכְּ ב' ג' ד' ה' על כן || תאר ב' ג' ד' ה' תואר ב' ג' ד' ה' + ואינינו (ה' ואינינו)
פעול || מבניין ב' ג' ד' ה' מבנין ||
16. נפעל ב' פועל ב' ג' ד' ה' + לא מבנין קל || תאר ג' ה' תואר || ביבשת ג' בובשת || והאומ'
ב' ג' ה' והאומר ||
17. עינו ב' ג' ד' ה' עונו || היבשות ב' ג' ד' ה' היבשת ב' ג' ד' ה' + לא תראה || שם ב' ג' ד' ה'
יש ||
18. מהבניין ב' ג' ד' ה' מהבנין || והוא נוסף ב' ג' ד' ה' הנוסף || על ב' ג' ד' ה' + דרך ||
הלשון ב' ג' ד' ה' רק ||
19. להיות ב' ג' ד' ה' + היו"ד || בחרק ב' ג' ד' ה' בחירק || כמו ב' ג' ד' ה' בדרך || אבד חשבון
ב' ג' ד' ה' - ||
20. בגז ב' ג' ד' ה' בגזרת || שלם ב' ג' ד' ה' נעלם || הזאת ב' ג' ד' ה' + הרבה ||
21. גז ב' ג' ד' ה' - || ער ב' עַר || איננו ג' ד' אינינו || דבר ב' ג' ד' ה' - || שם ב' ג' ד' ה' - || תאר
ג' תואר || וסומך ב' ג' ד' ה' וסמך ||
22. יסמוך ב' ג' ד' ה' יסמך ||
23. נערה ב' - ||
24. אבוא ב' ג' ד' אבא || רבים ב' ג' ד' ה' - || שני ב' השני || תו ב' תו ד' יִשְׁתו ||
25. זכרים לרבים ב' ד' רבים לזכרים ג' ה' רבים || וגם ב' ג' ד' ה' גם || מִם ב' - || והאומ' ב' ה'
והאומר || מן ב' ג' ד' ה' - || יאמר ב' יאמר ||
26. מקומה ב' מקומה || אינינו ה' אינינו || זרועך ב' ג' ד' ה' + בגודל ||

27. הגדול ב' ג' ד' ה' - || טובך ב' ג' ד' ה' + יביעו || יהיה ב' ג' ד' יהי || הנכון ה' נכון ||
29. והאומ' ב' ג' ד' ה' והאומר || מגז' ב' ג' ד' ה' מגזרת ||
30. חושך ב' ג' ד' ה' חשך ב' ג' + הדבר הפוך כי הא"ף ארבעה נוסף כאל"ף אזורע אתמול
והעד כי מרביעית הנה גם וימש חשך || איננו מגז' ב' ג' ד' אינינו ב' ג' ד' ה' מגזרת || לא
הלילה ב' ב' ג' ד' ה' רק בלילה ||
31. שהיא ג' שהוא || ללשונינו ב' ג' ד' ה' ללשונו ||
32. פועלים ב' ג' ד' ה' פעלים פעם || ופעמים ב' ג' ד' ה' ופעם || כגז' ב' ג' ד' ה' כגזרת ||
33. דרך מדקדק ב' ג' ד' ה' דעת המדקדק || יא' ב' ג' ד' ה' ויש אומרים || ואלו ב' כאילו ג' ד'
ה' ואילו ||
34. והאומ' ב' ג' ד' ה' והאומר || כי ב' - || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || כגז' ב' ג' ד' ה' מגזרת ||
כללו ב' ג' ד' ה' כליל || יופיך ה' יפיך || תועה ב' תעעה || יא' ב' ג' ד' ה' ויש אומרים ||
35. והאומ' ב' ג' ד' ה' והאומר || יש הפרש ב' ג' ד' ה' הפרש יש ||

1. וישבת ב' ד' וישבות ג' וישבות || וישבת ג' וישבת ה' וישבת || אב' ב' ג' ה' אמר || כמו פן ב' ג' ד' ה' - || יטרופ ג' ה' יטרף ד' יטרך || בנימין ב' ג' ד' ובנימן ||
2. יטרף ג' ה' יטרף || וישבת ג' וישבות ה' וישבות || וידם ג' וידם ה' וידום || ויפול ג' ויפל ד' ויפל ה' ויפול || גרועת ב' ג' ד' ה' אחד מאותיות הגרון ||
3. האומ' ב' ה' האומר || תשבת ב' ג' ד' ה' תשבות || וימת ג' וימת ה' וימת || וישבת ב' ג' ד' ה' תשבת ||
4. קמץ ב' קבוץ קמוץ ג' ה' קמוץ || ימות ב' ג' ד' ה' + כמו || בחולם ב' ד' בחלם || ובשורק ב' ג' ד' ה' או בשורק ד' בשרק ||
5. שהיא ב' ג' ד' ה' שהוא || החולם ג' ד' החלם || והאומ' ב' ג' ד' ה' והאומר || איננו ג' ד' איננו || אב' ב' ג' ד' ה' אמר || הכתוב ב' ג' ד' ה' - ||
6. עצמו ב' ג' ד' - || ואחר ב' ד' אחר || הטע' ב' ג' ד' ה' הטעם || איד ב' ג' ד' אד ||
7. ולפי דעתי ב' ולדעת ג' ד' ה' לדעתי || ובין ב' ג' ד' ה' + כי ||
8. בתיו ה' בתו ||
9. ורע ב' ג' ד' ה' + כי || הדעת ב' ג' ד' ה' + דעת ||
10. וכן ב' ג' ד' ה' - || אמו ב' ג' ד' ה' + אהל שרה אמו || הברית ב' ג' ד' ה' + חובר ראש על ראשים כמו יום יומים כי הקמץ כמו החלם ||
11. יא' ב' ג' ד' ה' ויש אומרים || פישון ה' פשון || מגז ב' ג' ד' ה' - || מגז ב' ג' ד' ה' מגזרת || וגחון ב' ג' ד' ה' וגיחון || יגיח ב' ג' ד' ה' - || ותגח ב' ותקח ג' ד' ה' והגח || בנהרותיך ב' ג' ד' ה' בניהרות || מלה ב' ג' ד' ה' המלה ||
12. מגז ב' ג' ד' ה' מגזרת || כמו ב' - ג' ד' ה' כמו || כתב' ב' ג' ד' ה' - || קדמה ב' ג' ד' ה' קדמת || מזרחה ג' ד' ה' מזרח ||

13. משם ה' שם || תעלה ב' העלמת ג' ד' ה' העלאת || בתחלת ה' בתחילת ||
14. לעבדה ב' לעובדה ||
15. ואחריה ב' ג' ד' ה' + על || שנ' ב' ג' ה' שאמר ד' שאמ' ||
16. והטע' ב' ג' ד' ה' והטעם || עץ ב' צץ ג' ד' ה' ציץ || ועלה ה' ולא עלה ||
17. כאשר ב' + הנ' || כאשר הזכיר ג' ה' כמו שהזכיר || ספר ה' ס' || יצירה ב' ד' היצירה ||
18. עמו והוא ב' עמה והיא || פירושו ג' ד' פירוש לו ה' פ' לו || פירו' ב' ג' ד' פירוש ה' פ' ||
אוכלת העשב ב' ג' ד' ה' האוכלת עשב ||
19. היא ב' ג' ה' - || האוכלת ב' אוכלת || וישן בעלי ב' וישן בעל || הנראים ככה ב'
הנבראים ב' ג' ד' ה' בפה || צווי ב' ג' ד' הצווי ב' ג' ד' ה' + כמו || ירא ב' ג' ד' ה' + את ||
|| י' ב' - ||
20. ירד ב' ג' ד' ה' ירד || אשה ה' אשה || נגזרה ב' בגזרת ||
21. אישה ב' ג' ד' אשה ||
22. לה נבח ב' לו ג' ד' ה' נובח ב' ג' ד' ה' + בשמו || נאמ' ב' ה' נאמר || כי ב' ג' ד' ה' - ||
צצים~בדגש ב' ג' ד' ה' ציצים וגם גגו הדגש || החסר ה' החסר ||
23. השורש ב' ג' ד' ה' השרש || אותיות ב' ג' ד' ה' + שוות || ככה ד' - ||
24. היות~רפה ב' ג' ד' ה' ה' ה' ה' והדלת הרפה || התו' ב' ג' ד' ה' + הרפה || השורש ב' ג' ד' ה'
השרש || יא' כי ב' ג' ד' ה' - ||
25. מכפולי ג' ד' ה' מכפלי || המלה ב' ג' ד' ה' הגזרה || מגז' ב' ג' ד' ה' מגזרת ||
26. היה ב' ג' ד' ה' והיה || ערומים ב' ג' ד' ה' - ||
27. את הבערה ב' ג' ד' ה' - || ושלשים ג' ד' ה' שלשים || עיירים ב' ד' עירים ג' ה' עִירִים ||
28. אכל ג' ד' ה' אכול || שהוא ב' כי || היה ג' ד' ה' הוא || הוא ב' ג' ד' ה' הם ||

29. ויחיד ב' ג' ד' ה' והיחיד || ערום ג' ערום ה' עירום || אנכי ג' ה' + ואחבא || תאר ג' ד' ה'
תואר || ובעירום ובחוסר ב' וביעורם ובחסר || הוא ב' ג' ד' ה' - || שם ה' שם ||

30. עירום ב' ערום || חסר ב' - || תפלה ה' תפילה ||

31. אר' ב' ה' אמר ר' ג' א"ר ר' ד' אמ' ר' || כאלו ד' ה' כאילו || אמ' ב' ג' הוא אומר ד' הוא
אומ' ה' אומר || והכתו ג' ה' והכתוב ||

32. ויא' ב' ג' ד' ה' ויש אומרים ||

33. טעם ב' והנה לא ג' ד' ה' - || מצאנוהו ג' ד' מצאנוה || בלתי ב' ג' ד' ה' בלא ||

34. הוא ב' ג' ד' ה' - || הקודש ב' ג' ד' ה' הקדש ||

35. הפעל ב' ג' ד' ה' הפועל || מלחמה ד' המלחמה || לא ג' ד' ולא ||

1. והטע ב' ג' ד' ה' הטעם || וברך ב' ברך || הטע ב' ג' ד' ה' הטעם יועצים || עצה ב' בעצה ||
2. אלה ב' זה || האומ ב' ג' ד' ה' האומר || לנקבה ב' ג' ד' ה' לשון נקבה || לזכר ב' ג' ד' ה' לשון זכר || חמש ב' ג' ד' ה' וחמשה ||
3. ארבע ב' ארבעה || האחד ג' ד' ה' האחת || הנה ב' ג' ד' ה' + כתוב || לזכרים וכת' ב' ג' ד' ה' זכרים וכתוב ||
4. וכת' ב' ג' ד' ה' וכתוב || האל ב' ג' ד' ה' + ושם כתוב מכל התועבות האלה || שקל ג' ה' שקל ||
5. הלא ידע ב' ג' ד' ה' - || נפשנו ב' נפשיך ד' נפשינו || והג' ב' ג' ד' ה' והשלישית ||
6. מהמספר ב' שהמספר ג' ה' ממספר || והד' שלשה ב' ג' ד' ה' והרביעית ששלשה || (שמות) הם ב' ג' ד' ה' - ||
7. והם ב' ג' ד' ה' והמה ||
8. כ ב' ג' ד' - ה' כ || ואיבתי ג' ואיבתי || ואיבתי ב' ג' ד' ה' + נראה || משלש ב' ד' משלש ג' משלש ה' משולש ||
9. תשופנו ב' תשופינו || יי ג' ה' + את השמים || שדקדוקו ב' ד' שדקדוק ||
10. תשופנו ב' תשופינו || כמו ב' ג' ד' ה' + כי || מכת לחי ב' וככה ג' ד' ה' מכת לחי וככה || מותנים ב' ג' ד' ה' מתנים || קמיו ב' ג' ד' ה' + ונדגש ||
11. כמו ב' ג' ד' ה' כצדי || אפיך ב' ד' אפך ב' ג' ד' ה' + ע"מ (ד' על משקל) דעת כי הוא || מגז ב' ג' ד' ה' מגזרת ||
12. והפך ב' ג' ד' ה' + זה || הויה ג' ה' + במקנך || גזר ב' ג' ד' ה' גזרת ||
13. תחסר ב' ג' ד' ה' תגרע || הנוסף ג' ה' הנוספת ב' ג' ד' ה' + ובכל || ובספרי ב' ג' ד' ה' ספרי ||

14. מזרח ג' ד' ה' המזרח || רבים ב' - ||
15. וכרובי ב' וכרוב || יאמ' ב' ג' ד' ה' יאמר || וישכן ג' וישכון ד' וישכון || קניתי ב' קנית ||
16. כצאתי ב' ה' כצאת || (מן) העיר ב' ג' ד' ה' - || הפועל ב' ג' ד' ה' הפעול || והאומ' ב' ד' ה' והאומר ||
17. היא ב' ד' הוא || שתוציא ב' ג' ד' ה' שתובא || שכח ב' ג' ד' ה' שבה || לא שעה ב' ג' ד' ה' - || מבכורות ב' ג' ד' ה' מבכורות ||
18. המנחה ב' ג' ד' ה' במנחה || הבל ב' ג' ד' ה' + אחיו || ככה ב' ג' ד' ה' וככה ||
19. על יי ב' אל חי ג' אל יי ||
20. מהאדמה ב' ג' ד' ה' מן האדמה || מן האדמה ב' מהאדמה || ויאב' ג' ד' ה' ויש אומרים || הוא ב' ג' ד' ה' - || כי ב' ג' ד' ה' + עם || ה' ב' ג' ד' ה' - ||
21. הברכה ב' ג' ד' ה' + היא || יבוא ב' ג' ד' ה' יבא || מנשוא ב' מנשא ||
22. ואם ב' ג' ד' ה' אם ||
23. הגניבה ב' הגנבה ג' ד' ה' הנגבה || הגמול ב' ג' ד' ה' תגמול ||
24. תאר ב' ג' ד' ה' תואר || תאר ב' ג' ד' ה' תואר || כמו ב' ג' ד' ה' + כל || ועוגב ב' ג' ד' ה' - || לפצעי ג' ד' לפיצעי || ואמ' ב' ג' ד' ה' ואמר ||
25. כי~הגוף ב' ג' ד' ה' שאין גוף || מעכב שני ב' ג' ד' ה' מערב שנים || מפעלי ב' ג' ד' ה' מבעלי || לשון ב' הלשון ג' ד' ה' מלשון ||
26. אין ג' איך || הכתו' ב' ג' ה' הכתוב ||
27. להודיע ב' להודע || שם ב' ג' ד' ה' שם || ובפי' ב' ג' ובפירושינו (ד' ובפירושו) ובפירוש ה' ובפירוש ||
28. מצאו ב' מצאנו || חי ג' ה' חי || פתח ה' בפתח || רך ב' ד' דם ג' ה' דם ||

29. הזאת ב' ג' ד' ה' - || הכפל ה' כפל || אומ' ב' ג' ד' ה' אומר || שורש ג' ה' שרש || הו' ג'
הויו || ישמשו ב' ג' ד' ה' ישמש || בסוף ב' ג' ד' ה' - ||

30. סימן ה' לשון || הרבים ב' ג' ד' ה' רבים || לשון ב' ג' ד' ה' + יחיד || שאיננו ב' ד' ושאנינו
ג' ה' ושאנינו ||

31. יקראו ב' + יי צדקיננו || ו' ג' ויו || נוסף ב' ג' ד' ה' + כמו || הייתי ב' היתי || ה'ו ב' ג' ד'
ה' הוא || ישמש ב' ג' ד' ה' תשמש ||

32. יותר ד' - ||

33. קטן ב' - ||

34. עבדי אדוני ג' ה' עברי אדוני || לנקבה ב' ג' ד' ה' נקבה || תשמרו ב' ג' ד' + תש תשמרי ||

35. המגביה~ ובתואר ב' המגביה להושיבי עם נדיבי ובתור ג' ד' ה' המגביה להושיבי
ובתואר ||

1. היוֹלֵב' בא || ליחש ג' ד' ה' ליחס || אלהי ג' ד' ה' אלקי || העבריים ב' העברים ||
2. דגוש ב' דגש || אינה ב' ג' ד' ה' אין || בפעלים ב' כפעלים || הא' ב' + כ ||
3. חיותי ה' חיותי || גלותי ה' גלותי || וחבריו ג' ה' ד' וחביריו || ומאה ב' ג' ד' ה' ומאת ||
4. ופעמים~בן ב' ג' ד' ה' ופעם אומרים מאה שנה בין ג' ד' בִּין || קטון ב' ג' ד' ה' קטן ||
מפורש ג' ד' ה' מופרש || ובג מל ב' ובשלוש ג' ד' ה' ובשלוש || נקודות ב' נקודות ג' ד' נקודות ||
5. תאר ב' ג' ד' ה' תואר || גם בן ה' ג"ב || תאר ב' ג' ד' ה' תואר || מבנין ב' מהבנוין ||
6. ממנה ב' כי ג' ד' - || מגז ינחמנו ב' ג' ד' ה' מגזרת ב' ינחמינו || בעניין ב' ג' ד' ה' בענין כי ||
לנפש ב' ג' ד' ה' בנפש || לשונינו ב' ג' ד' ה' לשוננו ||
7. לא ב'- || ישמרו ב' שמרו || איננו מגז ב' אינינו ב' ג' ד' ה' מגזרת || השורק ג' ד' ה' שרק ||
8. חולם ב' החולם ד' החלם || איך ב' מין || ככה ג' ה' כן ד'- || הנה ב' ג' ד' ה' כן || צורישדי ה' ד' צורי שדי || רבים ב' אומרים ||
9. מדגשות ב' ג' ד' ה' מגזרת || מעצבון ב' ג' ד' ה' ומעצבון || ועל ב' ג' ד' ה' על || האומ' ב' ה' האומר || תהי רוחי ב' ג' ד' ה'- || לולי ב' ג' ד' ה' לולא || עורוני ב' ג' ד' ה' עורְנִי ||
10. ודגשות ג' ד' ה' בדגשות || לא ב' ג' ד' ה' ולא ||
11. ימצאו ב' ימצא || לא יאמ' ב' ג' ד' ה' ולא יאמר ה' יאמרו || שם ב'- ||
12. ומלת ילד ה' ומלת יָלַד || לו ילד ב' ג' ד' ה' לו יָלַד || לומ' ב' ד' ה' לומר ||
13. זכר ב' ג' ד' ה' לזכר || מגזר ב' ג' ד' ה' מגזרת || כמו ב' ג' ד' ה'- || מגז ב' ג' ד' ה' גם ||
14. אשר ב' ג' ד' ה' כמו כאשר || מלת הנפילים ב' ג' ד' ה' ומלת ב' הנפלים ||

15. יקראו ב' ג' ד' ה' יקראום || כדמות תפלה ב' ג' ד' ה' - || וככה ב' ד' ה' כמו ג' - || וכן הימים
ב' ג' ד' ה' כדמות תפלה וככה אימים || ויא' ב' ג' ד' ה' ויש אומרים || תאר ב' ג' ד' ה'
תואר ||

17. כמו ב' ג' ד' ה' מגזרת || מגז' ב' ג' ד' ה' מגזרת || תנחומים ג' ד' ה' תנחומין ||

18. מלרע ב' ג' ד' ה' + להפריש בין הטעמים || והמפרש~לבו ב' והפרש אל נביאו ג' ד' ה'
והפרש אל לבו נביאו || ואיננו ב' ואיננו || רק ב' ג' ד' ה' - ||

19. פ' ב' ג' ד' פירוש ה' פירו' || אַמ' ב' ה' אמר ||

20. שמי קו ב' ג' ד' ה' כמו הקו || בעיגול ג' ד' ה' בעגול || הנקודה ד' הנקדה ||

21. והנקודה ב' ג' ד' ה' ובין הנקודה ג' ד' הנקדה || הם ב' ג' ד' ה' - || ועל ב' ג' ד' ה' על ||

22. הזכירם ב' הזכיר || הכתו ב' ג' ד' ה' הכתוב || תוהו ובוהו ה' תהו ובהו || בראה ג' ד'
תראה ||

23. תהו בראה ב' ג' ד' ה' תוהו ב' ברא || הנביא על ב' - || על ב' עַל ג' ד' ה' עת || בריאה ב' ג'
ד' ה' הבריאה || על ב' ג' ד' ה' + קצת || והאומ~אלהים ב' ד' והאומר ב' ג' ד' כי פירושו
בראשית ברא (ג' ד' ה' ברוא) אלקים והארץ ||

24. תהו~איננו ב' ד' תוהו איננו ג' תוהו ובוהו איננו ה' תהו ובוהו איננו || מהטע' ב' ג' ד' ה'
מה טעם ||

25. לוו' ג' ה' לוי"ו || למה ב' + לא || שראינו ג' ד' ה' שראינו || שהנביא אומ' ב' ג' ד' ה' כי
הנביא ב' אמר ||

26. תהו ובהו ב' תוהו ובוהו ג' תוהו ד' ה' תהו || אינו ב' ג' ד' ה' איננו || וגם ב' ג' ד' ה' גם ||
דבריו ב' ג' ד' ה' דברו || ולא עוף ב' ג' ד' ה' ועוף ||

27. שפירו' ב' ג' ד' ה' שפירושו || כאור ג' ד' באור ||

28. אשר ב' ג' ד' ה' - || שאינו ג' ד' ה' שאיננו || ויברא~האדם ב' - || אלהים ג' ד' ה' אלקים ||

29. אלהים ב' ג' אלקים || התנינים ב' התננים || הגדולים ג' ד' ה' - || והנה ב' ג' ד' ה' + מצאנו
|| אם ב' ג' ד' ה' ואם || שהוא ב' + ברא || גזרה ב' גזירה ||
30. הכתו ב' ג' ה' הכתוב || הכח ב' + יי || ואחל ב' ג' ד' ה' ואחר כן || שהוא ב' שהיא || ואחל
ב' ד' ואחר כן ג' ה' ואחר ||
31. התיקון ג' ד' התקון || וברא ב' ברא ג' ה' וברא || אתהן ג' ה' + בחרכותיו || חיתוך ב' ג' ד'
ה' חתוך ||
32. מבניין ב' ג' ד' ה' מהבנין || כתו ב' ג' ד' ה' כתיב || הקצוות אינם ג' ד' ה' הקצות אינן ||
33. חושך ב' ג' ה' חשך || החושך אינו ב' ג' ד' ה' החשך איננו || והוא ב' ג' ד' ה' רק הוא ||
דבר ה' הדבר ||
34. תמורה ב' תמורת || תמורה ג' ד' ה' + תמורת || אינו ב' ג' ד' איננו ||
35. הדבר ב' ג' ד' ה' - || יא ב' ג' ד' ה' יש אומרים ||

1. ראשית ב' ג' ד' ה' + זמן || מכחישין ב' ג' ד' ה' מכחישים הכסא || ואומ' ב' ואומרים ה' האומרי' ||
2. הגלגל ב' ג' ד' ה' + היא ||
3. ואכ' ב' ג' ד' ה' ואם כן ||
4. קדמון ב' ג' ד' ה' - || והנה צריכין ב' ג' ד' ה' והנם ב' ה' צריכים ג' צריכי' ||
5. החפץ ג' ה' חפץ || נשוא ב' נושא || תוהו ג' ד' ה' תהו || ובוהו ב' ג' ובהו ||
6. ועתה ב' ג' ד' ה' + כלל || כלל ב' ג' ד' ה' - || אדונינו ג' ה' אדוננו ||
7. דורינו ב' ג' ד' ה' דורו לבדם || מעשה ב' ג' ד' ה' במעשה || אלא ב' ג' ד' ה' כי אם ||
8. הזכיר ב' + [...] || הקדושים ד' + (ראה בפ' הכחם בפרשת משופטים בפסוק הנה אנכי בשנתו הקצרה) || מן הגאונים ב' ד' מהגאונים ||
9. גם ב' ג' ד' ה' + ככה || הכוכבים ב' ג' ד' ה' הככבים || דבר ב' ג' ד' דברי ||
10. והוא ב' והנה לא || והוא ג' ד' ה' + לא || דברי ב' ג' ד' ה' - || ראיותיו ב' ג' ד' ה' + אמר כי הכתוב || אמ' ב' ג' ד' ה' אומר ||
11. אדונינו ג' ה' אדוננו || מלכינו ב' ג' ד' ה' מלכנו ||
12. הנה כתו ב' כתיב הנה ג' ד' ה' כתוב הנה || יישן ב' ד' ישן ||
13. שרכם ב' ג' ד' ה' + השר || אמ' הכתו ב' ג' ד' ה' כתוב ||
14. ויהושע ה' ויהושוע || מן הנביאים ב' ג' ד' ה' מהנביאים || אמ' ב' ה' אמר || אדוני ב' ג' אדוני ||

15. עבדו ב'+ ודור אל דניאל || אמ' ב' ג' אמר ב' ג' ד' ה' והיך (ה' ואיך) יוכל || אדוני ג' אדני
|| מדבר~אדוני ב' ג' ד' ה' זה לדבר עם (ג' ד' ה' אל) אדוני (ג' אדני) זה || אדוני ג' ה' אדני
|| אמר' ב' ג' ד' אומרת ה' אמרה || כחכמת יי ב' ג' ד' ה' כמלאך ||

16. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || באה ב'- || כתו ב' ג' ד' ה'- || ובמלאכיו ב' ומלאכיו ||

17. אשר בעפר יסודם ב' ג' ד' ה'- || ועוד ג' ד' ה' + אפרש || כי ב'+ אפרש כי || אלהים
והכוכבים ב' ג' ד' ה' אלקים והכוכבים || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || כמו ב' ג' ד' ה'- ||

18. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || כתו ב' ג' ד' ה'- || ולא ב' ג' ד' לא || יאהיל ב' יאהל ||
וכוכבים ב' ג' ד' ה' וכוכבים ||

19. אמת ב' באמת || כי ב'- || המניעים ב' המניעים || הגלגלים ב' הגדולים || ועומדים ב'
ונאמרים || לא ב' ג' ד' ה' ולא ||

20. יבראו ג' יבראו ה' יבראו || והם ב' בהם || במעלה ב' מעלה ||

21. גגות ב'+ ובעבור כי || ועוד ב'- || ועוד ג' ד' ה'+ כי || ראיות ה'- ||

22. כוכבים ב' ג' ד' ה' כוכבים || גדולים ב' הגדולים || תשעה ב' ג' ד' ה' תשעים ||

23. כי ב' ג' ד' ה' כל || כולו ב' ג' ה' כלו || כוכב ב' ככב || הוא ב' ג' ה' ד'- ||

24. לאין ב' ג' ד' ה' אין || מספר ב' ג' ד' ה' + לו || יכלה ג' ד' ה' וכלה || האדם ב' אדם ||

25. שאמ' ב' ה' שאמר || ואחר כן ג' ד' ואחרי כן ||

26. המאורות ב'- || המאורות ג' ד' ה'+ ואחר כן || משרתים ב' ג' ד' ה' המשרתים || מעל ב' ג'
ד' על || לרקיע ב' ג' ד' ה' הרקיע ||

27. אמ' ב' ה' אמר || לעד ב'- || ואחל' ב' ג' ד' ואחרי כן || המורכבים ג'+ מחומר ה' מחמר ||
מד' ב' ג' ד' ה' מארבעה ||

28. ואמ' ב' ג' ה' ואמר ד' ג' ה'+ בסוף || בעבור ג' ה'- ||

29. אמ' ב' ג' ה' אמר || אדונינו ה' אדונינו || וטע' ב' ג' ד' ה' וטעם || השמים ב' ארץ ושמים ג'
ד' ה' השמש || שהיא ב' ג' ד' ה' שהוא ||

30. גוף ב' ג' ד' ה' + בריאה || ממנה ב' ג' ד' ה' ממנו || ואח"כ ב' ג' ד' ואחר כן || והכוכבים ב' ג' ד' ה' והכוכבים || ואמ' ב' ג' ד' ה' ואמר ||

31. ובן~תפקרדו ב' ג' ד' ה' - || והטע' ב' ג' ד' ה' והטעם || הנה ב' כי יש ג' ד' ה' הנה יש || מספר להם ב' להם מספר || והתמה ה' והתימה ||

32. לבני ב' ג' ד' ה' לבן || ואמ' ב' ג' ד' ה' ואמר || מאלהים ב' ג' ד' ה' מאלקים ||

34. תמשילהו~ידיך ב' תמשלהו במעשה ירך || במעשי ג' ד' ה' במעשה || אלו ב' ג' ד' ה' אלה || אשר כתו' ב' ג' ד' ה' כאשר כתוב || דברו ב' ד' דבריו ||

35. הכתו' ב' ג' ד' ה' הכתוב || יכחיש ב' הכחיש ||

36. וכת' ב' ג' ד' ה' וכתוב || לשמיא ג' ה' לשמיא ||

1. הנבחר ב' ג' ד' ה' הנכבד || איננה ג' אינינה ||
2. ראייה ג' ד' ה' ראייה || (ועוד) כי ה' - ||
3. ואשר ב'+ אדם || אִם ב' ג' ד' ה' אמר || ממנה ב' ג' ד' ה' ממנו || יצא ב' יוצא ||
4. כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ||
6. שיש ב' יש ג' ה' שכי || יש לו ג' ה' שלו || אִכ ב' ג' ד' ה' אם כן ||
7. אִם ב' ג' ה' אמר || כִּי־השואל ב' ג' ד' ה' אם שאל (ג' ה' ישאל) שואל || השם ב' ג' ד' ה' - ||
8. טינוף ב' ג' ד' ה' טנוף || עם־הוא ב' - || הוא ג' ד' ה' - || עם המלאכים ה' כמלאכים ||
9. כפל־שהשכין ב' - || כפל ד'+ כפל || הזכירו ה' הזכרו || שאִם ב' ג' ד' ה' - || שאדם ב' ג' ד' ה' שהאדם ||
10. על זה על ב' ג' ד' ה' זה על || סביב ב' ג' ד' ה' - || הכסא ב' ג' ד' ה' לכסא ||
11. ומרוח ב' ג' ד' ה' ורוח ב' ג' ד' ה' + בעבור צורך האדם || אינם ג' ד' אינן || ולא ב' ג' ד' ה' ואל ||
12. והכתו ב' ג' ד' ה' והכתוב || שאִם ב' - || שאִם ג' אומ' ד' אִם ה' אומר || משרתיו־לוהט ב' ג' ד' ה' - || פירו' ב' ג' ד' ה' פירושו ||
13. אל מקום ב' ג' ד' ה' למקום || רוח ב' ורוח || ואלי ב' ג' ד' ה' אולי ||
14. המאורות ב' ג' ד' ה' + הגדולות (ג' ד' ה' -) שהם עליונים והם נזכרים כפרשה הזאת והכתוב למה הזכירם רק בעבור היותם למאורות || לאותות ב' ג' ד' ה' ולאותות ||
15. נסמך ג' ד' ה' נסמוך || רבי' ב' ג' ד' ה' - || ומועדים ב' ג' ד' ה' ומופתים || לא ב' ג' ד' ה' ולא ||
16. לאנשי ב' לאחר || לדבריהם ב' ג' ד' ה' על דבריהם || אדונינו ג' ה' אדוננו ||

17. אנשי ב' ג' ד' ה' חכמי || המחקר ב' ג' ד' + או ||
19. והדשאים ב' ג' ד' והרקיע || והדשאים ה' || שברקיע ב' ג' ברקיע || שברקיע ה' - ||
20. ברא ב' ג' ד' ה' בראם || השם ב' ג' ד' ה' - || מה ב' ג' ד' ה' מחמשת || מיש ב' המים ||
21. חכמים ג' ד' ה' חכמינו || יח' ב' ג' ד' ה' שמנה עשרה || אינו ב' ג' ד' ה' איננו ||
22. אלפי ב' + שנה || וכתו ב' ג' ד' ה' והכתוב || אליהם ג' ד' עליהם ||
23. יחד ב' ה' יחדיו ג' ד' יחדו || למטה ב' ג' ד' ה' + והנה הארץ אם היא הנקדה היא למטה
מטה (ה' -) || מצד ב' ג' ד' ה' מכל צד ||
24. ואמ' ב' ג' ואמר ||
25. לעשות ב' ג' ד' ה' + רצון || הם ב' ג' ד' ה' - || יחדו ב' ה' יחדיו ||
26. דברך ב' דבריך || ודברי ב' ג' ד' ה' ודבר || וכולם ב' ג' ד' ה' וכלם ||
27. הזכיר ב' ג' ד' ה' + הארץ יאמר ד' ואמ' ג' ה' ואמר || הרוחות ב' הר'חות ||
28. אמ' ב' ג' ה' אמר || ואחל' ב' ג' ד' ה' ואחר זה || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב || כי~עבדיך ב' ג' ד' ה' - || והם ג' ד' ה' והנה ||
29. אינם ב' + גופות || והנה ב' ד' + פירוש ג' ה' פי' || שיש ב' יש || שאין ב' ג' ד' שאינינו ה'
שאיננו ||
30. ראשית ב' + ועם || הכתו ב' ה' הכתוב || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ב' ג' ד' ה' + המעשה || סוף
ב' - || ויכולו ג' ד' ה' ויכלו ||
31. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || ואחר ב' ג' ד' ה' ואחר כן || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || אלהים
ב' ג' ד' ה' אלקים ||
32. אמת ב' + שאינם ג' ד' ה' שאינן || אמ' ב' ה' אמר || אלהן אלהין ב' ג' ה' אלקין ד' אלהין ||
די ב' כי ||

33. והעד ב' ג' ד' ה'+ והיה הוא || לאלהים ב' ג' ד' ה' לאלקים || ואתם ב' אמר ||
ואני~לאלהים ב' ג' ד' ה'- ||

34. בגן אלהים ב' ג' ד' ה'- || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ||

35. נקראו ב' ג' ד' ה'+ אלקים || בני ב' ג' ד' ה' ובני || מעשה ד' ה' מעשי || השם ה' אלקים ||
על יד ב' עי || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ||

1. במהפכת ב' כמהפכת || סדום ב' ג' ד' ה' + ועמודה || ממצרים ב' - || ואיננו ב' ג' ד' ה' ואינו
|| וכתו ב' ג' ד' ה' וכתוב ||
2. וכת ב' ג' ד' ה' וכתוב || שולח ב' שלח || לפניך ב' ג' ד' ה' - || האלהים ב' ג' ד' ה' האלקים ||
3. אמ ב' אמר || אתך ב' ג' ד' ה' לפניך || מפורש ב' ג' ד' ה' + ומבואר || אלהים ב' ג' ד' ה'
אלקים || והכוכבים ב' ג' ד' ה' והכוכבים ||
4. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || כוכבי ב' ד' ככבי || אור ב' ג' ד' בקר ה' בוקר || כל~אלהים ב' -
|| ויריעו~אלהים ג' ד' ה' - || הטע ב' ג' ד' ה' הטעם ||
5. אליה אלים ב' ג' ד' ה' אלקי האלקים || אלים ב' ג' ד' ה' אלקים || כי ב' ג' ד' ה' + כן || כמו
ג' ה' - || קדש ד' קודש || שיקרא ב' ג' ד' ה' שקרא ||
6. כמו ב' ג' ד' ה' - || יבוא ב' ג' ד' ה' יבא || הקודש ב' ג' ד' ה' הקדש || עליהם ב' ג' ד' ה' על
ידם || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ||
7. אשר ב' ג' ד' ה' איש || ללשונו ג' ד' ה' ללשונו || לכולם ב' ג' ד' ה' לכלם || שיראו ג'
שיבאו ה' שיבואו ||
8. מקצתם ב' שמקצתם ||
9. אמ~ אמ ב' ג' ד' ה' יאמר אומר (ג' ה' האומר) ככה || הטע ב' ג' ד' ה' הדבור ||
10. שוה ב' ג' ד' ה' + הטעם || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב || האלהים ב' ג' ד' ה' האלקים || וכתו ב' ג'
ה' וכתוב ||
11. ומנהג ב' ג' ד' ה' + כל || הקודש ב' ג' ד' ה' - || אינו ב' ג' ד' ה' איננו || רק ב' כי אם ||
12. גם ב' כי || אמ ב' ג' ד' ה' יאמר || בלשון ב' ג' ד' ה' תחת || הקודש ב' ג' ד' ה' הקדש ||

13. יאִם ב' ג' ד' ה' יאמר || כְּמוֹ-לֵאלֹהִים ב' ג' ד' ה'- || מִיֵּד אֲדוֹנִים ב' ג' ד' בִּיד אֲדוֹנִים ה' תַּחַת אֲדוֹנִים || וְאִם ב' ג' ד' ה' אִם ||
14. שְׁנֵי ב' ג' ד' ה' הַשְּׁנִי || אִם הִכְתּוּ ב' ג' ד' ה' אָמַר הַכְּתוּב ||
15. אֱלֹהִים ב' ג' ד' ה' אֱלֹקִים || וּפִי ב' ג' ד' וּפִירוּשׁ || (הַשְּׁמִים) וְאֵת הָאָרֶץ ב' ג' ד' ה'- || שְׁהִיא ב' שְׁהִיהָ ג' ד' ה' שְׁהִיתָה ||
16. מִגְלַגֶּל ב' ג' ד' עַל גִּלְגַּל || וְהִנֵּה ב' ג' ד' ה'- || הוּא ב' ג' ד' ה' וְהוּא || מִגְלַגֶּל ב' ג' ד' ה' עַל גִּלְגַּל ||
17. הַתְּהוֹם ב' ג' ד' ה' תְּהוֹם || קִצַּת ג' ד' ה' קִצָּה || כְּתוּב ג' ד' ה' כְּתוּב ||
18. וְהַשְּׁמִים ג' ה' הַשְּׁמִים || הָאֵל ב' ג' ד' ה'- || נִקְרְאִים ב' ג' ד' ה' נִקְרָאוּ || בְּלִשׁוֹן ב' ג' ד' ה' עַל לִשׁוֹן || בַּעֲבוּר ב' ג' ד' ה'+ שְׁנֵי || הַתַּחֲבָרִם ב' ג' ד' ה' הַתַּחֲבָרוֹת ||
19. רֹאשׁ הַתְּלִי ב' רֹאשִׁית תְּלִי || לַמַּעֲלָה לַעֲוֹלָם ב' ג' ד' ה' לַעֲוֹלָם לַמַּעֲלָה מֵהָאָרֶץ || וְחִצִּי ב' ג' ד' ה' וְהַחֲצִי ||
20. הַשְּׁמִים ב' ג' ד' ה'- || וְלִקְטָבִים ב' ג' ד' ה'- || הִפִּי ב' פִּירוּשׁ ג' ד' ה' הַפִּירוּשׁ ||
21. וְהָאָרֶץ ב' ג' ד' ה'- || תוֹהוּ וּבוֹהוּ ב' ג' ד' ה' תְּהוּ וּבְהוּ || וְהִנֵּה דַעַת ב' ג' ד' ה' וְטַעַם || וְהִיא ה'- || חוֹשֶׁךְ ג' ד' חֹשֶׁךְ ה' וְחֹשֶׁךְ || שְׁהוּא ב' ג' ד' ה' שְׁהִיהָ ||
22. אַחֵר ב' ג' ד' ה'- || הָאוֹר אַחֵר ב' הָאֲחֵר || הָאוֹר ג' ד' ה'- || אַחֵר כֵּן ה' אַח"כ || אֱלֹהִים ב' ג' ד' ה' אֱלֹקִים ||
23. לַהֲיוֹת ה' לַהֲיוֹם || עֵיקַר ב' ד' ה' הַעֵיקַר ג' הַעֵקַר || טַעַם ב' ג' ד' ה' הַטַּעַם ||
24. עֲזָה ב'+ הַלֵּילָה ג' ד' ה' כָּל הַלֵּילָה || מִים ג' ד' ה' הַמִּים ||
25. וְהִנֵּה ב' ד' ה' וְהִיהָ ג' וְחִיהָ || הָאוֹר ב' ה' אוֹר || הַזְכִּיר ב' ג' ד' ה'+ אֱלֹקִים || אֱלֹהִים ב' ג' ד' ה'- || אֵל אֱלֹהִים ב' ג' ד' ה'- ||
26. כְּמוֹ ב' ג' ד' ה'- || אֵל ב' ג' ד' ה'+ אֱלֹקִים שְׁהוּא (ג' ד' ה'-) כְּמוֹ שְׁהוּא סִמוּךְ אֵל || אֶקְדֹּזֶל ב' ג' ד' ה' אָמְרוּ קִדְמוֹנֵינוּ זָכְרָם לְבִרְכָּה || נִקְרָא ב' ג' ד' ה' בִּקְרָא ||

27. למה~השם ב' ג' ד' ה' למה השם נזכר ד' בזכר || ואמ' ב' ג' ד' ה' אמר || ויאמר ב' ג' ד' ה'+ אלקים ||

28. דוד ב' ג' ד' ה'+ או || והיא ב' ג' ד' ה' הוא || בעבור ב' ג' ד' ה'- || קדושים ב' ג' ד' ה' הקדושים ||

29. מעשה ב' ג' ד' ה' במעשה || אמ' ב' ג' ד' ה' אמר (ג' ה'+ כי) || אלו ג' ד' ה' אילו || (כן) היה ה'- || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ||

30. כתו ב' ג' ד' ה' כתוב || הדבר ב' ג' ד' ה' שהדבר || הרקיע ב' ג' ד' ה' רקיע || ואם ב' ג' ד' ה' והנה אם || עם ב' ג' ד' ה' - || הלב ב' ג' ד' ה' בלב ||

31. נעשה ב' ג' ד' ה'+ במלת || והטע' ב' ג' ד' ה' והטעם || לנו ג'- ||

32. ויא' ב' ג' ד' ה' ויש אמרים || אמ' ב' ג' ד' ה' אמרו || עושי ה' עושים ||

33. וראיתם ב' ג' ד' ה' וראיתם || הלוי ב' ג' ד' ה'+ מנוחתו כבוד ה' כבודו פי || אמ' ב' ג' ד' ה'- || הטע' ב' ג' ד' ה' הטעם || בלי~ודבר ב' ג' ד' בלא עכוב ולא כלי ולא זמן ודברה ה' בלא עכוב ובלא זמן ולא כלי ודברה ||

34. מן המעשה ב' ג' ד' ה' מהמעשה || ויא' ב' ג' ד' ה' ויש אמרים ב' ג' ד' ה'+ כי זה האור ||

35. לצדיקים ב' ג' ד' ה'+ לעתיד לבא || והכוכבים ב' ג' ד' ה' והכוכבים || האור ב' ג' ד' ה'+ נבראו ה' בראו ||

1. שיהיה ב' ג' ד' ה' שהיה || יום ב' אור || שהשמש ב' ג' ד' ה' השמש || זורח ב' ג' ד' ה' + רק
|| המעונן ב' מעונן || וטע' ב' ג' ד' ה' וטעם ||
2. על האדמה ב' מאדמה ג' ד' ה' באדמה || וזאת~פ' ב' וזה ההבדלה היא ביום שקרא ליום
כאשר פירוש ג' ד' ה' וזה ההבדלה הוא בשם שקרא ליום כאשר פירש || אחר כן ה' אח"כ
|| ההבדלה ב' + היא ||
3. לחושך ב' ג' ד' ה' לחשך || יאמ' ב' ג' ד' יאמר || הכתו ב' ג' ד' ה' הכתוב || והבקר ה'
והבוקר ||
4. לילה ב' ג' ד' ה' הלילה || ואיך ב' ג' ד' ה' ואין || ביום ב' ג' ד' ה' מיום || הכתי ב' ג' ד' ה'
הכותי || הטע' ב' ג' ד' ה' הטעם || כמו ב' ג' ד' ה' בדרך ||
5. כתו ב' ד' כתוב ג' ה' הכתוב ||
6. ויום ב' ג' ד' ה' ליום || וכתו ב' ג' ד' ה' וכתוב || שלשת ב' ג' ד' ה' שלשה || לילה ויום ב' ג'
ד' ה' ושלשה לילות || דורינו ב' ג' ד' ה' דורנו || פ' ב' ג' ד' ה' פירושו || (ערב) ויהי ב' ג' ד'
ה' - ||
7. בקר ב' ג' ד' ה' - || הבקר ב' ד' בקר ה' בוקר || והטע' ב' ג' ד' ה' והטעם || שהיה ב' ג' ד' ה' +
האור || וכמוהו ב' ד' וכמהו ||
8. נזכרות ד' נזכרת || הכתו ב' ג' ד' ה' הכתוב ||
9. כנגד ב' ג' ד' ה' + כל || כי הישוב ג' ה' - || למערב ב' ג' ד' ה' ועד מערב || ובהיות ב' ובחיות
|| בסוף ב' ג' ד' ה' לסוף ||
10. בתחלת ה' בתיחלת || בוקר ב' ג' ד' ה' בקר || להיות ב' ג' ד' ה' להוה || היישוב ב' ג' ד' ה'
הישוב || מערב ב' ג' ד' ה' + והנה יום אחד || אמ' ב' ה' אמר ||
11. והאמת ב' ג' ד' ה' + כי || והכתו ב' ג' ד' ה' והכתוב ||
12. על כן ה' ע"כ || להיותו ב' להיות ||

13. קליפת ב' קליפות || והאמת ב'+ בפירוש ג' ד' כי פירוש ה' כי פי' ||
14. הלא ב' ג' ד' ה'+ תראה || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב || והלא גם ב' ג' ד' ה' והוא || הרקיע ב' ג' ד' ה'+ גם || כולם ב' ג' ד' ה' כלם ||
15. כמו ב'- || אדיקם ד' ה' אדקם ||
16. ויאמר ב' ג' ד' ה'+ מר חסאן || לח ב' ג' ד' ה' לשמנה || הז ב' ג' ד' ה' בשבעה שיש שם ||
משרתים ב' ג' ד' ה' המשרתים || אם ב' ג' ד' ה' אמר ||
17. המים ב' ג' ד' ה' מים || המקיף ב' ג' ד' ה' מקיף על || שהכתו אומ' ב' ג' שהכתוב אומר כי
ד' שהכתו אומר כי ה' כי הכתוב אומר || ועוף ב' ג' ד' ה' כי העוף || על הארץ ב' ג' ד' ה'- ||
18. ומפ' ב' והמרשים ג' ד' ה' והמפרשים || ויבואו ב' ג' ד' ויבאו || זה ב' ג' ד' וזה || היות ג' ד'
ה' להיות ||
19. ואחוריו ב' ואחוריו || יבש ב' ג' ד' ה' ייבש ||
20. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || הארץ ב' ג' ד' ה' + וישבו (ג' ד' ה' וישבו) המים או נראה
ובעבור האור היה הרקיע (ה' רקיע) והוא האויר ההוא על הארץ ||
21. הארץ ב' ג' ד' ה'+ יתהפך למעלה בעבור עובי הארץ ויתחמם האויר הסמוך אל הארץ ||
אם ב' ג' ד' ה' אמרו || הקדמונים ב' קדמוננו ז"ל ג' ד' ה' קדמונינו ז"ל || מוציאים ב'
מוציאים ג' ד' ה' מוציאים || האור ב' אור ||
22. מן החמים ב' ג' ד' ה' מהחמים || ועוף ב' ג' ד' ה' והעוף || כתו ב' כתוב ג' ד' ה' כתיב ||
23. על ב' ג' ד' ה'+ כל ||
24. הפרכת ב' ה' הפרוכת ה' ג'+ לכם || והיבשה ב'- || והיבשה ג' ד' ה' והארץ ||
25. כתו ב' ג' ד' ה' כתוב || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || לשמים ב' ג' ד' ה' על שמים || בתחלה
ה' בתחילה ||
26. לארץ ב' ג' ד' ה' על ארץ || פי' ב' פירושו ג' ד' ה' פירוש || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ||
אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || מרפידים ב' מרפדים ||

27. ויבאו~סיני ב' ג' ד' ה'- || שאמ' ב' ג' ה' שאמר || האלהים ב' ג' ד' ה' האלקים ||

28. השם~לא ב' ג' ד' ה' קרא ה' || בלא ב' בלתי ||

29. וכמהו ד' וכמהו || אל יי ב' ג' ד' ה'- ||

30. לאכל ב' ג' ד' ה' לאכול ב' ג' ד' ה'+ וכבר המטיר על כן || וכן~נתן ב' ג' ד' ה'- || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ||

31. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || הששי ב' ששי || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ||

32. טוען ב' טועון || יבשת ב' ג' ד' ה' יבושת ||

33. המים ב' ג' ד' ה' האדמה || השני ה' שני || וטע' ב' ג' ד' ה' וטעם ||

34. ובדרום ב' ג' ד' ודרום || את ב' ג' ד' ה'- || שים ב' שישים || אוקינוס ב' ג' ד' אוקיינוס ה' אוקייאנוס || מן ב' ג' ד' ה'- ||

1. הארץ ב' ג' ד' ה' מהארץ || כן ב' ג' ה' + אמר ד' אמ' || דשא ג' ד' ה' דשה || הגזרה ב' ג' ד' הגזירה ||
2. הדשא ב' ג' ה' דשא || ונפתח~תדשיא ב' ופתח קטן ג' ד' ה' ובפתח העין || היוצא ב' ג' ד' ה' היוצאת ||
3. להדשיא ב' ג' ד' ה' - || ולהצמיח ב' ג' ד' ה' להצמיח ||
4. הארץ ב' ארץ || דשא ב' ג' ד' ה' - || שמש ב' ג' ד' ה' השמש || כימה ב' ג' ד' ה' לכימה ||
5. אמר ב' ג' ד' ה' + ר' || עושה ב' ג' ד' ה' אץ || קטן ב' ניקן || ותטעהו ב' ג' ד' ה' ותטענו ||
6. וטע ב' ג' ד' ה' וטעם || עץ ב' ג' ד' ה' עושה || אב ב' ג' ד' ה' אמרו || פי ב' ג' ד' ה' - || הוא ב' ג' ד' ה' - ||
- פי ב' ג' ד' ה' פירוש || וטע ב' ג' ד' ה' וטעם ||
7. הפד ב' ג' ד' ה' - || המינים ב' המנים ||
8. שיום ראשון ב' ג' ד' ה' שהיום הראשון ||
9. עד ב' עת || הג' ב' ג' ד' ה' השלישי || הארץ ב' ארץ ||
10. כח ב' ג' ד' ה' + עלינן || הל' ב' ג' ד' ה' הרביעי || והכוכבים ב' ג' ד' ה' והכוכבים || הה' ב' ג' ד' ה' החמישי ב' + גדל עד שקבלו המים כח להשריץ (ג' ד' ה' לשרוץ) נפש חיה || הו' ב' ג' ד' ה' הששי ||
11. כח ב' - || הז' ב' ג' ד' ה' השביעי || וטע זה ב' ג' ד' ה' וזה טעם ||
12. ימים ב' ג' ד' ה' הימים || ז' ב' ג' ד' ה' שבעה || מעונות ב' ג' ד' ה' + הם || לז' ג' ד' ה' לשבעה || משרתים ג' ד' המשרתים ||
13. בדורות ב' ג' ד' ה' גמורות || דבר ב' ג' ד' ה' הדבר ||

14. יהיו ב' ג' ד' ה' היו || אחד ב' ג' ד' ה'+ ולא || את ב' ג' ד' ה'- || חברו ד' ה' חברו || והיתה מרוצתם ב' ג' ד' ה' עמו באורך (ג' ה' בארך) ורוחב (ג' ד' ה' וברוחב) והיתה מרוחתם ||
15. יאמ' ב' ג' ד' ה' יאמר || היה ב' ג' ד' ה' יהיה || הטע' ב' ג' ד' ה' טעם ||
16. שיראו ברקיע ה'- || היום ב' ג' ד' ה'+ ובין הלילה || יוסר ב' ג' ד' ה' וסר ||
17. וג' ב' ג' ד' ה' ושלשה || כוכבים ב' ג' ד' ה' ככבים || אמ' ב' ג' ד' ה' אמר || טע' ב' ג' ד' ה' טעם || והיו ב' ג' ד' ה'- ||
18. ואמ' ב' ג' ד' ה' ואמר || אחד~כי ב' ג' ד' ה' מהגאונים אמד כי טעם ||
19. הארץ ב' השמש || אמ' ב' ג' ד' ה' אמר ||
20. הצל ב' ג' ד' ה' צל המעלות || אמ' ב' ג' ד' ה' אומר כי || ולמועדים ב' ג' ד' ה' למועדים || אמרו ב' ג' ד' ה' יאמרו ||
21. על ב' ג'+ מועדי השם המקודשים והמינים יאמרו כי למועדים || על ד' ה'- || תלויים ב' ו' תלויים || שהביאו ב' ~~שהא~~ || הוא ב' ג' ד' היא || הוא ה'- ||
22. כי הם ב' ג' ד' ה' שהם || יפרשוהו ג' ד' ה' יפרשוה || ברא ג' ד' ה' יברא || רק ב' ג' ד' ה' ו'+ בעבור || לקבוע ב' ג' ד' ה'+ בא || המועדים ו'+ בה || פשוטו ו' פרושו ||
23. תמיד ו'- || אור ב' ג' ד' ה' ו'- ||
24. כלל ב' בכלל || וכוכבים ב' ג' ד' ה' ו' וככבים || וישועה ב' ג' ד' ה' ו' ור' ישועה || אמ' ב' ג' ד' ה' אמר || נוסף כלמ' ב' כמו למ"ד ג' ד' ה' נוסף כמו למ"ד ||
25. לאבשלום ב' ג' ד' ה' ו'+ בן מעכה || אינו ב' אינינו ג' ד' ה' איננו || מחדשים ו'+ תמיד ||
26. משרתים ב' ג' ד' ה' ו' משרת ||
27. ר'ל גלגל המזלות ב' ג' ד' ה' ו'- || ונ' ב' ג' ד' ה' ו' ועשרים || וכוכבים ב' ג' ד' ה' ו' ובכוכבים || וה' וככבים ||
28. ובמקום ג' ד' ה' ו' וממקום || וכל ב' ג' ד' ה' ו' יוכל || יעיין בהם ב' ג' ד' ה'- ||

29. עֵץ ב' ג' ד' ה' ו' עַל כֵּן || כּוֹלֵל ב' כֹּלֵל || פִּי ב' פְּרוּשׁ ג' ד' ה' פִּירוּשׁ || וְלִמּוּעֵדִים ב' ג' ד' ה' ו'- || וְלִרְגָעִים ב' ג' ד' ה' ו' רְגָעִים ||

30. וּמִהֲמוּעֵדִים ב' וְהֲמוּעֵדִים || הַשָּׁנִים ב' וְהַשָּׁנִים || הַטֵּעַ ב' ג' ד' ה' ו' טַעַם || שִׁיְהוּ ב' ג' ד' ה' שִׁיְהִי || שִׁסְפּוֹר ו' שִׁסְפָּר ||

31. בְּרִשּׁוֹת הַשֵּׁם ב' בְּרַקִּיעַ ג' ד' ה' ו' בְּרַקִּיעַ הַשָּׁמַיִם (ג' ד'-) || וּפִי ב' ג' ד' ה' ו' וּפִירֶשׁ ||

32. שֶׁאֵם ב' ג' ה' ו' שֶׁאֵמֶר || עַל ה' אֵת || הַכּוֹכְבִּים ב' ג' ד' ה' ו' הַכּוֹכְבִּים || אֵם ב' ג' ד' ה' ו' אֵמֶר || בְּיוֹם ב' ג' ד' ה' ו' הַיּוֹם ||

33. לִמְמַשְׁלַת בְּלִילָה ב' ג' ד' ה' ו' - || כָּל ב' ג' ד' ה' ו' - ||

34. מִן הַשָּׁנִית ב' מִהַשָּׁנִית || הִיא ג' ד' ה' הוּא || הַבְּרִיאָה ב' בְּרִיאָה ||

35. הַכּוֹכְבִּים ב' ג' ד' ה' ו' הַכּוֹכְבִּים || מְכּוֹכַב ב' ה' ו' מְכַכֵּב || וְעֵנָה ב' ג' ד' ה' וְנוֹגָה || אֵל ב' ג' ד' ה' אֵם כֵּן אֵיךְ || הַכְּתוּב ב' ג' ד' ה' הַכְּתוּב || הִירַח ה'+ אֵת || מְאוּר ב' ג' ד' ה' הַמְאוּר ||

1. גדול ב' ג' ד' ה' הגדול || הכתו ב' ג' ה' הכתוב || ההוה ב' ההוה || (ירח) רק ב' ג' ד' ה' - ||
2. ויהיה ב' ג' ד' ה' ו' והיה || היותה ב' ג' ד' ה' ו' + קרובה || על ב' ג' ד' ה' ו' אל || וטע ב' ג' ד' ה' ו' וטעם || ביום ג' ד' ה' ו' היום || תלויים ב' ד' ו' תלויים ||
3. והנחשת ב' ד' והנחשת || והנחשת ו' [...] || החיים ב' ג' ד' ה' ו' + גם || הנולדים ו' הלבנה ||
4. הנסיון ה' הניסיון || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || פי ב' ג' ד' ה' ו' פירשתי || שאמ ב' ג' ה' שאמר || בתחלה ה' בתחילה || ויבדל ב' ג' ד' ה' ו' + אלקים ||
5. החושך ב' ג' ד' ה' ו' החשך || השביעי ו' הרביעי || הראשון ב' ג' ד' ה' + היה || יולידו ה' יחליפו || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ||
6. כאן~והדגים ב' ג' ד' ה' ו' - || והטע ב' ג' ד' ה' ו' והטעם || לדירת ב' ג' ד' ה' להיות || הנפש ב' נפש || ויש מהקדמונים ב' ג' ד' ה' ו' ומהקדמונים ||
7. שאמ ב' ג' ד' ה' שאמרו || שאמ ו' - || וכתו~הארץ ג' ה' - || וכתו ב' ד' וכתוב || בן ו' בר || אמ ב' ד' - || אמ ב' ג' ד' ה' ו' אמר ||
8. נברא ב' ד' ה' נבראו || מן~האדמה ב' ג' ד' ה' ו' מהמים ומהאדמה || אכ ב' ג' ד' ו' אם כן || כי ב' ג' ד' ה' ו' - ||
9. שהכתו~שהמים ב' ג' ד' ה' שהכתוב איננו (ג' אינינו) אומר כי המים || אינו ו' איניו || שהמים ו' כי המים || המים ב' ג' ד' ה' ו' העוף || רמש ב' ג' ד' ה' ו' רומש ||
10. קטון ב' ג' ד' ה' ו' קטן || ברומי ב' ג' ד' ה' ו' מאד בים הדרומי || ויאב' ג' ד' ויש אומרים ו' ויש אומ' ||
11. ואמ ב' ג' ד' ה' ואמר || ואמ אחר כן ו' ואחר כן אמ || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ||
12. בעבור ב' ג' ד' ה' ו' + שהם || בעבור ו' + היותם || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' ||

13. דבק~כנף ב' ג' ד' ה' ו'- ||
14. כנף ו'+ דבק במלת ויברא אלהים את התנינים ואת כל נפש החיה ואת כל עוף כנף ||
הפרט ב' ג' ד' ה' ו' פרט || הטע ב' ג' ד' ה' ו' הטעם ||
15. והטע ב' ג' ד' ה' ו' והטעם שיבין || להיותו ב' ג' ד' ה' ו' להיות || קבר לו ו' לו קבר || אמ' ב' ג' ד' ה' ו' אמר ||
16. ישאל ו' שאל || מן האדמה ב' ד' ה' ו' מהאדמה || כאשר ב' ג' ד' ה' ו' כתוב ו' כתו || כאשר ו'- || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ||
17. האדמה ב' ג' ד' ה' ו'+ את (ד' ה' ו'-) כל חית השדה || החמישי ה' חמישי ו' החמשי || ויש להשיב ב'- || ויש ה' יש || גז ב' ג' ד' ה' גם כן || במים גז ו'- ||
18. העוף ב' ג' ד' ה' ו'+ בדמות || העוף~כמעט ו'- || למים ב' לים || וההפרש ב' ג' ד' ה' והמפרש || כמעט ב' ג' ד' ה' ו'+ הם || שהאזיר ב' ג' ד' ה' ו' באזיר || שהוא ו' ושהוא ||
19. יש ב' ג' ד' ה' ויש || האדם~והחיה ב' ג' ד' ה' ו' הבהמה והחיה והאדם || מד' ב' ג' ד' ה' ו' מארבעת || הזכיר ב' ג' ד' ה' ו' + הארץ ואמר (ו' ואמ') ||
20. מפורש ו' מפרש || ואמ' ב' ג' ד' ה' ו'- || והתשובה ב' ותשובה || העצמות ב' ג' ד' ה' ו'+ הם || מוסדי ב'+ ארץ כל ג' ד' ה' כל || הגוף ב' ד' גוף ||
21. כתו ביחזקאל ב' ג' ד' כתוב בספר יחזקאל ה' כתוב בס' יחזקאל ו' כת' בספר יחזקאל || ותקרבו ב' ג' ד' ה' ותקרבה || עצמות ב' עם || עצמות ג' ד' ה'- || ואחז ב' ג' ד' ה' ו' ואחר כן || הבניין ב' ג' ד' ה' ו' הבנין ||
22. עור~וטע ב' ג' ד' ה' ו' העור והבשר והגידין (ב' והגדין) וטעם || להכין ה' להכין || המוסד ב' מוסד || שהוא ב' ג' ד' ה' ו' שהיא ||
23. ובהמה ב' ג' ד' ה' בהמה || היישוב ב' ד' ה' ו' הישוב ||
24. ורמש ב' ג' ד' ה' ו' והרמש || כל רומש ב' הרומש || ביישוב ג' ביישוב || והעד ב' ג' ד' ה' ו'+ ולבהמתך || וטע ב' ג' ד' ה' ו' וטעם ||

25. הישוב ג' ה' היישוב || האדם ג' ה' ו' אדם || בהמה קודם חיה ב' ג' ד' ה' ו' הבהמה טרם
החיה || ובשני ב' ובשיני || קודם ב' ג' ד' ה' ו' לפני ||
26. ברגע ב' ג' ד' ה' ו' רגע || אמר ו' ואמר ||
27. מנהג ד'- || וכמוהו ו' וכמהו || אוכל ו'- ||
28. ופשריה ב' ד' ופשרה || נאמר ו' נימר || עדי~הם ו' הם עדי שקר || שקר ב' השקר || בו
ב' ג' ד' ה' ו'+ הוא || הפועל ו' הפעל ||
29. אנקך ב' ג' ד' ה' ו' ינקך || השרש ד' השורש || והכוסמת ג' ה' ו' והכסמת || נכו ו'+ גם ||
ונתנה~בניין ו'- || בניין ב' ג' ד' ה' בנין ||
30. נפעל~ופשריה ו'- || כמו~נתנה ה'- || נתנה ב' ג' ד'+ בנין || והו' ב' ג' ד' ה' והוא ||
כמשפט ב' ג' ד' ה' ומשפט || ופשריה ב' ג' ד' גם || ופשריה ב' ה'- ||
31. אינו ב' ג' ד' ה' ו' איננו || הקודש ב' ג' ד' ה' ו' הקדש || אב' ב' ג' ד' ה' ו' אמר || יכולת ו'
יכלת || לדעת ה' לידע ||
32. ר' ב' ג' ד' ה'- || בצלמנו ג' ד' בצלמינו ||
33. בכתו ב' ג' ד' ה' בכתוב ו' בכת' || הבא ב' ג' ד' ה' ו'- || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || את
האדם ב' ג' ד'- ||
34. שפי כי ב' ג' ד' ו' שפירש בו כי ה' כי פירש בו || ו' ג' וי"ו || אב' ב' ג' ד' ה' ו' והנה ||
כי~פי ב' ג' ה' שהכתוב פירש ו' שהכת' פירש ||
35. בצלם ה'+ בצלם || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || ואב' ב' ג' ד' ה' וענו ו' ואמרו || בצלם ב'
ג' ד' ה'+ אלקים || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || אב' ב' ג' ד' ה' ו' אם כן ||
36. טע לומ' ב' ג' ד' ה' ו' טעם (ה' הטעם) לאמר || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ||

1. להיותו ב' ג' ד' ה' להיות || החרשנו~אלה ב' ג' ד' ה' ו' על כל אלה מה יעשה בדברי יחזקאל שאמר (ו' האמ') ||
2. עולם ב'- || העולם~גדול ב' האדם העולם גדול ג' אדם העולם הגדול ד' אדם העולם גדול ה' אדם עולם גדול ו' האדם עולם גדול || ואז ב' ג' ד' ה' והאומרים ו' והאמ' || המין~אמ' ג' ד' ה' הטוען נגד (ד' כנגד) (ב'-) כל העם כתוב ואמרו כי בתחלה (ה' בתחילה) אמר || המין ו' מין || הכתו ו' כתו ואמרו || אמ' ו' אמר ||
3. ולא ב' ג' ד' ה' ו' לא || והמין ג' ד' ה' הטוען || יוכל ב' ג' ד' ה' אוכל ו' נוכל || ועוד ב' ג' ד' ה'- || כי ו'- ||
4. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ג' ה'+ מבית אבי || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || שופטים ב' פעמים ||
5. לשרוץ ג' ה' לשרץ ב' ד' לשריץ || ואלה ב' ג' ד' ה' אלה || יאבדו ב'+ מן || הוא ב' ג' ד' ה'+ כתוב ו' עומד || הוא ה' כתוב ||
6. בתחלת ה' בתחילת || אין ב' ג' ד' ה' ו'- || עומד ו' העומד || האדם ג' ד' אדם || לבדו ו'- || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || שהם ו' הם ||
7. הוא ב' ג' ד' ה' ו'- || כדמותם ג' ד' ה' בדמותם || עכ' ב' ג' ד' ה' ו' על כן || אמ' ב' ד' ה' ו' אמר || האדם ו' אדם ||
8. טע' ב' ג' ד' ה' ו'- || לשם ב' ג' ד' ה' השם || טע' ב' ג' ד' ה' עתה טעם ו' והטעם || המלאכים ב' ג' ד' ה' והמלאכים ||
9. כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' || רבוון ג' ד' ה' ו' רבבן || קדמוהי ב' קודמוהי || והנה ו' הנה ||
10. וכן כתו ו'- || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ||
11. אמ' ב' ג' ד' ה' אמר הכתוב ו' אמר הכת' || כאשר ו' כמו || אמ' ב' ג' ד' ה' ו' יאמר || לחלק ב' לחולק ||

12. ואִם ב' ג' ד' ה' ו' ואמר || כדמותו ב' כדמותינו || ורדו ג' ד' ה' ו' וירדו ||

הטע ב' ג' ד' ה' ו' הטעם ||

13. הכל ב' ג' ד' ה' ו' + גם העוף || אִם ב' ג' ד' ה' ו' אמר || ואחר כך ב' ו' ואחר כן ||

14. וטע ב' ג' ד' ה' ו' וטעם || וכל העצים ב' ג' ד' ה' והעצים || מיני~העצים ו' ובכל הצמחים
והעשבים ||

15. וטע ב' ג' ד' ה' ו' וטעם || להכניס ב' להכניס ||

16. אדם ו' האדם || המנשה ב' מנשה || הוא ב' ג' ד' ה' ה"א || היחש ב' ג' ד' ה' היחס ||
ואיננו ד' ואינינו || פרט ו' הפרט ||

17. קצה ב' ו' קצת ג' ה' קיצה || בפרש ב' ג' ד' ה' ו' בפרשת || האדם ב' ג' ד' ה' ו' אדם || כן
ב' - ||

18. תאר ב' ג' ד' ה' תואר || ועל ב' ג' ד' ה' ו' על || וכמהו~הקהלת ב' ג' ד' ה' וכמהו אמר
הקהלת ו' וכמהו הקהלת || ובכל ו' לכל ||

19. לאדם ב' + לאדם || רובם ב' ג' ד' רבם || על ו' אל ||

20. שנקראה ב' שנקרא ג' ה' ו' שנקראת || שנים ב' ג' ד' ה' שני ||

21. אפרש ב' ג' ד' ה' ו' יפרש || אקזל ב' אמרו קדמוננו זכרונם לברכה ג' ד' ה' אמרו
קדמונינו ז"ל ד' זכרם לברכה ו' אמרו קדמונינו || חכמים ב' ג' ד' ה' ו' חכמינו || ורביה ו' +
היא ||

22. זה ב' ג' ד' ה' + הכתוב || ולסמך ב' ג' ד' ה' ו' - || פירשתי ד' ו' פרשתי || בתחלת ה'
בתחילת || שיפרה ו' - ||

23. ויוליד ב' ג' ד' ה' ויולד ו' יוליד || פרו ב' ג' ד' ה' פריו || שאחד ב' ג' ד' ה' שהאחד ||
וכבשה ב' ג' ד' ה' וכבשוה || הטע ב' ג' ד' ה' ו' הטעם || מושל ב' ג' ד' ה' ו' המושל ||

24. על אשר ב' ג' ד' ה' ו' - || ורבותי דרשו ב' ג' ד' ה' ורבותינו דרשוהו ו' ורבו' דרשוהו ||
אִם ב' ג' ד' ה' ו' אמר || ימשול ג' ד' ימשל ||

25. ואִם ב' ג' ד' ה' ואמר || חיה ב' החיה || חיות ב' ג' ד' ה' החיות ||
26. התיר ב' ג' ד' ה' ו' + לאדם || העיץ ב' ג' ד' ה' ו' + הוא ||
27. אִם ב' ג' ה' אמר || הכתו ב' ג' ד' ה' הכתוב ו' כת' || זל אִם ב' ג' ד' ה' זכרו לברכה || אִם ב' ג' ה' אמר || היא ג' ד' ה' הוא ||
28. ולאיש ב' ד' ה' לאיש || הנסמך ב' ג' ד' ה' ונסמך || והטע ב' ג' ד' ה' ו' והטעם || בהר ב' בר || פלוי ב' ג' ד' ה' פלוני ||
29. הגדול ב' הגדולות || (וכמוהו) כיון ב' ביון || מדינת ב' מרצה || פלוי ב' ג' ד' ה' פלוני ||
30. יין ג' ה' יין || אבנים ג' ה' + יחזה || וכמוהו ג' - ||
31. ושכורת ב' ושכורה || שהטע ב' ג' ד' ה' שהטעם || שודד ב' ג' ד' שדד || כי ב' ג' ד' ה' - ||
32. מהשבוע ה' מהשובע || מליל ב' מלילה || ע"כ~האומ' ב' על כן טעה האומר ג' ד' ה' על כן תעה האומר ||
- תהלל ב' + יה || גִּזְּ ב' ד' גם כן ג' ה' וכן ||
33. וכמוהו ב' וכמהרו || בספרינו ב' בספרנו || אִם ב' ג' ה' אמר ב' ג' ד' ה' + כי || ההא ב' ג' ד' ה' ה"א הכבש ||
34. כאלו ב' ג' ד' ה' כי || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב || את ב' ג' ד' ה' - || הוֹרֵ ה' הוי"ו ||
35. כאלו אִם ב' כאלו הוא כתוב ג' ד' ה' הוא כתוב || ושמעון ב' ג' ד' ה' שמעון || לטעון עליו ב' ג' ד' ה' עליו לטעון || דרך ב' ג' ד' ה' + את || מאד ב' ג' ד' ה' + כספרינו כמו ||
36. ויברכך~וככה ב' ג' ה' שטעמו ומאת שדי וככה וזרועו בשדים ||

1. איננה ב' ג' ד' איננה || וז' ה' וי"ו || ובשמות ב' ג' ד' ה' בשמות ||
2. אם ב' ג' ה' ו' אמר || סוף ב' ג' ד' ה' הסוף || יום סוף ו' סוף יום || וכמוהו ב' ג' ד' ה' וכן את ||
3. השביתה ב' ג' ד' ה' ו' שביתה || השביעי ב' שביעי || אם ב' ג' ה' אמר || כדמות ג' ד' ה' בדמות || לבנה ב' ג' ד' ה' הלבנה ||
4. כוכב ב' ג' ד' ה' ככב || בג' ב' ג' ד' ה' ו' בשלישי ||
5. בד' ב' ג' ד' ה' ו' ברביעי || תלויים ב' ד' תלויים || כל ב' ג' ד' ה' בכל || כוכבי ב' ג' ד' ה' ו' כוכבי || לפי ב' ג' ד' ה' ו' כפי ||
6. ובה ב' ג' ד' ה' ובחמישי ו' ובחמישי ככב || וב' ב' ג' ד' ה' ו' ובששי || שתא ב' שיתא ||
7. שני ב' ד' ו' - || יום ב' ג' ד' ה' ויום ||
8. צורך ו' צרך || להזכיר ב' ג' ד' ה' ו' להזכירו || על ב' ג' ד' ה' ו' עם || שיתכן ו' + שלא || להיות ב' ג' ד' ה' + פרט ||
9. רע ב' ג' ד' ה' ו' + על כן הוצרך לאמר (ו' לומר) את כל אשר עשה ועוד כי הוסיף מלת מאד על הכלל ולא על פרט (ג' ד' ה' ו' הפרט) ידענו כי הארץ והים בכתוב אמר על כן לא הזכיר בפרשת ויכלו (ה' ויכולו) הים כי אין צורך (ו' צרך) רק || על ב' ג' ד' ה' ו' - || הכוכבים ב' ג' ד' ה' הכוכבים || המושלים ב' מושלים || ארץ ב' והארץ ג' ד' ה' הארץ ||
10. היות~אלה ב' ג' ד' ה' התוספת היות || צבא ב' ג' ד' ה' וצבא ||
11. יא ב' ג' ד' ה' יש אומרים || ופי' ב' ג' ד' ה' ופירוש ||
12. פי' ב' פירושו ד' פירוש || אלהים ב' ג' ד' ה' - || דוד המלך ב' ג' ד' ה' - || אם ב' ג' ד' ה' אומרים ||

13. ואיננו ב' ד' ואיננו || ותכל ב' ותכל ד' ה' ותכל || מהבנין ב' ד' ו' מהבנין ג' ה' מבנין ||
הקל ב' ג' ד' + והמאווה (ה') אל || כמו~נפשי ב' ג' ד' ה' - ||
14. רק~אשת ב' ג' ד' ה' - || שרצה ב' ג' ד' ה' שירצה ||
15. הכתו ב' ג' ד' ה' הכתוב || ללוי ה' + כמצרים || ואותו ב' ד' ואותה ||
16. כילוי ב' ד' ו' כלוי ג' ה' כלא || איננו ב' אינו ד' איננו || אמ' ב' ג' ה' ו' אמר || הז ב' שביעי
ג' ד' ה' השביעי || הששי ב' ששי ||
17. עכ כתו ב' ד' על כן כתוב || עכ ו' על כן || כתו ו' - || עכ~בראשית ג' ה' - || הז ב' ד' ו'
שביעי || הז ב' ד' השביעי || מלאכתו ב' ד' ו' מלאכת ||
18. עכ ב' ג' ד' ה' ו' על כן || כתו ב' ד' - || כתו ג' ה' כתוב || אמ' ב' ג' ד' ה' אמר || רבס~זל ב'
ג' ד' ה' - || שיהיו ב' ג' ד' ה' שהיו ||
19. אמ' ב' ה' אמר ב' ג' ד' ה' + כי ויברך אלקים || מן ב' ג' ד' ה' המן ||
20. שהשם ב' ג' ד' ה' ששם || השים ב' ג' ד' ה' - || ברכה ב' בברכה || שהיא ב' ג' ד' ה' הוא
שהוא || כחות ד' ו' כוחות ||
21. אמ' ב' ה' אמר || המשורר במזמור ב' המושורר מוזמור || במזמור ג' ד' ה' - || כתו ב' ג' ד'
ה' כתוב ו' כת' || בפעלך ב' בפעולך ד' בפעליך || וטע' ב' ג' ד' ה' וטעם ||
22. בו ב' ג' ד' ה' ו' + קדושיו || וכתו ב' ג' ד' ה' וכתוב ו' וכת' || אלהיכם ב' ג' ד' ה' אלקיכם ||
וכתו ב' ג' ד' ה' וכתוב ו' וכת' || טע' ב' ג' ד' ה' ו' טעם ||
23. וטע' ב' ג' ד' ה' ו' וטעם || עם ב' - || פי' ב' ג' ד' ה' ו' פירושו ||
24. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || בתחלה ה' בתחילה || והנה הטע' ב' והטעם והנה || הטע' ג' ד'
ה' הטעם ||
25. השמים ג' ה' + והארץ ||
26. שהם ב' ג' ד' ה' ו' שהיא || יולידו ב' ג' ד' ה' ו' הולידו || וטע' ב' ג' ד' ה' ו' וטעם ||

27. להוציא ב' ג' ד' ה' להוליד || תיקון ב' ג' ד' ה' ו' תקון || השדה ב' ג' ד' ה' ו' + העץ ||
בין~ינאקו ב' בן שחים ינהקו || ינאקו ג' ד' ה' ו' ינהקו || תדשיא ב' ג' ד' הדש ו' הדשיא ||
איך תדשיא ה'- ||

28. הארץ ב' ג' ד' ה'- || הארץ~מן ו'- || יעלה ד' עלה || כפלה ב' כפ"א || ובספרים~כמוהו ב'
ובספרנו כמוהו רבים ג' ד' ה' ובספרינו כמוהו רבים ו' וכמהו בספרינו רבים ||

29. ויעזב ג' ד' ה' ויעזוב || ספרד ב'+ כה ||

30. האדמה ב' ג' ד' ה' ו'+ היא || והראיתי ב' והראתי || וגם ב' ג' ד' ה' גם אני ואת ו' עם את ||
הנה ב' הן ||

31. היום ב' ו'- || הן ב' ג' ד' ה' ו' הנה ||

32. והג' ב' השלש ג' ד' ה' ו' והשלש || הן ב' ג' ד' ה' הם || נכבדות ב' ג' ד' ה' ו' הנכבדות ||
הצומח ב' ג' ד' ה' ו' הצמח || והגלגל ב' ד' והגלגלים ||

33. וכבר ב' ג' ד' ה' ו' כבר || מוסדי ב' ג' ד' ה' ו' מוסדות || ואמ' ב' ה' ו' ואמר ||

34. שאינה ב' ה' ו' שאיננה ג' ד' שאינינה ||

35. מהכתו ב' מהכתב ג' ד' ה' מהמכתב ו' מהכת' || נשמת ה' נשמתו ||

36. ורוח ג' ד' ה'- || ורוח~בה ו'- || להולכים בה ב' ג' ד' ה'- ||

1. דורינו ב' ג' ה' דורנו || מגז ב' ג' ד' ה' מגזרת || המרפק ב' ג' ד' ה' ו' המרפה || בכבד ב' ג' ד' ה' נכבד || עז ב' ג' ד' ה' ו' על כן ||
2. כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' || ונשמת מגז ב' ג' ד' ה' והנשמה מגזרת ו' והנשמה מגז || וטע ב' ג' ד' ה' ו' וטעם || האדם ב' ה' אדם ||
3. יא ב' ג' ד' ה' יש אומרים || הילודים ב' ד' ה' הילדים ג' הילדי ג' ד' ה' ו' +באדם || ואחרים~טעמו ב' ה' ואחרו אמרו שטעמו ג' ד' ואחרים אמרו שטעמו ||
4. שנפש ה' נפש || הוא ב' ג' ד' ה' ו' היא || כי ה' - || והנפש ב' ג' ד' ה' והנשמה || שם ב' ג' ד' ה' ו' השם || מהנשמה ב' מהנ. ||
5. שהנשמה ב' ג' ד' ה' הנשמה || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || האלהים ב' ג' ד' ה' האלקים ||
6. עשו כן ו' עשו כן || שתראה ו' - ||
7. במוח ב' ג' ד' ה' + הראש || ששורש ב' שרש ג' ה' ששרש || יושב ב' ג' ד' ה' ושב || ועת ב' ג' ד' ה' ו' עתה || התחיל ב' ג' ד' ה' ו' - || טע ב' ג' ד' ה' ו' טעם || ואיד ב' ואך ד' ואד ||
8. שיצמיח ב' ג' ד' ה' ו' שהצמיח || עצים ב' העצים || בתחלה ה' בתחילה || מן האדמה ב' מהאדמה ג' ד' ה' ו' באדמה ||
9. המשכן ב' ה' משכן || כלל ב' + העדן || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ג' ד' ה' ו' + כי הבית ישרת אחד עמו כאלו אמר בעדן בגן אלקים (ו' אלהים) ב' ג' ד' ה' ו' + וכמהו (ג' ד' ה' וכמהו) וזרועו כשדים ורבים ככה || והאומ~עדן ב' ג' ד' ה' והאומר כי בעדן || עדן ו' בעדן ||
10. הוד ב' ג' ד' ה' ו' בהוד || ותענוג ו' ובתענוג || אמ ב' ג' ד' ה' ו' אמר || מאומה ב' מאמה || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' || ימ ב' ג' ד' ה' יש מפרשים ו' יש מפרש' || שיברא ב' ד' שיביא ג' ה' שנברא || האדם ב' ג' ד' ה' ו' אדם ||
11. ויא ב' ויש אמרים ג' ד' ה' ויש אומרים ו' ויש אומ' || שהוא ב' ג' ד' ה' ו' שהם ||

12. הכתו ב' ג' ד' ה' הכתוב ו' כת' || נברא (ד' נבראו) ב' ג' ד' ה' ו' + אדם || אך ב' ג' ד' ה'
רק ו' והשם || שמו ב' ד' ה' שמו ג' שמו || אחר ב' ואחר ה' אחרי || אלהים ב' ג' ד' ה'
אלקים || וכמוהו ב' ו' וכמהו ||

13. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || מן האדמה ב'- || וכמו ב' ו' וכמהו ג' ד' ה' וכמוהו ב' ג' ד' ה' ו'
+ ויאמר ||

14. וכמוהו ב' וכמהו || וכמוהו ו'- || לא~פרעה ו'- || אך ב' ג' ד' ה' ו'- ||

15. שלו ב' לו || עצמה~עמה ו' אחרת עמה ||

16. כאלו ב' ג' ד' ה' ו'+ הוא || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' || החיים ב' ג' ד' ה' ו' חיים || דרך
ו'- || איזהו ב' ג' ד' ה' ו' איזה || עץ ב' ג' ד' ה'+ הוא || החיים ב' ג' ד' ה' חיים || עץ~ועץ ו'
עץ הוא עץ חיים ועץ ||

17. ובדבר ב' וכבר || הסוד ב' ג' ד' ה' האסוד || יתברר ב' יתבר ו' יתבאר || דע ב' ג' ד' ה' ו'
ידענו ||

18. שנותיו ג' ה' שנותינו || ומשחית ב' ג' ד' ה' ומשחת || וככה ה'+ וככה ||

19. לתאות ג' ה' לא תאות || נשים ב' ג' ד' ו' הנשים ||

20. המשכב ג' ה' המשגל || והאומ' ב' ג' ה' ד' והאומר ו' והאו' ||

21. שמצאו ב' ג' ד' ה' ו' שמצא || עלה ב' ד' עלי || איננה ב' ג' ד' ה' אינה || ראייה ב' ג' ד' ה'
ו' ראייה || אלו ג' ה' אם || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' || עלה ב' ד' עלי ||

22. ידי ב' ג' ה' ו' יד || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' || דורינו ב'- || דורינו ג' ד' ה' דורנו ו'
דורו ||

23. כי ב' ג' ד' ה' שהוא || פישון~יאור ו' הוא פישון יאר || הוא ב' ג' ד' ה'- || גם ב' ג' ד' ה' ו'
כי || וחזקל ג' ה' וחידקל || הנודעים ב' ג' ד' ה' ו' נודעים ||

24. יאור ו' יאורי || מע ב' ג' ד' ה' ו'- || ממעיין ו' ממעין ||

25. הוא הנקרא ב' ג' ד' ה' שנקרא || הוא ו'- || הלבונה~פאת ב' ג' ד' ה' ו' הלבנה והוא לפאת
|| ומהקו ב' ג' ד' ה' ו' מהקו || יישוב ב' ד' ה' ו' הישוב ג' היישוב ||
26. מימי ב' ג' ד' ה' + יאור ו' יאר || שלשת ב' ג' ד' ה' ו' השלשה ו' השלש || הנהר ו'- ||
27. וטע' ב' ג' ד' ה' ו' וטעם || כי ב' ג' ד' ה' ו' + גם ||
28. הבדולח ו' הבדלח || השוהם ג' ה' ו' השהם || חוילה ב' ג' ד' ה' ו' החוילה ||
29. הכתו ב' ג' ד' ה' הכתוב ו' הכת' || להודיע ה' ג' ו' להודיענו || שזהו ב' ג' ד' ה' שזה הוא ||
שסמך ב' ג' ד' ה' שסמוך || הר ב' ג' ד' ה'- || בדבר ב'+[...] ג' ד' ה' ו' הסוד || נכון ו'
הנכון ||
30. כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' ||
31. מפורש ב' מפרש || כתו ב' ג' ד' ה' כתוב ו' כת' || גכ ב' ג' ד' ו' גם כן || ארץ ג' ה'- ||
32. ישראל ג' ה' א"י || הכתו ב' ג' ה' הכתוב ו' הכת' || בתחלה ה' בתחילה ||
33. להשקות ב' להשקותה || שם ב' ג' ד' ה' ו' בה || חיות ג' ה' החיות ||
34. רעות ג' ה'- || לצוות ב' ג' ו' לצות || מי ו' למי || האדם ג' ד' ה' אדם || דעת ו' + היה ||
35. עוף ג' ד' ה' העופות || והבהמה ב' ג' ד' ה' ובהמה וחיה || עוף והבהמה ו' הבהמה וה עוף
והחיה || רק ב' ג' ד' ה' ורק ||
36. פי ב' ג' ד' ה' פירושו || מותרים ב' ג' ד' ה' ו' + הם לך || לאכול ב' ג' ד' ה' ו' לאכלה ||
תעבוד ב' תעבד || ואינה ג' ד' ה' ו' ואיננה ||

1. לא ו' שלא || שמצאו ב' ג' ד' ו' + רבים || תמות ב' ג' ד' ה' ו' + אמרו || לולי ד' ו' לולא || מת ב' + לעולם ||
2. איננו ד' אינינו || מתכונת ב' מתכנת || על מתכונת ו' במתכונת || שהיה ו' כי היה || לאכילה ב' ג' ד' ה' לאכלה ||
3. והנה ב' + והנה || חיו ב' חיו || טורח ב' טרח || אמרו ב' ג' ד' ה' ו' + פירוש ביום אלף שנים כי לא השלים אלף עד שמת || כי~עונש ב' ג' ד' ה' - ||
4. תחל ב' ג' ד' ה' ו' תחול || למות ב' ג' ד' ה' ו' + כי || רוב כוחו ב' ג' ד' ה' ו' רב כחו || שיחסר ה' ליחסר || אבריו ג' ה' איבריו ||
5. יהיה ב' ד' ו' יהי || כפשוטו ב' ג' ד' ה' פשוטו ו' פרושו || מן הפרי ב' מפרי ג' ד' ה' הפרי || שלימה ב' ה' שלמה || קזל ב' ג' ד' ה' ו' קדמונינו ||
6. עז ב' ג' ד' ה' ו' על כן ||
7. מפרש ב' ג' ד' ה' מפורש ו' מפור' || ויאמר ב' + אלקים || האדם ה' אדם || או ב' ג' ד' ה' ו' + אל ||
8. וטע ב' ג' ד' ה' ו' טעם || כמו~קוהלת ב' ג' ד' ה' כאשר פירש קודם ו' כאשר פירש קהלת || ויצר ב' ג' ד' ה' וייצר יי ||
9. כבר ב' ג' ד' ה' וכבר || כחבריו ג' ד' ה' כחביריו || שהם~וטע ב' שהיא ביישוב וטעם ג' ה' שהוא ביישוב וטעם ד' שהוא ביישוב וטעם ו' שהם ביישוב וטעם ||
10. שמו ב' ג' ד' ה' ו' + כפי || ויאב' ג' ד' ה' יש אומרים ו' יש אומ' ||
11. האדם ב' ג' ד' אדם || כאלו ה' כאילו || אב' ב' ג' ד' ה' ו' אמר || וכמוהו ב' ו' וכמהו || ירובעל ו' ירבעל ||

12. אִם ב' ה' ו' אִמַּר || וּנְגַשְׁתָּ ב' ג' ד' ה' וּנְגַשְׁתִּי || עֲלֵה ב' ג' ד' ה' ו' - || וְאַהֲרֹן ב' ג' ד' ה' ו' - ||

13. אִמַּר ב' ג' ד' ה' ו' אִמַּר ר' || מִתְרַדְמָה ד' מִתְרַדְיָמָה ||

14. אֵיךְ ב' ג' ד' ה' ו' אֵין || לֹמַ' וְלֹא ב' ג' ד' ה' לְהַזְכִּיר לֹא || אֹמַ' ב' ג' ד' ה' אֹמַר || מִילַת ב' ג' ד' ה' מִלַּת || תְּנוּמָה וְתִרְדָּמָה ב' ג' ד' ה' ו' הִתְנוּמָה וְהִתְרַדְמָה ||

15. שֶׁאִם ב' ג' ה' ו' שֶׁאִמַּר || הִכְתּוּ ב' ג' ה' הִכְתּוּב || אִם ב' ג' ד' ה' - || שֶׁנֶּת ב' ג' שִׁינַת ||

16. שְׁתֵּים ב' ג' ד' ה' שְׁנִים || תַּחְתָּנָה ב' וְתַחְתּוֹנָה ג' ד' ה' וְתַחְתָּנָה || הִכְתּוּ ב' ג' ה' הִכְתּוּב ו' הִכְת' ||

17. וְכִמּוּהוּ ב' וְכִמְהוּ ב' ג' ד' ה' + וְהֶאֱנָשִׁים || וְרִדְפוּ ב' ג' ד' ה' רִדְפוּ ||

18. חִיָּה וְעוֹף ב' ג' ד' ו' וּבַחִיָּה וְבַעוֹף ה' חִיָּה וְבַעוֹף || כְּמוֹנִי ו' כְּמוֹנִי ||

19. וְהִזְכִּי הִכְתּוּ ב' ג' ה' וְהִזְכִּיר הִכְתּוּב ד' וְהִזְכִּיר הִכְתּוּ ו' וְהִזְכִּיר הִכְת' || הִתּוֹלַדְתָּ ג' ד' ה' הִתּוֹלַדוֹת || וְטַעַם ב' ג' ד' ה' ו' וְטַעַם || כָּמֵן ב' ג' ד' ה' ו' - ||

20. אִם ב' ג' ד' ה' ו' אִמַּר || בַּתְּחִלָּה ה' בַּתְּחִלָּה || כַּךְ ו' כֵּן || פִּי ב' ג' ד' ה' ו' פִּירֶשׁ ||

21. לְנִקְבָּה הוּא ו' וְנִקְבָּה הִיא || מִהָאָדָם ו' מִן הָאָדָם ||

22. הַמִּלְאָךְ ב' ג' ד' ה' ו' מִלְאָךְ || וְאֵא ב' ג' ד' ה' וְאַחֲרִים אָמְרוּ ו' וְאַחֲרִים אִם || כִּי־הוּא ה' שֶׁהִשְׁטֵן שֶׁהוּא ג' ד' הִשְׁטֵן שֶׁהוּא ו' כִּי הִשְׁטֵן שֶׁהוּא || שֶׁדָּבַר־וְרֵאִיתָ ב' ג' ד' ה' ו' שֶׁדָּבַר עַל פִּיו וְרֵאִיתָ ||

23. לְדָבַר ב' ג' ד' ה' + הַנְּחַשׁ ו' נִחַשׁ || בְּנֵי אָדָם ב' הָאָדָם || עֵיקְרוּ ב' ג' ד' ה' ו' עֵיקְרוּ || הַחֲכָמָה ב' ג' ד' ו' הַסְכָּמָה ה' הַחֲבֵרָה || אֲבָרֵי הַדִּיבּוּר ב' ג' ה' אֲבָרֵי הַדִּבּוּר ד' ו' אֲבָרֵי הַדִּבּוּר ||

24. אִם ב' ה' ו' אִמַּר || הִנְחַשׁ דָּבַר ב' ג' ד' ה' ו' דָּבַר הִנְחַשׁ || וְאֵל ב' ג' ד' ה' ו' וַיֹּאמֶר ר' || אֱלוֹ ב' אֵילֹו ||

25. הנחש ב' נחש || מדבר ו'- || אינו ד' ג' ה' ו' איננו || מדבר ג'+ הגא || זרעו ב' ג' ד' ה' ורעו
|| בתורה ב' ג' ד' ה' בכתוב זכר ו' בכת' זכר || שנתאלמה ב' ג' ד' ה' ו' שנתאלמנה || שפתיו
ה' שפתותיו || להיותו ב' ג' ד' ה' ו' להיות ||

26. והנה ב' ג' ד' ה' ו' הנה || ממעלת ו' ממעלות || שנבראו ו'+ כל || לאכול ב' ג' ד' ה' + כל ||
לאכול ו'- ||

27. וטע' ב' ג' ד' ה' ו' וטעם || אַמ' ב' ג' ה' ו' אמר || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים דברים ב' ד'+
רבים || אלהים ו' זה || דברים ו'+ רבים || הכתו' ב' ה' הכתוב ו' כת' || העיקר ב' ג' ד' ה' ו'
העקר || אף ב' ג' ד' ה' ו'+ כי הוא ||

28. וחומר ו' וחמר || אף ב' ג' ד' ה' ו'+ כי || ואמ' ב' ה' ואמר ו' ויאמר || אלהים ב' ג' ד' ה'
אלקים || לא היה ב' ג' ה' ו' איננו ד' אינינו ||

29. לא ב' ג' ד' ה' ו' ולא ||

30. מת ב' ג' ד' ה' ו'+ על כן || כאלהים ב' ג' ד' ה' כאלקים || הם ו'- || המלאכים ו' כמלאכים
|| עץ ב'+ העושה ג' ד' ה' ו' עושה ||

31. תארו ב' ג' ד' ה' הארץ ו' הארו || איננו ג' אינינו || ונחמד ב' נחמד ||

32. טעם ב' הטעם || לאישה ה' לאשה || הוא פרי ב' ג' ד' ה' ו' הפרי הוא || נענש ב' ג' ד' ה' +
|| גם ||

33. שמות ד' לשמות || לבהמה ב' ו' לכל הבהמה || שיהיה ב' שהיה ג' ד' ה' שהוא || עור ב'
עֹר' ג' ד' ה' עֹר' || עֹכ' ב' ג' ד' ה' על כן פירוש ה' ו' פי' ||

34. הם ב' ג' ד' ה' ו' היו || וכמוהו ב' ו' וכמהו ||

35. על גלד ב' ג' ד' ה' ו'- || היות ב' ג' ד' ה' ו'+ עלה || ולשון ב' ג' ד' ה' ו' לשון || פי' ב'
פרושו ג' ד' ה' ו' פירושו || על ב' ג' ד' ה' ו' אל ||

36. וישמעו ב' ג' ד' ה' ו'+ את || קולות ב' ג' ד' ה' הקולות || ופי' ב' ג' ה' ופירוש ||

1. דקֹל ב' ג' ד' ה' דרשו קדמונינו ה' רחשו קדמונינו ||
2. הכלבי ג' ד' ה' הכלגי || הכלבי ו'- || שאַמ ב' ג' ה' ו' שאמר || לולי ב' לולא || והלא ב' ג' ד' ה' והנה || אַמ ב' ה' ו' אמר ||
3. דמי ב' דמה || צועקים~האדמה ב' ג' ד' ה' ו'- || דברה ב' ג' ד' ה' ו'+ תורה || ויש ב' ג' ד' ה' ו' יש ||
4. שונה ב' ג' ד' ה' שנה || וטע ב' ג' ד' ה' ו' וטעם ב'+ כי || נתת ב' ג' ד' ה' ו' נתת ||
5. נתת ב' ג' ד' ה' ו' נתת || מן הפרי ב' ג' ד' ה' ו' מהפרי || ופי ב' ג' ד' ופירוש || הוא ו'- || גחוונו ב' ד' ה' ו' גחונך ג' גחנך || ילך ב' ג' ד' ה' ו' תלך ב' ג' ד' ה' ו'+ בעבור ||
6. איבה ה' אִיבָה || דקֹל ב' ג' ד' ה' ו' דרשו קדמונינו ה' קדמוננו || חוה ב' ג' ד' ה'+ ופשוטו || חוה ו' לחוה ופשוטו || בעבור ב' ובעבור || בעבור ה'- || הרע ב' ג' ד' ה' ו' רע ||
7. בשערה ב' ג' ד' ה' ו' בסערה ||
8. יוכה ג' ה' יוכָה || הנה ג' ד' ה' ו' והנה || התחיל ב' ג' ד' ה' ו' החל || כך ב' ג' ד' ה' ו' כן || וטע ב' ג' ד' ה' וטעם || וטע ו'- ||
9. עינוי ב' ג' ד' ה' ו'- || הבתולים ב' הבתלים || ההריון ב' הריון || תכספי ותתאוי ה' תתאוי ותכספי ||
10. ויאמרו ב' ג' ד' ה' ויש אומרים ו' ויש אומ' || תסורי ב' ו' תסור || שתמצא ב' ג' ד' ה' ו'+ שמיעה ויש ||
11. קול עם ב' ג' ד' ה' ו' עם קול || פירו ב' ג' ה' פירוש ד' פי ו' פרושו || שישמע ב' ג' ד' ה' שישמעו || טעם ב' ג' ד' ה' טעם || האדמה ו' הבהמה ||
12. בקולי ב' ג' ד' ה' בקולה ||
13. והשיב ו' והתשובה || הדור ג' ה' דורנו || בעץ ב' ג' ד' ה' ו'+ פרי || או ו'+ דרך ||

14. והקללה ב' וקללה || שתזיקנה ב' ג' ד' ה' ו' לא תזיקנה || היא ב' ג' ד' ה' ו'- ||
15. לבדו ב' בעבור ג' ד' ה' ו' בעבורו || נבראה ב' ג' ונבראה ב' ג' ד'+ וקוץ || נבראה ה'+
ועל זה אמר בעבורך וקוץ || ודרדר ב' ג' ד' ה'+ קוץ גדול ודרדר קטן ממנו ודרדר || [...] ||
ב' ג' ד' ה' ו'- || נעדר ה'+ ממנו || השדה ו' הארץ ||
16. בתחלה ה' בתחילה || מפרי ב' ד' הפרי || אפיך ו' אפך ||
17. אב ב' ה' ו' אמר ||
18. על ו' אל || הארץ ב' ג' ד' ה'+ כשהיה || יבאש ו' נבאש ||
19. מהעצמות ו' מן העצמות || חוה ו'- || כי הוא ב' ג' ד' ה' ו' שהוא ||
20. בתרגו' ב' ג' ד' ה' ו' בתרגום || אם כל ב' ג' ד' ה' אשה בכל || צורך ו' צרך || פי ב' ג' ד' ה'
פירוש || חי ב' ג' ד' ה' ו'+ שהוא ||
21. ואין ב' ג' ד' ה' אין || כתנות ב' ג' ד' ה' ו'+ העור || אם היא ב' ג' ד' ה' ואם הוא ||
22. אב ב' ג' ד' ה' ו'- || איך ב' אין || והנה ב' ג' ד' ה' ו'+ עתה ||
23. מצאתי ו' מצאנו || מן ב' ג' ד' ה' ו'- ||
24. זל ב' ד' זכרו לברכה || שהיה ב' שהוא היה || גדול ו'- || (המלא) הוא ב' ג' ד' ה' ו'- ||
נטועים ב' נטעים ג' ה' עועים ||
25. והנה ג' ד' ה' והנהו ו' והנהר || הוא ב' ג' ד' ה' ו'- || כאם ב' ג' ד' ה' כאם || החכמה ב'
הסכמה ג' ד' הסכמה ה' הסכמה ||
26. וחזה ה' והנה || והנפש ב' ג' ד' ה' והנחש || שמו ב' ג' ד' ה' ו' השם || שהוא מגז ו' כי ||
מגז ב' ג' ד' ה' מגזרת || ועץ ב' ג' ד' ה' עץ ||
27. כוחו ב' ג' ד' ה' ו' כחו || [...] || ב' ג' ד' ה' ו' - || ישוף ב' ג' ד' יסוף ה' סוף ||
28. מפורש ו' מפרש || לעבוד ו' לעבד ||
29. לוקח ב' ג' ד' ו' לקח || וכתו ב' ד' וכתוב ג' ה' וכתוב ו' וכת' || היא ב'- || ב' ג' ד' ה' ו'- ||

30. המתהפכת ב' ג' ד' ה' ו'- || המתהפכת~הזה ו'- || הנה ב' ג' ד' ה' והנה ||

31. כי~והנורא ו'- || נשמת ב' ג' ד' ה'+ יודע ||

32. למלאכים ו' עם המלאכים || והמתרג' ב' ג' ד' ה' ו' והמתרגם || הפריש ב'+ חיה ג' ד' ה'
היה || ועוד~הטעמים ב'- || כי ג' ד' ה'- ||

33. הפרי~דבק ב'- || הפריש ג' ד' ה' ו'+ ממנו || ואינו ג' ד' ה' ו' ואיננו ד' איננו || טוב ורע ב' ג'
ד' ה' ו'- || השם ב' ג' ד' ה' ו' הנחש || כאלהים ב' ג' ד' ה' כאלקים ||

34. אם ב' ג' ד' ה' ו' אמר || וישלחו ג' ד' ה' ו' וישלחו ||

35. ולדבריו ב' ג' ד' ה' ובדבריו ||

36. נענש ב' ג' ד' ה' ו'+ אדם ||

1. לשנות ג' לשנות || הכתו ב' ג' ה' הכתוב ו' ב' ג' ד' ה' + לאמר || ויגרש ו' + אחר שאמ' ||
גרש ב' ג' ד' ה' + את || מקדם מזרח ב' ג' ד' ה' ו' ומקדם ממזרח ||
2. הכרובים ב' ג' ד' ה' ו' כרובים || צורות ב' ג' ד' צורת || ואמ' ב' ה' ואמר ||
3. האחד ב' ג' ד' ה' ו' - || הכרוב ב' ג' ד' ה' ו' הכרובים || בתחלה הכת' ה' בתחילה || אמ' ב'
אמרו ג' ד' ה' ו' אמר || הצורה שהזכרתי ב' ג' ד' ה' - ||
4. ואמר ב' ג' ד' ה' - || ונשר ושור ו' ושור ונשר || וטע' ב' ג' ד' ה' ו' וטעם || כרובים ג' ד' ה' ו'
הכרובים ב' ג' ד' ה' ו' + צורות || מפחידות ב' המפחידות || רואיהם ו' רואיהן ||
5. וטע' ב' ג' ד' ה' וטעם || להט ב' ג' ד' ה' - || להט ו' להב || צדיה ו' צדדיה || אדם ב' ג' ד' ו'
האדם ||
6. התיעץ ב' ג' ד' ה' ו' || התיעץ ה' - || שיחיה ב' ג' ד' - || שיחיה ה' כשיחיה לו || לעולם~כן
ה' - || אמ' ב' אמרה ג' ד' ה' אמר || אמ' ו' - || העולם ב' ג' ד' ה' ו' עליון ||
7. על ידי ה' ע"י || המלאכים ב' מלאך ג' ד' ה' המלאך + || שקבל בראץ כח עליון ולא ע"י
המאלך || על כן ב' ג' ד' ולא על ידי ה' ולא ע"י || כולה ב' ג' ד' ה' ו' כלה || שאמ' ב' ג' ד' ה' ו'
שאמר ||
8. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || שאמ' ב' ג' ד' ה' ו' שאמר || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים ה' + וברד ||
המערער ב' ג' ד' ה' ו' מערער ||
9. אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || החלות ה' החילות ||
10. הזכיר ב' ג' ד' ה' היה || הבל וקין ב' ג' ד' ה' ו' קין והבל || תמימה ה' ומימה ||
11. ששבו ב' ג' ד' ה' ו' שישובו || כאשר ב' ג' ד' ה' + אמר || לעבודת ו' לעבדת ||
12. לצאת ב' ג' ד' ה' - || שר ב' ג' ד' ה' לשר || הביא ב' ד' תצא ג' ה' הוציא ||

13. מראשית ו' + כל || ויאב' ג' ד' ה' ויש ו' ויש אומ' || כי השם ו' שהשם || הכל ב' ג' ד' ו' קרבן ה' ירבן || מחי ב' ג' ד' ה' מהחי ו' מן הכי || האש ב' ג' ד' ה' חוץ ו' אש ||
14. ואכל ב' ג' ד' ה' האכילה ו' ואכלה || את ב' ג' ד' ה' ו' - || ואת ב' ג' ד' ה' ו' - || החלבים ב' ג' ד' ה' ו' והחלבים || הבית' ב' ג' ד' ה' הקוף^{הכוס} || ולא~הפרי ב' ג' ד' ה' ודשא בלה העפר ||
15. ומזה ג' ד' ה' מזה || איזה ו' איזו || רצויה ב' ג' ד' ה' רע || יא' ו' יש אמ' || כי~והנכון ב' ג' ד' ה' - ||
16. דרכך ו' דרכיך || תשא ו' + פניך || והנה ב' ג' ד' ה' - || תטיב ב' עניך ג' ד' ה' עיניך || מהפעלים ב' ג' ד' ה' והפעלים ו' מן הפעלים || והפעול ב' ג' ד' ה' הפעול || אינו ב' ג' אינינו ד' ה' ו' איננו || וכמוהו ב' ו' וכמהו ||
17. וטע' ב' ג' ד' ה' ו' טעם || לפיך ב' ג' ד' ה' - || לפיך ו' לפי בכך || רובץ ב' ג' ד' ה' ו' וצריך || היצר ב' ג' ד' ה' + הרע ו' יצר הרע ||
18. [---]בץ ב' ג' ד' ה' ו' - || שהוא~בלב ב' ג' ד' ה' היותו כמו לב || שהוא ו' היותו || לפתח ב' ג' ד' ה' ו' + ביתך ה' בתיך || עונש ב' ג' ד' ה' לחמי ו' הענש ||
19. יהיה ב' ג' ד' ה' הזה || העונש ו' הענש || כמו ב' ג' ד' ה' בידו || אם ב' ג' ד' ה' ואם || הזה ה' זה ||
20. מנשוא ב' מנשא || והאומ' ב' ג' ד' ה' והאומר || חטאת ב' ג' ד' ה' החטאת || [---]ב' ג' ד' ה' ו' - || עון ב' ג' ד' ה' ו' + אם כן || תמשול ג' ד' ה' תמשל ||
21. והנה ו' + לפי || הטע~תאותך ב' ג' ד' ה' לפי דעתי לתאותך ו' הטעם כי הטעם כל תאותך || אליו ו' + אולי || ואתה ב' ד' ותוכל ה' ו' תוכל || ואתה ו' - || תמשול ב' ד' ה' למשול ג' ו' תמשל ו' + למשל || ולא ב' לא || תרג' המתרג' ב' ג' ד' ה' ו' תרגם המתרגם ||
22. שאל ב' ג' ד' ה' ויאמר לו ו' שאמ' לו || אחיו ו' אחיך || הכתו' ב' ג' ד' ה' הכתוב ו' הכת' ||
23. אחיו ב' ג' ד' ה' ו' אליו || על ב' ג' ד' ה' ו' - || דרך ב' ג' ד' ה' ו' בדרך || עליו ב' ג' ד' ה' דליו || וטע' ב' ג' ד' ה' ו' טעם || ויהי ב' ג' ד' ה' ו' - || היו ב' ג' ד' ה' ו' היה || עמם ב' ג' ד' ה' עמהם || אבותם ב' ג' ד' ה' הבותם ה' הבותם ||

24. עֵל כְּתוּב ב' ג' ד' ה' עַל כֵּן כְּתוּב ו' עַל כֵּן כְּת' ||

25. כְּדֶרֶךְ ב' ג' ד' ה' בְּדֶרֶךְ || יִכּוּפֵר ב' ד' יִכְפֹּר ו' יִכְפֹּר כִּי אִם || בְּדָם ב' ג' ד' ה' ו' לְדָם || אֲשֶׁר
ג' ד' ה' כֹּאשֶׁר || שׁוֹפֵךְ ב' ג' ד' ה' ו' שֹׁפֵךְ || כִּי־שׁוֹפְכוֹ ב' ג' ד' ה' ו'- || תּוֹסִיף ב' ג' ד' ו'
תּוֹסֵף ||

26. כִּמְשַׁפְטָה ב' ד' כִּמְשַׁפֵּטִים || מַעַל ב' ג' ד' עַל ||

27. וְהִלֵּךְ ב' ג' ד' ה' וְהִלָּא || מִנְשׂוֹא ב' ו'- || שְׁלֵא ב' ג' ד' ה' ו' לֹא || וְהִכְתּוּ ב' ג' ד' ה' וְהִכְתּוּב
|| הִבֵּא ב' בֹּא ||

28. וְטַעַם ב' ג' ד' ו' וְטַעַם || שִׁישׁ ב' ג' ד' ו' כִּי יֵשׁ || שְׁקִיבִלּוֹ ב' ג' ד' ה' שְׁקִיבֵל || כְּדֶרֶךְ ב' ג' ד'
ה' ו' כְּדֶרֶךְ אֲכֹן ||

29. מִפְּנִיךְ ו' מִפְּנִיךְ || מִלְּפָנַי~35. וְלֹא ב' ג' ד' ה'- ||

30. יַעֲקֹב ו' ||

32. מִתְּכֹלּוֹ ו' מִתְּכֹלּוֹ ||

33. גִּם ד' ו' שְׁלִישִׁי וּמַחְוִיָּאל רְבִיעִי || ה' ו' חֲמִשִּׁי || הִכְתּוּ ו' הִכְת' ||

34. יי ו'+ כְּמוֹ לְבֹא עִמָּהֶם תְּרִשִּׁישָׁה מִלְּפָנַי יי || הָאָרֶץ ו' אֶרֶץ || [...] ו'- || דְּרִזְל־וְלֹא ו' דְּרִשׁוֹ
קִדְמוּנֵינוּ בְּדֶרֶךְ וְהוּא הַפֶּשֶׁט לֹא ||

1. כי אמרו ו' שאמ' || נקחנו ו' לקחנו || שיהיה ו' שהוא || הז ו' השביעי ||
2. עליו דמים ו' דמים עליו || אצ ו' אמר || התחלה ו' התחילה ||
3. הז ו' השביעי || וזהו ו' וזה || לנשיו ו'- ||
4. הפרשיות ו' פרשיות || האומנות ו' האמנות ||
5. קדר ו'+ שיושבים || לעושה ו' לעושי ||
6. הניגון ו' הנגינות ||
7. נחושת ו' נחשת || וברזל ו'- || בפסוק ו' בפרשה || הראשון ו'+ וכמוהו כי אלהי אבי בעזרי
שב למלת כי אמר הכת' בפסוק הראשון || לאחד ו'- ||
8. אמרתי ו'- ||
9. וזה~צחות ו'- || אהרוג ו' אהרג || לקחת ו' לקחתי ||
10. יהיה פי ו' יהי חשוב נ"א פי' || יתכן ו'+ לפרש מלת האזנה כי איש הרגתי || הייתי~אותו
ו' איש אהרגנו || הטע ו' הטעם ||
11. שבעתים ו'+ הטעם || יקם ו'- || ברצון ו' בזדון || ז' ו' שבעה || אצ ו' אם כן || אם ו'
אשם ||
12. אהרג ו' אהרוג || ז' ו' שבעה || כמו ו'+ שהריד || עשרה כמוהו ו' ועשרה כמהו ||
13. והטע שנתפלל ו' והטעם שהתפלל ||
14. וטע ו' וטעם || ברא ו' עשה || לא ו'- ||
15. בדמותו ו'- || וטע ו' וטעם ||
16. אחד ו' לאחד || וטע ו' וטעם || וטע ו' וטעם ||

17. בלידת שם ו' בלידת שת || כצלמו ו' בצלמו ||
18. על כן ו'- || הזכיר ו'- ||
19. מת ו'+ כל || חנו ו'+ חנוך ||
20. ומנח ו'- || כבוד~בעבור ו'- ||
21. קהת ו'+ ועמרם ||
22. והכתו אומ' ו' והכת' אמ' ||
23. ש~וטע ו' באקץ שלש מאות שנה וטעם || ובנות ו'- || הוליד ו'+ בנים || וטע ו' וטעם ||
ואיננו ו'+ כי ||
24. אסף ו'- || המשורר ו'+ כי || והיא ו' והא ||
25. יתירה ו' יתרה || הדורות ו'- || אשר היו ו' שהיו ||
26. מט' ו' מתשע || שם שנה ו' שלש מאות וששים || שיתרגם ו' שמתרגמים ||
27. להיותה חסרה ו' שיהיה חסרה דרך קצרה ||
28. ואין ו'+ ככה || בפצע~ויהיה ו' לפצעי כי ידבר האדם בתמה או יחסר ה"א ויהי ||
29. לפצעני ו'- || דעת ו' דרך ||
30. יחיה לעולם ו' החיה העולם || מן~ אוסיף ו' מהאדמה כי כן כת' לא אוסף ||
31. האדם ו'+ על כן נקרא איש האדמה || זה ו'+ במזלו ||
32. והן ו' והם || שהוא ו' כי הוא || וחכמה ו' וחכמת ||
33. יא' ו' יש אומ' || ויא' ו' יש אומ' || כי ו'+ ה"ו ||
34. אפרשנו ו' אפרש זה || מאוחר ו' מוקדם ||
35. כמוהו ו' כמהו || אלא ו' רק ||
36. ובחודש השני ו' ובחודש הראשון ||

1. כִּי~7. הַגּוֹף ב' ג' ד' ה'- || כְּתוּ ו' כְּת' || לַחֲדוּשׁ ו' לַחֲדוּשׁ || הַשְּׁנִית ו'+ בְּנֵי הַשִּׁים || כִּי ו'+
|| הֵם ||

2. הָאֱלֹהִים ו' הַשִּׁים הֵם || הַיּוֹדְעִים ו'- || הִנֵּה ו'+ כִּי ||

3. דַּעַת עֲלִיּוֹן ו'- || וְטַעַם ו' וְטַעַם || תַּאוּתָם ו' תַּאוּתָם || וְטַעַם ו' וְטַעַם || בִּקְשׁוּ ו'+ הַרְאוּת ||

4. הַטּוֹבוֹת לָהֶם ו'- || נָשִׁים ו'- ||

5. מִמַּחֲה ו' מִי יִמַּחֲה ||

6. מִשּׁוֹרֵשׁ ו' מִשּׁוֹרֵשׁ || כְּמוֹ הַנִּדָּן ו' כְּנִדָּן || לָגַד ו'- || וַיֵּא ו' וַיֵּשׁ אֹמֶץ || וְטַעַם ו' וְטַעַם ||

7. הָאֱלֹהִים ו' הַשִּׁים ||

8. כְּמוֹ~כִי ב' ג' ד' ה'- || בֶּשֶׁר ה' לִשְׂר || כְּדִבְרֵי הַמִּתְרַגֵּל ב' ג' ד' ה' בְּדֶרֶךְ הַמִּתְרַגֵּם || וַיֵּא~קָלַ
ב' וַיֵּשׁ אֲמָרִים כִּי מַעַד מֵאֵה וְעֲשָׂרִי ג' ד' ה' ו' וַיֵּשׁ אֲמָרִים כִּי מֵאֵה וְעֲשָׂרִים ||

9. קָצוֹב ב'+ קָצוֹן || קָצוֹב ג' ד' ה' ו' קָצוֹן || לָרֹב ו' לָרֹב || כְּמִסְפָּר ב' ד' בְּמִסְפָּר || אֵינָנו ג' ד'
ה' וְאֵינָנו || בֶּן ב' ג' ד' ה' ו'- ||

10. נָח ב' ג' ד' ה' ו'- || אַחֲרֵי ב' ג' ד' ה' ו' אַחֲרֵי || בֶּן ב' ג' ד' ה' ו'- || ה' ב' ג' ד' ה' ו' חֲמִשׁ || מֵת
שָׁנָה ב' ג' ד' ה' ו' מֵאַרְבַּע מֵאוֹת || שִׁבְחָרוּ לָהֶם ב'- || לָהֶם ג' ד' ה' ו'- ||

11. נוֹלְדוּ ב' נוֹלֵד || הַנִּפְּלִים ב' הַנִּפְּלִים || וּפִי~קוֹמֶתֶן ב' ג' ד' ה' ו'- ||

12. אַחֲרֵי ב' אַחֲרֵי || וְהִנֵּה~אֱלֹהִים ב' ג' ד' ה' ו'- || בְּדֶרֶשׁ שׁ ב' בְּדֶרֶךְ || שׁ ג' ד' ה' ו'- ||

13. שְׁבִנִי~הֵם ו' בְּנֵי הַשִּׁים || הָאֱלֹהִים ב' ג' ד' ה' הָאֱלֹקִים || הֵם ב' ג' ד' ה'- || הַעֲלִינָה ב' ג' ד'
ו' עֲלִינָה ||

14. שֶׁהִיָּה ב' הִיָּה ג' ד' ה' ו' הִיָּה || וְזֶה ב' ג' ד' ה'+ הוּא || וְזֶה ו' וְזֶה || וּמַחֲשַׁבֶּת ב' ד' ה'
הַמַּחֲשַׁבֶּת || רַעָה ג' ד' ה' הַרַעָה ||

15. על לשון ב' ג' ד' ו' על דרך ה' ע"ד ||
16. בני ב' ג' ד' ה' ו'- || אדם ב' ג' ד' ה' ו' האדם || האדם ב' ג' ד' ה' אדם || ג' ב' ג' ד' ו' גם כן || שיהרס ב' ג' ד' ה' ו' שיהרוס || בנינו ב' ג' ד' ו' בנינו || כל אדם ב'- || כל אדם ג' ד' ה' ו' האדם ||
17. הבניין ב' ג' ד' ה' ו' הבנין || הפך ב' ג' ד' ה' והפך || פירש ו' פרש ||
18. נחמה ב' ג' ד' ה' נקמה || כמוהו ב' ו' כמהו ג' ד' ה' וכמוהו || מצרי ב' ג' ד' ה' ו'+ והעד || א' ב' ג' ד' ה' ו' אם כן ||
19. אל לבו ב' ג' ד' ה' ו'- || ורבים ככה ו' וככה רבים || לבו ו' לבי ||
20. הסוד ב' ג' ד' ה' ו' סודו || בא ב'- ||
21. בתחלה ב' ד' מתחלה ה' בתחילה || ואחרי ב' ג' ד' ה' ו' ואחר || רומש ב' ג' ד' ה' ו' רמש || רומש ב' ג' ד' ה' רמש ||
22. חית ב' חיית || רמש ג' ד' ה' ו'+ חי || כי~ים ב' ג' ד' ה' ו'- || ב' ב' ג' ד' ה' ו'- ||
23. וכולם ב' ג' ד' ו' וכלם || את ב' ג' ד' ה'- ||
24. יעשה ו' יעשו || בפסוק ב'+ הוא גם ג' ד' ה' הזה גם || אלהים ב' ג' ד' ה' אלקים || (אמר) אל ב' ג' ד' ה' ו' ואל ||
25. הטע ב' ג' ד' ה' ו' הטעם || הוא ו'- || לבדו ב' ג' ד' ה' ו'+ והנה בניו || בזכותו נמלטו ו' נמלטו בזכותו || פ' ב' ג' ד' ה' ו'- ||
26. כאשר ג' ה'- || א' ב' ד' ו' פירוש ג' ה' שפירש || בן~בת ו' בת אם בן || מגז ב' ג' ד' ה' מגזרת || כמו ב' ג' ד' ה' ו' בדרך ||
27. וממנו~29. לקחה ב' ג' ד' ה' ו'- ||

[24v]

12. נח ג' ד' ה' + תולדות נח ו' תולדות [...] ||
14. וכמוהו ו' וכמהו || ואלה ג' ד' ה' ו' אלה || ומלת ג' ד' ה' ו' מלת ||
15. תואר לתואר ו' תאר לתאר || והעד שחוק ה' - ||
16. לשון יחיד ו' - || דורה ג' ה' דורה ג' ד' ה' ו' + כלל ||
18. תואר ו' תאר || בשר~כל ה' - || על ו' כל ||
19. על ו' - ||
20. וכמוהו ו' וכמהו || מת ו' + על שפת הים וכאלו אמר וירא ישראל על שפת הים || בלעם ג' ד' ה' ו' - ||
22. ופירש ו' ופרש || באומרו ו' באמרו || (מלאה) כל ג' ד' ה' על || כל ו' - ||
23. חמ[...]- ג' ד' ה' ו' - || מושכת ה' ו' + עצמה ||

1. אחרת ה' ו' ואחרת || משחיתם ג' ה' משחית אותם || את ו'- ||
2. הארץ ג' ד' ה' ו'- || משחת ו' ומשחית את || זאת ו'+ היא || כן ג' ד' ה' ו'- ||
3. מן ו'- || הוא ו' היא || ידרשו ו' דרשו ||
5. לשון ג' ד' ה' ו' הלשון ||
6. עצי ג' ד' ה'+ גופר ו' גפר || וכפרת ה'+ אותה || ובעבור ו' על כן ||
7. זה ו'- || הכפר ה' הכופר || כפר ו'- ||
8. והפנימי ו' הפנימי || שאינו ו' שאיננו ||
9. וזה ו' זה || השעור ג' השיעור ||
10. שהוא ו'- ||
11. מגזרת ה'+ ומנוחה || ה' ו' יי ||
12. ה' ג' ד' ה' ו'- || מעז ג' ד' ה' ו' מועז || מפעלי ו' מבעלי ||
13. יכל ג' ד' ה' ו'- || יכולת ו' יכלת ||
14. ויום ו' יום || ואינו ו' ואינו ||
15. מעלומי ג' ד' ה'+ הה"א || ואיננו ה' ואינו ||
17. הפך ג' ד' ה' הפוך ג' ד' ה'+ כאלו אמר קיום כמו || יריבי ה'+ שהוא כמו ריבי ||
18. כרוב ד' ה' כרוב || שאול ג' ה' שאול || אנוש ג' ה' אנוש || ויסגר ג' ד' ה' ויסגור ||
21. אינינו ג' ה' איננו ||
22. ויבא ה' ויבא ||

23. ארבה ה' חרבה || כבדה ג' ה' כבודה || ועבדה ג' ועבדה ה' ועבודה || אינינו ג' ה' איננו ||
ארבה ה' חרבה ||

1. מאד ה' מקום ^{מאד} || תאר ג' ה' תאור ד' תאר ||
2. מפעלי ד' מפעל ||
3. ואינינו ג' ה' ואינינו || לא ג' ד' ולא || פא ג' ד' ה' - ||
4. החולי ג' ד' ה' הוחילי ||
6. והחית ג' והחית"ת ה' והחית ||
7. ויתיבב ה' ויתיבב || הראוי ג' ה' היה ראוי || להיות ג' ה' - ||
10. בפיה ג' ד' ה' + לפי דעתי תואר על כן הוא קמץ הרי"ש כאלו אמר טרוף בפיה || ור' ג' ד' ורבי ||
11. כמו ג' ד' ה' + כל || והטעם ג' והטעם ||
13. דרכיך ג' ד' ה' דרכך ||
14. על גבי ג' ה' לגבי || העולה ה' + היא העולה על מוקדה על המזכח ||
16. דם ה' רע || רד ה' רד עם אל ||
18. להתחברות שנים ג' ה' בעבור שני ||
19. והח' ג' ד' ה' - || אומר ג' ד' ה' והאומר ||
21. אחיו ג' אָחיו || פירושו ו' פרושו ||
22. פעולה ו' פעלה || לא ו' - || אם ו' - || תואר ו' תאר ||
23. תואר ו' תאר || הוא ו' - || תב ג' ד' ה' ו' - || תואר ו' תאר הוא ||

1. יהיה ו' + שם || [...] ג' ד' ה' ו' - ||
2. כהוגן~להליכה ו' - || להליכה ה' להליכת ||
3. וישכן ג' ה' וישכון ד' וישכון || וישכן ג' ד' וישכון ה' וישכון || בחולם ה' בחולם ||
כמו ה' + כמו ||
4. וישכן ג' וישכן ה' וישכן || בציר ג' ד' ה' בצירי ו' בצרי || ואלו ג' ד' ה' ו' ואלה || ואם לא ו'
ולא ||
5. וישכן ג' ה' וישכון ||
6. ורבי ג' ד' ה' ורובי || ה' ג' ד' ה' ו' - || יפעול ו' פעול || הלמד ה' ו' הע"ן ||
7. הע"ן ה' ו' הלמ"ד || או ו' - || רבו ד' רבו ||
8. את ג' ד' ה' ו' אות || יהיה~וב ג' ד' ה' ו' - ||
10. אינינו ג' ה' ו' איננו || זבולון ו' זבולון ||
11. אביד ד' ה' ו' אביד || אבדה ג' ד' ה' ו' אבדה || דעתו ג' דעתו ||
12. תואר ו' תאר || תואר ו' תאר || המקרא ג' ד' ה' ו' המקרה || שיש במתואר ו' שהוא
במתאר ||
13. ואינינו ג' ד' ואינינה ה' ו' ואיננה ||
14. הקודש ג' ד' ה' ו' הקדש || ה' ג' ד' ה' ו' - ||
15. ולמה האבן ג' ה' ו' ולמ"ד לאבן ד' ולמ"ד לאבן ||
16. לחמר ג' ה' לחומר ||
19. מדקדק ג' ד' ה' ו' מדקדק || והוא ו' - || אומר ג' ד' א' ה' אומר ו' ואמר || נבל כמו ו' - ||

20. לא ג' ה' ו' ולא || קום ו'- ||

21. סימן ו' סמן || כתב ג' ד' ה' ו' לאמר ||

22. אינינה ד' ה' ו' איננה ||

1. [...] ג' ד' ה' ו'- || בננים ג' ד' ו' בנינים ה' בנינים || כבד ה' כבד ו' וכבד ||
2. ונבלה ג' ד' ה' ו'+ מקום || נבלילה ו' ונבלילה ||
3. והוא ג' ד' ה' ו' והיא || זרה ה' זרה ||
4. ולד ג' נלד || תואר ו' תאר || כמו חכם ו'- || ב'ו' ג' ה' ב'ו' ||
5. תואר ו' התאר || פועל ו' פעל || הפירוש ג' ה' פירוש פרשת נח || להזכיר ג' ה' לזכור ||
6. צדיק ו'+ גמור [...] ||
7. כמוהו ו' כמהו || האלקים ו' השים ||
8. כמוהו ו' כמהו || האלקים ו' השים ||
10. ויאמר~אמר ג' ה'- || חתנך ד' ו' חותנך ||
11. בכתב~ בתחלה ג' ה'- || חתן ג' ה' חותן || וכמהו ו' וכמהו ||
12. האלקים ו' השים ||
13. ויחמס ג' ד' ה' ויחמוס || סכו ג' ד' ה' סוכו ו' סכה ||
14. [...] ואמר ג' ד' ה' ו' לאמר || האלקים ו' השים || את ו'- ||
15. האלקים ו' השים || מעשי ג' ה' ו' מעשה ||
16. במקצת ג' ד' ה' ו' במצות || ותבה ג' ד' ה' תבה ו' תיבה || צורך ו' צרך ||
17. עץ גופר ו' עצי גפר || קנים ג' קנים ||
18. יעופף ג' ד' ה' ו'- || בכפר ה' בכופר ||
19. וקפר ו'- || היהודים ו'- || רוחב ו' רחב || האורך ו' הארך ||

20. והגבה ג' ה' והגובה || התיבה ג' ד' התבה || כן ג' + מין || כן ד' ה' ו' + אין ||

21. יכולת ו' יכלת || התיבה ג' ד' התבה || תכלנה ד' תכלינה ||

22. הצוהר ג' ד' ה' ו' הצהר ||

23. שהוא ו' שהיא || מלמעלה ג' ה' ו' למעלה || את~הארץ ו' - || בבא ה' בבוא ||

1. אמר ו'+ הַכֹּת || יוֹת ג' ד' ה' ו' יוֹתֵר || מִשְׁפָּעִים ג' מִשְׁפּוּעִיִּים ד' ה' ו' מִשְׁפִּיעִיִּים ||
2. הַצּוֹהֵר ו'- || שֶׁהוּא הַצּוֹהֵר ג' ד' ה' הַצֹּהֵר || הַכְּתוּב ו'- || וַאֲיֵנו ו' וַאֲיֵנְנו ||
3. הַטַּעַם ה'+ אֵת || הַמְּבֹול ג' ד' ה' ו' מְבֹול || וִיגַע ג' ד' ה' ו' וִיגוּעַ || עֹכּוּב ג' ד' ה' עִיכּוּב ||
וְהַקִּמּוּתִי ג' ד' ה' ו' וְהַקִּימּוּתִי ||
4. אֵיתֵךְ ג' ד' ה' ו' אֵיתֵךְ ||
5. יִמִּית ג' ה' ו' יִמּוֹת ||
6. וּפִירוּשׁ ג' ד' ה' וּפִירֵשׁ || סְמִיכּוֹת ג' ד' ה' ו' סְמִיכַת ||
7. כָּל ו'- || תּוֹאֵר ו' תֹּאֵר || אַחַד ג' ד' ה' אֶחָד ||
8. וְאַחֲרֵיכֶם אָמְרוּ ו' וְאַמְרוּ אַחֲרֵיכֶם || לֹאכֹל ו' לֹאכָל ||
9. מְכַל ג' ד' ה' ו' כָּל || הַשֵּׁם ה'- || עָמּוּ ו'- || בְּמִלֵּאתוֹ ה' ו' בְּמִלֵּאת ||
10. וְצוּהָ ג' ד' ה' ו' וְצוּהוּ || וְשִׁיבָא ג' ד' ה' ו' שִׁיבָא ||
11. כִּי תִקֵּן ג' ה' וִיתִקֵּן ו' שִׁתִּקֵּן || אוֹתָהּ ו'- || אוֹתָהּ ו' הַסּוּד || הָאָדָם ו' אָדָם || וְהַטַּעַם ג' ד' ה' ו' וְטַעַם ||
12. שֶׁאֵין ג' ד' ה' כִּי אֵין ||
13. מִהֶטֶם ו' מִן הַטֵּמָא || הִמָּה ו'- ||
14. הַתִּיבָה ג' ד' הַתִּבָּה || וְהִנֵּה ה'- ||
15. זֶה ה' וְזֶה || הַטֵּמָא ג' ד' ה' הַטְּהוּרָה || מִהַחֲסִידִים ג' ד' ה' ו' מִהַחֲסִידִים ||
16. שֶׁהָעוֹף ג' ד' ה' ו' מִהָעוֹף || לַעִיל ג' ד' ה' ו'- ||
17. צוּהָ~וְהוּא ג' ה'- || הַתִּיבָה ד' הַתִּבָּה ||

18. כבר~שבעה ג' ה'- || הבהמה ג' ה' בהמה || הבהמה וחיה ד' ו' חיה ובהמה || וחיה ה' חיה ||

19. הודיעוהו ה' ו' הודיעהו ||

20. בתיבה ד' בתבה || אם ו' ואם ||

21. ויבא ה' ויבוא || זה ו'- || היה~זה ו'- || בתיבה ג' ד' בתבה ||

22. וטעם~המבול ו'- ||

23. אין לאל ה' לאל אין ||

1. הגבולות ו' הגבולים || השבעה ג' ה' שבעה || היו ו' והיו ||
2. נכונים ו' + ליום ||
3. שהוא מרחשון ו' - ||
4. התיבה ד' התבה || הוא ג' ד' ה' ו' הם ||
5. התיבה ד' התבה || הדר ג' ד' ה' ו' - ||
6. הם ה' - || רק ג' ה' גם ||
8. חשבנו ג' ה' חשבונות || באיזו ו' באיזה ||
10. לחדוש ו' לחדשי ||
11. שרש ו' - || תהום ו' תהם ||
12. וארבות ג' ה' וארבות || השמים נפתחו ו' - || ארבות ד' ו' ארבות || בשמים ג' ד' ה' ו' - ||
13. בארבות ג' ד' ה' בארבות || ארבותיהם ו' ארבותיהם || אגודות ו' אגדה || אומ' ג' אומרי ד' ה' אומרים ||
14. יתירה ו' יתרה || בתיבה ד' בתבה || התנו[...]ד' ה' ו' התברר ||
15. שרשם ג' שתי ד' ה' ו' שתיים ||
16. אמה ו' - || מתו במהרה ה' במהרה מתו || כל ג' ד' ה' וכל ||
18. שלא ו' כי לא || בתיבה ג' ד' בתבה ||
19. הניח ו' נשאר || ויזכר ג' ד' ה' ויזכור || אלקים ו' שים ||
20. ל ג' ד' ה' ו' - || שכחה ו' חכמה ||
21. ישמע ג' + אם יוצר עין הלא יביט || אמר ג' ד' ה' ו' - ||

22. את ג' ד' ה' ו'- || לפני ג' ה' לפניו || השם ג' ה'- ||

23. זה הוא ג' ה' ו' זהו || ספר ג' ד' ה' ו' בספר ||

2. עשה ג' ד' ה' ו' כל עשוי || שוימ ג' ד' ה' ו' שוין ||
3. ורבים ככה ו' וככה רבים || והוא ו'- || אין ג' ד' ה' ו' + אות ||
4. רק ו' + אותיות || בתיו ו' בתו || בתיו ו' בתו ||
5. התיבה ג' ד' התבה ||
6. הצהרי ג' ד' ה' ו' הצהר ||
8. פועל ו' פעל || עובר ג' ד' ה' ו' עבר || כי הוא ו'- || (או) הוא ג' ד' ה' - ||
9. פר ג' ד' ה' ו' - ||
10. ובעבור שמצאו ג' ד' ה' ו' - || המעברים ה' המעברי ||
11. (כן) היה ו' - || עשר ו' + יום ||
12. להיותה ג' ה' ו' להיות ||
13. אדונינו ה' ו' אדוננו ||
14. ראה ה' ראוי ||
15. מאות ג' ה' ו' + שנה || הזאת ו' זאת || לצאת ג' ד' ה' + חוץ || מן התיבה ד' מהתבה ג' ה' מהתיבה ו' מן התבה ||
16. שצוהו ו' שצוהו || אעפ' ג' ה' אעפי || למשפחותיהם ג' ה' למשפחותיכם ||
17. בתיבה ד' ו' בתבה ||
18. והנה ו' והניח || להכות ג' ד' ה' ו' + את || ועוד ו' עוד ||
19. ויש ו' וייש ||
20. ועת ו' - || תעמוד ו' תעמוד ||

21. הקדים ו' להקדים || יזרעו ויקצרו ד' יקצרו ויזרעו || ויקצרו ג' ה' ויקצרו ||

23. וחם ה' וחום ||

1. הרביעית ו' רביעית ||
2. השם ו' + לא || לאכול ו' לאכל || הבשר ג' ה' ו' בשר ||
3. בדמו בנפשו ג' ד' ה' ו' בנפשו דמו || וכן ו' כי כן ||
4. אסור ו' - || זה הכתוב ו' - ||
5. קדמונינו ה' קדמונינו || קדמונינו ו' + זה הכת' || אך ג' ד' ה' ו' ואך את || לנפשותיכם ו' - ||
6. דמי ו' דם || אדרוש ו' אדרש ||
8. והוא ג' ד' ה' ו' שהוא || לעונשה ג' ד' ה' ו' לעונש || העולם ה' העהב ||
9. הבא ה' - || ואך את ו' כי || את ה' - ||
10. אני ג' - || יהרוג ו' יהרג || חברו ג' חברו ||
11. היה ג' ד' ו' - ||
12. חברו ג' חברו || מצוה ג' ד' ה' ו' + היא || שתהרגו ג' ד' ה' ו' שתהרגו ||
13. אלקים ו' שים || הבהמות והחיות ו' החיות והבהמות || ולמעשיו ו' ומעשיו ||
15. ותעמוד ו' ותעמד || תקוה ו' + לה ||
16. לאדם ג' ולאדם ||
17. על ג' ד' ה' ו' + כן ||
18. שלימה ג' ד' ה' ו' שלמה ||
19. צריכים ד' צריכין || ואתם ה' ואתם ||
21. מצות ו' - || ידי ג' ה' ו' יד נח ד' [...] נח || וכמהו ג' ד' ה' וכמהו || ויצא ג' ד' ה' ו' ויצו ||

22. ואני~23. הארץ ו'- ||בֹּו ג' ה' בּוֹיֹו ||

1. שם~2. והאות ו'- || לכל ג' ד' ה'- || ברית ג' ד' ה' הברית ||
2. היא ג' ד' ה' הוא || פשט ג' ד' ה' ו' הפשט ||
3. נבראה ו' נבראת || הכתוב ו'- || נתג ג' ד' ה' ו'- ||
4. ולסימן ו' ולסמן || הגזרות ג' ד' הגזירות || פעמים ו' פעם ||
5. לחדש ה' לחזק || אות ו' אור ||
6. באוצר ו' [...] ||
8. ירבנו ג' ד' ה' ו' יתנו ||
9. כדרך ה' על דרך || (כדרך) את ג' ד' ה' ו' אם ||
11. לעולם ו'+ כי ||
12. אם ג' ד' ה' ו'- || בריתי ו' הבריתי || זאת ו'+ אות ||
13. ששניהם ד' ששייהם || ובהפך ו' והפך ||
14. בעבודת ו' בעבדת ||
15. כ' ג' ד' ה' ו'- ||
16. העיקר ג' ד' ו' העקר || אדוני ו' אדני ||
17. בדים ו'- ||
18. מקולל ו' מקולל ||
19. להתחתן ו' להזבק || במקלל ג' ה' במקולל ||
20. הוצרך ו' הצרך || המתרגם לתרגם ו' לתרגם המתרגם || כנעני ו'+ בת גבר תגרא ||

21. יחציהו ג' ד' ה' ו' יחצוהו || ויש ג' ד' ה' ו' יש ||

23. האבך ג' ד' ה' ו' האב ||

1. אַחֲרָנִית ו' אַחֲרָנִית ||
2. וַחֲם ג' ד' ה' חֵם || הִנֵּה ו' + שֵׁם ||
3. הָאֲמֻצֵּי ג' ד' ה' ו' אֲמֻצֵּי || הִזְכִּירוּ ו' - || הַכְּתוּב ו' כֶּת ||
4. בַּתְּחִלָּה ה' בַּתְּחִלָּה ||
5. נִתְּתִיךְ ג' ו' + בְּגוּיִם ה' בְּגוּיִם || אֵינְנוּ ד' אֵינְנוּ ||
6. שָׁחַם ה' כִּי חֵם || חֲדַשׁ ג' ד' ה' ו' - || חֲדַשׁ ג' ה' ו' חֲדַשׁ ד' חֲדַשׁ || דָּבָר ג' ד' ה' + וְהַכְּתוּב ו' וְהִכֶּת || וְהִסְתִּירוּ ג' ד' ה' ו' הִסְתִּירוּ ||
7. הַכְּתוּב ג' ה' ו' - || לִפְרֹשׁ ו' - || וּלְחַפֵּשׂ ג' ד' ה' ו' לְחַפֵּשׂ || סִבְרָא ו' + מַעֲשִׂים ||
8. אֱלֹהֵי ג' אֱלֹקֵי || אֵינָם ג' ד' ה' אֵינָן || אִם ו' חֵם || וְכֵן ו' וְהֵן ||
9. כֵּן ו' בֵּן || וְאַנֹּת ג' ד' ה' ו' + בְּרִיָּה || בִּלְטַשְׁצֹר ג' ד' ה' ו' בִּלְשַׁצֹּר ||
10. מַלְכוּתוֹ ג' ה' מַמְלַכְתּוֹ ||
11. הַגּוֹיִם ה' הַגּוֹיִם || הַגּוֹיִם ג' ד' ה' ו' + הָאֱלֹהִים ||
12. אֵיךְ יִקְלַל ג' ה' הֵאֱחָד קָלִל || וְטַעַם ו' + עֲבָד || אֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים ו' אֲדֹנֵי הָאֲדֹנִים ||
13. כִּי ו' - ||
14. אֶחָד ו' כְּאֶחָד || וְאֵינְנוּ ו' ה' וְאֵינְנוּ || קֹדֶשׁ הַקִּדְשִׁים ו' עֲבַד הָעֲבָדִים || וְהִנֵּה ג' ד' ה' וְהִיָּה ו' יִהְיֶה ||
15. ה' ו' שִׁים ||
16. וְסִמֵּךְ ד' ו' + הַשֵּׁם ג' ה' ה' || כְּדֹרֶךְ ג' ד' ו' בְּדֹרֶךְ || אֱלֹקֵי ו' יי || כְּדָד־דּוֹד ג' ד' ה' ו' - ||
17. הַשֵּׁם אֱלֹהֵי ג' ה' ה' אֱלֹקֵי ד' הַשֵּׁם אֱלֹקֵי ו' יי || אֱלֹקֵי ו' יי ||

19. כמו ג' ד' ה' למו || לעבוד ו' לעבד ||

21. וישכון ד' ו' וישכן ||

1. הכתוב ו' הכת' נח || (בן) נח ג' ה' ג' ח' ד' נח || היה ו'- || במות ו' כשמת ||
2. כאשר ו'+ יזכיר ||
3. וחם ג' ד' ה' חם ||
5. אפרש ו' נפרש || גירמן ו' גוריון || אמר ג' ד' ה' אומר ו' אומ' || שהוא ו' שהם ||
6. ג' ד' ה' ו'- || נמרוד ו' נמרד ||
7. כנמרוד ו' כנמרד ||
8. ה' ו' [...] || ומקריבם ג' ד' ה' ומקריב בן ||
11. עם יחס ה' ביחס || חם ו' שם ||
12. רסן ו' רסין ||
13. חבריו ג' ה' חבריו || וכמהו ו' וכמהו ||
14. לעולה מורה ג' ד' ה' ו' לעולם יורה || המקום ג' ד' ה' ו' מקום || ומשמה ו' ומשם ||
15. אומרי ג' ד' ה' אומרים ו' אומ' ||
16. רמז ג' ה' כמו || יצעקו ד' יצעקו || שם ג' ד' ה' ו'- ||
18. הח' ג' ד' ה' ו'- || יזכירם ג' ד' ה' ו' הזכירם ||
19. חת ו' חם || כתוב ו' כתב ||
20. והאמורי ה' האמורי || רבים ו'- ||
21. פריזי ו' פרזי || אם הסיני ג' ד' ה' ו' או סיני || כי ו' [...] || ~~אש~~ ג' ד' ה' ו'- ||
22. להם ג' ד' ה' ו'+ שני || ב' כמו ג' ד' ה' ו'- ||

23. מעטים ד' מעטין || וכללם ג' ד' ה' וכללן ||

24. צדיקים שניהם ו' שניהם צדיקים ||

1. ונראה ו' לפי || הפשט ג' ד' ה' ו' - ||
2. לפרש ג' ד' ה' ו' אפרש ||
3. לאמר ו' - ||
4. יקרא ו' - ||
5. דעת ג' ד' ה' ו' בעל || סדר ג' ד' ה' ו' עולם || שם~אבינו ו' אברהם אבינו שם היה ||
6. שפה ג' ד' ו' אחת || שפה ה' + אחת ודברים אחדים ||
7. יהודה ג' ה' + מאת אחיו ||
8. יעקן ג' ה' ו' + מוסרה || כן ג' ה' - || יבדיל ה' ו' הבדיל יי ||
9. ארץ ג' ד' ה' ו' הארץ ||
11. הדורות ה' בדורות ||
12. ואנשים ו' אנשים ||
14. מספר להם ו' להם מספר || הקדם ו' + או || התיב ג' ה' ו' התיבה ד' התבה ||
15. אררט ג' ד' ה' ו' + וכתוב (ו' וכת') והנה (ו' והמה) נמלטו ארץ אררט ||
16. מאדמה ו' מן אדמה || אלקים ו' שים || ונח ו' + זה ינחמכו ||
17. שלשתם ג' ד' ה' שלשתן || קרו' ג' ד' ה' ו' קרוב || מלת ג' ד' ה' ו' מלות ||
19. האדם ג' ה' אדם ||
20. מבל ג' ד' ה' ו' בבל || הקוה ג' ד' ה' ו' מהקו || רחב הישוב ג' ה' רוחב היישוב ||
21. גל ג' ד' ה' ו' - ||

22. יעמוד ו' יעמד ||

23. והחמר ה' והחומר || חמר ג' ד' ה' ו' חומר ||

24. פשט ג' ד' ה' ו' הפשט ||

1. הם ג' ד' ה' ו' + אמרו || מגדל ו' ומגדל ||
3. (מהערים) ונעשה ג' ה' ועושה || הדור ו' + הבא ||
4. האחרון ד' אחרון || האחרון הבא ו' - || גבורתינו ג' ד' ה' ו' גבורתנו || מעשינו ג' ו' מעשנו ||
5. רועה וזורע ו' זורע ורועה || תלפיות ג' ד' ה' ו' לתלפיות ||
6. ג' ד' ה' ו' - || יתעו ה' יטעו ||
7. טפשות ג' ד' ה' ו' טפשת || השמים ו' שמים ||
8. מהלך ה' - || ואלו ג' ה' ואם || ראש ה' ו' - ||
9. בינינו ג' ד' בנינו ה' בניינו || באלף ה' לאלף ||
11. רומאניה ג' ד' ה' רומאניה || לא ו' - || ~~שלם~~ ג' ד' ה' - ||
12. הגלגל ג' ד' ה' ו' גלגל || כי ו' + אל || גלגל ג' ד' ה' ו' לגלגל ||
13. והחומר ו' והחמר ||
14. בראו ג' ד' ה' ו' בוראו || ואם ג' ד' ועם ה' אשר || ונפשו ה' - || והנה ו' - ||
15. ביניהם ו' בניהם ||
16. במקודם ג' ד' ה' במקום || הנכבד ו' - ||
18. ה' ו' יי || הכתוב ו' - ||
19. ה' ו' יי ||
20. מהם ו' - || יחשבו ו' יזמו ||
22. המשפחה ג' ד' ה' ו' משפחה || לשון ו' - ||

23. עצמה ג' ד' ה' ו' עצמו || שיהיה ג' ה' ו' שהיה || הראשונה ו' ראשונה ||

1. מוֹת ג' ד' ה' ו'- ||
2. חסר ג' ד' ה' חסרת ו' חסרה || כֶּפֶת ו'- || וככה~מפורש ג' ד' ה' ו'- ||
3. נח ו' חם ||
4. כי ו' הִנֵּה ||
5. תִּמְהָה ו' תִּמְהָה || מִלֵּא ג' ד' ה' ו'- ||
6. לאסא ו' ולאסא || ומלך ג' ה'- || ומלך ו'+ שתי שנים ומלך ||
7. בעשא~לאסא ג' ה'- ||
9. שנה ו'+ ותשעים || מעוטים ג' ד' ה' מועטים ו' מעטים || והנה~שם ג' ה'- ||
10. כאשר~מעוטים ג' ה'- || מעוטים ד' ו' מעטים ||
11. נעשת ג' ד' ה' נעשית ||
12. על ג' ד' ה'+ כן ||
13. איננה ג' אינינה || היתה ו' היה ||
14. אמר ה' אמרו || אמר ו'+ כלתו ואין ראייה מדברי אברהם וגם אמנה אחותי בת אבי היא
כי הוא דחה אותם כאשר || יניחוהו ה' יניחוהו ||
15. ככה ג' ד' ה' ו' וככה ||
16. השקה ג' ד' ה' ו' השקת ||
17. בתולה ו' בתחלה || ונשאלה ו' נשאלה ||
18. קרוב ג' ד' ה' ו'- || ועוד ג' ד' ה' ו' ועד || חיים ג' ד' ה' ו'+ קרוב ||
20. יקולל ו' יקלל || ושחיו ו' שחיו ||

22. המערכה ג' ד' ה' ו' המערכת ||

23. והוא ו'- || שנאמר ו' שאמר || כי נקראה ג' שנקראה || נקראה ו' נקראת ||

1. שסכה ג' ה' שסכתה ו' שסוכה ||
3. בקעה ה'- || באורים ו'+ כבדו את יי || שהשלך ה' שהשליך ו' שהושלך ||
4. בכתוב ג' ה' הכתוב || היא קבלה ג' ה' ו' קבלה היא ||
6. השם ו' יי || אל ג' ד' ה' ו'+ משה ||
7. עורף ו' ערף || ופרשות ג' ד' ה' ו' ופרשיות || ולד ג' ד' ה' ו'+ שלא יתכן להיות לה ולד ||
8. שחדל ו'+ להיות || אורח ג' ה' ו' ארח || כולו ג' ד' ה' ו' כלו ||
9. הנה ג' ה'- ||
10. שורש ו' שרש || על דרך ה' ע"ד || ועקר ג' ד' ועיקר || ושרשך ג' וְשַׁרְשָׁךְ || אַעֲפֹ ג' ה' אַעֲפִי ||
11. אברהם ו' אברם || שנה ג' ה'- || עניינו ג' ד' ו' ה' ענינו ||
13. אברהם ו' אברם ||
14. [...] ג' ו'- || רק ו' כי אם ||
15. וזהו ו' וזה || ממקום ג' ה' מן המקום ד' ו' מהמקום || שאחר ו' כי אחר ||
16. שעשה ג' ושעשה || עֹז ג' ד' ו'+ שמע || עֹז ה' עֲעֹז שמע || השם ג' ד' ה' ו'+ לבנו || לאברהם ג' ד' ה' ו' אברהם || ללכת ו'+ אד ||
17. יחדיו ג' ד' ו' יחדו || בעיניו ו' בעיני || ויעמד ג' ד' ה' ויעמוד ||
18. ואתה תהיה ה' ואותה ותהיה ||
19. מברכך ו' מברכיך ||
20. ומלה ג' ד' ה' ו' ומלת || וארור ו' ואאר ||

22. אומר ג' ד' ה' אמר || אברהם ו' אברם ||

1. והנה ג' ד' ה' ו'- || לעולם נח ו' נעלם נח || המלה ג' ה' במלה || כחבריו ג' ה' כחבריו || הוא
ג' ד' ה' שהוא ו' שהן ||
2. היליכי ו' הליכי || גם ו'- ||
4. זה גם ג' ד' ה' גם זה ו' גם כן ||
5. ביוֹד ו'- ||
7. והנראה תואר ו' הנראה תאר || ויעתק ו'+ משם || אהלה ו' אהלו ||
8. שאינינו ג' ה' ו' שאיננו || מבנין ג' ד' ה' מהבנין ||
9. הבקשה ג' ד' ה' ו'+ מה יעשה || את ו'- ||
10. בגללך ד' בגלליך || כגזרת ג' ד' ה' מגזרת ו' מגז || סבה ו' נסבה ||
11. סבוב ה' ו' סביב ||
12. נתן ה' נתנו || כדרך ד' בדרך ||
13. שהיא ו' שזו היא ||
14. אל ו' יי || בצפון~היא ו'- || כי היא ג' ה' שהיא || מחלק ו' מחלקו של ||
15. אל ו' יי || כל ג' ד' ה' ו' בלי ||
16. והוא ו' והיא ||
17. אל ג' ד' ה' ו' אלף || ואשמאילה ד' ואשמאילה ה' ואשמאילה ||
18. שמואל ג' ד' ה' ו' שמאל || השמאילי ג' ד' השמאילי ה' השמאילי ו' השמילי ||
19. בת ג' ד' ה'- || כמוהו ו' כמהו || וכמוהו ו' וכמהו ||
20. עין ו' עינו || ומקדם ו' מקדם || מַזְרִיב ג' ד' ה' ו'- ||

21. היות ג' + היות || סכתה ג' ה' סכותה ו' סבתא || הוא ו' היא ||

1. השדים ד' ה' השידים || ושדת ג' ושדָּת || ושלשה ג' ד' ה' ו' ושלש ||

2. ה' ו' יי ||

3. בהררם ה' מהררם ||

4. ואינינו ה' ו' ואיננו ||

5. הרה ג' ה' הָרָה נסו || כמו ו' נסו || נקודות ג' ד' ו' נקודות ||

6. תחסר ו' תחת ||

8. מלת ג' ד' ה' ו' מלך || סכו ה' סוכו ו' סכה ||

9. הָוּ ג' ה' הוּו ||

10. שרוך ו' שרך ||

11. פועל עבר ו' פעל עובר ||

12. ערירי ג' ה' עמדי || תואר ו' תאר ||

13. מדקדקים אומרים ו' אומ' מדקדקים || מבעלי ו' מפעלי ||

14. ועניינו ג' ד' וענינו ו' וענינו [...] ||

15. ששתי ג' ד' ה' ו' ששני || השמות ו' שמות || האלה ו' היו לו ||

16. מצרים ו'+ הוא ||

18. באורים ו'+ כבדו את יי || משלשת ג' מְשַׁלֶּשֶׁת ' ה' משולשת ||

20. הקני ה' ו' הקיני || הקני ג' ד' ה' ו' הקיני ||

21. היסוד ג' ה' יסוד || גברתה ג' ד' ה' גבירתה || הפעל ג' ד' ה' הכפל ||

1. אל ו' יי || (הגאון) שדי ג' ד' ה' ו' ששדי || כי ג' ד' ה' ו' די || תואר ו' תאר ||
3. (להמול) לכם ו'- || הפועל ו' הפעל ||
4. נמל ו'+ ונמלתם || כי ו'+ הם || (שרשים) הם ו'- || נמל ג' ד' ה' ו'- ||
5. בן ג' ה' בן || נכר ג' ד' ה' ו'- || אינינו ה' ו' אינינו ||
6. שלש ו' ג' || נקודות ד' ו' נקודות || ומשפט ו' כמשפט ||
7. כל ג' ד' ה' כלמד ||
8. ש ג' ד' ה' ו'- || שמעתיך ו'- || מתערער ג' ד' ה' ו' תתערער ||
10. לעמוד ו' לעמד ||
11. בינות ו' בין || לילמד ג' ד' ה' ו' ללמד ||
12. לעובדו ו' לעבדו || שהם ג' ד' ה' ו' שכם ||
13. אילן ד' ו' האילן || הביאו ו' הביאי ||
15. מברכך ג' ד' ה' ו' מברכיך ||
16. שתדרוך ו' שתדרך ||
17. ויבאו ה' ויבואו || כמעשה ו' כדרך ||
18. שיצא ו' כי יצא ||
19. אלך ג' ד' ה' ו'- ||
20. ובקדם ג' ד' ה' ו'- ||
21. הנגבה ג' ד' ה' ו'+ מארץ ישראל ומשם ירד מצרים (ו' למצרים) כי נגב הוא לארץ ישראל || פירשתי ד' ו' פרשתי || בדניאל ו' בספר דניאל ||

22. שהיא ו' היא || ארץ ו' + ישראל ||

23. יצא מארץ ג' ד' ה' ו' - ||

1. חזק ג' ה' חזק ||

2. רבי ג' ה' רובי ||

3. מצרפת בא ג' ד' ה' בא מצרפת || ומלונדירא ג' ד' ה' ומלונדריא ||

TRADUCCIÓN

Šiṭṭah aḥeret, Abraham Ibn 'Ezra'

*Bendito sea Dios que carece de figura / y sostiene las moradas celestiales
Ningún alma puede contemplarlo / pues su sabiduría es tan revelada como oculta
A Abraham ben Me'ir ordenó el Todopoderoso / que le entendiese pues de Su boca
(proviene) toda sabiduría
Le ha ayudado hasta aquí y el número de / los años de su vida contaban ocho veces
ocho
5 En su vejez sus pecados lo vendieron / a una afección tan nueva como vieja
Mas R. Moisés ben Me'ir lo mantuvo / hasta que su cuerpo volvió a ser como una
vigorosa palmera
y entonces hice el voto a Dios en mi enfermedad / de comentar la Ley entregada en el
Sinaí.
Pero, qué conocimientos tengo yo para aventajar a mi maestro / si para Moisés toda
ciencia es una ración
(Mis conocimientos) son cual pequeño afluente del Guijón / o ponerle una vela a la
luna o al sol.
10 Lo guardó Dios para que fuese luz en la oscuridad / y su mano dadivosa cual nube.
Aplicaré los fundamentos de la gramática y comentaré siguiendo el recto camino de la
fe.
No mencionaré al que haya errado en su libro / sino el nombre del que hablase con
corrección
Y la Ley de Moisés en mano de Moisés comentaré / pues es el testigo fidedigno de mi
Dios²⁷⁰.*

²⁷⁰ Una traducción parcial al inglés de este poema puede encontrarse en GOLB, 2012: 268 y al francés en GOLB, 1985: 184.

[Introducción sobre las cinco vías de interpretación]

DISCURSO²⁷¹ DE ABRAHAM BAR ME'IR BEN 'EZRA EL SEFARDÍ: he aquí que está en los cielos quien es mi testigo (*cf.* Jb 16,19)* / y quien conoce mis secretos; / porque con todo mi corazón / y con todas mis fuerzas / interpretaré la Torah mientras esté en mi mano (*cf.* Le 27,8) / y Dios esté de mi lado (*cf.* Ge 28,20). /

Comenzaré en el nombre de aquel cuya alabanza no tiene principio / y acabaré en el nombre de aquel cuya grandeza no tiene fin; / que me limpie de todos los errores / para que no sean visibles a los ojos de mi corazón, / ya sea en el contenido o en la forma de expresarlo, / pues no hay quien esté libre de pecado (*cf.* 1Re 8,46). / Antes de empezar a comentar o analizar la gramática de alguna palabra, / diré que la verdad es como un punto en medio de un círculo. / Los comentaristas de la Torah siguen cinco vías: /

LA PRIMERA es la vía de los sabios gentiles²⁷², / los que mantienen que toda la Biblia son enigmas y alegorías. / Así son, [según ellos] todas las palabras dichas en el libro de

²⁷¹ 'א comienza con גַּלְעָיִי וְאַבְרָהָם בֶּן־עֲזָרָה נִפְתָּחֵם מִתּוֹרָתָהּ (Sal 119, 18: *Abre mis ojos y consideraré las maravillas de tu Ley*).

* Las citas bíblicas se mantienen en cursiva y con “*cf.*” las referencias. Se ha prescindido del hebreo cuando ha sido posible en beneficio de la fluidez de la traducción. Los versículos en español se han tomado de la traducción Cantera-Iglesias, aunque ocasionalmente se han adaptado para respetar la intención del autor.

²⁷² La crítica central de Ibn 'Ezra' a la hermenéutica cristiana es al excesivo empleo de la interpretación alegórica que tenía por objetivo extraer el sentido cristológico del texto. Según el análisis que I. Lancaster hace de la introducción del comentario al Pentateuco, desde el siglo X hasta la mitad del XI, la exégesis cristiana experimentó un cambio incluyendo en sus métodos el análisis textual y la retórica, enfrentando así los mismos retos que en la exégesis judía planteaba la dicotomía *pěšať-děraš*, por lo que el tipo de exégesis que se ridiculiza en la introducción no se adecuaba a la realidad de la época en la que Ibn 'Ezra' escribió el texto. LANCASTER, 2003:55-63. En cuanto a cómo llegaron estas fuentes hasta Ibn 'Ezra', probablemente se tratase de forma indirecta a través de las polémicas de sus predecesores como Sě'adyah Gaón (*cf.* ORFALI, 1992: 193-205). Sin embargo, tal y como apunta M. Leyra Curiá, cabe la posibilidad de que Ibn 'Ezra' coincidiera durante su estancia en el norte de Francia con Andrés de San Víctor, canónigo agustino perteneciente a la escuela de los victorinos. Esta suposición se extrae de los paralelos entre los comentarios bíblicos de Ibn 'Ezra' y las interpretaciones de Andrés. LEYRA CURIÁ, 2017: 353-360.

Génesis, / y también así los mandamientos y rectas normas. / Cada cual según le parezca / y el alcance de su conocimiento / añade o suprime, una vez para bien y otras para mal. / Así, las siete naciones simbolizan los órganos ocultos / que hay en el cuerpo humano; / y *la mujer cuando concibe* (Le 12,2), simboliza su lugar de culto / por lo que el cómputo de días de la impureza queda a su antojo. / También el número de las tribus²⁷³ / representa a los discípulos pecadores²⁷⁴. / Todo ello son palabras vacías / vacua vanidad (cf. Pr 21,6) sin par. / Lo sincero es comentar cada precepto, / dicho y palabra / tal y como están escritos / si están al alcance del entendimiento. / Pero también es cierto que las palabras contienen secretos / y que en sí mismas resultan verdaderos enigmas / como el pasaje del jardín de Edén y el árbol del conocimiento. / La sabiduría del corazón con la sabiduría de la fuente original se ha de escuchar. / El testimonio fidedigno está en nuestra interpretación, / porque nuestro Dios plantó en nuestro interior un corazón / y el que niega el conocimiento está negando nuestros sentidos / porque la Torah de nuestros ancestros ha sido dada a los sabios. / Si encontramos algo escrito en la Torah que a la razón contradiga, / añadiremos [1v] o enmendaremos dependiendo de la capacidad de cada uno, / según las reglas gramaticales / que fijó el primer hombre. / Haz lo mismo con los mandamientos / si el asunto no se puede comprender de forma literal, / como ocurre con *circuncidad el prepucio de vuestro corazón* (De 10,16); / porque sobre los preceptos está escrito que *cumpléndolos el hombre vivirá en ellos* (Le 18,5). / De la misma manera si Dios ordenó no matar a otros (cf. Ex 20,13 y De 5,17), / ¿cómo va a ordenar suicidarse de forma tan cruel? / Es más, le llegaría la muerte / antes incluso de haber circuncidado el prepucio de su corazón. / Si alguien preguntase: ¿cómo²⁷⁵ es posible que las palabras / que se escuchan tan claramente contengan

²⁷³ Se sigue la lectura del manuscrito 'א השבעים en lugar de השבעים. La alusión a la Septuaginta podría haber sido un error de copista que continuó transmitiéndose en el resto de manuscritos.

²⁷⁴ Cf. Mateo 19,28. En su comentario al Evangelio de Mateo, Orígenes de Alejandría interpreta en relación al versículo 19,28: For the entire life of the just will judge along “the twelve tribes of Israel” which have not believed; the apostles, will judge along with those who have imitated the life of the apostles, and they will judge those of noble birth based on the fact that they are “Israel”, but they have not acted in ways worthy of their descent. And perhaps the apostle’s statement, “The world shall be judged by you”, is addressed to those who have come from the Gentiles, but what he says, “You will sit on the twelve thrones judging the twelve tribes of Israel is said to the apostles and those who have imitated the apostolic life, who will judge Israel, and who are held in higher esteem than the entire world”. HEINE, 2018: 464.

²⁷⁵ Se sigue la lectura del resto de copias.

sentidos tan profundos? / La respuesta es: esta es la gloria de las palabras del Dios viviente / frente todos los sabios gentiles que compusieron importantes libros / y pusieron parábolas en boca de cristianos mudos. / Las vías que Dios utilizó para la naturaleza del ser humano demuestran cuáles son las normas. / Porque la nariz, que son dos orificios, fue creada con cuatro propósitos: / insuflar el espíritu hacia el cerebro, bajar su flema, / oler y por la belleza de su naturaleza²⁷⁶. / Así, la vía de los gentiles queda en evidencia, / los cuales están fuera del círculo.

LA SEGUNDA es la vía de los saduceos²⁷⁷ / que niegan las palabras de los sabios tradicionales, / quienes eran todos justos. / En ocasiones están en el centro, / otras alrededor de él / o incluso fuera de la circunferencia. / Como hacía Benjamín²⁷⁸ / el zurdo, que también era Benjamín el diestro / porque no creyó en las palabras de nuestros antepasados. / Así les ocurre a todo los de su clase, / que muestran su desnudez sin ocultarla, / porque *tu abundante cosecha y tu porción* (Ex 22,28) es por el retraso de su arrendamiento; / de ser así, ¿por qué adelanta la Escritura *tu abundante cosecha* (מְלֶאכֶתְךָ) a *tu porción* (חֵצֶיךָ), / si el sentido de fuese *tu simiente* (זֶרְעֶךָ)?²⁷⁹ / Además, la abundancia de la cosecha no está en su mano / sino en la de su Roca. / Así hizo ‘Anan²⁸⁰, / ¡su nombre se disipe cual nube!, / que interpretó *en la siembra y en la siega* (Ex 34,21) en relación a la mujer²⁸¹. / ¿Acaso no se hunde de la vergüenza? / Si decimos que está en la mano del hombre arar, / ¿no incluye la siembra el arar? / Son ciegos / perjudicados por la ofuscación / pero, ¿cómo van a saber / si no escucharon? / Porque al igual que recibimos la Torah escrita [2r] de la mano de nuestros antepasados, /

²⁷⁶ Para I. Lancaster esta analogía explica la diferencia entre el modelo de la hermenéutica cristiana dividida en cuatro niveles de interpretación (literal, alegórico, moral y anagógico) y el propio método exegético de Ibn ‘Ezra en el que los cuatro tipos de interpretación judía (*pardes*) se incluyen en su quinta vía como una unidad. LANCASTER, 2003: 37-38.

²⁷⁷ Los caraítas. Posiblemente los primeros caraítas se inspiraron en los escritos de grupos como los saduceos, aunque no se ha encontrado todavía ninguna evidencia concluyente sobre esta conexión. FRANK, 2004: 1.

²⁷⁸ Binyamin al-Nahāwandī. Cf. NEMOY, 1952:21-29.

²⁷⁹ Según el comentario a Éxodo 22,28, para Ben Zuta מְלֶאכֶתְךָ hace referencia a la preñez y זֶרְעֶךָ al esperma. WEISER, 1976b: 157.

²⁸⁰ Sobre ‘Anan ben David véase NEMOY, 1952:3-20.

²⁸¹ Según el comentario a Éxodo 34,21 ‘Anan interpreta que *en la siembra y en la siega* se refiere a que se prohíben las relaciones sexuales en *šabbat*. WEISER, 1976b: 224.

también escuchamos de ellos la Torah oral. / No está bien que agreguen o quiten nada de lo recibido y escuchado. / Si no hay verdad en la Torah oral, / tampoco tendrá remedio la Torah escrita, / puesto que no hay en la santa Torah / precepto que esté completamente desarrollado. / No se menciona cuántos son los trabajos prohibidos en sábado ni sus derivados, / ni las dimensiones de las leyes de la *sukkah*²⁸², ni sus normas. / Tampoco se mencionan las Pascuas / ni cómo depende de las lunas, / ya que si no se tiene en cuenta la primavera, / ¿sobre qué se establecería?²⁸³ / Es sorprendente, porque todos estamos obligados a cumplir las prescripciones cada año, / no consumir levadura en Pascua, porque existe una ley, y en el *Yom Kippur*. / He aquí que Moisés, la paz sea con él, mostró lo mismo al maestro y al discípulo (cf. 1Cr 25,8) / sobre el asunto de contagiarse de lepra blanca y todo lo que le ocurra dependiendo de su composición, establecieron que se refiere a una única persona y que no aparece siempre. / Esto es una señal de que la capacidad para interpretar los tiempos²⁸⁴ / se les ha dado a los piadosos / y así lo encontramos en Ezequías, que consultó a los ancianos (cf. 2Cr 30,2). / Las fiestas fueron fijadas según un acuerdo, / tal como transmitieron los hombres de fe, / cuyos nombres están registrados en la Mišnah. / Dios, que les dio sabiduría, / les concederá su completa recompensa. / A estos faltos de entendimiento / no les fue suficiente la carencia de fe, / sino que además sacaban la palabra de su contexto porque desconocían la gramática de la lengua / y en su tierra tampoco fueron escuchados. / Así hizo Ben Zuta²⁸⁵, / que erró en todos sus comentarios. / Interpretó וְלֹא-תַעֲלֶה בְּמַעֲלֹת (Ex 20,22: *no subas por escalones*) de la raíz מַעַל / como si la *mem* fuera parte de la raíz como la *nun* lo es de נָעַל, / cuyo plural es וְנַעֲלֹת בָּלֵוִי (Jos 9,5: *zapatos viejos*). / Si fuese su análogo sería בְּמַעֲלֹת²⁸⁶, / pero es igual que וּמַעֲלֹת שִׁבְעָה (Ez 40,26: *siete peldaños*). /

²⁸² א. תורה en la copia.

²⁸³ A diferencia de los rabanitas, que seguían un esquema matemático para establecer el calendario, los caraítas fijaron el comienzo del mes con la observación de la luna nueva y determinaron si intercalar un mes en función del estado de los cultivos de cebada, siguiendo el mandamiento de celebrar *Pesaḥ* en el mes de Aviv como determina De 16,1, Los campos de cebada se examinaban doce meses después del comienzo del mes de Nisán anterior. Si la cebada se encontraba en la etapa correcta de maduración, ese mes era declarado el primer mes del año y se podía celebrar la fiesta de *Pesaḥ*. Si la cebada no estaba lo suficientemente madura, se añadía un decimotercer mes. VIDRO, 2021: 283-312.

²⁸⁴ Establecer las fiestas.

²⁸⁵ Abū al-Surrī ibn Zuṭa, cf. KHAN, 2003: 293 n5.

²⁸⁶ La copia copia א. añade con *hireq* debajo de *bet* y *qameṣ* debajo de *‘ayin*.

Ben Zuta quiso ascender los escalones de la sabiduría con su necedad / y en cambio, sus partes quedaron a la vista. /

LA TERCERA es la vía de los sabios y doctos, / los maestros gaones. / Unas veces se alejan del punto, pero vuelven / y otras veces giran alrededor de la línea que lo rodea, / ya que introducen en sus libros saberes [2v] seculares²⁸⁷ / para demostrar que tienen una naturaleza superior. / Recogen las controversias de los sabios del mundo sobre la creación. / ¿En qué beneficia esto al que cree en Dios y en su ley? / En el pasaje del árbol frutal con las hierbas²⁸⁸ / se mencionaron las cualidades que tienen para curar / y así se encuentran en los libros de medicina. / En el pasaje *haya luminarias* (Ge 1,14)²⁸⁹ / se mencionan sus dimensiones y sus distancias, sus movimientos y las leyes según la fuerza de las siete regiones [celestes]²⁹⁰ / tal y como lo tratan los astrólogos. / La Torah ya advierte que no nos consideremos sabios (cf. Pr 3,7) / solo que estemos con Dios, íntegros. / En el pasaje *y soñó que había una escalera* (Ge 28,12) / mencionan todas las interpretaciones de un sueño indescifrable, / ¿cómo mezclaron los sueños proféticos con los sueños comunes?²⁹¹ / ¿Qué tiene que ver el agua dulce con el agua salada? / Respecto al tabernáculo quisieron esclarecer los misterios / y con respecto a las donaciones de las ofrendas mencionaron todo tipo de donaciones. / Lo cierto es que tenemos que discernir en las palabras de la Torah / los nombres del Dios honorable y

²⁸⁷ La *mu'tazila* ejerció una gran influencia en el pensamiento de Šē'adyah Gaón. Esta escuela de *kalām* abogaba por la defensa y la interpretación de la religión mediante la razón humana, así como someter la revelación a la crítica de la razón. Para estos objetivos, el conocimiento (*'ilm*) y la especulación (*naẓar*) se convirtieron en deberes impuestos al creyente. BEN-SHAMMAI, 1997:93-97.

²⁸⁸ Se refiere a Ge 1,11-12.

²⁸⁹ Abraham ibn 'Ezra critica a Šē'adyah Gaón en la introducción de su primer comentario por introducir en su interpretación de Ge 1,14 las opiniones de eruditos seculares y de los astrónomos. WEISER, 1976a: 1-2.

²⁹⁰ Se refiere a las siete regiones climáticas. Según la concepción medieval, la parte habitada de la tierra estaba dividida en siete climas que se extendían en latitud entre dos paralelos. SELA 2001:73-78.

²⁹¹ Esta interpretación de Šēmu'el ben Ḥofni a la que se refiere ibn 'Ezra no se ha conservado. Por el momento en el que Ḥofni ejerció como gaón de la academia de Sura, existía ya una rica tradición en el mundo islámico sobre la interpretación de los sueños aplicada al Corán: Al-Kindī había escrito su epístola sobre el sueño y se había llevado a cabo una versión en árabe del tratado *Oneirokritiká* de Artemidoro, una clasificación y análisis de los sueños. No es de extrañar que en este contexto, Ḥofni estuviera familiarizado con la ciencia de la interpretación de los sueños y la aplicara en su comentario. FRANK, 2004:95-98. Sobre Šēmu'el ben Ḥofni véase SKLARE, 1996.

temible. / Además, los secretos profundos / que están en los preceptos y las leyes / no los aprecia el ojo del necio, / aunque sean claros para los entendidos. / Si Dios me ayuda / a cumplir mi voto / expondré alguno de ellos, / así como los argumentos que se deducen de las palabras de Moisés / o de las de nuestros antepasados / que Josué transmitió a los ancianos. /

LA CUARTA es la vía trazada por nuestros antepasados / y recogida en nuestros talmudes, / ellos están tanto en el punto como a su alrededor. / A veces puede parecer que están fuera pero contienen el secreto en su interior, / ya que en ocasiones interpretan la Escritura en su sentido simple / empleando la interpretación literal / y otras sin embargo, emplean la interpretación derásica / tanto para un secreto profundo como para uno explícito. / Voy a exponer un principio que vale para la Torah, / tanto para la Biblia / como para la Mišnah y el Talmud, en todos los tratados / y en cada una de las *baraytot* y *mēḳiltot*: / si encontramos en alguno de estos que hemos mencionado / algo que niegue una de tres cosas, / la preferente interpretación racional²⁹², / un pasaje que contradiga a otro por deducción [3r] / o a la tradición autorizada, / debemos corregirlo de acuerdo a nuestras capacidades, / a través de la interpretación alegórica o mediante la adición de una letra o palabra conforme a nuestra lengua. / En caso de que no podamos enmendarlo, / tendremos que reconocer que esta sabiduría nos está vetada, / ya que nuestra capacidad intelectual es corta / y falta conocimiento en nuestra época. / Y aquello que se nos resista en el libro se quedará y se abandonará, / pero no podremos decir que sea mentira y engaño. / Tampoco deberíamos tomarlo en sentido literal, / sino más bien creer que el autor es quien conocía su secreto; / pues en las palabras de nuestros sabios hay secretos / en forma de parábolas y enigmas / que no todos los oyentes podrían discernir, / pero que a los estudiosos le son revelados. / Ahora mencionaré un acertijo fidedigno que se mostrará difícil / y que se resuelve de la siguiente manera: / dijeron, bendita sea su memoria, que siete cosas fueron creadas

²⁹² Šē'adyah Gaón sostiene en el séptimo tratado del *Sefer ha-Ėmunot* que todo pasaje de la Biblia debe entenderse en su sentido literal exceptuando en alguno de estos cuatro casos: que la observación mediante los sentidos contravenga el pasaje, que la razón lo niegue, que se contradiga con algún otro pasaje o cuando el texto entre en conflicto con lo transmitido a través de la tradición rabínica. *Sefer ha-Ėmunot*, 265-267.

antes que el mundo²⁹³. / [Una de ellas es] el templo y también Israel, en el que está incluido; / puesto que el templo es parte del país como Israel forma parte de la historia de este. / ¿Entonces cómo se sustenta el edificio sobre sus cimientos? / Cuando busqué acerca de la palabra בְּרִיאָה (*creación*) / [encontré] que ésta también es como גְּזֵרָה (*corte*) / como ya explicaré en בְּרֵאשִׁית בְּרָא (Ge 1,1: *al principio creó*). / Estos mismos dijeron que las cinco cosas [restantes] / fueron concebidas para ser creadas, / sólo que dos de ellas con el creador conservan su secreto, / que son su Torah y el trono de su gloria. / Los filósofos presentan distintas pruebas / de que la ciencia secular es primigenia a todo lo existente. / La Torah es la ciencia de la fe / porque es la fuente tanto de lo que es comprensible como de lo que está oculto. / Así lo dijo Salomón: / *Dios me creó al principio* (Pr 8,22)²⁹⁴, / y ahí están escritas todas las máximas antiguas / para demostrar que es primigenia; / lo primero y lo anterior, desde entonces y desde siempre, / desde el comienzo y antes de nada. Según la interpretación derásica fue creada dos días antes que el mundo, / que serían dos mil años, / que es la interpretación de יוֹם יוֹם (Pr 8,30: *día a día*)²⁹⁵ / como *porque mil años delante de tus ojos son como un día* (Sal 90,4). / Nosotros sabemos que los tiempos y los momentos / dependen de las órbitas [de los astros] en movimiento. / Los años están formados por meses / y el mes de unos treinta días. / Si no hubiese luminarias / los años [3v] no podrían ser contados, / simplemente pasarían desapercibidos. / La interpretación derásica se sustenta en que la duración del mundo es de seis mil años / y se interpreta que dos mil son de caos (*cf.* San 97a); / esto sería entonces a lo que se refiere y *la tierra era yermo y vacío* (Ge 1,2). / El asunto del trono de la gloria está igualmente explicado / en *tu trono está firme desde entonces* (Sal 93,2), *que cabalga por los cielos de los cielos antiquísimos* (Sal 68,34); es el cuerpo material que rodea / y todos los que rodean al que rodea. /

²⁹³ “Siete cosas fueron creadas antes de que se creara el mundo, a saber: la Ley, la gehena y el jardín del Edén, el trono de la gloria y el templo, la conversión y el Nombre del Mesías”. *Pirque Rabbi Eli‘ezer* 65. Esta lista también aparece en los tratados del Talmud Pes 54a y Ned 39b.

²⁹⁴ *Pirque Rabbi Eli‘ezer*, 65.

²⁹⁵ *Bēre`shit rabbah*, 111.

[Adición a la cuarta vía]²⁹⁶

<Dijeron, bendita sea su memoria, que diez cosas fueron creadas durante el crepúsculo²⁹⁷ y su significado es como si hubieran sido dadas con el acto de la creación, y decidió que existieran estas [diez cosas] mencionadas dado que no hay nada nuevo bajo el sol (cf. Ec 1,9), y porque está escrito que al final del sexto día terminó la creación. Dijeron que “al final” es al final del sexto día y al comienzo del séptimo, decidió que existieran así. El significado de “crepúsculo” es el momento del día en el que el punto de la circunferencia del sol está al nivel de la superficie terrestre con respecto a sus habitantes; que es la mitad de la circunferencia del sol por la parte de arriba y la otra mitad que está debajo con respecto al ser humano. Hay veces que un versículo de la Torah se contradice con otro versículo como en *porque no me verá hombre, y vivirá* (Ex 33,20) y es lo correcto según la razón. En otro sitio se dice *y vieron al Dios de Israel* (Ex 24,10). La razón demuestra también que el ojo sirve para dar testimonio, porque éste sólo percibe los accidentes que se originan en los cuerpos físicos y está escrito que tu Dios los origina. He aquí que esta visión es la que se produce en la profecía, como está escrito en *porque el Señor tu Dios es fuego devorador* (De 4,24). ¿Y acaso no sabemos que Dios creó el fuego? Los profetas no lo llamaron por su nombre, sino en el sentido de que destruye tan rápido como el fuego devorador²⁹⁸. Igualmente es *cuando el asno nazca hombre* (Jb 11,12) y así muchos.

De este modo procederemos si encontramos en la tradición algo que contradiga algún versículo: busca cuál de ellos es el verdadero y enmendaremos al que lo contradice. Porque hay pasajes en los que nuestros sabios aplican la interpretación derásica a manera de recordatorio y apoyo²⁹⁹, a pesar de que conocían su interpretación literal al haberseles concedido toda ciencia. Cuando interpretaron *y él la poseerá* (Nu 27,11) como que él heredará de su esposa, fue porque ellos tenían una tradición autorizada que se remontaba a los profetas y lo dejaron por escrito como recordatorio y apoyo para los lectores. No hay duda de que la herencia se les da a los familiares (רְשָׁרָה) pues, ¿cómo se

²⁹⁶ Este fragmento no está en prosa rimada.

²⁹⁷ *Pirke Rabbi Eli ‘ezer*, 150 y *Mišnah Ab* 5,6.

²⁹⁸ Maimónides plantea que el verbo אָכַל (*comer*) se emplea metafóricamente para todo lo que desaparece y se consume. *Guía de perplejos*, 100-101.

²⁹⁹ El versículo de apoyo o *asmakta*’ se trata de un recurso exegético empleado en la literatura rabínica que consiste en atribuir un versículo bíblico a alguna ley previamente establecida por la tradición o que se ha extraído mediante la lógica. Sobre este asunto véase LOCKHIN, 2021:229-249.

puede interpretar lo contrario cuando uno dice “dad la herencia a fulano, a mengano”, que claramente no significa que den la herencia de mengano [4r] a fulano?³⁰⁰ Además, ¿qué sentido tiene *si su padre no tuviere hermanos* (Nu 27,11)?, no se nos dice qué debemos hacer y tampoco si heredará el hombre de su mujer en el supuesto de que su padre tuviera hermanos. Por la vía de la interpretación literal, la mujer no es denominada “pariente” (פָּאָרֵינְט), pues está escrito *ningún varón se llegue a parienta próxima alguna* (Le 18,6). Cuando ellos, bendita sea su memoria, aplicaron la interpretación derásica a la palabra אֱלִיּוֹ הַקָּרֵב (Le 21,2: *mas por su pariente cercano*) también es cierto, porque así lo recibieron. La Escritura no menciona a la mujer, por el hecho de que el hombre y la mujer son considerados como una sola carne.

También se dice en las palabras del traductor arameo de la Torah וּבְרִיּוֹת אֶפְיָדָה גְּעָרְמוּ מֵיָם (Ex 15,8: *al soplo de tu cólera se agolparon las aguas*), cuya traducción es וּבְמִימָר פּוּמָדָה (Jb 4,9: *perecen por el aliento de Dios*). Lo mismo ocurre con גְּעָרְמוּ מֵיָם (Ex 15,8: *se agolparon las aguas*) está relacionado con עֲרֵמַת הַטִּיִּם (Ca 7,3: *montón de trigo*), cuya traducción es como מְפָרַר מִחֻשְׁבּוֹת עֲרוּמִּים (Jb 5,12: *que frustra los pensamientos de los astutos*). También הַשַּׁעַר הַיְאֵלֹוֹן (Ge 49,11: *el hijo de su asna*) recibió su nombre por la acepción de וְהָיָה בְּאֵיתָן (Ge 49,24: *se mantuvo rígido*) es idéntico a תְּשׁוּבָה (arrepentimiento). La palabra בְּאֵיתָן también la interpretaron por medio de la permuta de consonantes y así hay muchos. Sabemos que la vía de la interpretación literal no le está oculta a nadie porque es la forma más fácil que conocemos, pero prepárate para el camino de la interpretación derásica porque la Biblia tiene setenta caras.>

LA QUINTA VÍA³⁰¹ es el principio en el que basaré mi comentario para esclarecer toda la Biblia según su norma³⁰², gramática y sentido literal. Pero en las leyes y los preceptos

³⁰⁰ El Talmud enseña empleando como apoyo Nu 27,11 que el marido heredará de su esposa si ésta fallece antes (cf. BQ 42b, BB 109b y 111b), dándole a פָּאָרֵינְט (*pariente*) el sentido de “esposa”. Ibn ‘Ezra trata de explicar en otras de sus obras que el sentido literal de este texto se contradice con lo que establece la *halakah*. No obstante, en estos casos la preferencia la tiene la tradición aunque la interpretación entre en conflicto con el *pěšať*. *Šafah Běrrurah*, 105-106 y WEISER, 1976b: 291.

³⁰¹ Para una comparación con su primer comentario véase WEISER, 1976a:1-10 y LANCASTER, 2003:171-175.

³⁰² Se prefiere seguir aquí la variante כַּמְשַׁפֵּט del resto de manuscritos.

me apoyaré en los antepasados, / enmendando la gramática de nuestra lengua conforme a sus palabras. / ¡Dios me libre de pecar contra mi Creador / desatando mi lengua contra maestros honorables por su conocimiento y actos / que superaron a todos los sabios de las generaciones que vinieron después! / Pues todo el que peca contra ellos defrauda a su alma (cf. Pr 8,36) / y quien se desvíe de sus palabras, será castigado (cf. Jos 2,19) / y excluido de la congregación de los deportados (cf. Esd 10,8) / y descenderá en vida al Seol (cf. Nu 16,30). / Únicamente a propósito de los pasajes carentes de mandamientos, mencionaré las interpretaciones correctas, / ya sean de los antiguos o de los contemporáneos. / Sólo a Dios temo / y no me tomaré a la ligera la Torah. / Al comienzo de cada *parašah*, me ocuparé / de la gramática de cada una de las palabras que presenten dificultad / y a continuación, expondré los comentarios en orden. / Que Dios me dé fuerzas para cumplir mi promesa, / [4v] ya que nuestros contemporáneos no se ocupan de la gramática, explicaré sus fundamentos, sus *binyanim*, / sus flexiones y acepciones, / para que sean llave para sus cerraduras / y después de mí sirvan de base para sus pasos.

[INTRODUCCIÓN GRAMATICAL]

[Consonantes]

NUESTRAS CONSONANTES son veintidós. Cinco son dobles; para que se apreciase su forma cuando son contiguas tomaron el trazo que está a lo ancho [כ, מ, ג, פ y צ] y adoptaron el alargado [ך, ם, ף y ץ] para conservar la letra a final de palabra. Cerraron la segunda de las dobles a final de palabra [ם].

[Vocales]

Los reyes son siete [א, א, א, א, א, א, א]³⁰³. Tres [א, א, א] son como los tres movimientos naturales que existen: alejándose de la tierra, que es el punto central, hacia la tierra y alrededor de la tierra.³⁰⁴ [El primero, א] es un símil del fuego y el aire, por eso la vocal

³⁰³ *Sefer Moznayim*, 112-113 y *Sefer Šaḥot*, 100-126.

³⁰⁴ A diferencia de otros científicos y traductores judíos medievales, Ibn ‘Ezra prefiere el uso del término, que aparece de forma recurrente en la Biblia, מִצְּקָה al extendido מִצְּקָה para referirse al centro y por ende, a la tierra. Sela, 2001: 78-81. Véase también su interpretación a Job 36,16. *Comentario a Job*, 265.

holem es un punto supralineal [ʔ]. Lo contrario es el movimiento del agua y de la tierra que van hacia el centro; y así es *hireq* que es un punto infralineal [ʔ]. El [movimiento] que rodea el centro de la esfera es como *pataḥ* [ʔ]. Los hebreos decidieron no ponerla entre letra y letra para no descomponer la palabra y la hicieron también infralineal [ʔ] porque es muy similar al supralineal de הֿוֹלֵם cuando son fricativas³⁰⁵.

Qameṣ gadol [ʔ] aúna *holem* [ʔ] y *pataḥ gadol* [ʔ], de ahí que tenga las dos formas; ubicaron el punto debajo del *pataḥ* debido al *mappiq* de *he'* [ה]. *Qameṣ qatan* [ʔ] se compone de *qameṣ gadol* [ʔ] y *hireq* [ʔ], por eso le sigue una [letra] quiescente débil³⁰⁶. Todo *qameṣ* seguido de *dageš* es *ḥaṭef* salvo בְּתֵימָן (*casas*)³⁰⁷. También *šureq* [ו] se compone de *holem* [ʔ] y *hireq* [ʔ], por eso se pone en medio de *waw* y cuando no hay *waw*, se colocan tres puntos equivalentes a *holem*, *hireq* y el centro [ʔ].

[Šəwa']

El comienzo de todo enunciado está vocalizado y su final es quiescente³⁰⁸. [Este final quiescente] puede ser débil cuando se trata de alguna de las consonantes א, ה, ו, o puede ser explícito cuando [la palabra] termine con cualquiera de las otras consonantes; pero será siempre quiescente. Por eso los escribas no marcaron el *šəwa'* a final de palabra, porque no había necesidad. Sólo lo marcaron en el caso de *kaf* porque en *kaf* indica la segunda persona del singular femenino [ך], y lo mismo en *taw* [ך].

³⁰⁵ Ibn Ġanāḥ expone en su *Risālat al-taqrīb wa-l-taṣḥīl* esta relación de las vocales con los movimientos naturales del mundo, tomada de la gramática árabe. El bibliógrafo bagdadí Ishāq al-Nadīm cita en célebre *Kitāb al-Fihrist*: “los árabes dispusieron tres vocales, a saber, elevación (nominativo-indicativo), levantamiento (acusativo-subjuntivo) y descenso (genitivo), porque los movimientos naturales son tres: el movimiento desde el centro, idéntico al movimiento del fuego; el movimiento hacia el centro, idéntico al movimiento de la tierra; y el movimiento sobre el centro, idéntico al movimiento del cuerpo celeste”. Cf. *Risālat al-taqrīb*, 97-98.

³⁰⁶ MARTÍNEZ DELGADO, 2005: 215.

³⁰⁷ Según Ḥayyūḡ, este caso no tiene nada parecido en la Biblia ya que, por norma general, la realización fonética pesada de las בְּגִדִּים no tiene lugar cuando a la consonante le precede una quiescente débil; es decir, la *yod* que se asimila en el segundo *dageš* de la palabra בְּתֵימָן que a su vez, tendría que cambiar la realización fonética del *qameṣ* que le precede. *El Libro de Ḥayyūḡ*, 44-45.

³⁰⁸ *El Libro de Ḥayyūḡ*, 38.

Cuando hay dos *šěwa'im* al final, se marcan ambos como en יַפֶּתְ אֱלֹהִים לְיָפֶת (Ge 9,27: *Dios engrandezca a Jafet*)³⁰⁹. Las personas no tienen capacidad de pronunciar el *šěwa'* si no es con una vocal o con la vocal que le sigue, como en el caso de יַפֶּתְ אֱלֹהִים לְיָפֶת (Ge 9,27: *yaftě ʔlohim lě-Yefet*)³¹⁰. Cuando [5r] haya un *šěwa'* se pronunciará con la vocal que le sigue y es el *šěwa'* móvil, como el de la *mem* de וְהִיָּהוּ עֲקֹב תִּשְׁמָעוֹן (De 7,12: *por haber oído*), mientras que *šin* es quiescente. Cuando aparece alguna de las consonantes בּכּל"ם, que son serviles, y le corresponde a la partícula llevar *šěwa'*³¹¹, resulta imposible pronunciar dos *šěwa'im* móviles (correlativos), por eso los hebreos tuvieron la necesidad de colocar un *hireq* debajo de la servil cuando es una de las בּכּל"ם como לְרֹאשׁוֹן (Nu 1,5: *de Rubén*).

Cuando hay *waw* [a comienzo] se añade *alef* en la pronunciación y se vocaliza con *šureq* la *waw* como en הִסְכַּתָּ וּשְׁמַעַ (De 27,9: *calla y escucha*) al igual que si estuviera tras una consonante homorgánica, que son las labiales, es decir בּמ"ף como in וְבָאוּ בְּבֵיתְךָ (Ex 7,28: *entrarán en tu casa*), וּמָלְאוּ בְּתֵיכָה (Ex 10,6: *y llenará tu casa*) y וּפְרוּ וְרִבּוּ (Ge 8,17: *fructifiquen y multiplíquense*)³¹²; no te asombre que se añada *alef* en la pronunciación. Lo mismo hicieron cuando a final de palabra se encuentra alguna de las consonantes guturales, que son אַחֲה"ע, añadieron un *patah* para indicar *alef'*³¹³, como el *hireq* de la palabra יְרוּשָׁלַם señalando que debe leerse la *yod*.

[Letras débiles y de alargamiento]

Sólo *alef* a final de palabra es siempre una quiescente débil, porque אַחֲה"ע por sí solas son letras de alargamiento. Es imposible pronunciar una vocal que no se prolongue con una letra quiescente débil. En el caso de *patah*, es un *alef* a pesar de que se escriba *he'* en su lugar, aunque también puede aparecer *alef* en lugar de *he'*, *waw* y *yod*³¹⁴. También hay una *yod* débil como el caso del *alef* de נִקְרָא נִקְרִיתִי (2Sa 1,6: *casualmente vine*) o el de עָלִי.

³⁰⁹ El Libro de *Hayyūğ*, 40.

³¹⁰ El Libro de *Hayyūğ*, 40.

³¹¹ 'א añade: como la *lamed* de לִשְׁמָעוֹן (Nu 1,6: *de Simeón*) y la letra siguiente tiene *šěwa'* móvil.

³¹² El Libro de *Hayyūğ*, 47.

³¹³ El Libro de *Hayyūğ*, 45-47.

³¹⁴ El Libro de *Hayyūğ*, 40-41.

El *alef* se omite en las raíces de primera débil, como el *alef* de יָאֵבֵד וְ (Jb 3,3: *perezca el día*) y וְלִעְמָשָׁא תִמְרוּ (2Sa 19,14: *y diréis a Amasa*)³¹⁵; en los de segunda débil וְנִשְׂאוּ אֶת-כְּלִמָּתָם (Ez 39,26: *cargarán con su ignominia*).

He' comparte el alargamiento con אִי, pero no la permuta³¹⁶. No puede deducirse de מָנָה בְּיָדָךְ (Ex 4,2: *qué tienes en la mano*) que *he'* fuese tratada como *alef*³¹⁷. Lo mismo en אֵת אֲשֶׁר-עָדֹן לֹא הָיָה (Ec 4,3: *el que aún no ha existido*) porque es como עַד הֵן. La palabra פְּדֵהָאֵל (Nu 34,28: *Fedael*) es compuesta como לַפְלִמוֹנִי הַמְדַּבֵּר (Da 8,13: *el otro decía*).

[Permutas y asimilaciones]

Alef puede sustituir a una consonante geminada, por ejemplo: אֲשֶׁר-בְּזָאוּ נְהָרִים (Is 18,2: *que está dividida por ríos*)³¹⁸; igualmente la *yod* de וְלִי שְׁקִים מִפְּסָה (Pr 26,7: *al cojo le cuelgan las piernas*) está asimilada en el *dagesh* como en כִּי אֶצְקֶם-מַיִם (Is 44,3: *derramaré las aguas*)³¹⁹. Así se comporta la *nun* cuando es primera radical: לֹא-יִגָּשׁ אֶת-רֵעֵהוּ (De 15,2: *no apremiará a su prójimo*), o explícita וְכָל-עֲבָדֵיכֶם תִּנְגְּשׁוּ (Is 58,3: *y apremiáis a vuestros servidores*) y como estas muchas que se asimilan en medio de palabra como אָפוּ³²⁰ que se deriva de אָנַפְתָּ בִּי (Is 12,1: *estabas irritado contra mí*), o también el caso de וְשָׁתִים; y en [posición] final תִּשְׁכְּנָה בְּצֵל דְּלִיּוֹתָיו תִּשְׁכְּנָה (Ez 17,23: *a la sombra de su ramaje anidarán*). Es lo que ocurre con la palabra יִשְׁמְרוּנוּ בְּעַלְיוֹ (Ex 21,36: *lo hubiere guardado su dueño*), cuyo *dagesh* se debe a la *nun* de יִמְצְאוּנוּ וְלֹא יִשְׁחָרְנוּ (Pr 1,28: *me buscarán y no me encontrarán*). La prueba es תִּבְרַכְנִי נִפְשָׁךְ (Ge 27,19: *para que me bendigas*) y no como dijo un gran gramático que es por la omisión de la *he'* de יִשְׁמְרוּ (Sal 41,3: *le guardará*) [5v] como יִסְבְּכֶנָּהוּ יְבוֹנְנֶהוּ יִצְרְנֶהוּ (De 32,10: *lo rodeó, lo instruyó y lo guardó*),

³¹⁵ El Libro de Hayyūḡ, 53.

³¹⁶ El Libro de Hayyūḡ, 41.

³¹⁷ La *he'* de מָה en מָנָה בְּיָדָךְ se asimila en la *zayin* y se omite gráficamente convirtiendo las dos palabras en una unidad fonética. La mayoría de las quiescentes se asimilan en mitad de palabra, omitiéndose tanto gráfica como fonéticamente. El Libro de Hayyūḡ, 43.

³¹⁸ *Sefer ha-Riqmah*, 106. En el *Sefer Moznayim* Ibn 'Ezra recoge la opinión de Ibn Ḡiqatela sobre este versículo: “dice Rabbi Mošeh ha-Kohen. ¡descanse en el Edén!, que [ese *alef*] está en lugar de la reduplicada, y se dice que es un caso similar וְלִי שְׁקִים מִפְּסָה (Pr 26,7)”. *Sefer Moznayim*, 144.

³¹⁹ El Libro de Hayyūḡ, 42-43.

³²⁰ אָפִי א'.

ya que *he*’ no es una letra de alargamiento y por eso וַיֵּשֶׁב es como וַיֵּשֶׁב, וַיֵּרֶד y sus análogos³²¹.

TODAS LAS LENGUAS se dividen en tres componentes:

[Nombre]

El primero es el nombre, que puede ser de dos tipos. El primero es el nombre concreto como גוֹרַר, רָאוּבֵן, שְׁמֶעוֹן, שְׁמֹשׁ y es el que soporta los accidentes;³²² el segundo es nombre abstracto como הַבּוֹרָה y הַכְּמָה. Hay compuestos de ambos como הַבּוֹר y הַכְּמָה, y se denomina predicativo porque la persona es lo calificado.

[Verbo]

El segundo componente es una acción que siempre indica tiempo pasado o futuro. Como dijo el gaón, los diez pronombres son אֲנִי, אַנְחֵנוּ, אַתָּה, אַתָּם, אַתָּה, אַתָּה, אַתָּה, אַתָּה, אַתָּה, אַתָּה; y así: שְׁמֵרְתִּי o אֲשִׁמּוֹר o אֲשִׁמְרָה; שְׁמֵרְנוּ, נִשְׁמֹר, נִשְׁמְרָה y שְׁמֵרְתָּ con *taw* vocalizada con *qameṣ* cuando es para el masculino y con *šēwa*’ [שְׁמֵרְתָּ] cuando es para el femenino. שְׁמֵר o שְׁמֵרְתָּ o שְׁמֵרְנוּ o שְׁמֵרְתִּי o שְׁמֵרְתִּי o שְׁמֵרְתִּי o שְׁמֵרְתִּי³²³. No hay necesidad de extendernos [en este asunto] porque cuando aparecen en los seis *binyanim*, se aproximan a seis mil.

Estos seis *binyanim* son los siguientes³²⁴:

[*pa’al*]

El primer *binyan* es *qal*³²⁵. Es una acción y el verbo está formado por tres radicales que pueden ser explícitas o débiles en medio o a final. La primera radical siempre vocaliza con *qameṣ gadol* [פָּעַל] y en el futuro en יִנ"ח tienen un *hireq* bajo la preformativa [יִפְעַל] y tres puntos (=segol) bajo el *alef* de primera persona [אֶפְעַל]. El participio activo [פֹּעֵל], el pasivo [פְּעוּל], el infinitivo y el imperativo [פַּעַל] no tienen suplementos consonánticos.

³²¹ Cf. *El Libro de Hayyūḡ*, 42.

³²² שְׁמֹשׁ en el resto de copias.

³²³ *Sefer šaḥot lašon*, 358-361. Šē’adyah Gaón emplea el verbo שְׁמַע en su lista de flexión, sobre este uso véase GOLDENBERG, 1991:323-326.

³²⁴ Sobre los *binyanim* véase *Šafah Bēṛurah*, 143-148, *Sefer Moznayim*, 208-221 y *Sefer Šaḥot*, 346-431.

³²⁵ *El Libro de Hayyūḡ*, 51-53.

[hif'il]

El segundo es pesado. Se le añade una *he'* al pasado [y una *yod*] en el interior [הִפְעִיל]; la preformativa de futuro vocaliza con *pataḥ* en los verbos sanos [יִפְעִיל]. Los verbos de tercera débil apocopados vocalizan con *pataḥ qatan* [יִפְעֵל]. A veces se confunde el futuro de *qal* con el pesado si la primera radical es una gutural [יִפְעַל]. El participio añade *mem* [vocalizada con *pataḥ*] [מִפְעִיל] y el pasivo con *mem* y *qibbuṣ* [מִפְעֵל]. El infinitivo tiene una *he'* e igualmente el imperativo [הִפְעֵל].

[pi'el]

El tercero es pesado. Reduplica la segunda radical con *dageš* [פִּעֵל] salvo cuando hay una gutural o *reš*. La segunda radical siempre lleva *qameṣ qāṭon* o *pataḥ gadol* [פִּעֵל]. El futuro vocaliza la primera radical con *pataḥ* [אִפְעֵל] y si es gutural toma *qameṣ* [אִפְעַל]. El participio añade *mem* vocalizada con *šəwa'* y así es el pasivo [מִפְעֵל]. El infinitivo y el imperativo llevan en la primera radical un *pataḥ* [פִּעֵל] o un *qameṣ* [פִּעַל].

[nif'al]

El cuarto es el *binyan nif'al*. La *nun* siempre es explícita en los verbos en pasado [נִפְעַל] y se asimila en la primera radical [6r] en el futuro [יִפְעַל], el imperativo y el infinitivo [הִפְעַל] como הִכְרַתָּ תִּכְרַתָּ (Nu 15,31: *será cortado completamente*). Los hay que tienen *nun*: אָמַרְתָּ וְגַלְתָּם גַּלְתָּם בָּם (Ju 11,25: *le declaró la guerra*). El participio vocaliza con *qameṣ* en la segunda radical [נִפְעֵל] como לִבִּי־נִשְׁבַּר (Sal 51,19: *un corazón roto*) y el pasado con *pataḥ* [נִפְעַל]³²⁶. El femenino con *atnah* o *sof pasuq* es llana [נִפְעְלָה].

[hitpa'el]

El quinto *binyan* es *hitpa'el*. Se comporta en el futuro igual al *binyan qal*, exceptuando que reduplica la segunda radical; por eso decían los sabios gramáticos que es una forma pesada. La regla de las consonantes אָחָה־ע"ר es también idéntica. Siempre la *taw* va delante de la primera radical, excepto con *šin* o *sin* como וַיִּשְׁתַּמְּרוּ (Mi 6,16: *se observarán*), וְהִמְשִׁתְּכָר (Ag 1,6: *el asalariado*) o la *samek* de וַיִּסְתַּבֵּל (Ec 12,5: *y se arrastre*). Cuando la primera es *šade*, *taw* se convierte en *tet*³²⁷. El participio es מִתְכַּבֵּד,

³²⁶ Cf. *El Libro de Hayyūğ*, 59-60.

³²⁷ Cf. *El Libro de Hayyūğ*, 74-75. Después de “sólo la primera radical” א' añade: “se adelanta a *taw*. *Taw* se asimilará como ocurre con la palabra וַיִּסְתַּבֵּל וַיִּסְתַּבֵּל (Is 1,16: *lavaos y limpiaos*), que es lo correcto y no que haya una *dalet* en su posición”; para este caso Cf. *Kitāb al-mustalḥaq*, 317-322.

מִתְעַשֵּׂר (Pr 13,7: *presume de rico*). El *binyan* presenta otra forma cuando su segunda radical es débil: אֶתְבּוֹנֵן (Sal 119,95: *consideraré*) y תִּבְנֶה וְתִבְנוֹן (Nu 21,27: *edifíquese y repárese*), porque no es posible que sean del *binyan nif'al*.

[Pasivas]

El sexto *binyan* es pasivo y cuenta con dos formas: la primera es como si fuese la pasiva interna de *hif'il* y la segunda la del reduplicado como וְהִשְׁלַךְ (Da 8,11: *fue echado*), הִכְרַת מִנְחָה (Jl 1,9: *cesaron ofrenda*) y וְאִסַּף שְׁלֵלָה־כֶּם (Is 33,4: *y se recogía botín*), וּמָרַק (Le 6,21: *se fregará*). A pesar de que la letra *reš* no puede llevar *dagesh* aparece לֹא-כָרַת שְׂרָף (Ez 16,4: *no te cortaron el ombligo*). El futuro sigue la norma y solo hallé una palabra con el prefijo de primera persona, מִבֶּטֶן לִקְבֵּר אוֹבֵל (Jb 10,19: *fui llevado del vientre a la sepultura*) mientras que con la *nun* de primera del plural no encontré ninguna. Está la palabra יָבוֹל נִבֵּל לָהּ (Nu 13,30: *vamos a poder con ella*), que no pertenece a este *binyan*; simplemente tiene *šureq* en vez de *holem* para que no se confunda con la raíz אֶכִּילָה.³²⁸ Es imposible que tenga imperativo. Hay quien dice que אֵת כָּל-עֲנוּתוֹ (Sal 132,1: *todas sus aflicciones*) es el infinitivo de este *binyan*.

[Transitividad del verbo]

Todos los verbos de cada *binyan* se dividen en dos categorías:

La primera es el verbo que incluye la acción en sí mismo, como יָצָא, עָמַד, יָשַׁב, הִלָּךְ y el verbo que es como un predicativo, הוֹלֵךְ. Es imposible que estos verbos tengan participio pasivo y se les denomina verbos intransitivos. Algunos de estos [verbos] no necesitan a otros, como עָמַד (*estar de pie*), pero otros sí, como יָרָא (*temer*); porque el temor sólo puede provenir de otra cosa. Por tanto, según la regla gramatical no se puede decir יָרוּא, sino יוֹרֵא; ni דְּבוֹק porque rige בָּ-, sino דִּבְּקָ (Pr 18,24: *unido*) como de שָׂמֵחַ es לֵב וְטוֹב לֵב שָׂמֵחַ (Est 5,9: *contento y alegre de corazón*), no שְׂמוּחָ.

También hay verbos que son transitivos como שָׂמַר y estos sí tienen participio pasivo. Algunos rigen una palabra o partícula como בָּטַח que va acompañado de אֶל, עַל, o עִם o la preposición בָּ-. Hay verbos transitivos con dos objetos como [6v] הַמַּצְמִיחַ הָרִים הָצִיר (Sal 147,8: *hace que los montes broten hierba*). El agente que no es objeto de ninguna

³²⁸ *El Libro de Hayyūğ*, 70.

manera es el primero (המַצְמִיחַ). El segundo (הַרְיִים) es tan agente como paciente pues recibe la fuerza de la acción del primero y se la transmite al segundo, que es el paciente. El tercero (הַצִּיר) es sólo paciente.

[Partículas]

El tercer componente son las partículas y los conectores o las preposiciones como בְּ, מִן, מִן, גַּם, וְ, אוּ, o בְּ- en בָּטַח בְּיְיָ (Sal 37,3: *confía en Dios*); - בְּ en אֵין-קָדוֹשׁ כִּי (1Sa 2,2: *no hay santo como Dios*); - לְ en וְהִלֵּל לַיהוָה (1Cr 16,36: *y alabó a Dios*). También -וְ copulativo, כְּרֹאבוֹן וְשִׁמְעוֹן (Ge 48,5: *como Rubén y Simeón*).

[Digresión final]

He aquí que se suele decir de forma general que el nombre que carece de verbo es como la sustancia de las cosas, dado que la acción es un accidente y las partículas son como la imagen de la forma pura carente de cuerpo y accidentes. Estos asuntos necesitan un comentario más extenso porque pertenecen a la ciencia íntima³²⁹ que es la metafísica.

³²⁹ En el original הַפִּימִי, se sigue la lectura del resto de las copias.

Gramática de la primera parašah

[1,1: בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ / *Al principio creó Ėlohim los cielos y la tierra*]

Hay quien dice que בְּרֵאשִׁית (*al principio*) equivale a בְּרֵאשִׁוֹנָה (*primero*), pero no es correcto porque בְּרֵאשִׁוֹנָה (*primero*) es un predicativo para un femenino: וְאֶת־יְלִדֵיהֶן בְּרֵאשִׁוֹנָה (Ge 33,2: *y a sus niños primero*) es בְּמִחְנָה בְּרֵאשִׁוֹנָה (*en la primera comitiva*); וְיָסְעוּ בְּרֵאשִׁוֹנָה (Nu 2,9: *marcharán primero*) es בְּנִסְעָה בְּרֵאשִׁוֹנָה (*en la primera partida*); וְעַם שְׂיָהוּ לְאַחֲרֹנָה (Ec 1,11: *los últimos que vendrán*) es בְּבְרִיָּאָה אַחֲרֹנָה (*la última criatura*), o casos análogos.

A quien diga que בְּרֵאשִׁית (*principio*) no está en anexión le da la razón la gramática, pero se la quita su semántica; puesto que no hay forma humana de entender בְּרֵאשִׁית (*principio*) si no va unido a algo, una acción o un tiempo. La prueba es בִּי אִם־יֵשׁ אַחֲרֶיהָ (Pr 23,18: *porque hay un después de*); מְגִיד מִבְּרֵאשִׁית אַחֲרֶיהָ (Is 46,10: *anuncio desde el principio lo que viene después*) es “desde el comienzo de algo hasta lo que venga después de eso”; קָרְבֵן בְּרֵאשִׁית (Le 2,12: *ofrenda de primicias*) va unido a בְּכֹרִים (*primeros frutos*). Sin embargo, בְּרֵאשִׁית (*en el principio*) no es como בְּרֵאשִׁית (*principio*). Acaso no ves que בְּרֵאשִׁית מְמַלְכָּתָהּ (Je 28,1: *en el principio del reinado*) es “al comienzo (בְּתֵחִלָּתָהּ) de un reinado ocurrió tal”. Por tanto, בְּרֵאשִׁית (*al principio*) no es como בְּהוֹשָׁע (Os 1,2: *comienzo de lo que habló Dios por medio de Oseas*)³³⁰ porque su sentido vendría a ser “comienzo del discurso que habló Dios”³³¹. Por esto, hay quien dice que דָּבַר (*habló*) es un sustantivo como in וְהָדָבָר אֵין בָּהֶם (Je 5,13: *no hay palabra en ellos*) porque el hebreo no permite que se forme una anexión nominal con un verbo en pasado³³².

³³⁰ SIMON, 1989: 24-25.

³³¹ *Sefer ha-Riqmah*, 86.

³³² Poznanski advierte acerca de los paralelos que existen entre las explicaciones de Ibn Bal‘am y las de sus sucesores, especialmente en Abraham ibn ‘Ezra y David Qimhi. Aunque Ibn ‘Ezra lo cita explícitamente en pocas ocasiones, es evidente que extrae ejemplos de sus comentarios. Cf. POZNANSKI, 1924: 14.

Por esto, dijo uno de los exégetas que el significado de בְּרֵאשִׁית (*al principio*) es בְּרֵאשִׁית בְּרִיאָה (*al principio de la creación*), por medio de בְּרֵאשִׁית בְּרוּא (*al principio de crear*)³³³. Sin embargo, esto no es posible, como ya explicaré en su momento.

Hay quien dice que es “al principio del” día, o de la noche, o la oscuridad o de un tiempo determinado o cualquiera de estos; lo cual significa que el comienzo (רֵאשִׁית) también fue creado. [3v] En mi opinión, no está en anexión ni siquiera semánticamente. Significa que Dios puso un comienzo para el cielo y la tierra; y por lo tanto, ambos tienen un final. No obstante, debido a que la circunferencia que rodea [la tierra] no tiene cuerpos materiales, puede significar “comienzo del giro [de la esfera]”.

בָּרָא (*creó*) es una voz tanto singular como plural que alude a los decretos de los seres superiores y se denomina [a Dios] con el nombre de ellos igual que los pueblos denominan a los idiomas “lenguas”. Por eso, el traductor del Targum se vio en la necesidad de traducir אֱלֹהִים como אֱלֹהִים יְיָ.³³⁴

אֱלֹהִים (*Ēlohim*) tiene la forma de כְּרֻבִּים (Ex 25,18: *querubines*) y no es como גְּבוּהִים (Is 5,15: *altos*); además, el singular en anexión es אֱלֹהֵי יַעֲקֹב (Sal 114,7: *el Dios de Jacob*) y el exento es אֱלֹהֵי לֹא-יִשְׁכַּח אָפוֹ (Jb 9,13: *Dios no cede en su cólera*)³³⁵. Tiene *holem* en lugar de *šureq* por la gutural. También lleva un *he'* con *pataḥ* [furtivo] según la regla³³⁶.

אֵת (*a*) determina a la palabra y por lo tanto, si se omite no afecta [al sentido] como por ejemplo: אֵת אֱלֹהִים בָּרָא אֱדָם (De 4,32: *que Dios creó al hombre*). No es (en este caso) una preposición que no alude al paciente y la prueba es וְהָאֵרֶץ וְאֶת-הַדּוֹב (1Sa 17,34: *venía el león con el oso*) y sus análogos.

הַשָּׁמַיִם (*los cielos*) tiene *he'* determinante para especificar que no es el firmamento ni lo seco. Es un dual natural indivisible como מְחִיָּם (De 24,6: *molino*) a causa de los dos polos de la esfera y lo que desde allí se decreta como ya expliqué en el capítulo de *Sefer ha-Šem*³³⁷.

³³³ *Sefer ha-Šorašim*, 75.

³³⁴ Onkelos prefiere el uso del tetragrámaton al término אֱלֹהִים para evitar cualquier confusión con una entidad plural. *Onkelos*, 20-21.

³³⁵ אֱלֹהֵי es un nombre inalterable en anexión como los sustantivos segolados, a diferencia de גְּבוּהֵי y de גְּבוּהִים. Véase el apartado sobre alteraciones del estado constructo en el *Kitāb šurūṭ al-naql* de Ḥayyūḡ, cf. MARTÍNEZ DELGADO, 2005: 223.

³³⁶ Según el resto de copias: tal y como se realiza.

³³⁷ Según el *Sefer ha-Šem* שְׁמֵי hace alusión a los dos polos alrededor de los cuales gira la esfera celeste. LEVIN, 1985: 419.

וְהָאָרֶץ הָיְתָה תֶּהוֹ וְחָשָׁךְ עַל־פְּנֵי תְהוֹם וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֶפֶת עַל־פְּנֵי הַמָּיִם: [1,2: / *La tierra era yermo y vacío y la oscuridad cubría la faz del abismo, y el espíritu de Ėlohim revoloteaba sobre la haz de las aguas*]

וְהָאָרֶץ (*y la tierra*) es una palabra gramaticalmente anómala; la hicieron así porque resultó más fácil vocalizar *alef* con *qameš* que con *pataḥ qatan* [אָ], y se empleó con mucha frecuencia.

תַּחַת אֲשֶׁר הָיְתָה שְׁמָמָה (*era yermo*) es como Ez 36,34: *en lugar de lo que era desolación*).

עַל־גּוֹזְלָיו יִרְחָף (De 32,11: *revolotea sobre sus polluelos*) y no hace falta añadir otra palabra como dijo el gramático de Jerusalén.

[1,3: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי־אֹר וַיְהִי־אֹר / *Dijo Ėlohim: “Haya luz”, y hubo luz*]

Quien dijo que וַיֹּאמֶר (*y dijo*) depende de lo que le sigue a continuación y que lo apropiado era usar una palabra tras él, no está en lo correcto; porque no hay diferencia entre וַיֹּאמֶר (*y dijo*) y אָמַר (*diré*) al ser ambas del *binyan qal*. Pero los hebreos en su afán por facilitar la pronunciación, permutaron *alef* por *waw* porque les resultó pesado pronunciar לֵאמֹר con dos *holem* consecutivos y por eso usaron *pataḥ* (יֹאמֶר)³³⁹.

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי רָקִיעַ בְּתוֹךְ הַמַּיִם וַיְהִי מְבֻדֵּל בֵּין מַיִם לַמַּיִם: [1,6: / *Dijo Ėlohim: “Haya un firmamento por en medio de las aguas, que las separe unas de otras*]

רָקִיעַ (*firmamento*) es un predicativo.

³³⁸ Sobre la gramática de מְרַחֶפֶת véase *Kitāb al-Kāfi*, 518.

³³⁹ En los verbos cuya primera, segunda o tercera radical fuese *alef*, *waw* o *yod*, las consonantes débiles y las quiescentes facilitan la realización y la vocalización. De este modo, אָמַר con sus preformativas transforma *alef* en *waw* quiescente débil. Cf. *Libro de Hayyūğ*, 53.

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יִקְוּ הַמַּיִם מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם אֶל־מָקוֹם אֶחָד וְתֵרָאֶה הַיַּבֵּשָׁה וַיְהִי־כֵן: [1,9] / *Dijo Ėlohim*
“Reúnanse las aguas de debajo de los cielos en un solo lugar y aparezca lo seco”. Y así
fue]

יִקְוּ (*acumulense*) es el imperfecto del *binyan nif'al*.

וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לַיַּבֵּשָׁה אֶרֶץ וּלְמִקְנֵה הַמַּיִם קָרָא יַמִּים וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי־טוֹב [1,10] / *Y llamó Ėlohim a lo*
seco llamó “tierra”, y al conjunto de las aguas lo llamó “mares” y vio Ėlohim que era
bueno]

לַיַּבֵּשָׁה (*lo seco*). Es un predicativo al igual que בְּמַמְלָכָה הַחֲטָאָה (Am 9,8: *en el reino*
pecador) y la prueba es בִּיבֻשֶׁת לָהֶם וְהָיָה לָדָם (Ex 4,9: *se convertirá en sangre en la sequedad*).
 A quien dijo que es un sustantivo como כְּפָרָה (*perdón*), ¿Qué Dios le perdone su pecado
 porque la sequedad donde está es en su ojo!

וַיֵּרָא (*y vio*). Hay pasajes en los que es intransitivo y los hay donde es transitivo.
 Cuando es transitivo es una forma *hif'il* como וַיִּרְאֵם אֶת־מִבּוֹא הָעִיר (Ju 1,25: *les mostró la*
entrada de la ciudad) y es correcto según la normativa gramatical. Cuando es
 intransitivo como וַיֵּרָא (*y vio*), debería haber vocalizado *hireq* al igual que וַיִּירָם אֶבְרָם
 הֶשְׁבֹּן (Nu 21,30: *les aseteamos, desapareció Hešbon*) de manera que no se confundiese
 con las voces de la raíz יָרָה (*disparar flechas*), porque ambas son de tercera débil³⁴⁰. Así
 es la normativa del *alef* final³⁴¹. Esta palabra se empleó con mucha frecuencia y por eso
 lo establecieron así.

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים תְּדַשֵּׂא הָאֲרֶץ זָרְעָה וְעָשָׂה פְּרִי לְמִינֹהּ אֲשֶׁר יֵרְעוּבֹה עַל־הָאֲרֶץ: [1,11] / *Luego dijo Ėlohim: “Haga brotar la tierra hierba verde, hierba que dé semilla y*
árboles frutales que den fruto conforme a su especie en que se contenga su semilla, sobre
la tierra”. Y así fue]

El que equiparó עֵץ (*árbol*) con עָר (*despierto/desvelado*) no está en lo cierto, porque
 el primero es un nombre de cosa y el segundo un nombre predicativo. עֵץ (*árbol*) está en
 anexión con פְּרִי (*fruto*), igual que פְּרִי (*fruto*) está en anexión con עֵץ (*árbol*) como

³⁴⁰ Cf. *El Libro de Hayyūğ*, 77 y *Kitāb al-mustalḥaq*, 324-325.

³⁴¹ Según, Hayyūğ lo esperado en וַיֵּרָא es que hubiera vocalizado וַיֵּרָא porque *pataḥ* es la más simple de
 las vocales. Cf. *El Libro de Hayyūğ*, 77 y 172.

מַחֲלָמִישׁ צוֹר (De 32,13: *de la dura roca*) y מַצְוֹר הַחֲלָמִישׁ (De 8,15: *de la roca dura*). Y así hay muchos.

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי מֵאֲרֹת בְּרָקִיעַ הַשָּׁמַיִם לְהַבְדִּיל בֵּין הַיּוֹם וּבֵין הַלַּיְלָה וְהָיוּ לְאֹתֹת וּלְמוֹעֲדִים וּלְיָמִים וּשְׁנָיִם [1,14:
/ Dijo Élohim después: “Haya luminarias en el firmamento de los cielos para poner
separación entre el día y la noche y que sean de señales para estaciones, días y años]

יְהִי מֵאֲרֹת (*haya luminarias*) está en singular porque se usaba esta palabra con frecuencia³⁴². Lo mismo en כִּי יִהְיֶה נַעֲרָה בְּתוּלָה (De 22,23: *si hubiera una joven virgen*); הָבֵה נִרְדָּה (Ge 11,7: *bajemos*) [para el masculino] y en femenino: הָבֵה נִנָּא אָבוּא אֵלַיָּךְ (Ge 38,16: *déjame yacer contigo*).

מֵאֲרֹת (*luminarias*) es masculino plural y la prueba es que son dos y son las más importantes. Hay sustantivos que tienen un *taw* en el masculino plural como אָבוֹת (Ex 34,7: *padres*)³⁴³ al igual que hay con *mem* en los femeninos como נָשִׁים פְּלִגְנָשִׁים (2Sa 15,16: *mujeres concubinas*). Quien diga que de מְקוֹמוֹת (*lugares*) se dice מְקוֹמָה no está en lo correcto.

La explicación gramatical de בְּרָקִיעַ הַשָּׁמַיִם (*en el firmamento de los cielos*) es “el firmamento que son los cielos”, lo mismo que בְּגִזְלֵי זְרוּעָה (Ex 15,16: *con la fuerza de tu brazo*) es “con la fuerza, que es tu brazo” y lo mismo en זָכַר רַב־טוֹבָךְ יִגִּיעוּ (Sal 145,7: *el recuerdo, que es tu inmensa bondad, aclamarán*). Puede que su interpretación sea שָׁמַיִ (Sal 148,4: *el cielo de los cielos*),³⁴⁴ que es lo correcto en mi opinión.

La lamed de לְאֹתֹת (*de señales*) significa “de” al igual que אָמַרְיִלִּי אָתִי הוּא (Ge 20,13: *dirás de mí que soy tu hermano*)³⁴⁵. Pero no es igual וְהָיוּ לְמֵאֲרֹת בְּרָקִיעַ הַשָּׁמַיִם (Ge 1,15: *y funcionarán de luceros en la bóveda celeste*) como ya explicaré.

³⁴² Cf. *El Libro de Hayyūğ*, 146.

³⁴³ אָב hace el plural según el femenino e אָשָׁה según el masculino. MARTÍNEZ DELGADO, 2008: 224.

³⁴⁴ Este superlativo hace referencia a las esferas.

³⁴⁵ El *Maḥberet* recoge diferentes valores y funciones de la preposición –לְ, Ge 20,13 es un caso de estilo indirecto. *Maḥberet*, 10. MARTÍNEZ DELGADO–SÁENZ-BADILLOS, 2015:133.

[1,19: וַיְהִי־עֶרֶב וַיְהִי־בֹקֶר יוֹם רְבִיעִי / *Y atardeció y amaneció: día cuarto*]

Alguien dijo que רְבִיעִי (*cuarto*) se deriva de אַרְבָּעָה (*cuatro*) porque encontramos en muchos lugares el *alef* protético como en אֶתְמֹל (Sal 90,4: *ayer*), תְּמֹל (Ex 5,8: *ayer*). וַיִּמַּשׁ הָאֲשָׁף (Ex 10,21: *que se palpe la oscuridad*)³⁴⁶ no se deriva de אָמַשׁ (Ge 19,34: *anoche*) porque solamente se llama אָמַשׁ (*anoche*) a la noche anterior y así ocurre en la lengua árabe, que es muy parecida a la nuestra (אָמַשׁ ‘ayer’).

[1,20: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יִשְׂרָצוּ הַמַּיִם שָׂרָץ נֶפֶשׁ חַיָּה וְעוֹף יַעֲופֶה עַל־הָאָרֶץ עַל־פְּנֵי הַשָּׁמַיִם / *Y dijo Ėlohim: “Bullan las aguas de animales vivientes, y aves que revoloteen sobre la tierra contra la bóveda celeste”*]

יִשְׂרָצוּ (*bullan*). Verbo transitivo como שָׂרָץ אֲרָצָם צִפְרִדְעִים (Sal 105,30: *pululó de ranas su país*). No te asombres de יִשְׂרָצוּ פָּרוּ (Ex 1,7: *fueron fecundos y se multiplicaron*), porque hay verbos que unas veces son transitivos y otras intransitivos como la raíz שָׁב (*retornar*).

[1,22: וַיְבָרֶךְ אֱתָם אֱלֹהִים לֵאמֹר פְּרוּ וּרְבוּ וּמִלְאוּ אֶת־הַמַּיִם בַּיָּמִים וְהַעֲוֶה יָרֵב בְּאֶרֶץ / *Ėlohim los bendijo diciendo: “Procread y multiplicaos y henchid las aguas de los mares, y multiplíquense las aves en la tierra”*]

Y así es וּמִלְאוּ אֶת־הַמַּיִם (Ge 1,22: *y henchid las aguas*), según la opinión del gramático.

[1,26: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים גִּעְשָׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמְיוֹנֵנוּ וַיֵּרְדּוּ בְדִגְתַּת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבַבְּהֵמָה / *Y dijo Ėlohim: “Hagamos al ser humano a nuestra imagen, como semejanza nuestra, y manden en los peces del mar y en las aves de los cielos, y en las bestias y en todas las alimañas terrestres, y en todas las sierpes que serpean por la tierra”*]

³⁴⁶ El resto de copias añade: “Pero es más bien lo contrario, porque el *alef* de אַרְבָּעָה (*cuatro*) se ha añadido, como el *alef* de אֶזְרָע (Je 32,21: *brazo*), אֶתְמֹל (Sal 90,4: *ayer*) y la prueba es que las dos son de רְבִיעִית (*cuarto*)”.

וְכָל־עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה טָרָם יִהְיֶה בָּאָרֶץ וְכָל־עֵץ־חַיִּים לֹא הָיָה עַל־הָאָרֶץ וְאָדָם לֹא יָעֲלֶה מִן־הָאָרֶץ וְהַשָּׂדֶה אֶת־כָּל־פְּנֵי־הָאֲדָמָה: אִין לְעֹבֵד אֶת־הָאֲדָמָה: / *ningún árbol campestre existía aún en la tierra y ninguna hierba del campo había germinado todavía; pues Élohim no había hecho llover sobre la tierra, ni hombre existía para cultivar el suelo; entoces un vapor que surgió de la tierra regó toda la superficie del suelo*]

Dijo el gaón que לֹא הָיָה לְעֹבֵד (Ge 2,5: *no había hecho llover*) afecta a lo que viene a continuación³⁴⁸, por lo que el significado es “ni vapor había surgido todavía de la tierra”³⁴⁹. Compararlo con el caso de יִכְפֶּה־אַף (Pr 21,14: *aplaca la cólera*), en mi opinión no es necesario.³⁵⁰ אָדָם (vapor) no tiene yod y existe alguna leve diferencia entre ella y אִין־יָוֶם (De 32,35: *está cerca el día de su ruina*).

וַיִּיצֶר יְיָ אֱלֹהִים אֶת־הָאָדָם עָפָר מִן־הָאֲדָמָה וַיִּפֹּחַ בָּאָפִיו נְשִׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְגִפְשׁ חַיָּה: / *Entonces formó Adonay Élohim al hombre del polvo del suelo e insuflando en sus narices aliento de vida, y fue el hombre un ser viviente*]

El *dagesh* de la *pe*’ de בָּאָפִיו (*en sus narices*) quiere decir que se ha asimilado la *nun*, al igual que ocurre con la *nun* de בֶּן (*hijo*) en la palabra בְּתִי (De 22,16: *mi hija*) y la *nun* de שְׁנַיִם (Ge 6,19: *dos*) en la palabra שְׁתֵּי (Ge 5,18: *dos*). La prueba es אִין־פָּנֶיךָ (Da 3,19: *el aspecto de su rostro*) en arameo y lo mismo sucede en la lengua árabe (أَنْفٍ).

וַיִּצְמַח יְיָ אֱלֹהִים מִן־הָאֲדָמָה כָּל־עֵץ נֹחֵמֵד לְמִרְאֵה וְטוֹב לְמֵאֲכָל וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הַגֶּן וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע: / *Adonay Élohim hizo germinar del suelo toda suerte de árboles gratos a la vista y buenos para comer y, además, en el interior del jardín, el árbol de la vida y el árbol del conocimiento del bien y del mal*]

³⁴⁸ La expresión עמו ואחר se emplea recurrentemente a lo largo del comentario para referirse a una extensión del significado. La negación de לֹא הָיָה se extiende a מִן־הָאָרֶץ. Este recurso empleado por los exégetas de Oriente se ha identificado con la regla n° 22 de R. Eliezer en la que una expresión se aplica a otra de forma análoga, como es el caso de Proverbios 21,14. Ibn ‘Ezra cree, sin embargo, innecesaria la comparación con este versículo. Sobre este recurso véase HAGGAI, 1991:97-104. Sobre las treinta y tres reglas de interpretación de R. Eliezer véase NAVARRO PEIRO, 1987: 55-72.

³⁴⁹ Sē‘adyah Gaón añade لا (wa-lā) “ni”. DERENBOURG, 1893: 7.

³⁵⁰ Sobre este versículo véase *Comentario a Eclesiastés*, 128.

Explicación gramatical de עֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע (*el árbol del conocimiento del bien y del mal*): esta palabra se refiere a sí misma y a lo que le sigue. Es el árbol del conocimiento del bien y (es el árbol del conocimiento) del mal. הָאֵלֶּה שָׂרָה אִמּוֹ (Ge 24,67: *la tienda de Sara su madre*), la tienda de Sara (es la tienda de) su madre; וְהַנְּבוּאָה עֹדֵד הַנְּבִיאַ (2Cr 15,8: *la profecía del profeta Oded*), la profecía (es la profecía de) Oded. הָאָרוֹן הַבְּרִית (Jos 3,14: *el arca de la alianza*), el arca (que es el arca) de la alianza.

[2,10: וַיֵּצֵא מַעְדֵּן לְהַשְׁקוֹת אֶת-הַגֶּן וּמִשָּׁם יִפְרֹד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה רִאשִׁים / *Brotaba de Edén un río para regar el jardín y desde allí se dividía y formaba cuatro brazos*]

ראש (*cabeza*) está relacionado con רִאשִׁים (*brazos*) como יוֹם (*día*) con יָמִים (*días*), porque el *qameš* es como un *holem*³⁵¹.

[2,11: וְהָיָה שֵׁם הָאֶחָד פִּישׁוֹן הוּא הַסּוּכָב אֶת כָּל-אֶרֶץ הַחִוִּיָּה אֲשֶׁר-שָׁם הַזָּהָב / *El nombre del primero es Pisón, el cual es el que circuye todo el país de Havila, donde se halla el oro*]

Hay quien dice que פִּישׁוֹן (*Pisón*) se deriva de וַיִּצְאֲתָם וּפִשְׁתָּם (Ma 3,20: *saldréis y saltaréis*).

[2,13: וְשֵׁם הַנָּהָר הַשֵּׁנִי גִיחוֹן הוּא הַסּוּכָב אֶת כָּל-אֶרֶץ כּוּשׁ / *El nombre del segundo río es Guijón, el cual es el que circuye todo el país de Cus*]

Y גִּיחוֹן (*Guijón*) de יָגִיחַ (Jb 40,23: *salga*) y וַיִּתְּנָה בְּנַהֲרוֹתַי (Ez 32,2: *y chapoteabas en tus ríos*)³⁵².

[2,14: וְשֵׁם הַנָּהָר הַשְּׁלִישִׁי חִדְקֵל הוּא הַהֶלֶךְ קְדָמַת אַשּׁוּר וְהַנָּהָר הָרְבִיעִי הוּא פְּרָת / *El nombre del tercer río es el Hidekel, el cual recorre el este de Asiria, y el cuarto río es Ferat*]

חִדְקֵל (*Hidekel*) es una palabra compuesta como לְפָלְמוֹנִי (Da 8,13: *fulano*). פְּרָת (*Ferat*) deriva de פְּרִיָּה (*fructificación*). La *taw* sustituye a la *he*’, como la *taw* de לְנִשְׂאֵי (Ez

³⁵¹ La *waw* de יוֹם se convierte en *alef* débil en יָמִים; del mismo modo, la *waw* de ראש es también *alef* en ראשִׁים. Cf. *El Libro de Hayyūğ*, 47.

³⁵² *El Libro de Hayyūğ*, 101 y *Maḥberet*, 103.

46,17: *retornará al príncipe*). קְדָמָה (*hacia el este*) es el oriente, porque de allí asciende el sol al comienzo del día.

[2,15: וַיִּטֵּן אֲדֹנָי אֱלֹהִים בְּגִן-עֵדֶן לַעֲבָדָה וּלְשִׁמְרָה / *Así, pues, tomó Adonay Ėlohim al hombre y le instaló en el jardín de Edén, para que lo cultivara y lo labrara*]

וַיִּטֵּן (y le instaló en el jardín de Edén) es como יָנִיחָהּ אֶהְרֶן (Ex 16,34: y lo puso Aarón) porque debía quedarse allí para siempre.

גֶּן (*jardín*) es masculino, גֶּן נָעוּל (Ca 4,12: *jardín cerrado*) y también femenino לְעִבְדָּה (*cuando es para labrarlo y cuidarlo*)³⁵³ como אֵשׁ (*fuego*), רוּחַ (*espíritu*), בֵּית (*casa*) y מָקוֹם (*lugar*).

[2,16: וַיֹּצֵו׃ אֲדֹנָי אֱלֹהִים עַל-הָאָדָם לֵאמֹר מִכָּל עֵץ-הַגֶּן אָכַל תֹּאכַל / *Luego Adonay Ėlohim ordenó al hombre, diciendo: «De todo árbol del jardín podrás comer libremente»*]

Toda orden seguida de *[עַל (sobre)]*³⁵⁴ implica una prohibición, como וְעַל הָעֲבִים אֶצְוֶה (Is 5,6: y a las nubes prohibiré).

[2,17: וַיִּמְעֵץ הַדֹּעַת טוֹב וְרָע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי בְיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת / *pero el árbol del conocimiento del bien y del mal no has de comer, pues el día en que de él comas, morirás sin remedio*]

Después de decir וַיִּמְעֵץ הַדֹּעַת (*del árbol del conocimiento*) se añade מִמֶּנּוּ (*de él*) para enfatizar la orden y su significado es: ni del fruto, ni del árbol, ni de la hoja, ni de la rama [comerás].

[2,18: וַיֹּאמֶר׃ אֲדֹנָי אֱלֹהִים לְאִשְׁטוֹב הָיֹת הָאָדָם לְבָדּוּ אֶעֱשֶׂה-לּוֹ עֲזָרָה כְּנָגְדּוֹ / *Dijo después Adonay Ėlohim: «No es bueno que el hombre esté solo; voy a hacerle una ayuda similar a él»*]

³⁵³ Esta explicación aparece también en su comentario a Eclesiastés 2,5. “Jardín” es aquel en el que hay muchos árboles de varias clases. *Comentario a Eclesiastés*, 34.

³⁵⁴ Se omite en la copia 'א.

הָאִשָּׁה (*la mujer*) es la metátesis de הָאִישׁ (*el hombre*), tal y como menciona el autor del *Sefer Yěsirah*: אִשׁ en masculino y אִשָּׁה en femenino³⁵⁵.

וַיֵּצֵר יְיָ אֱלֹהִים מִן־הָאֲדָמָה כָּל־תַּיִת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל־עוֹף הַשָּׁמַיִם וַיִּבֹּא אֶל־הָאָדָם לְרִאוֹת מַה־יִּקְרָא־לּוֹ וְכָל־
וַיֵּצֵר יְיָ אֱלֹהִים מִן־הָאֲדָמָה כָּל־תַּיִת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל־עוֹף הַשָּׁמַיִם וַיִּבֹּא אֶל־הָאָדָם לְרִאוֹת מַה־יִּקְרָא־לּוֹ וְכָל־
Entonces Ádonay Élohim, habiendo formado de la tierra
todos los animales del campo y todas las aves de los cielos, los condujo ante el hombre
para ver cómo los llamaba, y que toda denominación que el hombre pusiera a los seres
vivientes, tal fuera su nombre]

La *lamed* de יִקְרָא־לּוֹ (*los llamaba*) también sirve para lo que viene a continuación, תַּיִת (*ser viviente*); como la interpretación de עֵץ פֶּרִי (Ge 1,11: *que den fruto*) es עֵץ פְּרִי (árboles frutales).

וַיִּקְרָא הָאָדָם שְׁמוֹת לְכָל־הַבְּהֵמָה וְלָעוֹף הַשָּׁמַיִם וְלִכְלֹל תַּיִת הַשָּׂדֶה וְלָאֲדָם לֹא־מָצָא עֹזֶר כְּנֶגְדּוֹ
El hombre impuso, pues, nombres a todos los ganados, a todas las aves del cielo y a todas las
bestias salvajes; mas para el hombre no halló ayuda similar a él]

הַבְּהֵמָה (*bestia*) es herbívora y תַּיִת (*animal*) es omnívora.

וַיִּפֹּל יְיָ אֱלֹהִים | תַּרְדֵּמָה עַל־הָאָדָם וַיִּישָׁן וַיִּקַּח אֶחָת מִצִּלְעֹתָיו וַיִּסְגֵּר בָּשָׂר תַּחְתָּנָה
Así, pues, Ádonay Élohim infundió un sopor sobre el hombre, que se durmió; entonces le tomó una de las
costillas, cerrando con carne su espacio]

Explicación gramatical de וַיִּישָׁן (*se durmió*): es uno de los verbos de primera radical *yod* que refleja la primera radical en el imperativo tipo יִירָא אֶת־יְיָ (Pr 3,7: *teme a Dios*) y יָם וְדָרוֹם יִירָשָׁה (De 33,23: *del occidente y del sur ha tomado posesión*)³⁵⁶. No ocurre así con las palabras יָדַע (*saber*) y יָרַד (*descender*)³⁵⁷.

³⁵⁵ Véase el capítulo 3 del *Sefer Yěsirah*. *Sefer Yěsirah*, 22.

³⁵⁶ *El Libro de Hayyūğ*, 63.

³⁵⁷ Estos dos verbos no presentan *yod* en el imperativo. Cf. *El Libro de Hayyūğ*, 63.

[2,23: וַיֹּאמֶר הָאָדָם זֶאת הַפֶּעַם עָצָם מֵעַצְמִי וּבָשָׂר מִבָּשָׂרִי לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה כִּי מֵאִישׁ לָקַחְתִּי-זֹאת: / *El hombre exclamó entonces: «Esta sí que es esta vez huesos de mis huesos y carne de mi carne. A esta se la llamará “varona”, porque de varón ha sido tomada»*]

Explicación gramatical de אִשָּׁה (*varona*): después de derivar esta palabra de אִישׁ (*hombre*), añadieron un *dageš* en lugar de la quiescente para que no se confundiera con אישָׁה יְקִימְנוּ (Nu 30,14: *su marido puede ratificarlo*); porque hay pasajes en los que la *he'* no lleva *mappiq* como וַיִּקְרָא לָהּ זֶבַח בְּשֵׁמוֹ (Nu 32,42: *y le puso su propio nombre Nóbaj*) y como estos hay muchos. Así está escrito וּפְטוּרֵי צָצִים (1Re 6,18: *capullos abiertos*) y גִּגְיוֹ (Ex 30,3: *su parte superior*), que llevan *dageš* por la quiescente que falta porque no puede haber una raíz de tres consonantes idénticas. No existe tal cosa porque es difícil de pronunciar.

[2,24: עַל-כֵּן יַעֲזֹב-אִישׁ אֶת-אָבִיו וְאֶת-אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד: / *Por eso abandonará el hombre a su padre y a su madre y se unirá con su mujer, formando ambos una sola carne*]

Explicación gramatical de אֶחָד (*uno*): en *Sefer ha-Mispar*³⁵⁸. Dado que *yod* y *dalet rafeh* tienen un punto de articulación cercano al de *taw rafe*, omitieron la radical (en אַחַת).

[2,25: וַיִּהְיוּ שְׁנֵיהֶם עֲרוּמִים הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ וְלֹא יִתְבַּשְּׁשׁוּ: / *Ahora bien, los dos estaban desnudos, el hombre y su mujer, pero no sentían vergüenza*]

Algunos dicen que יִתְבַּשְּׁשׁוּ (*avergonzaban*) es de los verbos que reduplican la tercera radical porque son de segunda débil³⁵⁹. עֲרוּמִים (*desnudos*) se confunde con מְחֻשְׁבוֹת (*Jb 5,12: los pensamientos de los astutos*), que deriva de עֲרִמָה (Pr 1,4: *sagacidad*). Quizás quien cubre oculta algo que no quiere que se sepa³⁶⁰.

³⁵⁸ *Sefer ha-Mispar*, 1895. Sobre este tratado véase SELA, 2003b: 19-21.

³⁵⁹ *El Libro de Hayyūḡ*, 95-97.

³⁶⁰ En su primer comentario se refiere a que la mente del hombre sabio está descubierta o desnuda (עֲרוּם) a todas las cosas. WEISER, 1976a: 25.

וְהַנָּחֹשׁ הָיָה עָרוֹם מִכָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר עָשָׂה יְיָ אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר אֶל־הָאִשָּׁה אַף כִּי־אָמַר אֱלֹהִים לֹא תֹאכְלוּ [3,1:
מִכָּל הָעֵץ הַזֶּה / Pero la serpiente era el más astuto de todos los animales del campo que
Ādonay Ėlohim había creado y dijo a la mujer: -¿Cómo es que Ėlohim ha dicho: “No
habéis de comer de ningún árbol del jardín”?]

Que עָרוֹם (*astuta*) venga después de עָרוֹמִים (Ge 2,25: *desnudos*), es un recurso propio de la lengua clásica como כִּי יִבְעַר־אִישׁ (Ex 22,4: *si un hombre daña*) y a continuación הַמִּבְעֵר (Ex 22,5: *el que incendió*) y lo mismo en בִּלְחֵי הַקִּימּוֹר (Ju 15,16: *con la quijada de asno*) y שְׁלִישִׁים עָרִיִּים (Ju 10,4: *treinta asnos*).

וַתֹּאמֶר הָאִשָּׁה אֶל־הַנָּחֹשׁ מִפְּרֵי עֵץ־הַגָּן נֹאכָל [3,2:
los árboles del jardín podemos comer]

נֹאכָל (*podemos comer*) con *qameš qaṭan* porque está (en pausa) al final del versículo, a comienzo tendría un *pataḥ gadol* (נֹאכֵל).

וַתִּפְקְחֵנָּה עֵינֵי שְׁנֵיהֶם וַיֵּדְעוּ כִּי עִרְמָם הָיָה וַיִּתְּפְרוּ עֲלֵה תֵאֵנָה וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם חֲגֹרֶת [3,7:
entonces los ojos de ambos y comprendieron que estaban desnudos, por lo cual cosieron
follaje de higuera y se hicieron unos ceñidores]

כִּי־עִרְמָם אָנֹכִי (Ge 3,10: *porque estoy desnudo*) es otro paradigma y su singular es אָנֹכִי (De 28,48: *con desnudez y privación de todo*) puede que sea un nombre o que siempre sea un nombre (y no un predicativo). A עִרְמָם אָנֹכִי (*soy desnudo*) le faltaría un אִישׁ (*hombre*) para abreviar, como וְאָנֹכִי תְּפִלָּה (Sal 109,4: *yo soy oración*) y כִּי תְּמוּדוֹת אֶתָּה (Da 9,23: *eres muy amado*).

וַיִּשְׁמְעוּ אֶת־קוֹל יְיָ אֱלֹהִים מִתְהַלֵּךְ בַּגָּן לְרוּחַ הַיּוֹם וַיִּתְּסֵבָה הָאִשָּׁה וְאִשְׁתּוֹ מִפְּנֵי יְיָ אֱלֹהִים בְּתוֹךְ עֵץ הַגָּן [3,8:
Enseguida oyeron la voz de Ādonay Ėlohim que se paseaba por el jardín a la brisa del día,
y el hombre y su mujer se ocultaron de la vista de Ādonay Ėlohim por entre los árboles del
jardín]

מִתְהַלֵּךְ (*se paseaba por el jardín*). Dijo Ibn Ġanāḥ que se refiere a Adán, como si dijese que Adán se estaba paseando por el jardín³⁶¹. Pero el versículo comienza con וַיִּשְׁמְעוּ (escucharon ellos dos), por lo tanto la voz de Dios es la que se pasea como en מִתְהַלֵּךְ (Je 46,22: *su voz saldrá como una serpiente*)³⁶². Hay quien dice que מִתְהַלֵּךְ (*se paseaba*) se refiere a Dios, como: קוֹל דּוֹדִי הִנֵּה-זֶה בָּא (Ca 2,8: *la voz de mi amado, he aquí que viene*), que hace referencia a דּוֹדִי (*mi amado*). Como estos hay muchos casos.

וַיֹּאמֶר מִי הֵגִיד לְךָ כִּי עֵרַם אָתָּה הַמֹּדֵעַז אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵבִלְתִּי אֲכָל־מִמֶּנּוּ אֲכָלָתָּ: [3,11: / *Él replicó: “¿Quién te ha hecho ver que estabas desnudo? ¿Has comido acaso del árbol del que te prohibí comer?”*]

וְיִלְתִּי (De 1,36: *excepto*). *לְבִלְתִּי* es una partícula. No la encontramos sin *yod*, al igual que וְיִלְתִּי (De 1,36: *excepto*).

וַיֹּאמֶר יְיָ אֱלֹהִים אֶל־הַנָּחָשׁ כִּי עָשִׂיתָ זֹאת אֲרוּרָה אַתָּה מִכָּל־הַבְּהֵמָה וּמִכָּל תַּיִת הַשָּׂדֶה עַל־גֻּחְנֶךָ תֵּלֵךְ וְעָפָר: [3,14: / *Entonces Adonay Ėlohim dijo a la serpiente: “Por haber hecho esto, maldita seas entre todas las bestias y entre todos los animales del campo. Sobre tu vientre caminarás, y polvo comerás todos los días de tu vida*]

זֹאת (*esto*) es un femenino y es así porque עָשִׂיתָ (*hiciste*) “esta acción”. La norma de los hablantes de la lengua santa es omitir el nombre cuando está implícito en la acción del verbo como כִּי־תִקְרָאָנָה מִלְחָמָה (Ex 1,10: *en caso de guerra*), que significa “los acontecimientos de la guerra”. [4v] וּבִרְךָ וְלֹא אֲשִׁיבָנָה (Nu 23,20: *bendeciré y no me retractaré*), que quiere decir “daré una bendición” y וְרַב יוֹעֲצִים תִּקְוֶה (Pr 15,22: *con muchos consejeros se establece*), que significa “se establece un consejo”.

אֵל es para masculino y אַל para masculino y femenino, y lo mismo ocurre con אֵלֶּה (*estos, estas*). Quien dijo que no lleva *he*’ en el femenino, sino en el masculino como שְׁלוֹשָׁה (*tres*) y חֲמִשָּׁה (*cinco*) comete cuatro errores. El primero es que se encuentra

³⁶¹ “וַיִּשְׁמְעוּ אֶת־קוֹל יְיָ אֱלֹהִים וְהָאָדָם מִתְהַלֵּךְ בְּגֶן לְרוּחַ הַיּוֹם”, *Kitāb al-mustalḥaq*. 306. La interpretación de Adán como sujeto del verbo מִתְהַלֵּךְ aparece también en *Sefer ha-Hassaga*, 104-105.

³⁶² Para Maimónides el verbo הִלֵּךְ posee un sentido figurado para indicar que una cosa se expande y se hace manifiesta, aun cuando carece de cuerpo. De este modo, מִתְהַלֵּךְ alude a la voz en el sentido de “la voz de Dios se expandía por el jardín”. *Guía de perplejos*, 92-93.

escrito לְאִנְשֵׁי הָאֵל (Ge 19,8: *a estos hombres*) y אֵל נוֹלְדוּ (1Cr 20,8: *estos son los descendientes de*), y estos son masculinos. También está escrito הָרָעוֹת הָאֵלֶּה (De 31,17: *han llegado estos males*), וְלִבְנֹתַי מִה־אֶעֱשֶׂה לָאֵלֶּה הַיּוֹם (Ge 31,43: *¿qué voy a hacerles hoy a estas mis hijas?*) y en otro pasaje הָאֵל הַתּוֹעֵבֹת (Le 18,27: *estas abominaciones*). El segundo error es que equiparó una palabra llana con una palabra aguda; ¿acaso no sabía que la *he'* de לַיְלָה (*noche*) y עָבַר עַל־נַפְשֵׁנוּ (Sal 124,4: *el río pasó por nuestra alma*) es paragógica? El tercero es que dedujo que el número es anómalo respecto a la gramática de la lengua. El cuarto error es que שלושה (*tres*) y אַרְבָּעָה (*cuatro*) son nombres de accidentes y אֵלֶּה (*estos*) es una partícula, ya tenga o no *he'*; igual que הַהֵמָּה (Nu 9,7: *a aquellos*), הָהֵם (Nu 16,14: *estos*) y וְהָמָּה בָּאוּ בֵּית לָחֶם (Rt 1,22: *y llegaron a Belén*).

La *mem* de מְכַל־הַבְּהֵמָה (*entre todas las bestias*) es inclusiva.

גִּזְרוֹנְךָ (*vientre*) tiene el mismo paradigma que זְרוֹעֶךָ (Ex 15,16: *tu brazo*).

[3,15: / וְאֵיבָהּ | אֲשִׁית בִּינְךָ וּבִין הָאִשָּׁה וּבִין זְרַעָהּ וּבִין זְרַעָהּ הִוא יְשׁוּפְךָ רֹאשׁ וְאֶתָּה תְּשׁוּפֶנּוּ עָקֵב 3,15: / *Enemistad pondré entre ti y la mujer, y entre tu descendencia y su descendencia: ella te pisará la cabeza mientras tú le hieres en el talón*]

וְאֵיבָהּ (*enemistad*) tiene el significado de אֵיבָתִי (Ex 23,22: *seré enemigo*) pues es un verbo trilitero³⁶³. En תְּשׁוּפֶנּוּ עָקֵב (*le hieres <en> el talón*) se omite *bet* como en כִּי יִשְׁשֶׁת־יָמִים עָשָׂה יְיָ (Ex 20,11: *porque <en> seis días hizo Dios*) y הִנֵּמְצָא בֵּית־יְיָ (2Re 18,15: *encontrado <en> la casa de Dios*). Lo correcto gramaticalmente en mi opinión es: “le provocas una herida en el talón”. Como כִּי־הִכִּיתָ אֶת־כָּל־אֹיְבֵי לִחִי (Sal 3,8: *tú hieres en la mejilla a todos mis enemigos*) es מֶכֶת לִחִי (*un golpe en la mejilla*), y de igual modo מִחִיץ מִתְּנִיָּם (De 33,11: *hiera los lomos de sus enemigos*).

[3,16: / אֶל־הָאִשָּׁה אָמַר הַרְבֵּה אַרְבֵּה עֲצָבוֹנָהּ וְהַרְבֵּה בְּעָצָב תִּלְדִּי בָנִים וְאֶל־אִשְׁוֹ תְּשׁוּקָמָהּ וְהִוא יִמְשַׁל־כָּהּ 3,16: / *A la mujer le dijo: “Tantas haré tus fatigas cuantos sean tus embarazos: con dolor parirás a los hijos. Hacia tu marido será tu deseo, y el te dominará*]

³⁶³ Para Ḥayyūḡ su raíz tiene como segunda radical una consonante débil. El nombre וְאֵיבָהּ contiene una *yod* débil. Cf. *El Libro de Ḥayyūḡ*, 98.

La *ṣade* de עֲצָבוּנָה (*tus fatigas*) lleva *dageš* eufónico, como la *ṣade* de לֹא־יִכְלֶה עוֹד (Ex 2,3: *no pudo ocultarlo más*) y la *qof* de אִם־יִקְרָךְ עוֹן (1Sa 28,10: *ningún castigo te vendrá*)³⁶⁴.

[3,19: בִּזְעַת אִפְיֶךָ תֹאכַל לֶחֶם עַד שׁוּבְךָ אֶל־הָאֲדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לָקַחְתָּ כִּי־עָפָר אַתָּה וְאֶל־עָפָר תָּשׁוּב / *Con el sudor de tu rostro comerás el pan, hasta que vuelvas al suelo, pues de él fuiste tomado. Porque eres polvo y al polvo tornarás*]

בִּזְעַת אִפְיֶךָ (*con el sudor de tu rostro*) deriva de בִּיזַע (Ez 44,18: *que haga sudar*)³⁶⁵.

[3,20: וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ חַוָּה כִּי הִוא הִיְוָה אִם כָּל־חַי / *El hombre llamó a su mujer “Eva”, por ser ella la madre de todos los vivientes*]

חַוָּה (*Eva*) tiene *waw* para que no se confunda con הַשָּׂדֶה (Ge 2,19: *bestia del campo*) y a la inversa הֵנָּה יְדֵי הוֹיָה (Ex 9,3: *he aquí la mano de Dios estará*), para que no se confunda con la raíz הָיָה (*desgracia*) de הִנֵּה (Ez 7,26: *desastre*)³⁶⁶.

[3,22: וַיֹּאמֶר יְיָ אֱלֹהִים הֵן הָאָדָם הָיָה כְּאֶחָד מִמֶּנּוּ לִדְעַת טוֹב וָרָע וַעֲתָה אֶפְרִישׁ לָךְ וְלִקְחָהּ אִם מֵעֵץ הַחַיִּים / *Y dijo Adonay Élohim: “¡He aquí que el hombre ha venido a ser como uno de nosotros, en cuanto a conocer el bien y el mal! Ahora, pues, cuidado, no alargue su mano y tome también del árbol de la vida y comiendo de él viva para siempre*]

מִמֶּנּוּ (*de nosotros*) lleva *dageš* (en *nun*) por la omisión de la *nun* de plural. También וְלֹא תִקַּח מִמֶּנּוּ (De 13,1: *ni quitar nada*) reduplica por la falta de la *nun* añadida. En los códices orientales, todo מִמֶּנּוּ (*de nosotros*) que sea primera persona del masculino plural lleva *nun rafeh*.

³⁶⁴ Según Ibn Ġanāḥ se reduplican ciertas consonantes con puntos de articulación próximos para evitar confusiones y corrupciones del significado. La *ṣade* de הִצְפִּינוּ lleva *dageš* para que no se confunda con *šin*. *Kitāb al-mustalḥaq*, 259-260.

³⁶⁵ *El Libro de Ḥayyūḡ*, 68.

³⁶⁶ Cf. *El Libro de Ḥayyūḡ*, 146.

וַיִּגְרֹשׁ אֶת־הָאָדָם וַיִּשְׁכֵּן מִלְּפָנָיו אֶת־הַכְּרֻבִּים וְאֵת לַהֵט הַחֶרֶב הַמִּתְהַפֶּקֶת לִשְׁמֹר אֶת־דֶּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים: [3,24:
/ Arrojó al hombre y puso delante del jardín de Edén a los querubines, y la llama de la
espada resplandeciente, para guardar el camino del árbol de la vida]

Explicación gramatical de וְאֵת לַהֵט הַחֶרֶב (*la llama de la espada vibrante*): la palabra “querubines” se aplica también a la siguiente expresión: וְכְרֻבֵי לַהֵט הַחֶרֶב (*los querubines de la espada llameante*; porque no se ha dicho “los puso sobre la llama”).

וַהֲאָדָם יָדַע אֶת־חַוָּה אִשְׁתּוֹ וַתַּהַר וַתֵּלֶד אֶת־קַיִן וַתֹּאמֶר קָנִיתִי אִישׁ אֶת־יְיָ: [4,1:
su mujer, la cual concibió y parió a Caín, y dijo: «He adquirido un varón gracias a
Ádonay»]

קָנִיתִי אִישׁ אֶת־יְיָ es como קָנִיתִי אֶת־הָעִיר (Ex 9,29: *cuando salga de la ciudad*), cuyo significado es *o bien* porque אִישׁ es el objeto directo.

וַיְהִי יָמֵיזָהָר שְׁלֹשָׁה וַיִּבְרָא קַיִן מִפְּרִי הָאֲדָמָה מִנְחָה לִּי: [4,3:
Sucedió, pues, al cabo de unos días, que
presentó Caín de los frutos de la tierra una ofrenda a Ádonay]

Quien dijo que מִנְחָה se refiere a un producto, se olvidó de Abel y su ofrenda. He aquí que hay que prestar atención tanto a Abel como a su ofrenda, pues se trató de las primicias de su rebaño. Otro testimonio que atestigua esto es בְּמִנְחָה הַהֹלֶכֶת לִפְנֵי (Ge 32, 21: *el presente que va por delante*), que eran doscientas cabras.

וַיֹּאמֶר קַיִן אֶל־אָבֶל אָחִיו וַיְהִי בִּהְיוֹתָם בַּשָּׂדֶה וַיִּקָּם קַיִן אֶל־אָבֶל אָחִיו וַיַּהַרְגֵהוּ: [4,8:
hermano y cuando estaban en el campo se levantó Caín contra Abel, su hermano, y le
mató]

אֶל־הַנָּעַר הַזֶּה הִתְפַּלֵּלְתִּי es como עַל הַבֵּל es, y de la misma forma es וַתִּתְפַּלֵּל עַל־יְיָ (1Sa 1,10: *oró a Dios*).
por este niño oraba) que puede ser también

[4,10: מוֹהֶאֱדָמָה אֵלַי מִן־הָאֲדָמָה / Dijo: ¿Qué has hecho? La voz de la sangre de tu hermano clama a mí desde el suelo]

La palabra צַעֲקִים es una metáfora para la sangre como קוֹל דּוֹלֵי הַנֶּהֱזָה בָּא (Ca 2,8: *la voz de mi amado, he aquí que viene*). מוֹהֶאֱדָמָה es más fuerte מִהֶאֱדָמָה porque está maldita. Hay quien dice que la voz אֲרוּרָה se refiere a la carestía porque con la bendición hay abundancia, pero por causa de [la maldición de] la tierra le sobrevino la necesidad.

[4,13: וַיֹּאמֶר קַיִן אֶל־יְיָ גְדוֹל עוֹנִי מִנִּשְׂאָ / Y dijo Caín a Ádonay: -¡Grande es mi castigo para soportarlo!]

גְּדוֹל עוֹנִי מִנִּשְׂאָ (*grade es mi castigo para soportarlo*) es como אִם־יִקְרָה עוֹן (1Sa 28,10: *ningún castigo te vendrá por esto*). Lo mismo es וַיִּגְדַּל עוֹן בֵּת (La 4,2 *mayor fue el castigo de la hija*).

[4,15: וַיֹּאמֶר לוֹ יְיָ לִכְנֹן כָּל־הַרְגָּה לָנוֹן שִׁבְעָתַיִם יָקָם וַיִּשֶׂם יְיָ לָקִינוֹן אוֹת לְבִלְתִּי הַכּוֹת־אֹתוֹ כָּל־מִצָּאָה / Pero le dijo Ádonay: -Por eso, quien quiera que asesine a Caín, siete veces sufrirá venganza. Entonces Ádonay puso a Caín una señal para que no le hiriera nadie que le hallase]

שִׁבְעָתַיִם (*siete veces*). Según la opinión general se refiere hasta siete generaciones. וַיִּשְׁלַם שִׁבְעָתַיִם (Pr 6,31: *pagaré siete veces*) el robo, וַיִּשְׁלַם שִׁבְעָתַיִם אֶל־חֵיקָם (Sal 79,12: *siete veces en su seno*) es siete veces su retribución y אַרְבַּעָתַיִם (2Sa 12,6: *cuatro veces*) son cuatro ovejas.

[4,20: וַתִּלְדַּד עָדָה אֶת־יָבָל הוּא הָיָה אֲבִי יִשְׁבַּ אֱהָל וּמִקְנָה / Adah dio a luz a Yabal, que fue el padre de los que moran en tiendas y con los rebaños]

אֲבִי יִשְׁבַּ אֱהָל (*padre de los beduinos*) son dos predicativos correlativos como כָּל־תַּנְפֵּשׁ (Ge 4,21: *todos los tañedores de cítara*)³⁶⁷.

³⁶⁷ Maḥberet, 16-17.

[4,23: וַיֹּאמֶר לָמֶךְ לְנָשָׁיו עֲדָה וְצִלָּה שְׁמֹעַן קוֹלִי נָשִׂי לָמֶךְ הַזֶּה אֲמַרְתִּי כִּי אִישׁ הִרְגֹתִי לְפָצְעִי וַיֵּלֶד לְחֶבְרֹתִי / Ahora bien, Lamek dijo a sus esposas: «Adah y Silah, ¡escuchad mi voz!; mujeres de Lamek, ¡prestad oído a mi palabra! Que a un hombre mataré en pago de mi herida y a un muchacho por mi contusión]

וַיֹּאמֶר פְּרִיעָה לְבִנֵּי יִשְׂרָאֵל (פָּצְעִי) — a causa de mi herida (*de mi herida*) — al igual que יִשְׂרָאֵל (Ex 14,3: *Faraón dirá de los israelitas*).³⁶⁸

[4,25: וַיָּדַע אָדָם עוֹד אֶת־אִשְׁתּוֹ וַתֵּלֶד בֶּן וַתִּקְרָא אֶת־שְׁמוֹ שֵׁת כִּי נִשְׁתַּלֵּי אֱלֹהִים וַיֹּרַע אַחֵר תַּחַת תְּכַל כִּי הָרְגוּ קַיִן / Aún conoció Adán a su mujer, la cual parió un hijo, a quien ella puso por nombre Set, porque pensó «Ēlohim me ha concedido otro descendiente en lugar de Abel, ya que le mató a Caín]

Denomina al lugar (que ocupaba Abel) תַּחַת (“en lugar de”) porque un cuerpo no puede abarcar dos sitios.

[4,26: וַיֵּלֶשֶׁת גַּם־הוּא יֶלֶד־בֶּן וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמוֹ אֶנֶס וְהוּא לְקָרָא בְּשֵׁם יְיָ / A Set también le nació un hijo y le puso de nombre Enós. Entonces se empezó a invocar el nombre de Ādonay]

אֶנֶס הוּא (entonces se comenzó) pertenece a los geminados y significa orar, si no fuera por la gutural estaría reduplicado³⁶⁹.

[5,2: וַיֵּבֶר וַיִּבְרָא בְרָאִים וַיִּבְרָךְ אֹתָם וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמֵם אָדָם בַּיּוֹם הַהוּא / Varón y hembra los creó y los bendijo y los llamó con el nombre de Adán en el día de crearlos]

Cabe preguntarse, después de que les pusiera el nombre de Adán, por qué no lo determina la Escritura diciendo וַיֹּאמֶר הָאָדָם (Ge 2,23: *y dijo el hombre*). No hay ninguna norma lingüística que obligue a determinar Adán [con artículo] y en el comentario los explicaré. Lo mismo ocurre con הַיּוֹם הַשֵּׁבִיעִי, ¿por qué se la ha añadido *he*’?

³⁶⁸ Lamed de modalidad. MARTÍNEZ DELGADO–SÁENZ-BADILLOS, 2015:133-134. *Maḥberet*, 10.

³⁶⁹ *Kitāb al-mustalḥaq*, 345.

[5,5: וַיְהִי כָּל־יְמֵי אָדָם אֲשֶׁר־חַי תִּשְׁעָה מֵאוֹת שָׁנָה וּשְׁלֹשִׁים שָׁנָה וַיָּמָת: / Resultaron, pues, todos los días que Adán vivió novecientos treinta años; luego murió]

Dado que los gramáticos encontraron en אֲשֶׁר־חַי con *pataḥ* como el de רַחֵם־לִבְּךָ (2Re 22,19: *porque tu corazón se ha conmovido*), dijeron que era una raíz geminada. Pero yo digo, ¿por qué no encontramos la *waw* a final de palabra como una radical? Porque la *waw* sirve de marca del plural (יִשְׁמְרוּ, שְׁמְרוּ) mientras que, como marca del singular no la encontramos: שְׁמְרוּ בָעֲלָיו (Ex 21,36: *lo hubiere guardado su dueño*), וְזֶה־שְׁמוֹ אֲשֶׁר־יִקְרָאוּ (Je 23,6: *y este será el nombre al que llamarán*). También se encuentra la *waw* superflua³⁷⁰ como כָּל חַיְתוֹ שָׂדֵי (Is 56,9: *todas las bestias del campo*), בְּנוֹ בְּעֹר (Nu 24,3: *hijo de Beor*). No puede deducirse de הָיִיתִי שָׁלוֹ (Jb 16,12: *estaba yo tranquilo*) que *waw* esté en sustitución de *he'* y la prueba es שָׁלוּ כָּל־בְּגָדֵי בָגָד (Je 12,1: *viven en paz todos los que cometen traición*).

He aquí que la *yod* se emplea en posición final cuando indica la primera persona. En los verbos es שְׁמַרְתִּי y en los nombres עַבְדִּי; también es la marca del plural en el primer término de las anexionaciones con *qameš qatan*, עַבְדֵי, הָאָרֶץ (Ge 42,30: *el Señor de la tierra*). Al mismo tiempo es marca de femenino en el imperfecto y el imperativo תִּשְׁמְרִי, שְׁמְרִי. Se agrega (de manera superflua) también a los verbos, הִמְגִּבְתִּי (Sal 113,5: *el que mora en las alturas*), לְהוֹשִׁיבִי (Sal 113,8: *para sentarle*); a los atributos, מְלֵאֲתִי מִשְׁפָּט (Is 1,21: *estuvo llena de justicia*); y a los nombres, בְּנֵי אֲתָנּוּ (Ge 49,11: *el pollino de su asna*). No puede concluirse que eso se deba a la [5r] reduplicación de חַיִּים, porque la *yod* final también puede ser marca de gentilicio como הָעֵבְרִי (Ge 14,13: *el hebreo*), הַיִּשְׂרָאֵלִי (Le 24,10: *un hombre de Israel*). Sin embargo, encontramos אֱלֹהֵי הָעֵבְרִיִּים (Ex 3,18: *Dios de los hebreos*) con *dageš* en la *yod*. Tampoco hay que deducir por el *pataḥ* que אֲשֶׁר־חַי sea una palabra anómala puesto que pertenece a los verbos que terminan en *he'*. La prueba es que no encontramos חַיּוֹתִי como גָּלוּתִי אֶת־חֶרְפַּת מִצְרַיִם (Jos 5,9: *os he quitado el oprobio de Egipto*), ni los análogos que siguen la norma de los geminados³⁷¹.

[5,6: וַיְחַי־שֵׁת חֹמֶשׁ שָׁנִים וּמֵאֵת שָׁנָה וַיֹּלֶד אֶת־אֵנוֹשׁ / Set vivió ciento cinco años cuando engendró a Enoc]

מֵאֵת־שָׁנָה (*ciento (...)*años) en otra ocasión se dice מֵאֵה־שָׁנָה (Ge 17,17: *cien años*).

³⁷⁰ Marca de tercera persona.

³⁷¹ Sobre la raíz חַיִּי véase *El Libro de Hayyūḡ*, 149-150 y *Kitāb al-mustalḥaq*, 322-323.

[5,28 : וַיְחִי־לָמֶךְ שְׁתַּיִם וּשְׁמֹנִים שָׁנָה וַמָּאת שָׁנָה וַיֹּלֶד בֶּן : / *Lamek vivió ciento ochenta y dos años cuando engendró un hijo*]

בן lleva *qameš qatan* porque se encuentra exento, mientras que tiene *segol* cuando está en anexión. No te asombres de que וַתֵּלֶד בֶּן־יִשְׂשִׁי (Ge 30,19: *parió un hijo, el sexto*) tenga *maqqef*, porque el segundo es su predicativo. También בן es un predicativo y es de “construcción” y la prueba es וְאַבְנָה גַם־אֲנֹכִי (Ge 30,3: *tenga yo también hijos*).

[5,29: וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמוֹ נֹחַ לְאִמְרָתָא וַיִּנְחַמְנוּ מִמַּעַשְׁנוֹ וּמִעֲצָבוֹ וַיֹּדִינוּ מִן־הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אָרְרָהּ יי : / *a quien llamó con el nombre de Noé diciendo: «este nos consolará de nuestro trabajo y de la fatiga de nuestras manos procedente del suelo que maldijo Ádonay»*]

נֹחַ (*Noé*) deriva de וַיִּנְחַמְנוּ (*nos consolará*) con el sentido de que el consuelo es el descanso para el alma. Por normal general, los hablantes de nuestra lengua no aplicaron a los nombres las reglas gramaticales de los verbos. Por eso שְׁמוּאֵל (*Samuel*) no deriva de וַיִּשְׁאַלְתִּי (1Sa 1,20: *por cuanto le pedí a Dios*)³⁷², sino que el *šureq* está en lugar de *holem* (שְׁמוּאֵל “su nombre es Dios”). No te asombres de que alguien se llame así, porque existe también צוּר־יִשְׁדָּי (Nu 1,6: *Mi-roca-es-šadday*) y muchos otros. No aprendemos nada del *dageš* de וַיִּנְחַמְנוּ וּמִעֲצָבוֹ וַיֹּדִינוּ y por eso erró quien dijo תְּהִי רוּחִי בִּיָּדְךָ פְּקֻדִּי תְּהִי רוּחִי בִּיָּדְךָ פְּקֻדִּי (mi vida está en tu mano, esa es mi fianza, si no sería mi carne mi ignorancia)³⁷³. El *dageš* en *qof* y *waw* se debe al paradigma.

[6,1: וַיְהִי כִּי־הִתְחַל הָאָדָם לָרֹב עַל־פְּנֵי הָאֲדָמָה וּבָנוּת יִלְדוּ לָהֶם : / *Ahora bien, sucedió que comenzaron los hombres a multiplicarse sobre la superficie del suelo y les nacieron hijas*]

Has de saber que hay verbos con los que no se puede hacer lo que a uno le parezca porque aparecen en pasado sin que esté atestiguado en futuro. Aparece וַיֹּלֶד y también הוֹלִידוּ que es el infinitivo que es la forma original³⁷⁴. La forma יָלַד (Ge 4,18: *engendrar*)

³⁷² *Šafah Běrrurah*, 102-103.

³⁷³ Ibn ‘Ezra’ parece estar citando aquí un poema en metro *wāfir* al que le falta una sílaba (וּלִילָא). Cf. MARTÍNEZ DELGADO, 2023: 46

³⁷⁴ Para Ibn Ġanāḥ el verbo se obtiene del infinitivo y el resto de formas se ordenan a partir de él. *Kitāb al-mustallḥaq*, 255-256.

se refiere a un varón que tuvo un hijo (יָלַד), pues no puede decir אָלַד o נָלַד y la prueba es que יָלַד es el masculino.

[6,3: וַיֹּאמֶר יְיָ לֹא־יָדוֹן רוּחִי בָאָדָם לְעֹלָם בְּשֹׁגֶם הוּא בָשָׂר וְהָיוּ יָמָיו מִצָּה וְעֹשָׂרִים שָׁנָה / Dijo entonces Adonay: «Mi espíritu no perdurará en el hombre por siempre, pues que él es carne; serán sus días ciento veinte años»]

לֹא־יָדוֹן (*no perdurará*) es de segunda débil y deriva de הִשָּׁב הָרְבּוֹ אֶל־נֶדְנָה (1Cr 21,27: y volvió su espada a la vaina), como כִּי־מְלִים הָיוּ (Jos 5,5: estaban circuncidados) y También וְנִמְלִתֶם אֶת בָּשָׂר עֶרְלְתְּכֶם (Ge 17,11: circuncidaréis la carne de vuestro prepucio) y así muchos.

בְּאִשֶּׁר גַּם (*porque ciertamente*) es como בְּאִשֶּׁר גַּם.

הַנְּפִלִים הָיוּ בְּאַרְצָא בְּיָמֵי הָהֵם וְגַם אֲחֵרֵיכֹן אֲשֶׁר יָבֹאוּ בְּגִי הָאֱלֹהִים אֶל־בָּנוֹת הָאָדָם וַיֵּלְדוּ לָהֶם הָמָּה [6,4: הַנְּפִלִים הָיוּ בְּאַרְצָא בְּיָמֵי הָהֵם וְגַם אֲחֵרֵיכֹן אֲשֶׁר יָבֹאוּ בְּגִי הָאֱלֹהִים אֶל־בָּנוֹת הָאָדָם וַיֵּלְדוּ לָהֶם הָמָּה / Existían por aquel tiempo en la tierra los gigantes, e incluso después de esto, cuando los hijos de Ēlohim se llegaban a las hijas del hombre y les engendraron hijos, que son los gigantes, desde antaño varones renombrados]

La palabra הַנְּפִלִים (*gigantes*) sustituye a הַגִּבֹּרִים (*los héroes*), y los hombres los llamaron así por una falsa apariencia³⁷⁵. Lo mismo ocurre con בִּתְּפִלַּת הַשְּׂוֹדָה (Sal 137,8: *hija de Babilonia, la desolada*) y הָאֲמִים (De 2,10: *los terroríficos*). Hay quien dice que ambos son como predicativos transitivos.

וַיֵּלְדוּ (*engendraron*) las hijas de los hombres, porque no hay distinción en los verbos en pasado entre el masculino y el femenino.

[6,6: וַיִּנְחֶם יְיָ כִּי־עָשָׂה אֶת־הָאָדָם בְּאַרְצָא וַיִּתְּעַצֵּב אֶל־לִבּוֹ / Se arrepintió Adonay de haber hecho al hombre en la tierra, y, se apenó cordialmente]

וַיִּנְחֶם (*se arrepintió Adonay*) es como וְלֹא יִנְחֶם וְלֹא יִשָּׁקֵר (1Sa 15,29: *no mentirá ni se arrepentirá*) y es un palabra llana como וַיִּלָּחֶם בְּיִשְׂרָאֵל (Nu 21,1: *luchó contra Israel*),

³⁷⁵ La raíz תפל se emplea para las cosas que tienen una falta o están adulteradas. *Kitāb at-Taysīr* II, 493.

וַיִּנְחָם יְהוּדָה (Ge 38,12: *y Judá se consoló*) y se deriva de תְּנַחֲמִים (Je 16,7: *consolaciones*), que es una palabra aguda.

El que interpretó לָבוֹ as *לָבָא* no entendió la manera de la Escritura, pues debe interpretarse literalmente.

[וַיְהִי כִּשְׁנֵי יָמִים / *Pero Noé había hallado gracia a los ojos de Ādonay*]

חַן (gracia) es de los verbos geminados³⁷⁶.

³⁷⁶ De la raíz חנן. Cf. *El Libro de Hayyūğ*, 200.

Gramática de la *parašat Noah*

[6,9: אֵלֶּה תּוֹלְדֹת נֹחַ אִישׁ צַדִּיק תָּמִים הָיָה בְּדֹרֹתָיו אֶת־הָאֱלֹהִים הִתְהַלְּךְ־נֹחַ / *Estas son las generaciones de Noé: Noé fue varón justo, perfecto en sus generaciones. Caminaba Noé en compañía de Ėlohim*]

אֵלֶּה תּוֹלְדֹת (*estas son las generaciones*) es como “origenes/genealogías” que está relacionado con מָה יֵלֵד יוֹם (Pr 27,1: *lo que un día puede engendrar*)³⁷⁷ e idéntico a este es אֵלֶּה תּוֹלְדֹת יַעֲקֹב (Ge 37,2: *estas son las generaciones de Jacob*).

La palabra צַדִּיק (*justo*) es un nombre y la prueba es צַדִּיק וְיָשָׁר הוּא (De 32,4: *es justo y recto*). La palabra תָּמִים (*perfecto*) es un predicativo como הָכֵם גָּדוֹל (*gran sabio*) o גָּמוּר (*completo justo*) y la prueba es שָׂחֹק צַדִּיק תָּמִים (Jb 12,4: *objeto de mofa es el justo perfecto*).

El singular de בְּדֹרֹתָיו (*sus generaciones*) es דּוֹר (*generación*) y no דוֹרָה de la misma manera que אָבוֹת (*padres*) viene de אָב (*padre*). Es llamada דּוֹר (*generación*) porque deriva de מְדוּר בָּאֶהָלִי רָשָׁע (Sal 84,11: *morar en las tiendas del malvado*); [es decir] el tiempo que estuvo vivo en este mundo. Es un predicativo.

[6,12: וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת־הָאָרֶץ וְהִנֵּה נִשְׁחָתָה כִּי־הִשְׁחִית כָּל־בָּשָׂר אֶת־דְּרָכָהּ עַל־הָאָרֶץ / *Observó, pues, Ėlohim la tierra, y he aquí que se halla corrompida, porque toda criatura había corrompido su camino sobre la tierra*]

עַל־הָאָרֶץ (*sobre la tierra*) rige sintácticamente a כִּי־הִשְׁחִית כָּל־בָּשָׂר (*porque toda criatura*) como diciendo “porque corrompió toda carne sobre la tierra su norma”, exceptuando los animales acuáticos a los cuales también se les denomina “carne”. Como estos es וַיֵּרָא יְשׁוּאָה אֶת־מִצְרַיִם מָת (Ex 14,30: *Dio a Israel Egipto por muerto*), dado que la tierra se los tragaría y la Escritura no menciona que se arrojasen al mar.

³⁷⁷ Para Maimónides la significación del vocablo es “procrear”, pero su sentido figurado se puede extender a los acontecimientos temporales, como si se trata de cosas que nacen como ocurre en el versículo de Proverbios 27,1. *Guía de perplejos*, 74-75. Sobre la raíz ילד véase también *Sefer ha-Šorašim*, 195.

[6,13: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְנֹחַ קֹזֶן כָּל־בָּשָׂר בָּא לִפְנֵי כִי־מָלְאָה הָאָרֶץ חָמָס מִפְּנֵיהֶם וְהִנְנִי מַשְׁחִיתָם אֶת־הָאָרֶץ / Dijo, pues, Élohim a Noé: «He decidido el fin de toda criatura, ya que por su causa la tierra está llena de violencia, y he ahí que voy a exterminarlos con la tierra]

קֹזֶן (*fin*) deriva de קָצַתָּה אֶת־כַּפֶּהָ (De 25,12: *cortarás a ella la mano*) y su significado es “llegó el tiempo de erradicar”. Se interpreta que כָּל־בָּשָׂר (*toda carne*) está sobre la tierra cuando dice que la tierra estaba llena de violencia.

Explicación gramatical de מַשְׁחִיתָם אֶת־הָאָרֶץ (*voy a exterminarlos de la tierra*) es que מַשְׁחִיתָם (*voy a exterminarlos*) lleva implícita [25r] a otra además de ella como וְהִנְבוֹאָהּ (2Cr 15,8: *y la profecía de Oded, el profeta*) como diciendo “voy a exterminarlos junto a la corrupción de la tierra”. Esta es la opinión del gran gramático. En mi opinión la palabra אֶת (*a*) es como אֶת־הָעִיר (Ex 9,29: *en cuanto salga de la ciudad*), o quizás esté en lugar de עַם.

[6,14: עֲשֵׂה לָּךְ תִּבְתָּ עֲצֵי־גֹפֶר קָנִים תַּעֲשֶׂה אֶת־הַתִּבְיָה וְכִפְרָתָהּ אֹתָהּ מִבֵּית וּמִחוּץ בַּכֹּפֶר / *Fabricate un arca de madera de ciprés, haz en el arca diversas estancias y recúbrela por dentro y por fuera con betún*]

Nuestros sabios interpretaron que la palabra לָּךְ es en ocasiones מִשָּׁלָךְ (*para ti*), עֲשֵׂה לָּךְ (Nu 21,8: *hazte con una serpiente*) y en otras שֶׁיְהִיָּה שָׁלָךְ ‘que sea de ti’ es פָּסֶל־לָּךְ (Ex 34,1: *tállate tú mismo*), tiene forma de masculino (לָּךְ) porque así lo han convenido porque he aquí que וְאַתָּה קַח־לָּךְ בְּשָׂמִים רִאשִׁים (Ex 30,23: *y tú cógete perfumes de primera calidad*) es simplemente una forma de corrección lingüística como עֲשֵׂה לָּךְ תִּבְתָּ עֲצֵי־גֹפֶר (Ge 6,14: *fabricate un arca de madera de ciprés*), לִדְּלָלָךְ (Ge 12,1: *vete*) y וְקוּם בְּרַח־לָּךְ (Ge 27,43: *levántate y escápate*).

וְכִפְרָתָהּ (*y recúbrela*) significa “recubrir” y al betún se le llama כֹּפֶר porque deriva de וְכִפְרָתָהּ (Le 4,26: *el sacerdote ofrecerá expiación por aquél*) con el sentido de “cubrir el pecado”.

Al interior se le dice “casa” como la casa cerrada que no es visible.

/Esto es lo que harás: Longitud del arca trescientos codos, su anchura cincuenta codos y treinta codos su altura]

וְזֶה אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה (esto es lo que harás) es el proyecto o algo similar.

/Harás al arca una lucera y un codo más arriba darás remate a aquélla. Pondrás la puerta del arca a uno de sus costados; plantas bajas, segundas y terceras le harás]

זֶהָר (lucera) está relacionada con צְהָרִים (Sal 91,6: *mediodía*) y su origen es יֶזֶהָר (Nu 18,12: *aceite*) porque ilumina el candil.

וְאֵנִי הִנְנִי מְבִיא אֶת־הַמָּבּוּל מִיָּם עַל־הָאָרֶץ לְשַׁחֵת כָּל־בָּשָׂר אֲשֶׁר־בּוֹ רוּחַ חַיִּים מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם כֹּל / אֲשֶׁר־בָּאָרֶץ יָגוּעַ / He aquí que yo voy a traer diluvio de aguas sobre la tierra para destruir todo ser corpóreo en el que aliente un soplo de vida bajo los cielos. Todo cuanto existe en la tierra expirará]

Hay quien dice que מְבּוּל (*diluvio*) es como הַמְּבּוּעַ (Ec 12,6: *fuelle*) y su paradigma viene de נָבַל pero lo correcto en mi opinión es que deriva de בָּלְיָה־בְּשֶׁמֶן (Le 7,10: *amasada con aceite*), בָּלַל יִי שִׁפֹּת כָּל־הָאָרֶץ (Ge 11,9: *confundió Adonay el habla de toda la tierra*). Hubiera sido apropiado que מְבּוּל (*diluvio*) estuviera en su forma completa como מְסָלוּל (Is 35,8: *calzada*) y מְעוּז לְדָל (Is 25,4: *refugio para el humilde*). He aquí que pasar de lo pesado a lo ligero es un argumento totalmente aceptado en el caso de los geminados por lo que es indiscutiblemente uno de los verbos geminados pues el mundo estaba confuso y no había forma humana de distinguir entre la noche y el día y así está escrito וַיֹּם וַלַּיְלָה לֹא יִשָּׁבְתוּ (Ge 8,22: *día y noche no cesarán*).

/ de las aves, las bestias y todos los reptiles de la tierra en sus respectivas especies, dos de cada clase vendrán a ti para conservarles la vida]

וַיִּמָּן (*según su especie*) es de los verbos de segunda radical débil y no deriva de מִן (Jon 2,1: *Dios destinó*) que es de tercera *he'.* מִין (*especie*) es un nombre común y no es “preciso” ni “parecido”.

מִכֹּל הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה תִּקְחֶה־לָּךְ שִׁבְעָה שִׁבְעָה אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ וּמִן־הַבְּהֵמָה הָאִשּׁוּר לֹא תִּהְיֶה הוּא שְׁנַיִם אִישׁ [7,2:
/ *De todas las bestias puras te cogerás siete parejas, macho y su hembra; y de todas
las bestias impuras, dos, macho y su hembra*]

אִישׁ מִלְחָמָה (Ex 15,3: *un guerrero*), אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ (*macho y su hembra*) es la especificación, como אִישׁ לֹא נִעְדָּר (Is 40,26: *siempre da la cara*) y וְהָאִישׁ גַּבְרִיאֵל (Da 9,21; *el ángel Gabriel*). Con las bestias [de Ezequiel] y las cortinas es אִשָּׁה אֶל־אֶחָתָהּ (Ez 1,9: *la una con la otra*).

כִּי לַיָּמִים עוֹד שִׁבְעָה אָנֹכִי מִמָּטִיר עַל־הָאָרֶץ אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה וּמֵחִיתִי אֶת־כָּל־הַיְּקוּם אֲשֶׁר [7,4:
/ *Pues dentro de siete días voy a hacer llover sobre la tierra durante
cuarenta días y cuarenta noches, y aniquilaré de la superficie del suelo todos los seres que
produce*]

Hay quien dice que רִיבָהּ יִי אֶת־יָרִיבִי (*seres*) está sustituyendo a רִיבָהּ יִי אֶת־יָרִיבִי (Sal 35,1: *contiendo, Dios, contra mis contendientes*), pero no hay necesidad de ello. Su paradigma es כָּרוּב y no שָׂאוֹל, ni אֲנוּשׁ.

וְהַבָּאִים זָכָר וּנְקֵבָה מִכָּל־בֶּשֶׂר בָּאוּ בְּאִשְׁרֵי צִוָּה אֱלֹהִים וַיִּסְגֵּר יְיָ בַּעֲדָו: [7,16:
/ *y los que entraban, macho y hembra de toda criatura entraban, conforme Élohim había ordenado. Adonay
cerró totalmente*]

No hay necesidad de decir וַיִּסְגֵּר (*cerró*) “la puerta”, pues su sentido es que selló Dios toda el arca de manera que no se abriese por ningún sitio ni hendidura, Dios la selló por seguridad para cuando estuviese en el agua. Lo contrario es וַיִּסְגֵּר אֱלֹהִים בַּעֲדָו (Jb 3,23: *y a quien Eloah cercó*) y גִּדָּר בַּעֲדִי וְלֹא אֵצֶא (La 3,7: *me ha rodeado de un vallado y no puedo salir*).

[7,20: חָמֵשׁ עָשָׂרָה אַמָּה מִלְמַעְלָה גָּבְרוּ הַמַּיִם וַיִּכְסּוּ הָהָרִים: / *Quince codos más arriba crecieron las aguas, y quedaron cubiertas las montañas*]

Quien dijo que la *he'* de מִלְמַעְלָה (*arriba*) es como la *he'* de הוֹצָא (Ge 15,5: *le sacó fuera*) y הִנֵּה יֵצֵא הַמַּיִמָּה (Ex 7,15: *cuando salga hacia el agua*) no tiene razón. La *he'* (de estos casos) sustituye a la preposición אֶל como en וַתְּבֵא אֹתִי יְרוּשָׁלַיִם (Ez 8,3: *condújome a Jerusalén*) y עָלָה לָךְ הַיַּעְרָה (Jos 17,15: *sube al bosque*).

[8,2: וַיִּסְכְּרוּ מַעֲיֵנֹת תְּהוֹם וְאַרְבַּת הַשָּׁמַיִם וַיִּכְלָא הַנָּשָׁם מִן־הַשָּׁמַיִם / *Se cerraron, pues, los manantíos del abismo y las compuertas de los cielos y el aguacero del cielo se paró*]

El que iguala אַרְבָּה (*compuerta*) a הַכְּבוֹדָה (Ju 18,21: *posesión*) y a וְעֲבֻדָּה רַבָּה מְאֹד (Jb 1,3: *y numerosa servidumbre*) no está en lo cierto porque אַרְבָּה (*compuerta*) [25v] es un nombre de lugar y no puede ser ambos,³⁷⁸ porque si fuese un predicativo sería como גְּדוּלָּה (Esd 6,3: *grande*) o הַמְּלָה (Ez 1,24: *tumultoso*).

[8,10: וַיִּחַל עוֹד שִׁבְעַת יָמִים אַחֲרָיִם וַיִּסֹּף שְׁלַח אֶת־הַיּוֹנָה מִן־הַתֵּבָה: / *Esperó aún otros siete días y volvió a soltar del arca la paloma*]

וַיִּחַל עוֹד (*esperó aún*) es de los verbos geminados como וַיִּסְדֵּךְ בְּדִלְתָיִם יָם (Jb 38,8: *encerró con doble puerta el mar*) y וַיִּגֹּל אֶת־הָאֶבֶן (Ge 29,10: *rodó la piedra*), según un gran gramático³⁷⁹. No es correcto a mi parecer, porque esta acepción no se encuentra ni en los verbos geminados ni en los bilíteros, como afirmó otro gramático. Deriva entonces de הוֹחִיל לֵאלֹהִים (Sal 42,6: *espera en Dios*) y así es su gramática: He aquí que era necesario que וַיִּחַל (*esperó*) fuese aguda, pues sólo acompañada de la partícula עוֹד se vuelve llana, como וַיַּעֲשֶׂה לִּי אֶת־הַתִּיּוֹל הַזֶּה (De 8,17: *me ha traído esta riqueza*). La *het* debería llevar *dageš* si no fuese porque es una consonante gutural. Tiene la misma forma que וַיִּצָּב אַבְרָהָם (Ge 21,28: *apartó Abraham*), que viene de וַיִּתְּצָב (Ex 34,5: *se paró*). La reduplicación es preceptiva por haber asimilado la *yod*; al igual que בָּטְרָם אֶצְרָךְ (Je 1,5: *antes que te formara en el vientre*) de יָצַר (*crear*) y כִּי אֶצְקֶמְלִים (Is 44,3: *pues*).

³⁷⁸ Quiere decir que no puede ser un topónimo y un predicativo a la vez.

³⁷⁹ *El Libro de Hayyūğ*, 69 y *Kitāb al-mustalḥaq*, 262.

agua derramaré) de יָצַק (*verter*). Tal es la opinión de los sabios gramáticos³⁸⁰. Hubiera sido apropiado que fuese וַיִּיחַל de la misma forma que יִישְׁרוּ נִגְדָּה (Pr 4,25: *diríjanse rectos hacia ti*).

[8,12: וַיִּיחַל עוֹד שִׁבְעַת יָמִים אַחֲרַיִם וַיִּשְׁלַח אֶת־הַיּוֹנָה וְלֹא־יָסְפָה שׁוּב־אֵלָיו עוֹד / *Esperó todavía otros siete días y soltó la paloma, que no tornó más a él*]

וַיִּיחַל עוֹד (*esperó todavía*) es del *binyan nif'al* como יָרָה יִיָּרֶה (Ex 19,13: *aseteado*)³⁸¹.

[8, 11: וַתָּבֹא אֵלָיו הַיּוֹנָה לַעֲת לָרֹב וְהָיָה עָלֶיהָ זֵית טָרַף בִּפִּיהָ וַיָּדַע נֹחַ כִּי־קָלוּ הַמַּיִם מֵעַל הָאָרֶץ / *Al atardecer regresó la paloma a él, y he aquí que traía una hoja de olivo arrancada en su pico; por donde comprendió Noé que las aguas habían menguado sobre la tierra*]³⁸²

טָרַף בִּפִּיהָ (*traía en su pico*)³⁸³. R. Yěhudah ibn Bal'am dijo que es un nombre como כָּל־טָרֶפִי צִמָּחָה (Ez 17,9: *todo el follaje de su rebrote*), pero su sentido es redundante como אֶדְמַת־עָפָר (Da 12,2: *el polvo de la tierra*). Un gramático dijo que “se puso tupida en su boca”, debido a que טָרַף es un sustantivo como דָּבַר y recogió con él נָכַר pero es un predicativo como חָכָם (*sabio*).

[8,17: כָּל־הַחַיָּה אֲשֶׁר־אִתָּךְ מִכָּל־בֶּשֶׂר בְּעוֹף וּבְבִהֵמָה וּבְכָל־הַרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׂ עַל־הָאָרֶץ [הַיָּצֵא] (הוּצֵא) אִתָּךְ וְשָׂרָצִי / *Saca contigo todos los animales que te acompañan, de toda criatura, en aves, en bestias y en todos los reptiles que reptan sobre la tierra; y pululen por el orbe, procreen y se multipliquen sobre la tierra*]

הַיָּצֵא אִתָּךְ (*saca contigo*) es como הִישָׁר לְפָנַי דְּרָכְךָ (Sal 5,9: *allana ante mí tu camino*)³⁸⁴.

³⁸⁰ *El Libro de Hayyūğ*, 74-76.

³⁸¹ *El Libro de Hayyūğ*, 69.

³⁸² Cambia el orden de los versículos.

³⁸³ Las copias 'ג, 'ד y 'ה añaden: en mi opinión es un predicativo, por eso lleva un *qameš* en la *reš* como si fuese בִּפִּיהָ טָרֹף.

³⁸⁴ Imperativo de *hif'il*. *El Libro de Hayyūğ*, 66.

[8,20: וַיִּבְנוּ לָנוֹחַ מִכָּל הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה וּמִכָּל הָעוֹף הַטְּהוֹר וַיַּעַל עֹלֹת בַּמִּזְבֵּחַ / *Entonces Noé construyó un altar a Ādonay y, tomando de todas las bestias puras y de todas las aves puras, ofreció holocaustos en el altar*]

עֹלֹת (*ofreció holocaustos*). Toda ofrenda está sobre (על) el altar, cuando está exenta es זֹאת תּוֹרַת הָעֹלָה (Le 6,2: *la ley del holocausto*).

[8,21: וַיִּרְחַץ יֵי אֶת־רֵגְלָיו הַנִּיחֹחַ וַיֹּאמֶר יְהוָה אֵל־לִבּוֹ לֹא־אֶסֶף לְקַלֵּל עוֹד אֶת־הָאָדָמָה בַּעֲבוּר הָאָדָם כִּי יֵצֵר לֵב / *Ādonay percibió el grato olor, y dijo en su corazón: «No volveré más a maldecir el suelo por causa del hombre, pues la inclinación del corazón humano es mala desde su mocedad; no volveré, por tanto, a herir a todos los vivientes, como he hecho»*]

וַיִּרְחַץ יֵי (*Ādonay percibió*). Debido a la consonante gutural la *reš* vocaliza con *pataḥ* como וַיִּנָּע לִבּוֹ (Is 7,2: *se estremeció su corazón*).

נִיחֹחַ (*grato*). La última está reduplicada como en וּפַעֲלֹ לְנִיצוֹץ (Is 1,31: *y su obrero en chispa*).

[9,6: וְשִׁפּוֹךְ דָּם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ בִּי בַצֶּלֶם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת־הָאָדָם / *Quien vertiere la sangre del hombre, por los hombres su sangre será vertida; pues a imagen de Ēlohim hizo al hombre*]

דָּם (*sangre*) es un nombre como דָּד (Ju 19,11: *declinado*).

בְּאָדָם (*por los hombres*). Hay quien dice que es como la opinión del traductor [del Targum] y hay quienes opinan que es בַּעֲבוּר הָאָדָם (*por causa del hombre*), y como este hay muchos³⁸⁵.

[9,14: וְהָיָה בַעֲנַנִי עָנָן עַל־הָאָרֶץ וַיִּרְאֶתָהּ הַקֶּשֶׁת בַּעֲנָנוֹ / *Y cuando yo anubarme de nubes la tierra, y aparezca el arco en las nubes*]

בַּעֲנַנִי (*cuando yo anubarme*) no se reduplica porque se han acumulado dos *nun* como en הִלְלוּ אֶת־יְיָ (Sal 117,1: *alabad a Dios*)³⁸⁶.

³⁸⁵ “El que derrame la sangre del hombre, con testigos, por la palabra de los jueces, su sangre será derramada”. *Onkelos*, 64-65. Sobre la traducción aramea de este versículo véase MARTÍNEZ SAÍZ, 2004: 85-88.

[9,16: וְהָיְתָה הַקֶּשֶׁת בְּעָנָן וּרְאִיתִיהָ לְזִכָּר בְּרִית עוֹלָם בֵּין אֱלֹהִים וּבֵין כָּל-נֶפֶשׁ חַיָּה בְּכָל-בֶּשֶׂר אֲשֶׁר עַל-הָאָרֶץ /
*pues aparecerá el arco en las nubes y lo veré, recordando la alianza eterna entre Élohim y
 todos los seres vivientes, con toda criatura que sobre la tierra existe*]

וְהָיְתָה יְהוֹנָקָא לְכֶם לְמוֹפֶת (entre Élohim) tiene el sentido de *será para vosotros un símbolo*).

[9,20: וַיִּחַל נֹחַ אִישׁ הָאֲדָמָה וַיִּטֵּעַ כֶּרֶם / *Comenzó Noé, agricultor, a plantar viña*]

וַיִּגַּל אֶת-הָאֶבֶן (comenzó Noé) pertenece a los verbos geminados como *y rodó la piedra*).

[9,21: וַיִּשְׂתַּ מִּדְּבַנִּין וַיִּשְׂכַּר וַיִּתְּגַל בְּתוֹךְ אֹהֶל / *y, bebiendo del vino, se embriagó y se quedó desnudo en medio de la tienda*]

El que diga que וַיִּשְׂתַּ (y bebiendo) es así por incluir una de las *begad kefat*, que hará con la palabra אֶל-יִשְׁשֹׁט אֶל-דֶּרֶכֶיהָ לְבָדָה (Pr 7,25: *no se deje arrastrar hacia los caminos de ella tu corazón*).

[9,22: וַיֵּרָא חָם אָבִי כְנָעַן אֵת עֶרְוַת אָבִיו וַיַּגֵּד לִשְׁנֵי-אֶחָיו בְּחוּץ / *Vio Cam, padre de Canaán, la desnudez de su padre y se lo anunció a sus dos hermanos afuera*]

Quien sostuvo que אֶחָיו (*sus hermanos*) es un sustantivo y su interpretación es la de un nombre de acción אֶחָיוּת (*hermandad*) no halló reposo, ni habló con razón; porque אֶחָיו³⁸⁷ es un predicativo como אָב (*padre*) y בֶּן (*hijo*).

[9,23: וַיִּקַּח שֵׁם וַיִּפֹּת אֶת-הַשְּׂמֹלֶה וַיִּשְׁימוּ עַל-שִׁכְמָם שְׁנֵיהֶם וַיִּלְכוּ אַחֲרָיוּת נִכְסֹו אֵת עֶרְוַת אֲבִיהֶם וּפְנִיהֶם אַחֲרָיוּת / *Sem y Jafet tomaron el manto, se lo echaron ambos sobre los hombros y, caminando hacia atrás cubrieron la desnudez paterna*]

³⁸⁶ No reduplica la segunda radical para facilitar la pronunciación. *El Libro de Hayyūḡ*, 209.

³⁸⁷ אֶחָיו en el resto de copias.

אָהרָנִית (*de espaldas, vueltos*) en mi opinión es un sustantivo, no un predicativo. De ser un predicativo [26r] lo sería para el nombre הָלִיכָה (*andadura*),³⁸⁸ como הָלַכְנִי קֶדְרָאִית (Ma 3,14: *andado de duelo*).

[9,29: וַיָּמָת וַיְחַמְשִׁים שָׁנָה וַחֲמִשִּׁים שָׁנָה תָּשַׁע מֵאוֹת שָׁנָה / *Resultaron, pues, todos los días de Noé, novecientos cincuenta años; luego murió*]

Quien dijo que וַיָּמָת (*murió*) vocaliza con *holem* debido al *sof pasuq* se equivoca. También dijo que וַיִּשְׁכֹּן (*habitó*) debería emplear la palabra אָת tras ella. Si ese fuera el caso, וַיִּשְׁכֹּן con *holem* sería como וַיִּשְׁכֵּן (Ge 3,24: *instaló*) con *šere* debajo de la *kaf*. Sin embargo, esto son vanidades, pues he aquí que están וַיִּשְׁקֹט (Rt 3,18: *no parará*), וַיִּשְׁכֵּן וַיִּשְׁרָאֵל בְּטַח בְּדָד (Rt 3,13: *mas si no quiere*) y muchos más así. He aquí וַיִּשְׁכֵּן וַיִּשְׁרָאֵל בְּטַח בְּדָד (De 33,28: *Israel acampa en seguridad*), porque no hay diferencia entre וַיִּפְעַל y וַיִּפְעַל. La mayoría de los verbos pertenecen al paradigma וַיִּפְעַל. Únicamente si la tercera o la segunda radical es alguna de las consonantes guturales, serán en su mayoría del paradigma וַיִּפְעַל por ensanchamiento de la garganta.

[10,8: וְכֹשׁ יָלַד אֶת־נִמְרֹד הוּא הָחֵל לְהִנָּחֵם בְּאֶרֶץ / *Cus engendró a Nimrod, el cual comenzó a ser un héroe en la tierra*]

Quien dijo que הָחֵל (*comenzó*) es de los verbos bilíteros, en mi opinión, se refería a que de הָל viene הָחֵל (*comenzó*), [al igual que] de שָׁב viene הָשִׁיב (*hizo volver*)³⁸⁹. No obstante, no estaba en lo cierto, dado que הָחֵל (*comenzó*) pertenece los verbos geminados, como הִטָּב (2Re 16,18: *quitó*) y הִקָּל אֶרְצָה וְזָבֻלֹן (Is 8,23: *despreció al país de Zabulón*).

Quien dice que גִּבֹּר (*héroe*) es un sustantivo y que es como אֲבִיד (*pérdida*), perdió la cabeza. Se trata de un predicativo como שָׁכֹר (*embriaguez*). Todo predicativo se denomina porque describe un accidente.

³⁸⁸ Este fragmento se repite de nuevo en prácticamente todas las copias por error.

³⁸⁹ *Kitāb al-mustalḥaq*, 343.

[10,10: וַתְּהִי רֵאשִׁית מַמְלַכְתּוֹ בָּבֶל וְאַרְדּוֹ וְאַקַּד וְכַלְנֵה בְּאַרְצֵי שִׁנְעָר / *El comienzo de su reino fue Babel, Erec, Acad y Calne, en el país de Sinar*]

Y dijo que מַמְלַכְתּוֹ (*su reino*) parece un participio *hif'il*, pero esto no es así, sino que es un nombre propiamente dicho. En la lengua santa no hay nombres que parezcan verbos.

וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל-רֵעֵהוּ הִבֵּה נִלְבְּנָה לִבְנִים וְנִשְׂרָפָה לְשָׂרָפָה וַתְּהִי לָהֶם הַלְבְּנָה לְאַבֵּן וְהַחֲמֹר לָהֶם: 11,3 / *Se dijeron unos a otros: «¡Fabriquemos ladrillo y cozámoslos al fuego!» y les sirvió el ladrillo de piedra, y el asfalto, de argamasa]*

נִלְבְּנָה (*fabriquemos*) deriva de לִבְנִים (*ladrillos*), como וְכַפַּרְתָּ אֹתָהּ (Ge 6,14: *recúbrela*) (y el betún), según la opinión de muchos.

La *lamed*³⁹⁰ de לְאַבֵּן (*de piedra*) se encuentra en lugar de אֶבֶן (*piedra*) y lo mismo ocurre con la *lamed* de לְחֲמֹר (*de argamasa*).

וְיֹאמְרוּ יְיָ הֵן עָם אֶחָד וְשָׂפָה אַחַת לְכֻלָּם וְזֶה הַחֵלֶם לַעֲשׂוֹת וְעַתָּה לֹא-יִבְצֹר מֵהֶם כָּל אִשָּׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת: 11,6 / *y dijo Adonay: «he aquí que forman un solo pueblo y poseen todos ellos una misma lengua, y éste es el comienzo de su actuación; ahora ya no les será irrealizable cuanto maquinen hacer»]*

יִזְמוּ (*maquinen*) es una palabra anómala de las que tienen *yod*.

וְנִבְלָה וְנִבְלָה שָׁם שְׂפָתָם אִשָּׁר לֹא יִשְׁמְעוּ אִישׁ שֹׁפֶת רֵעֵהוּ: 11,7 / *Bajemos y confundamos ahí mismo su lengua, a fin de que nadie entienda el habla de su compañero]*

וְנִבְלָה שָׁם שְׂפָתָם (*confundamos ahí mismo su lengua*). Los gramáticos andalusíes coinciden en que la *nun* pertenece al *binyan nif'al*, como וְנִבְלָה רֹחַ הַמִּצְרַיִם (Is 19,3: *se desvanecerá el espíritu de Egipto*), cuya raíz es בָּקַק (*quitar*) y así es וְרָחַבָּה וְנִסְבָּה (Ez 41,7: *iba creciendo*) cuya raíz es סָבַב (*girar*) y no נִבַּק ni נִסַּב (*girarse*), como pensó el gramático contemporáneo que dice que וְנִבְלָה (*confundamos*) es un nombre que deriva de

³⁹⁰ ב. 'en la copia

נָבַל (*humillar*) como נָפַלָה לֹא־תוֹסִיף קוֹם (Am 5,2: *cayó, no tornará a levantarse*)³⁹¹. Esta interpretación no tiene sentido ni indicio. Lo correcto a mi parecer es que la *nun* es la marca del plural, y la prueba es בִּי־נָשָׁם בָּלָל יְיָ (Ge 11,9: *porque allí confundió Ādonay*)³⁹². ¿Qué sentido tiene decir “bajemos y hagamos que se confundan su lengua” si no hubo descenso y los sabios tradujeron a la lengua griega así: “confundiré ahí mismo”, ya que la *nun* es de plural?

Así es también la gramática de la palabra [26v] אֲשֶׁר אֲנֹכִי מוֹלֶה הַנֶּעֶר רָץ וְהוֹאֲיִרָה הַחֲצִי (1Sa 20,36: *que voy a tirar. El mozo echó a correr y lanzó la saeta*). He aquí que los dos *binyanim*, el ligero y el pesado, están en el mismo versículo³⁹³. De la misma manera, נִבְלָלָה (*confundamos*) está en lugar de נִבְלִילָה (*vamos a confundir*), así como נִדְבָקוּ (1Sa 14,22: *persiguieron*) y נִדְבָקוּ (Ju 18,22). Cuando falta la consonante geminada (de בלל) es entonces נִבְלָה (*confundamos*) y es rara al igual que קָהָה־לִּי (Nu 22,11: *maldícemele*), אָרָה־לִּי (Nu 22,6: *maldíceme*)³⁹⁴. Todos estos son verbos geminados.

[11,30: וְהָיָה שָׂרַי עֲקָרָה אֵין לָהּ וָלֵד / *Sarai era estéril, no tenía hijos*]

אֵין לָהּ וָלֵד (*no tenía hijos*) es un predicativo de la misma forma que חָכָם (*sabio*). La *yod* la sustituyeron por *waw* para que se diferenciara el predicativo del verbo en pasado (יָלַד).

³⁹¹ Cf. *Kitāb al-mustalḥaq*, 359-360.

³⁹² *El Libro de Ḥayyūḡ*, 195.

³⁹³ Ḥayyūḡ emplea en este caso 2Re 13,17 a modo de ejemplo. *El Libro de Ḥayyūḡ*, 132.

³⁹⁴ קָהָה־לִּי se trataría del imperativo de un verbo pesado. *El Libro de Ḥayyūḡ*, 210-211.

Gramática de la parašat leḵ leḵa

[12,1: וַיֹּאמֶר יְיָ אֶל־אַבְרָם לֵךְ־לְךָ מֵאֶרֶץ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל־הָאֶרֶץ אֲשֶׁר אֹרָאָה / *Ahora bien, Ādonay dijo a Abram: «Vete de tu país, de tu patria, y de tu casa paterna, al país que yo te mostraré»*]

[32r] Es posible que Abraham no naciera en Ur de los caldeos, sino en otro sitio, pues solamente Harán nació allí. El sentido de מֵאֶרֶץ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ (*de tu patria, y de tu casa paterna*), sería entonces “el lugar en el que te criaste”. Dios era consciente de que Tera se había convertido de su idolatría por las palabras que escuchó del Señor a su hijo Abraham y tras ello, partieron juntos hacia la tierra de Canaán como le había ordenado. He aquí que Harán fue recto a sus ojos, permaneció allí y allí mismo murió.

[12,2: וַיֹּאמֶר יְיָ לְגֹי גָדוֹל וְאַבְרָם יְהִי שֵׁם וְהָיָה בְרָכָה / *y yo haré de ti una gran nación, te bendeciré y engrandeceré tu nombre; serás, pues una bendición*]

לְגֹי גָדוֹל (*una nación grande*). Engendró ocho familias.

וְאַבְרָם יְהִי שֵׁם (*y te bendeciré*). Serás una bendición para otros.

[12,3: וְאַבְרָם יְהִי שֵׁם וְהָיָה בְרָכָה / *Bendeciré a quienes te bendigan y al que te maldiga maldeciré, y en ti serán benditas todas las familias de la tierra*]

וְהָיָה בְרָכָה (*al que te maldiga*) es singular, a diferencia de מְבַרְכֶּיךָ (*quienes te bendigan*), porque era querido por todos los que lo veían.

La palabra אֲרִירָה (*maldición*) es más grave que קִלְלָה (*maldición*) y אָאָר (*maldeciré*) es de los verbos geminados,³⁹⁵ al igual que אֶתּוֹ סָבִיב (1Re 7,23: *medía su circunferencia*).

[12,4: וַיֵּלֶךְ אַבְרָם כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר אֵלָיו יְיָ וַיֵּלֶךְ אִתּוֹ לוֹט וְאַבְרָם בֶּן־חֲמִישׁ שָׁנִים וְשִׁבְעִים שָׁנָה בְּצֵאתוֹ מִחָרָן / *Marchó Abram, conforme le había mandado Ādonay, y partió con el Lot. Contaba Abram a su salida de Harán setenta y cinco años*]

³⁹⁵ *El Libro de Hayyūḡ*, 194.

La palabra וַיֵּצֵא (se trasladó) quiere decir “salí”. El objeto es la tienda y la prueba es que no pertenece al *binyan qal* como וַיֵּצֵא-צֹר מִמָּקוֹמוֹ (Jb 18,4: y se trasladarán las rocas de su sitio).

[12,11: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר הִקְרִיב לְבוֹא מִצְרָיִם: וַיֹּאמֶר אֶל־שָׂרַי אִשְׁתּוֹ הִנֵּה־נָא יִדְעָתִי כִּי אִשָּׁה: וּפֶת־מֶרְאָה אָתָּה / Ahora bien, cuando estaba para llegar a Egipto, dijo a Sarai, su mujer: «Mira, yo sé que eres mujer hermosa»]

En el siguiente versículo se aclara que es una petición con la partícula de יומת נָא (La 5,16: *jay de nosotros, que hemos pecado!*) y אֲוִי־נָא לָנוּ כִּי חָטָאנוּ (Je 38,4: *sea muerto este hombre*) y שְׁמַע־נָא יְהוָה הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל (Za 3,8: *Escucha pues, ahora, Josué, sumo sacerdote*).

[12,13: בְּגִלְיָהּ נִפְשִׁי וְחַיֹּתַי בְּעִבְרָתִי לִי יִשְׁבֵּל / *Di, por favor, que eres mi hermana, a fin de que me vaya bien por causa de ti y conserve mi vida por causa tuya*]

בְּגִלְגָּל (*por causa de ti*) deriva de גָּלַל (*rodar*) como פִּי-יְהִיָּה סָפָה (1Re 12,15: *porque era disposición*), que deriva de סָבַב (*rotación*) y esto es un misterio.

[12,15: פָּרְעֹה וְנִגְלָלוּ אֶתָּהּ שְׂרֵי פָּרְעֹה אֶל-פָּרְעֹה וַתִּשָּׂא אֶתָּהּ בֵּית פָּרְעֹה / La vieron también los magnates de Faraón, se la alabaron a éste y la mujer fue llevada al palacio de Faraón]

No lleva *dagesh* la *lamed* de אֶתְּלֶךָ (se la alabaron a éste) para facilitar la pronunciación.

[12,20: וַיֹּצֵא עָלָיו פָּרְעֹה אֲנָשִׁים וַיִּשְׁלְחוּ אֹתוֹ וְאֶת־אִשְׁתּוֹ וְאֶת־כָּל־אֲשֶׁר־לּוֹ / *Entonces Faraón dio órdenes respecto de aquel a hombres, que le enviaron, así como a su mujer y todo cuanto poseía*]

וְאֵבְרָהָם הֵקֵי (le permitieran ir). “Le dieron autorización”, en el sentido de עָמַם לְשַׁלֵּחַם (Ge 18,16: y Abraham fue con ellos porque se lo habían permitido a ellos).

[13,1] / וַיַּעַל אַבְרָם מִמִּצְרַיִם הוּא וְאִשְׁתּוֹ וְכָל־אֲשֶׁר־לּוֹ וְלוֹט עִמּוֹ הַנֶּגֶבָה: [13,1] / *Subió, pues, Abram de Egipto, él, su mujer y todo lo que poseía, y Lot con él, hacia el sur*]

אֶל הַנֶּגֶב (hacia el sur) substituye a הַנֶּגֶבָה (La he' de הַנֶּגֶבָה).

[13,3] / וַיֵּלֶךְ לְמִסְעָיו מִנֶּגֶב וְעַד־בֵּית־אֵל עַד־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר־הָיָה שָׁם אֶהְיֶה בְּתַחֲלָה בֵּין בֵּית־אֵל וּבֵין הָעֵי: [13,3] / *Y siguió sus etapas desde el sur hasta Betel, hasta el sitio donde había estado su tienda la vez primera entre Betel y Hai*]

מִנֶּגֶב (desde el sur) es la tierra de Israel, que es Judá.

וְעַד־בֵּית־אֵל (hasta Betel) está en el norte porque es parte de José.

[13,4] / אֶל־מָקוֹם הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר־עָשָׂה שָׁם בְּרִאשִׁיתָהּ וַיִּקְרָא שָׁם אַבְרָם בְּשֵׁם יי: [13,4] / *en el lugar del altar que allí había fabricado en un principio, y donde había invocado Abram el nombre de Ādonay*]

וַיִּקְרָא שָׁם (y se invocó allí). Se omiten los verbos; el significado es que el Señor del universo permanece para siempre.

[13,5] / וְגַם־לְלוֹט הָיָה צֹאן־וּבָקָר וְאֹהֲלִים: [13,5] / *También Lot, que iba con Abram, poseía rebaños, vacas y tiendas*]

וְאֹהֲלִים (tiendas). Toda partícula prefijada תִּשְׁבּוּ (Je 35,7: *moraréis en tiendas*), sigue la norma de la gramática de la lengua.

[13,6] / וְלֹא־נָשָׂא אֹתָם הָאָרֶץ לְשָׁכֶת יחדוּ כִּי־הָיָה רְכוּשָׁם רָב וְלֹא יָכְלוּ לְשָׁכֶת יחדוּ: [13,6] / *El país no les permitía morar juntos, porque la hacienda de ellos era mucha y no podían juntos habitar*]

הָאָרֶץ (el país) es masculino como אֶרֶץ (Is 9,18: *se tambaleó la tierra*).

[13,7: / *Se suscitó, pues, una querrela entre los pastores del ganado de Abram y los pastores del ganado de Lot. Además, los cananeos y los ferezeos habitaban a la sazón en el país*]

מִקְנֵה־אַבְרָם (el ganado de Abram) con *şere* por estar en anexión³⁹⁸.

[13,9: / *No está todo el país ante ti? Sepárate, por favor, de mí. Si te diriges a la izquierda, tomaré la derecha, y si te diriges a la derecha, tomaré la izquierda*]

El *alef* de וְאַשְׁמְאַלָהּ (izquierda) es explícito mientras que en la palabra שְׂמָאל (izquierda) está implícito. También falta en הַשְּׂמִימִי (Ez 21,21: a derecha y a izquierda) y todos son correctos.

[13,10: / *Alzó entonces Lot sus ojos y vio toda la cuenca del Jordán, que era toda ella de regadío antes de destruir Ádonay Sodoma y Gomorra, como el vergel de Ádonay, cual el país de Egipto según vienes a Zoar*]

כַּף הַיַּרְדֵּן (la cuenca del Jordán) la *kaf* está reduplicada, porque es como כַּף הַיַּרְדֵּן (Is 30,23: *espaciosa pradera*), y lo mismo ocurre en עֵינֵי הַבִּבְתָּה (Za 2,12: *la niña de su ojo*) y בַּת עֵין (Sal 17,8: *la niña del ojo*).

[13,11: / *Lot escogió, pues, para sí toda la cuenca del Jordán y partió hacia oriente, separándose así uno del otro*]

מִקְדָּם (hacia oriente): hacia el este.

[13,12: / *Abram se asentó en el país de Canaán y Lot se asentó en las ciudades de la citada cuenca y plantó sus tiendas hasta Sodoma*]

³⁹⁸ . מִקְנֵה

וַיַּאֲהֵל (*plantó sus tiendas*): extendió su tienda.

וַיֹּאמֶר אֶל־אַבְרָם אַחֲרֵי הַפִּרְד־לוֹט מִעֲמֹו שָׂא נָא עֵינֶיךָ וּרְאֵה מִן־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר־אַתָּה נֹשֵׁם צָפוֹנָה וְנֹגְבָה [13,14
/ Y Ádonay dijo a Abram después de haberse Lot separado de él: «Alza tus ojos
y mira desde el lugar en que estás hacia el norte y el mediodía, hacia oriente y poniente]

El occidente es llamado יָמָה (*poniente*) porque de ahí sale de su refugio el mar Mediterráneo y cruza por Sefarad, que es el occidente hasta la tierra de Israel. A este se le denomina “el mar grande” respecto a los otros.

כָּל־אַלֶּהָ הִתְכַּבְּרוּ אֶל־עַמְקַּם הַשִּׁדִּים הוּא יָם הַמֶּלַח [14,3: / Todos estos se congregaron en el valle de Sidim, o sea el Mar de la Sal]

[33r] וְיִשְׁדַּרְתָּ אֹתָם בְּשִׂיד (*valle de Sidim*) עַמְקַּם הַשִּׁדִּים [33r
con cal).

שְׁתִּים עָשָׂרָה שָׁנָה עָבְדוּ אֶת־קְדֹרְלֹעַמֶּר וּשְׁלֹשׁ־עָשָׂרָה שָׁנָה מָרְדּוּ [14,4: / Doce años habían estado
sujetos a Quedorlaomer, pero en el año decimotercero se rebelaron]

הַנִּמְצָא הַנִּמְצָא (en el año decimotercero se rebelaron) falta bet como en הַנִּמְצָא הַנִּמְצָא (Ex 20,11: porque en
2Re 18,15: se hallaba en el templo de Ádonay), בֵּית־יְיָ (Ge 14,5: en el año decimocuarto). La prueba es וּבְאַרְבַּעַ עָשָׂרָה שָׁנָה (Ex 20,11: porque en
seis días).

וּבְאַרְבַּעַ עָשָׂרָה שָׁנָה בָּא קְדֹרְלֹעַמֶּר וְהַמֶּלְכִּים אֲשֶׁר אִתּוֹ וַיִּכּוּ אֶת־רָפָאִים בְּעִשְׂתֹּתְרַת קְרָנִים וְאֶת־הַזּוּזִיִּים בְּהָם [14,5:
/ En el año decimocuarto llegó Quedorlaomer con los reyes
coligados con él y derrotaron a los refaitas en Astarot Karnaim, a los zuzies en Ham y a
los emeos en la llanura de Savequiriataim]

וְאֶת־הַזּוּזִיִּים (*y a los zuzies*). Es una nación.

[14,6: וְאֶת־הַחֲרִי בְּהֶרְרָם שְׁעִיר עַד אֵיל פֶּאֶרָן אֲשֶׁר עַל־הַמִּדְבָּר / y a los horitas en las montañas de Seir hasta El-Paran, que está junto al desierto]

Gramática de בְּהֶרְרָם (en las montañas): pertenece al *binyan pi 'el*. Muchos dijeron que era “en el monte de los habitantes de Seir”, pero no es correcto.

[14,10: וְעַמְקֵי הַשִּׁדִּים בְּאֶרֶת בְּאֶרֶת חֲמֹר וַיָּגִסוּ מִלֹּד־סֹלָם וַעֲמִרָה וַיִּפְלוּ־שִׁמְהָ וְהַנְּשֹׂאִים הָרָה גָּסוּ / El valle de Sidim lo formaban pozos y más pozos de asfalto, y, como huyeran del rey de Sodoma y el de Gomorra, cayeron allí, mientras los restantes fugáronse a la montaña]

בְּאֶרֶת חֲמֹר (*pozos de asfalto*) está en constructo y aparece con otro paradigma, así hay muchos.

La *he'* de הָרָה (*a la montaña*) sustituye a אֶל con *segol* como si dijese הָר גָּסוּ y tiene *segol*³⁹⁹ en lugar de *qameş*.

[14,12: וַיִּקְחוּ אֶת־לוֹט וְאֶת־רִבְקָה בְּנֵי־אֶתְרִי אֲבִיהֶם וַיִּגְלְכוּ וְהוּא יָשָׁב בְּסֹדֶם / También cogieron a Lot, hijo del hermano de Abram, y se fueron; él moraba en Sodoma]

וְהוּא יָשָׁב (*él moraba*). Faltaría la palabra *entonces*.

[14,13: וַיָּבֹא הַפְּלִיט וַיִּגַּד לְאַבְרָם הָעִבְרִי וְהוּא שָׁכַן בְּאֶרֶץ מִמְרָא הָאֲמֹרִי אֶתִּי אֲשַׁפֵּל וְאֶתִּי עֲנֹר וְהֵם בְּעָלֵי / Un fugitivo llegó y le dio la nueva a Abram, el hebreo, que habitaba en el encinar de Mamre, el amorreo, hermano de Escol y de Aner, los cuales eran aliados de Abram]

הַפְּלִיט (*un fugitivo*) “de guerra”, como בָּאֲ־אֵלֵי הַפְּלִיט מִירוּשָׁלַם (Ez 33,21: *llegó a mí un fugitivo de Jerusalén*).

[14,14: וַיִּשְׁמַע אֲבִרָם כִּי נִשְׁבָּה אֶתְרִי וַיִּרְקַח אֶת־חֲנִיכָיו וַיְלִידֵי בֵיתוֹ שָׁמְנָה עֶשְׂרִי וּשְׁלֹשׁ מֵאוֹת וַיַּרְדֵּף עַד־דָּן / En cuanto oyó Abram que su sobrino había sido hecho prisionero, movilizó a sus partidarios,

³⁹⁹ En los manuscritos *qameş qaṭan* [א]. Véase el aparato de la *Biblia Hebraica Stuttgartensia*.

gente nacida en su casa, en número de trescientos dieciocho y emprendió la persecución hasta Dan]

וַיָּרֶק אֶת־חַנִּיכָיו (armó <con lanzas> a sus partidarios). Faltaría la palabra חַנִּית (lanza), en el sentido de וַיִּתְּרֶק חַנִּית וְסָגֵר (Sal 35,3: blande la lanza y cierra).

[14,18: וּמִלְכִּי־צֶדֶק מֶלֶךְ שָׁלֵם הוֹצִיא לָהֶם לֶחֶם וְיָיִן וְהוּא כְהֵן לֵאלֹהֵי עֵלְיוֹן / *Entonces Melquisedec, rey de Salem, sacó pan y vino; él era sacerdote del Dios Altísimo*]

וַיְהִי בְשָׁלֵם סָכּוֹ (Sal 76,3: y está en Salem su cabaña). Es Jerusalén y la prueba es מֶלֶךְ שָׁלֵם (rey de Salem).

[14,20: וּבְרוּךְ אֵל עֲלִיּוֹן אֲשֶׁר־מָגֵן צָרֶיךָ בְּיָמֶיךָ וַיִּתְּנוּ־לּוֹ מַעֲשֵׂר מִכֹּל / *y bendito sea el Altísimo, que entregó a tus enemigos en tu mano. Le dio el diezmo de todo*]

אֲמַגֵּנְךָ יִשְׂרָאֵל (Os 11,8: ¿te he de entregar, Israel?) es מָגֵן צָרֶיךָ (entregó a tus enemigos) es “dio” como

[14,23: וְאִם־מַחוּטָּ וְעַד שְׁרוּד־נֹעַל וְאִם־אַקָּח מִכֹּל־אֲשֶׁר־לְךָ וְלֹא תֹאמַר אֲנִי הִעֲשֵׂרְתִּי אֶת־אַבְרָם / *que ni un hilo ni un cordón de sandalia tomaré de cuanto te pertenece, para que no puedas decir: «Yo enriquecí a Abram»*]

El sentido de וְאִם־אַקָּח (tomaré): esta es la waw del pasado, pues su significado es “si hubiera cogido o cogiese desde el hilo hasta el cordón de una sandalia”. La prueba es que dijo בְּלֻעֵי רֶק אֲכָלוּ הַנְּעָרִים (Ge 14,24: a excepción tan sólo de lo que han comido los mozos), con un verbo en pasado.

[14,24: בְּלֻעֵי רֶק אֲכָלוּ הַנְּעָרִים וְחֵלֶק הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הָלְכוּ אִתִּי עִנְרֵי אֲשָׁכָל וּמַמְרָא הֵם יִקְחוּ חֵלֶקם / *a excepción tan sólo de lo que han comido los mozos y la porción correspondiente a los individuos que me han acompañado, Aner, Escol y Mamre, los cuales tomarán su porción*]

El significado de בְּלֻעֵי (a excepción) es lo que comió él también.

[15,2: וַיֹּאמֶר אַבְרָם אֵלָיו יְיָ מִהֲתַתֵּן לִי וְאֶנֶכִּי הוֹלֵךְ עֲרִירִי וּבֶן־מֶשֶׁק בֵּיתִי הוּא דֹמֶשֶׁק אֱלִיעֶזֶר / *Y exclamó Abram: —Mi señor Dios, ¿qué me puedes dar, cuando me marchó sin hijos y el administrador de mi casa es el damasceno Eliezer?*]

עֲרִירִי (*sin hijos*) con *yod*, es un atributo como אֶבְרָרִי (Is 13,9: *implacable*), sólo que este no aparece sin la *yod*.

וּבֶן־מֶשֶׁק בֵּיתִי (*el administrador de mi casa*). Algunos gramáticos dicen que es un geminado, según la forma de מֶכֶס (Nu 31,28: *como tributo*). El significado es “en mi casa”.

הוּא דֹמֶשֶׁק אֱלִיעֶזֶר (*Damasco Eliezer*). Dijo el gaón que es “Eliezer el damasceno”. En mi opinión, estos dos nombres querían decir que es Damasco y que es Eliezer, y no hay de qué sorprenderse, pues Egipto es el nombre de un país que es llamado con el nombre de su fundador.

[15,4: וְהִנֵּה דְבַר־יְיָ אֵלָיו לֵאמֹר לֹא יִירָשְׁךָ זֶה כִּי־אִם אֲשֶׁר יֵצֵא מִמֶּעֶיךָ הוּא יִירָשְׁךָ / *Pero he aquí que Adonay le dirigió la palabra, diciendo: «No te heredaré ese, sino quien salga de tus entrañas, ese te ha de heredar»*]

מִמֶּעֶיךָ (*de tus entrañas*) es como “en tus entrañas”. Lo correcto a mi parecer es “de <entre> las piernas”⁴⁰⁰.

[15,7: וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי יְיָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאוּר כַּשְׁדִּים לָתֵת לְךָ אֶת־הָאֶרֶץ הַזֹּאת לְרִשְׁתָּהּ: / *Le dijo luego: — Yo soy Adonay, que te saqué de Ur de los caldeos para darte este país en posesión*]

מֵאוּר כַּשְׁדִּים (*Ur de los caldeos*) es un topónimo. Menaḥem dijo que es como עַל־גֵּן (Is 24,15: *por eso en oriente*)⁴⁰¹.

⁴⁰⁰ Maḥberet, 58.

⁴⁰¹ Maḥberet, 58.

[15,9: וַיֹּאמֶר אֵלָיו קַח־לִי עֶגְלָה מִשְׁלֵשָׁת וְעֵז מִשְׁלֵשָׁת וְאַיִל מִשְׁלֵשׁ וְחֵר וְגֹזֶל / *Le respondió: —Cógeme una becerra de tres años, una cabra de tres años y un carnero de tres años, una tórtola y un pichón*]

מִשְׁלֵשָׁת (*de tres años*). Que tenga tres años.

[15,10: וַיִּקַּח־לוֹ אֶת־כָּל־אֵלֶּה וַיִּבְתֶּר אֹתָם בְּתוֹךְ וַיִּתֵּן אִישׁ־בְּתָרוֹ לְקִרְאָת רֵעֵהוּ וְאֶת־הַצֹּפֵר לֹא בָתָר / *Cogió, pues, todo esto y lo partió por medio, poniendo cada mitad una enfrente de otra; mas las aves no partió*]

אִישׁ־בְּתָרוֹ (*cada mitad*) es un nombre en el sentido de לֹא נֶעְדָּר (Is 40,26: *ninguno falta*).

[15,17: וַיְהִי הַשֶּׁמֶשׁ בָּאָה וַעֲלָטָה הָיָה וְהָיָה תִנּוּר עָשָׂן וּלְפִיד אֵשׁ אֲשֶׁר עָבַר בֵּין הַגְּזָרִים הָאֵלֶּה / *Se puso el sol y sobrevino una densa oscuridad, y he aquí que surgió una fogata humeante y una antorcha de fuego, que pasó por entre aquellos trozos de las víctimas*]

תִּנּוּר עָשָׂן (*fogata humeante*). Como si tuviera la forma del [humo de un] horno.

[15,19: אֶת־הַקֵּינִי וְאֶת־הַקֵּנִי וְאֵת הַקַּדְמֹנִי / *a los quenitas, los queneceos, los cadmoneos*]

אֶת־הַקֵּינִי (*a los quenitas*) es como וַיֵּרָא אֶת־הַקֵּינִי (Nu 24,21: *vio a los quenitas*).

[16,2: וַתֹּאמֶר שָׂרַי אֶל־אַבְרָם הִנֵּה־נָא עָצָרְנִי יְיָ מִלְדֹּת בֶּאֱנָא אֶל־שִׁפְחָתִי אוּלִי אֲבָנָה מִמֶּנָּה וַיִּשְׁמַע אַבְרָם לְקוֹל / *y dijo Sarai a Abram: «Mira, por favor: Adonay me ha hecho estéril; llégate, pues a mi esclava; quizá obtenga yo hijos por medio de ella»*]

אֲבָנָה (*quizá obtenga yo hijos*) viene de בְּנִיָּן (*construcción*), al igual que בֶּן (*hijo*) y el padre vendría a ser como el cimient.

[16,4: וַיָּבֹא אֶל־הָגָר וַתֵּהָר וַתֵּהָרָא כִּי הָיְתָה וַתִּקַּל גְּבִרְתָּהּ בְּעֵינֶיהָ / *Se llegó a Agar, la cual concibió y cuando y cuando vio que había concebido, perdió su señora consideración a sus ojos*]

וּתְקַל גְּבִרְתָּהּ (perdió su señora consideración) es del *binyan nif'al*, de los verbos geminados⁴⁰².

[16,11: / Y el ángel de Ėlohim le dijo aún: — He aquí que estás encinta y parirás un hijo a quien pondrás de nombre Ismael, porque Ėlohim ha escuchado tu aflicción]

הִנֵּה הַגָּד הָרָה (he aquí que estás encinta). Supe que estabas encinta.

[16,12: / Él será un onagro humano, podrá su humano en todos y la manos de todos será en él y frente a todos sus hermanos acampará]

וְעִיר פָּרָא אָדָם יִגְלֵד (onagro humano) es como יִגְלֵד פָּרָא אָדָם (Jb 11,12: cuando un hombre engendre a un burro humano) [33v].

[17,1: / Era Abram de noventa y nueve años cuando se le apareció Ādonay y le dijo: « Yo soy el Dios Todopoderoso, camina en mi presencia y sé perfecto»]

וְיָ שָׁמַיָּא (Dios Todopoderoso). Dijo el gaón que שָׁמַיָּא (Todopoderoso) proviene de שָׁמַיָּא (suficiente)⁴⁰³. Ha-Naguid dijo que se trata de un nombre predicativo con el mismo paradigma que עָלַי לִבִּי דָּגִי (Je 8,18: mi corazón está enfermo). Lo correcto es que *yod* esté en lugar de la consonante reduplicada. Ya lo explicaré.

[17,10: / He aquí mi alianza, que habéis de guardar entre Yo y vosotros, así como tu descendencia después de ti: serán circuncidados todos vuestros varones]

⁴⁰² El Libro de Hayyūğ, 211.

⁴⁰³ Kitāb at-Taysīr, 251.

הַמּוֹל לָכֶם (*serán circuncidados*) es “circuncidarlos a ellos”. Es el infinitivo del *binyan nif'al*⁴⁰⁴. Dicen algunos que deriva de נָמַל porque existen ambas raíces: הָם נִמְלִים (Ge 34,22: *como ellos son circuncidados*), קִי־מְלִים הָיוּ (Jos 5,5: *estaban circuncidados*).

וּבְיוֹם־שְׁמֹנֶת יָמִים יִמּוֹל לָכֶם כָּל־זָכָר לְדֹרֹתֵיכֶם יֶלֶיד וּמִקְנֵת־כֶּסֶף מִכָּל בֶּן־נָכָר אֲשֶׁר לֹא מִתְרַעֵב הוּא [17,12:
Cuando cuentes ocho días, se os circuncidará a todo varón en vuestras generaciones; aquel que ha nacido en la casa y el adquirido por dinero de cualquier extraño, que no es de tu linaje]

בֶּן־נָכָר (*hijo de un extraño*) נָכָר está en anexión porque su progenitor no seguía la alianza; por este motivo בֶּן está vocalizado con *segol*.

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶבְרָהָם אֲשֶׁר־הָיָה אִשְׁתּוֹ יֵלֶדֶת לְךָ בֵּן וְקָרָאתָ אֶת־שְׁמוֹ יִצְחָק וְהָקַמְתִּי אֶת־בְּרִיתִי אִתּוֹ לְבְרִית עוֹלָם [17,19:
Pero Élohim repuso: — En verdad, Sara, tu esposa, te parirá un hijo a quien llamarás de nombre Isaac, y estableceré mi alianza con él en alianza perpetua y con su descendencia después de él]

La norma de la palabra אֶבְרָהָ (*en verdad*) es como אֲמָנָם (*ciertamente*), en el sentido de אֶבְרָהָ אֲשֶׁמִּים אֲנַחְנוּ (Ge 42,21: *ciertamente somos culpables*).⁴⁰⁵

וְלִישְׁמַעְאֵל שְׁמַעְתִּיךָ תִּגְדֹּה בְּרַכְתִּי אֹתוֹ וְהִפְרִיתִי אִתּוֹ וְהִרְבֵּיתִי אִתּוֹ בְּמֵאֹד מְאֹד שְׁנִים־עָשָׂר נְשִׂאִים יוֹלִיד [17,20:
También respecto a Ismael te he escuchado. He aquí que le bendigo y le haré fructificar, y le multiplicaré muy mucho: doce príncipes engendrará y le haré una gran nación]

וְלִישְׁמַעְאֵל (*respecto a Ismael*) tiene una *lamed* como la de הָאֵתִי הוּא (Ge 20,13: *di de mí que soy tu hermano*). [Es decir], “para Ismael” en un registro clásico.

וְלִישְׁמַעְאֵל שְׁמַעְתִּיךָ (*respecto a Ismael te he escuchado*) es como עָרָעַר תִּתְעַרְעֵר (Je 51,58: *será totalmente arrasada*).

⁴⁰⁴ *Kitāb al-mustalḥaq*, 294.

⁴⁰⁵ *Maḥberet*, 18*.

Comentario de la primera parašah

בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ: וְהָאָרֶץ הָיְתָה תֵּהוֹ וְחָשֶׁךְ עַל־פְּנֵי תְהוֹם וְרוּחַ אֱלֹהִים
 מְרַחֶפֶת עַל־פְּנֵי הַמָּיִם: / *Al principio creó Ėlohim los cielos y la tierra. La tierra era yermo y
 vacío y la oscuridad cubría la faz del abismo, y el espíritu de Ėlohim revoloteaba sobre la
 haz de las aguas]*

Dijo el gaón que al comienzo de la creación creó Dios los cielos⁴⁰⁶, que son la línea que rodea la circunferencia y la tierra, que es el punto central. Después de la línea⁴⁰⁷ y la tierra, fueron creados el fuego y el agua que se encuentran entre la línea y el centro, por esta razón no se mencionan en la Escritura.

El significado de וְהָאָרֶץ הָיְתָה תֵּהוֹ וְחָשֶׁךְ (*la tierra estaba yerma y vacía*) es que cuando la creó estaba así (vacía). No se puede objetar nada con el pasaje *no la creó vacía* (Is 45,18: לֹא־תֵהוֹ בְּרֵאשִׁית) porque el profeta no estaba hablando sobre el momento de la creación, sino acerca de la eternidad y la perpetuidad. Quien dice que *lo primero* que Dios creó fue *yerma y vacío*, no está en lo cierto, ya que entonces hubiera sido conveniente que empezara por ראשית (*principio*) como *el Señor me adquirió desde el principio de su proceder* (Pr 8,22: יְיָ קִנְיִי רֵאשִׁית דְּרָכָיו). Además, se deduce que estaba vacía a partir del significado de la waw de וְהָאָרֶץ (*y la tierra*) ¿Por qué entonces se menciona únicamente la tierra y se excluye el cielo? Es más, vimos que el profeta dijo *miré a la tierra, y he aquí que estaba vacía* (Je 4,23), pero lo que está ausente no se ve. El profeta también interpretó sus propias palabras y esto es: que no había hombre, ni bestia, ni ave (*cf.* Je 4,25). Porque la forma de hablar de los profetas es así, como *será siete veces* (Is 30,26), cuyo significado es *como la luz de siete días* (Is 30,23).

Además, la palabra בָּרָא (*creó*) no es como muchos pensaron: hacer lo que no existía. La demostración es *creó Dios al hombre* (Ge 1,27:), y *creó Dios a los grandes cetáceos* (Ge 1,21). He aquí que encontramos *si Dios creara algo* (Nu 16,30), que es como poner un límite (גְּזִרָה). Y así está escrito: *para mi gloria los creé* (Is 43,7), que es la potencia en sí misma; después *los formé* (Is 43,7), que es la forma; y a continuación *los hice* (Is 43,7), que es la corrección; de igual manera que *se apresuró a hacerlo* (Ge

⁴⁰⁶ DERENBOURG, 1893: 5.

⁴⁰⁷ El límite entre el mundo sublunar y el supralunar.

18,7). La palabra [בָּרָא] es como *y las cortará* (Ez 23,47: וַיִּכְרַע אֶת־הָאָרֶץ), que significa “incisión” (חֲתוּךְ) y “corte” (גִּזְרֵה)⁴⁰⁸ y si tiene este sentido, entonces הַגְּזֵרָה pertenecería al *binyan pi’el*, Por eso está escrito *el que delimita los confines de la tierra* (Is 40,28: בּוֹרֵא בְּקִצּוֹת הָאָרֶץ) porque los límites de la tierra no son físicos. Y así es *el que pone límites a la oscuridad* (Is 45,7); porque la oscuridad no es una sustancia, sino que es un accidente, según la opinión de muchos y en realidad, es simplemente la ausencia de la sustancia⁴⁰⁹. El autor del *Sefer Yěširah* llamó muerte a lo contrario de vida, pobreza a lo contrario de la riqueza e ignorancia a lo contrario de la sabiduría⁴¹⁰. La sombra no es una sustancia, sino la imagen de la ausencia de la sustancia.

Los estudiosos están divididos [respecto a esto]. Hay quien dice que Dios creó la Torah y el trono de la gloria eternos, [5v] pues no tienen un principio y tampoco tendrán un final⁴¹¹. Otros niegan la [eternidad]⁴¹² la Torah, y afirman que sólo Dios es [eterno] y creó el mundo en el momento oportuno para crearlo según su sabiduría. Sin embargo, no estaban en lo cierto, dado que el tiempo es el movimiento de la esfera⁴¹³. Si no hubiera esfera no habría tiempo y por lo tanto, no se puede averiguar por qué fue creado el día hace aproximadamente cinco mil años y no antes. Este el cómputo puesto que no hay “un antes de” previo a que se crease el mundo; sólo Dios es preexistente y necesariamente se creó el mundo por su voluntad. La voluntad no es preexistente, es un accidente pero no es portada en la sustancia. Esto es el significado de las palabras *yermo y vacío*.

Ahora te daré una regla: debes saber que Moisés, nuestro maestro, no entregó la Torah exclusivamente a los intelectuales, sino a todo el mundo. No sólo a la gente de su generación, sino a todas y cada una de las generaciones. Él habló sobre el acto de la creación del mundo sublunar que fue creado para el hombre, por lo que no mencionó a los santos ángeles⁴¹⁴. Dijo uno de los gaones que los ángeles fueron creados para el ser

⁴⁰⁸ *Sefer ha-Šorašim*, 75.

⁴⁰⁹ Según Ibn ‘Ezra’, todo ser fue creado a partir de la existencia y no existencia. Sobre este asunto véase la introducción del comentario al libro de Job. *Comentario a Job*, 4-5.

⁴¹⁰ Véase el capítulo 4 del *Sefer Yěširah*. *Sefer Yěširah*, 23.

⁴¹¹ *Běre `shit rabbah*, 57-58.

⁴¹² El resto de copias añade הכסא.

⁴¹³ *Comentario a Eclesiastés*, 54-55.

⁴¹⁴ El relato de la creación no hace referencia directa al mundo supralunar (el mundo de los ángeles) sino solamente al mundo inferior o sublunar. Sobre este asunto véase SELA, 2003a: 147-181.

humano, del mismo modo que las estrellas y órbitas. Se apoyó en la palabra de uno de nuestros antepasados y se mantuvo en el secreto de la verdad. Estas fueron sus pruebas: dijo *he aquí que yo envío al ángel delante de ti para que te proteja en el camino* (Ex 23,20) y el protegido es más importante que el protector. Pero he aquí que se olvidó de que tanto Jacob, nuestro padre, como Moisés, nuestro maestro, y David, nuestro rey, eran “protectores” de ganado⁴¹⁵. También está escrito *he aquí que no se adormecerá ni dormirá el que protege a Israel* (Sal 121,4) y *te protegeré dondequiera que vayas* (Ge 18,15). Si Israel fuese más importante que Miguel, ¿por qué se le llama *Miguel* vuestro príncipe (Da 10,21) o *el gran príncipe* (Da 12,1)? ¿Y por qué dice la Escritura *protégete delante de él* (Ex 23,21)⁴¹⁶ y además, *porque no perdonará vuestra iniquidad* (Ex 23,21)?

Josué, uno de los grandes profetas, dijo *¿qué dice mi señor a su siervo?* (Jos 5,14); y Daniel dijo “cómo podría estar el siervo de mi señor hablando con mi señor” (cf. Da 10,17); y la mujer de Tecoa dijo *mi señor es sabio conforme a la sabiduría de un ángel de Dios* (2Sa 14,20) sin venir a menospreciar a David. En Job está escrito a sus mismos ángeles atribuye defecto; *cuánto más los que habitan en casas de barro cuyos cimientos están en el polvo* (Jb 4,18-19):⁴¹⁷. Además, los ángeles son llamados *Ėlohim* y las estrellas *hijos de Ėlohim* –y se alegraban todos los hijos de Ėlohim (Jb 38,7)–. Y [también aparece] en Job *si ni siquiera la luna hace brillar, ni las estrellas son puras a sus ojos; cuánto menos el hombre que es un gusano* (Jb 25,5-6). Esto ha sido demostrado con pruebas concluyentes por parte de los científicos: los que mueven las órbitas de los astros son honorables y eternos, ni faltan, ni se extinguen. ¿Pero cómo van a ser creados los seres honorables, que son servidores del Ser más honorable y que están en el lugar más elevado, para aquel que es comparado una flor o el heno para los tejados? Además, los astrónomos tienen evidencias de que una sola de las quince grandes estrellas que pertenecen a la primera magnitud⁴¹⁸ es nueve veces mayor que toda la tierra habitada y deshabitada.

También los sabios dijeron que el mundo entero se encuentra bajo una estrella. ¿Pero cómo pudo ser creada una gran hueste [celestial] innumerable en comparación

⁴¹⁵ Pastores.

⁴¹⁶ Se refiere al ángel que Dios envía para guardar a su pueblo durante el camino.

⁴¹⁷ *Comentario a Job*, 42-44. Sobre los ángeles en el pensamiento de Abraham ibn ‘Ezra’ véase Gómez Aranda, 2001: 81-96.

⁴¹⁸ La escala del 1 al 6 empleada para clasificar la luminosidad de las estrellas.

con el ser humano, formado del polvo y cuyos años se desvanecen en un suspiro? Así lo demuestra el último de los cánticos del libro de los salmos que dice *alabadle en las alturas* (Sal 148,1), y menciona a los ángeles y después a la gran hueste [celestial]. A continuación las luminarias y posteriormente las lucientes estrellas, que son los planetas. Menciona [asimismo] las órbitas de los astros y el agua que está sobre el firmamento diciendo sobre todos ellos *porque él ordenó y fueron creados; los hizo eternos para siempre jamás* (Sal 148,5-6). Se nombran finalmente los seres compuestos a partir de los cuatro elementos y al ser humano en último lugar. Y al final se dice *sólo su nombre es enaltecido* (Sal 148,13) porque todos perecerán⁴¹⁹.

También se dice *Dios nuestro señor, cuán glorioso es tu nombre en toda la tierra* (Sal 8,2) y el significado de *pusiste gloria sobre los cielos* (Sal 8,2) es la gran creación, ya que no hay cuerpo mayor que este. A continuación menciona la luna y las estrellas, y tras ellas dice *¿qué es el hombre para que te acuerdes de él y el hijo de Adán para que lo cuides?* (Sal 8,5). Su significado es: aquí tienes a las grandes y gloriosas incontables creaciones. Es asombroso cómo pusiste honor en el ser humano que es insignificante en comparación a lo demás. Y dice *lo hiciste un poco menor que los Ėlohim* (Sal 8,6), que son los ángeles y el ser humano es inferior. Y *con gloria y honor lo coronaste* (Sal 8,6), por la fuerza del alma superior que le fue insuflada en su interior⁴²⁰; *le hiciste dominar sobre las obras de tus manos* (Sal 8,7), sobre los seres inferiores acerca de los cuales está escrito en la Torah *señoread sobre los peces del mar* (Ge 1,28) y según su palabra, la tierra sería más gloriosa que el cielo.

La Escritura, sin embargo, niega su opinión: *el cielo es mi trono y la tierra el estrado de mis pies* (Is 66,1), *como son más altos los cielos* (Is 55,9). En Daniel está escrito *alcé mis ojos al cielo* (Da 4,31) y en Abot *que el temor del cielo esté sobre ti* (Ab 1,3). [6r] Cuando se dice que lo más importante del fruto del manzano es la semilla, porque sirve para preservar la especie, tampoco constituye una prueba, puesto que [la semilla] es un compuesto y el cielo no es de esta manera. Asimismo, el fruto del

⁴¹⁹ Ibn 'Ezra' demuestra con este salmo que el texto bíblico describe la estructura, composición y leyes del universo según los principios aristotélicos. GÓMEZ ARANDA, 2022: 39-70.

⁴²⁰ Ibn 'Ezra' explica la teoría platónica y aristotélica de la división del alma en su comentario a Eclesiástes 7. נַפֶּשׁ (*ser o principio vital*) es la encargada de los deseos, del alimento y de la reproducción; רוּחַ (*espíritu*) rige los sentidos, el movimiento, busca la grandeza y el poder; por último, נַשְׁמָה (*alma*) es exclusiva en el ser humano y rige la sabiduría. *Comentario a Eclesiástes*, 105-108.

manzano al salir en acto es más importante que cuando está en potencia. Quien diga que de lo amarillo⁴²¹ del huevo –la yema– sale el pollo, miente; porque la yema es su alimento. ¿Qué más se puede añadir al asunto? En el libro del mismo gaón se encuentra escrito que el hombre está entre el ángel y la bestia, pues por su alma es parecido al ángel y por su cuerpo a la bestia. Todo lo que posee el ángel, lo tiene [el ser humano] y no se le añade nada más que el cuerpo. Si esto fuera así, la bestia sería superior al ser humano. En otro libro se dice que si alguien te plantea: ¿cómo es que Dios hizo habitar su gloria con carne y sangre llenas de inmundicia, dejando a los santos ángeles? Habría que contestarle: porque la gloria que hizo habitar en los ángeles es el doble de la gloria que habita debajo.

Cuando nuestros antepasados dijeron que el ser humano es más importante que los ángeles, no se estaban refiriendo a Miguel, Gabriel o a los ángeles que sirven alrededor del trono de la gloria, sino a aquellos que fueron creados a partir del fuego y el aire, que no son eternos. No pienses que los santos ángeles son corpóreos en absoluto, pues la Escritura dice *el que hace a sus ángeles vientos y a sus mensajeros fuego llameante* (Sal 104,4). Porque sólo se puede interpretar que los ángeles son vientos en el sentido de que los envía al lugar que Él desea, como *el viento de tempestad que ejecuta su palabra* (Sal 148,8). Y al que opine que [las grandes luminarias son los seres superiores y por eso se mencionan en esta *parašah* ¿por qué las mencionaría la Escritura si no fuera para que le sirvieran al ser humano de]⁴²² luminarias en el firmamento y señales para las estaciones, como ya explicaré en su momento?

Nosotros dependemos de las palabras de Moisés, nuestro maestro, a quien [Dios] dio señales e indicios porque era él un enviado de Dios. No añadimos ni quitamos, salvo si encontramos cosas de las cuales los científicos pueden proporcionar argumentos sólidos acerca de sus palabras; y las recibiremos con agrado, al igual que las de Moisés, nuestro señor. Así también, nos deleitaremos si hallamos secretos en las palabras de nuestros antepasados similares a los secretos de los científicos. Por lo tanto, no hemos de indagar sobre cuándo fueron creados los ángeles o los demonios, o sobre si los cielos fueron creados primeros o si lo fue la tierra. Simplemente creeremos que Dios creó el

⁴²¹ Literalmente “rojo”.

⁴²² Se sigue aquí la lectura del resto de manuscritos.

firmamento, la tierra firme⁴²³, los pastos y las luminarias del firmamento; los seres acuáticos, las aves, los animales y al ser humano hace cerca de cinco mil años, y no buscaremos si se crearon a partir de algo preexistente.

En las palabras de los sabios encontramos que *dieciocho mil mundos* creó el Señor (cf. AZ 3b). Esto también es cierto, aunque no literalmente y los inteligentes lo entenderán. Así es *seis mil años es la duración del mundo* (San 97a), pero esto se refiere a lo que ocurra después de la creación. En el versículo *al llamarles yo, permanecen juntos* (Is 48,13), su interpretación literal es: fundé la tierra para que los cimientos estuvieran abajo y los cielos la rodearan por todos su lados.

No vayas a pensar que se trata de lo contrario, porque hay cielo debajo de ti y los matemáticos así lo demuestran. Y dijo sobre los cielos, los cuales son superiores, que se crearon en el día y en el momento en que fueron llamados para hacer su cometido. Así también, permanecerán juntos como siervos ante el Señor; y como este es *para siempre, Dios, permanece tu palabra en los cielos* (Sal 119,89). Las palabras de Dios son sus decretos, los cuales proceden todos del cielo⁴²⁴. Después se menciona la tierra diciendo *tú afirmaste la tierra y ella permanece* (Sal 119,90), ya que está en reposo en comparación con los vientos como dijo Salomón (cf. Ec 1,4)⁴²⁵. Tras ello está escrito *por tus juicios subsiste todo hasta hoy porque todos son tus servidores* (Sal 119,91) y la prueba es: ¿cómo los iba a llamar sin que existieran?⁴²⁶

בְּרֵאשִׁית (*en el principio*) quiere decir que tienen un principio temporal o bien, que tienen un cuerpo, pues lo que carece de cuerpo no tiene principio. Presta atención ahora a las palabras de la Escritura, porque está escrito en el pasaje de la creación hasta que al final fueron finalizados [los cielos y la tierra] *Ėlohim*, a continuación *Ādonay Ėlohim* y a partir del nacimiento de Caín se encuentra el tetragrámmaton aislado.

La palabra *אֱלֹהִים* (*Ėlohim*) son figuras verdaderas corpóreas o incorpóreas. Y así dijo Daniel: *salvo los Ėlohim cuya morada no es con la carne* (Da 2,11). La prueba es *él te será a ti en lugar de boca, y tú serás para él en lugar de Ėlohim* (Ex 4,16). Además, *vosotros seréis mi pueblo* (Le 26,12) y *yo seré su Ėlohim* (Ez 37,23), lo que [quiere

⁴²³ Literalmente “lo seco”.

⁴²⁴ Sobre los juicios de los astros en la obra de Abraham ibn ‘Ezra’ véase SELA, 1999: 160-194.

⁴²⁵ Comentario a Eclesiastés, 14-15.

⁴²⁶ Comentario a Isaías, 220.

decir] que se mantendrán fieles a Dios como *no le igualaban los cedros en el jardín de Dios* (Ez 31,8). Los santos de la tierra que aplican los decretos de Dios en ella también fueron llamados *Ėlohim* e *hijos del Altísimo*, dado que las obras de Dios se ejecutan por medio de los ángeles⁴²⁷; y así está escrito en la Torah [6v] sobre la destrucción de Sodoma. De igual forma es *envió a un ángel y nos sacó de Egipto* (Nu 20,16) y no fue Moisés porque él [simplemente fue el que] dijo esto. *Y el ángel de su faz los sacó* (Is 63,9) y está escrito *he aquí yo envío a un ángel* (Ex 23,20), y antes de eso *el ángel de Ėlohim iba* (Ex 14,19). Y Abraham dijo: *él enviará a su ángel delante de ti* (Ge 24,7); y en el libro de ^{Daniel} se encuentra bien interpretado y detallado. También los ángeles fueron llamados *Ėlohim* y las estrellas *hijos de Ėlohim* y la prueba es *cuando alaban todas las estrellas del alba y se alegran todos los hijos de Ėlohim* (Jb 38,7) porque su significado es el mismo pero con palabras diferentes⁴²⁸.

He aquí que el Señor es el Dios de los *Ėlohim* (De 10,17), que son los ángeles, también llamados *Ėlohim* porque así es para ellos de la misma forma que el lugar santo (קֹדֶשׁ הַקֳּדָשִׁים) es llamado קֹדֶשׁ (*santo*), como וְאֶל־יָבֹא בְכָל־עֵת אֶל־הַקֹּדֶשׁ (Le 16,2: *que no entre en ningún momento al lugar santo*). Dado que la obra de Dios se ejecuta⁴²⁹ por medio de ellos, se les llama *Ėlohim*, de la misma forma que a los idiomas se les llama לָשׁוֹן (*lengua*) y שִׁפָּה (*labios*)—אִישׁ לְלִשָּׁנֹו (Ge 10,5: *cada cual según su idioma*), וְשִׁפָּה אַחַת (Ge 11,6: *una sola lengua para todos*)—debido a que las consonantes salen a través de los labios y la lengua articula algunas de ellas, los denominaron así.

Te daré un ejemplo: se sabe con total certeza que la Luna no tiene luz propia, sino que ésta procede del Sol. Si el que ve la luz de la luna lo dice así o dice “vi la luz del sol”, estaría diciendo lo mismo. Por eso está escrito *el ángel de Dios iba delante del campamento de Israel* (Ex 14,19) y [también] está escrito *Dios iba delante de ellos* (Ex 13,21). La costumbre de la lengua santa no es como la de otras, porque hay lenguas en

⁴²⁷ Véase su comentario a Sal 33,4 donde aparece la misma idea. STRICKMAN, 2009: 236 y GÓMEZ ARANDA, 2012: 115-116.

⁴²⁸ Según la percepción lingüística de Ibn ‘Ezra’, las palabras son instrumentos que expresan esencias. De este modo, emplea recurrentemente los términos *millah* (palabra) y *ta’am* (significado) que corresponden en árabe a *lafz* y *ma’na* respectivamente para referirse a los casos de sinonimia. Una idea puede manifestarse de diferentes formas o “cuerpos” (*millah*) sin alterar su esencia o “espíritu” (*ta’am*). COHEN, 2020: 215 y CHARLAP, 2005: 2.

⁴²⁹ Literalmente “se muestra”.

las que una persona no se dirigirá a una persona superior a ella si no es en plural⁴³⁰. Incluso en árabe el que es superior dice *harem* (هَرَم) en lugar de *haré* (هَرَة), pero no es así en la lengua santa. Salvo que se hable sobre alguien más importante que él entonces, entonces sí empleará el plural como *Ma 1,6: si soy señor* (מָה אֲנִי אֲדוֹנִים), *Is 19,4: en manos de un señor duro* (בְּיָמֵי אֲדוֹנֵי קָשָׁה), *Ex 22, 14: si su dueño estuviera presente* (אִם-בָּעֲלִי עִמּוֹ), *Is 54,5: porque tu marido es tu hacedor* (כִּי בַעֲלִיךָ עֹשֶׂהְךָ) a pesar de que sólo se está refiriendo a uno. Debido a que existen estos dos sentidos, la Escritura dice *בראשית* (al principio de que creó *Ėlohim*).

La interpretación de *את השמים* (los cielos) es que son los que están por encima del firmamento.

וְאֵת הָאָרֶץ (y la tierra). Estaba cubierta de agua⁴³¹, porque la esfera del fuego está por encima de la esfera del aire y ésta, por encima de la esfera del agua, y la tierra estaba bajo el abismo⁴³². Por voluntad de Dios el viento secó algo de las aguas que cubrían la tierra, por eso está escrito *no han de volver a cubrir la tierra* (Sal 104,9). Los cielos superiores están en dual, debido a los dos lugares donde se juntan las esferas superiores, llamadas la cabeza y la cola del dragón⁴³³; ya que la mitad de los cielos está por encima del mundo y la otra mitad por debajo o, debido a los dos extremos que son los polos. He aquí la interpretación: al principio de la creación de Dios de los cielos, la tierra era yermo y vacío y el significado de ambos [términos] es similar.

וְהַחֹשֶׁךְ עַל-פְּנֵי תְהוֹמוֹת (y la oscuridad cubría la faz del abismo) es la esfera del agua. Se dice después esto porque era necesario mencionar más adelante la luz (cf. Ge 1,3).

וְרוּחַ אֱלֹהִים (y el viento de Dios). Debido a que era el deseo de Dios que el ser humano fuera capaz de vivir en la tierra, que es uno de los cuatro elementos, vinculó el viento con Dios. El significado es que el viento revoloteó y la secó desde la esfera del agua como *hizo Dios que el mar se retirase por recio viento oriental toda la noche* (Ex 14,21) o apartó la oscuridad del agua y apareció la luz. Únicamente se emplea *Ėlohim*

⁴³⁰ Se trata de un caso de plural mayestático.

⁴³¹ Véase el *Tafsīr* de Sē'adyah Gaón. DERENBOURG, 1893: 1.

⁴³² Véase el comentario a Sal 148. STRICKMAN, 2002c: 552-562.

⁴³³ Los puntos donde los planetas cruzan la eclíptica de sur a norte y de sur a norte, respectivamente. Véase *Sefer ha-Moladot, Liber nativitatum y Liber Abraham Iudei de Nativitatibus*, SELA, 2019b: 119, 121, 285 y 293.

en el relato de la creación, ya que posteriormente el nombre del Dios glorioso aparece junto a *Ėlohim*, al igual que aparece junto a *צְבָאוֹת* (*huestes*), a causa de que el honor del ser humano reside en que fue creado a imagen de los ángeles. Así lo dijeron nuestros antepasados, bendita sea su memoria, que el nombre de Dios se menciona completo, cuando el mundo esté completo y en el pasaje de Caín explicaré por qué aparece el tetragrámmaton aislado.

[1,3: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהי־אֹר וַיְהי־אֹר / Dijo Ėlohim: “Haya luz”, y hubo luz]

Afirmó el gaón que וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים (*dijo Ėlohim*) es como וַיִּרְצֶה (*quiso*)⁴³⁴ y como este, וַיֹּאמֶר לְהַכּוֹת אֶת־דָּוִד (2Sa 21,16: *y quiso matar a David*) y es el algo que uno se dice a sí mismo, porque tiene la idea de que los pensamientos divinos son actos. R. Mošeh ha-Kohen dijo que si fuera el caso, lo adecuado hubiera sido וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְהוֹיֵת אֹר (*dijo Dios que hubiera luz*). Además está escrito *por la palabra de Dios fueron hechos los cielos* (Sal 33,6) y las palabras fueron *haya un firmamento* (Ge 1,6). Pero si decimos que lo que uno dice en su corazón es como *dije con mi corazón* (Ec 1,16), ¿qué haremos entonces con *al soplo de su boca toda la hueste de ellos* (Sal 33,6)? El significado de יְהי־מְאֲרֵת (Ge 1,14: *haya luminarias*), no nos descubre cuál es el objetivo de sus intenciones pues cabría cuestionarse lo que significa *decir*. Algunos dicen que fue para que lo escucharan los ángeles y otros que fue para que ejecutaran su palabra y se demostrara que él ordenó y fueron creados. R. Yěhudah ha-Levi dijo que el significado es que [la creación] fue sin esfuerzo, sin instrumento y sin tiempo, pero la Torah fue transmitida en la lengua del ser humano, puesto que hablar es más fácil que hacer. Y ya te he sugerido la verdad.

[1,4: וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת־הָאֹר כִּי־טוֹב וַיַּבְדֵּל אֱלֹהִים בֵּין הָאֹר וּבֵין הַחֹשֶׁךְ / Vio Ėlohim que la luz era buena y estableció Ėlohim una separación entre la luz y la oscuridad]

Hay quien dice que esta es la luz que apartó Dios para los justos en el cuarto día al crear las luminarias y las estrellas⁴³⁵. Otros dijeron que de esta misma luz fueron

⁴³⁴ DERENBOURG, 1893: 1.

⁴³⁵ *Běre'shit rabbah*, 75.

creadas. En mi [7r] opinión, fue creada la luz para que fuera de día, pero no era como la de un día en el que sale el sol, sino como la de un día nublado.

El significado de כִּי־טוֹב (*era buena*) es para los que iban a originarse en la tierra. Esta separación no está en el nombre con el que llamo a luz “día”, como explicaré después o [tal vez], la separación es que allí tuvo fin la oscuridad.

[1,5: וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לְאוֹר יוֹם וְלַחֹשֶׁךְ לַיְלָה וַיִּהְיֶה־עֶרֶב וַיִּהְיֶה־בֹקֶר יוֹם אֶחָד / Llamó Ėlohim a la luz día y a la oscuridad llamó noche. Y fue la tarde y la mañana: día uno]

Debido a que עֶרֶב (*tarde*) es la noche, ¿cómo es que dice la Escritura que la noche y la mañana se le llama יוֹם אֶחָד (*día uno*) cuando lo contrario de la noche es el día? ¿Y cómo es que a la noche se la llama יוֹם (*día*)? No⁴³⁶ plantea ningún problema la expresión בְּיוֹם הַפְּתִי כָּל־בְּכוֹר (Nu 3,13: *en el momento en que herí a todo primogénito*) porque significa un cierto tiempo⁴³⁷ como אֶתְּה עֲבַר הַיּוֹם (De 9,1: *hoy pasas*). Y así es יוֹם־צַעֲקָתִי בַּלַּיְלָה בְּגִידֶךָ (Sal 88,2: *a ti clamo de día, me lamento de noche en tu presencia*). La verdad es que a la noche se le llama día, pues está escrito לַיְלָה וַיּוֹם (Is 27,3: *noche y día*) y שְׁלֹשָׁה יָמִים וּשְׁלֹשָׁה לַיְלֹת (1Sa 30,12: *en tres días y tres noches*). Explicó uno de los sabios de nuestra generación que la interpretación de *fue la tarde y la mañana* es que ya era la mañana y he aquí que era el día uno; y lo que significa es que en la tierra pasó un día. Como este es *crió gusanos, y hedió* (Ex 16,20) y *el hombre muere y pasa* (Jb 14,10). [En] otros muchos pasajes serán mencionados.

En mi opinión, la Escritura habla desde la perspectiva del mundo habitado, porque de oriente a occidente hay doce horas. Cuando llega la noche al principio de oriente es por la mañana al final del mundo habitado, que está en el extremo de occidente. Al que replique: ¿por qué no se dice רִאשׁוֹן (*primero*)? Porque Dios que es uno, es también el primero (cf. Is 44,6). La verdad es que sólo se dice “primero” para distinguirlo de otro y la Escritura empieza a contar los días de la semana, por lo tanto אֶחָד (*uno*) es lo más correcto.

⁴³⁶ Se sigue la lectura del resto de manuscritos.

⁴³⁷ Ibn ‘Ezra’ diferencia en su comentario a Eclesiastés entre los términos יָמִין וְעֵת. Mientras el primero corresponde al plano sincrónico, el segundo hace referencia a un ciclo temporal. RODRÍGUEZ ARRIBAS, 2006: 435-444.

[1,6: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי רָקִיעַ בְּתוֹךְ הַמַּיִם וַיְהִי מִבְּדִיל בֵּין מַיִם לַמַּיִם / Dijo Élohim: “Haya un firmamento por en medio de las aguas, que las separe unas de otras]

Dijo el gaón que las aguas que están sobre el firmamento se asemejan al líquido⁴³⁸ que se encuentra bajo la cáscara del huevo. La verdad es que la interpretación de רָקִיעַ (*firmamento*) es como וַיִּרְקְעוּ אֶת־פָּתֵי הַזָּהָב (Ex 39,3: *laminaron los lingotes de oro*). ¿Acaso no está escrito *el que ha extendido el cielo como un velo* (Is 40,22)? ¿Acaso no se llama al firmamento (רָקִיעַ) también “polvo” (פֶּשֶׁת)? He aquí que todos [estos términos] están cercanos [en cuanto al] significado, como וַאֲשַׁחֲמָם כַּעֲפָר־אֲרָץ (2Sa 22,43: *los desmenuzaré cual polvo de la tierra, cual lodo de las calles los trituraré, los hollaré*) — para convertir sus cuerpos en polvo y hacer sus partes iguales—.

Quien dice que el firmamento se encuentra dividido en ocho esferas, siete de ellas contienen los planetas y la octava, las constelaciones del zodiaco, no está en lo cierto, pues ¿cómo es posible que haya aguas por encima de lo que rodea todos los cuerpos? Es más, la Escritura dice וְעוֹף יְעוֹפֵף עַל־הָאָרֶץ עַל־פְּנֵי רָקִיעַ הַשָּׁמַיִם (Ge 1,20: *las aves vuelen sobre la tierra por la superficie del firmamento de los cielos*). Se [interpreta] עַל (*sobre*) como עִם (*junto a*) al igual que וַיָּבֹאוּ הָאֲנָשִׁים עַל־הַנָּשִׁים (Ex 35,22: *acudieron, pues, los hombres junto a las mujeres*), pero no es posible que la cara del firmamento esté hacia nosotros y la espalda hacia arriba. Lo correcto a mi parecer es que la tierra estaba cubierta de agua y el viento secó la que estaba en la superficie, de la misma forma que *hizo pasar Dios un viento sobre la tierra, tras lo cual las aguas se calmaron* (Ge 8,1), por la acción de la luz del sol cuando alcanza la tierra. Sobre esto dijeron nuestros antepasados que [no]⁴³⁹ *se puede producir fuego del agua* (cf. Bes 4,7), ya que siempre [los elementos] fríos son más densos que los calientes. El firmamento es, pues, este aire y las aves vuelan por él. Y sobre esto está escrito *lo despliega como una tienda para morar* (Is 40,22); [es decir] la persona está debajo de ellas, que es lo habitual en las tiendas. Se le denomina, [entonces], שָׁמַיִם (*cielos*) porque está por encima de la tierra.

וַיְהִי מִבְּדִיל (*que las separe*) es como *el velo de separación* (Ex 26,33). En mi opinión, el firmamento y la tierra fueron creados a la vez, pues está escrito *hizo Dios la tierra y los cielos* (Ge 2,4). Antepone la tierra a los cielos porque al principio puso los cielos antes que la tierra.

⁴³⁸ Literalmente “agua”.

⁴³⁹ Falta אין.

[1,9: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יִקְוּ הַמַּיִם מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם אֶל־מָקוֹם אֶחָד וְתִרְאָה הַיַּבֵּשָׁה וְיִהְיֶה־כֵן: / Dijo Ėlohim: “Reúnanse las aguas de debajo de los cielos en un solo lugar y aparezca lo seco”. Y así fue]

La interpretación de וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יִקְוּ הַמַּיִם (dijo Ėlohim: “Reúnanse las aguas”) es que ya había lo dicho Dios, como וַיִּסְעוּ מִרְפִּידִים וַיָּבֹאוּ מִדְבַּר סִינַי (Ex 19,2: *habiendo partido de Refidim llegaron al desierto de Sinaí*) después de haber dicho בָּאוּ מִדְבַּר סִינַי (Ex 19,1: *llegaron al desierto de Sinaí*) y así es וַיַּעֲלֵה אֱלֹהִים וַיִּקְרָא אֵלָיו יְיָ (Ex 19,3: *Moisés subió hacia Dios y Dios lo llamó*); ya Dios le había llamado, de lo contrario no le hubiera sido posible subir sin permiso. De la misma forma es וַיֹּאמֶר לוֹ אֱלֹהִים וְאַשׁוּבָהּ (Ex 4,18: *le dijo: “permíteme que vuelva”*) y וַיֹּאמֶר יְיָ אֶל־מֹשֶׁה בְּמִדְבָּר (Ex 4,19: *Dios dijo a Moisés en Madian*). Similar a este es וַיִּגַּד מֹשֶׁה אֶת־דִּבְרֵי הָעָם אֵלָיו־יְיָ (Ex 19,9: *Moisés refirió las palabras del pueblo*), como ya explicaré. Así es וַיִּמְטֹר עֲלֵיהֶם מֶן הַלַּיְלָה (Sal 78,24: *hizo llover sobre ellos maná para comida*) y וַיִּתֵּן מֶנֶה אֶת־אֶפְרַיִם (1Sa 1,5: *A Ana daba una sola porción*) es que ya se lo había dado.

Está escrito junto a הַיַּבֵּשָׁה (*lo seco*) que vio Dios que era bueno. No hay objeción con el sexto día porque en la creación que tuvo lugar en ese día aparece escrito *era bueno* (Ge 1,25) como es lo habitual, mientras que la segunda vez es de forma genérica (*cf.* Ge 1,31). Si alguien plantea por qué no está escrito “hubo tarde”, habría que responderle que quizás la tierra no estaba lo suficientemente seca como para que brotara la hierba en el segundo día.

El significado de אֶל־מָקוֹם אֶחָד (*en un solo lugar*) son los puntos cardinales oeste, este, norte y sur, pues no hay mar que rodee toda la tierra, aunque el océano abarca gran parte de la misma [7v]. Por eso dice *las llamó mares* (Ge 1,10) y no en singular.

[1,11: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים תִּדְשָׂא הָאָרֶץ דִּשָׂא עֵשָׂב מִזֵּרַע זֶרַע פָּרִי עֵשָׂה פָּרִי לְמִינֹו אֲשֶׁר יִרְעוּ־בֹו עַל־הָאָרֶץ: / Luego dijo Ėlohim: “Haga brotar la tierra hierba verde, hierba que dé semilla y árboles frutales que den fruto conforme a su especie en que se contenga su semilla, sobre la tierra”. Y así fue]

תִּדְשָׂא (*haga brotar*) es como תִּצְמִיחַ (*haga germinar*) y un caso similar es כַּעֲגֵלָה (Je 50,11: *becerra sobre la hierba*)⁴⁴⁰ en el sentido de “la que come hierba”,

⁴⁴⁰ Comentario a Rut, 13.

vocalizada con *pataḥ* en la segunda radical. No dice *תְּדַשִּׁיא* como en *כְּשֶׁנִּגְלָה שִׁיזָּא מִלְפָּנָי* (Ec 10,5: *como un error procedente del que domina*). He aquí que deducimos de la palabra *תְּדַשִּׁיא* (*haga brotar*) que el Señor glorioso dio poder a la tierra para que hiciera brotar y germinar⁴⁴¹; y de la misma forma son *produzcan las aguas* (Ge 1,20), *haga producir la tierra hierba* (Ge 1,24), *los frutos del sol* (De 33,14), *la germinación de las lunas* (De 33,14) y *atar los lazos de Kimah* (Jb 38,31).

Dijo R. Levi que el sentido de *עֵץ פֶּרִי* (*árboles frutales*) es que es fructífero, porque si se coge de él un esqueje y se planta, fructifica.

El sentido de *עֵשָׂה פֶּרִי* (*que den fruto*) es que es comestible. Otros dijeron que *que den fruto* significa árbol frutal.

El sentido de *אֲשֶׁר זֶרְעוֹ-בּוֹ* (*que se contenga su semilla*) es que la semilla es el fruto.

El sentido de *לְמִינּוֹ* (*conforme a su especie*) es para que todas las especies se preserven, porque no todos los frutos de árboles compuestos producen semilla.

[1,14: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי מֵאֲרֹת בְּרָקִיעַ הַשָּׁמַיִם לְהַבְדִּיל בֵּין הַיּוֹם וּבֵין הַלַּיְלָה וְהָיוּ לְאֹתוֹת וּלְמוֹעֲדִים וּלְיָמִים וּשְׁנָיִם
/ Dijo Élohim después: “Haya luminarias en el firmamento de los cielos para poner separación entre el día y la noche y que sean de señales para estaciones, días y años]

En mi opinión, el primer día hubo luz, aunque esta no era grande. En el segundo día aumentó hasta ser la causa del firmamento y hasta que se pudiera ver la tierra firme. En el tercer día [la luz] creció hasta que la tierra obtuvo poder suficiente para germinar⁴⁴². En el cuarto día creció hasta que las luminarias y las estrellas fueron visibles y en el quinto día⁴⁴³ [la luz] aumentó hasta que las aguas recibieron poder para producir seres vivientes. En el sexto día creció hasta que la tierra recibió poder para generar las bestias y los animales y en el séptimo día [la luz] fue completa.

⁴⁴¹ Se refiere al sentido causativo del *binyan hif'il*.

⁴⁴² Con la expresión “obtuvo poder suficiente para germinar” Ibn ‘Ezra’ se refiere a que los cuerpos sublunares reciben una emanación o influencia astrológica de algún cuerpo supralunar por orden divina. SELA, 2003a: 163.

⁴⁴³ Se sigue la lectura del resto de copias.

El significado de *será siete veces más* (Is 30,26) es que es siete veces mayor, por eso tras ello [viene] *como la luz de siete días* (Is 30,26). No podemos negar que hay siete esferas⁴⁴⁴ para los siete planetas, y sabemos esto por evidencias irrefutables que sólo los matemáticos comprenderían. Aquí mencionaré lo que está claro para todos: si los siete [planetas] se encontraran en una sola esfera, ninguno de ellos podría ocultar a su compañero cuando se halle en conjunción con él, y su recorrido sería igual. La esfera de las constelaciones del zodiaco está por encima de todos ellos, ¿cómo entonces se podría decir *en el firmamento de los cielos* si mi interpretación no fuera correcta?⁴⁴⁵

El significado de *הָיָה מְאֲרֵה* (*haya luminarias*) es que fueran vistas en el firmamento para separar entre el día y la noche; ya que cuando el sol está oculto y su sombra deja la faz de la tierra, la sombra de la Luna es visible y se pueden ver tres estrellas, entonces es de noche (cf. Sabb 35b).

Dijo R. Yēhudah ibn Bal'am que el significado de *לְאֵתֹת* (*de señales*) se refiere a la astrología como *no os aterrís por las señales celestes* (Je 10,2). Uno de los gaones afirmó que el sentido de *לְאֵתֹת* (*de señales*) está relacionado con el eclipse lunar cuando se proyecta en la sombra de la tierra y con el eclipse solar cuando entra en la oscuridad de la Luna. R. Abraham ha-Babli dijo que *לְאֵתֹת* (*de señales*) es como cuando se paró el sol (cf. Jos 10,13) y retrocedió la sombra diez grados (cf. 2Re 20,90). Y este es quien también dijo que *לְמִוְעָדִים* (*para estaciones*) hace referencia a las fiestas sagradas del Señor. Y los herejes afirman que *לְמִוְעָדִים* (*para estaciones*) se refiere solamente a la Luna, y que tanto los días como los años dependen del sol. La evidencia que presentaron es *la luna hiciste para indicar los tiempos* (Sal 104,19), que ellos interpretan como que Dios no creó la luna sino para fijar las fiestas. Pero su interpretación literal no es así, sino que [Dios] constantemente renueva la luna en unos tiempos específicos; desde el momento en que se ve la luna nueva hasta que es vista la siguiente vez.

Además, la palabra *וְהָיָה* (*y que sean*) es genérica para las luminarias y las estrellas. R. Yešū'a dijo que la *lamed* de *לְאֵתֹת* (*de señales*) es adicional, al igual que la

⁴⁴⁴ Literalmente “moradas”.

⁴⁴⁵ En este pasaje Ibn 'Ezra' demuestra con la ayuda de las conjunciones de los planetas que el cosmos se estructura en ocho esferas concéntricas (y no una sola) que dan lugar a movimientos y velocidades diferentes. SELA, 2003a: 166.

lamed de הַשִּׁלְשִׁי לְאַבְשָׁלֹן (1Cr 3,2: *el tercero, Absalón, hijo de Maaca*). Lo correcto a mi parecer es que esta *lamed* no es como la *lamed* de בִּיבֹשֶׁת לָדָם וְהָיָה לָדָם (Ex 4,9: *se convertirá en sangre sobre el suelo seco*), sino que ellas⁴⁴⁶ renuevan siempre los días y los años. Porque los momentos, los tiempos, el día, el año y tanto el tiempo de la conjunción de un planeta con otro, como los planetas superiores que tienen ciento veinte conjunciones, todos ellos dependen de las luminarias y de las estrellas y mediante la ubicación de alguno de los planetas o alguna [estrella] de la hueste celeste, todo el que los observe podrá conocer los días y los años. Por lo tanto, וְהָיָה (y que sean) [incluye] a todos y el sentido de לְאֵתָהּ (de señales) y לְמוֹעָדִים (para estaciones) es “de momentos”, que son segmentos [de tiempo] que se unen para formar el momento (מוֹעֵד), que es el tiempo. He aquí que el significado de *haya luminarias* es que sean visibles para que el humano pueda calcular con ellas. Fueron, además, creadas para otro propósito, a modo de luminarias con la autoridad de Dios, cuya interpretación es “para iluminar la tierra”.

וַיַּעַשׂ אֱלֹהִים אֶת־שְׁנֵי הַמְּאֹרֹת הַגְּדֹלִים אֶת־הַמְּאֹר הַגָּדֹל לְמַמְשָׁלֶת הַיּוֹם וְאֶת־הַמְּאֹר הַקָּטָן לְמַמְשָׁלֶת הַלַּיְלָה / Hizo, pues, Ėlohim las dos grandes luminarias—la luminaria mayor para regir el día y la luminaria menor para regir la noche—y las estrellas]

Después de hablar sobre las grandes luminarias en relación a las estrellas, dijo que la luminaria mayor sirve para regir el día y la luminaria menor [para regir la noche]. Y como estas son *dos cuernos altos* (Da 8,3), en comparación con los cuernos de todos los ciervos porque *uno era más alto que el otro* (Da 8,3). Los matemáticos han demostrado que el sol es la creación más grande, mientras que la luna es el más pequeño de todos los astros, los cuales son la hueste celeste⁴⁴⁷ y los planetas, excepto Mercurio y Venus⁴⁴⁸. Si fuera así, ¿cómo es que la Escritura denomina a la luna *gran luminaria*? [8r] La respuesta es que la Escritura sólo se refiere a la luz que existe sobre la tierra; por lo tanto, no se utiliza el término לְנָחַ (luna), sino מְאֹר (luminaria); pues su luz es grande porque está sobre la tierra.

⁴⁴⁶ Las luminarias.

⁴⁴⁷ Las estrellas.

⁴⁴⁸ Mercurio y Venus son más pequeños que la luna.

El sentido de לְמַשְׁלֵּת הַיּוֹם (*para regir el día*) es que las cosechas y los vegetales dependen del sol y así las separa. El astrolabio rige tanto la vida como los nacimientos y en la noche rige la Luna. Estas cosas son conocidas por los sabios de la experiencia.

[1,17: וַיֵּתֶן אֱלֹהִים בְּרָקִיעַ הַשָּׁמַיִם לְהָאִיר עַל־הָאָרֶץ / *Ėlohim los puso en el firmamento celeste para lucir sobre la tierra*]

וַיֵּתֶן אֱלֹהִים (*los puso*). Como ya comenté.

[1,18: וְלַמָּשָׁל בַּיּוֹם וּבַלַּיְלָה וּלְהַבְדִּיל בֵּין הָאֹר וּבֵין הַחֹשֶׁךְ וַיַּרְא אֱלֹהִים כִּי־טוֹב / *para regir el día y la noche y poner separación entre la luz y las tinieblas. Y vio Ėlohim que era bueno*]

וּלְהַבְדִּיל (*y poner separación*) es lo que dice al principio: *y estableció Dios separación entre la luz y las tinieblas* (Ge 1,4). En el primer día fue en potencia y en el cuarto en acto.

[1,20: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יִשְׂרְצוּ הַמַּיִם שָׂרָץ גֹּפֶשׁ תִּהְיֶה וְעוֹף יְעוֹף עַל־הָאָרֶץ עַל־פְּנֵי רִקִּיעַ הַשָּׁמַיִם / *Y dijo Ėlohim: “Bullan las aguas de animales vivientes, y aves que revoloteen sobre la tierra contra la bóveda celeste”*]

וַיִּשְׂרְצוּ הַמַּיִם (*bullan las aguas*) [se refiere a que] nacieron y proliferaron. Se recogen aquí las aves y los peces porque su ser vital proviene del agua. El sentido es que el agua prepara el cuerpo para morada del alma. Algunos de los antiguos dijeron que las aves fueron creadas de una ciénaga de agua, mientras que otro escrito [dice] que fueron creadas a partir de la tierra (cf. Ge 2,19)⁴⁴⁹. R. Yiṣḥaq ben Šēlomoh dijo que fueron creadas a partir del agua y de la tierra⁴⁵⁰. Pero hay que responder a esto: si fuera así, ¿por qué no se mencionan el fuego y el aire? En mi opinión, la Escritura no afirma que el agua produzca a las aves, sino el ser viviente, que es el nombre genérico para todos los animales que se mueven en el mar, ya sean grandes o pequeños. Porque existe un pez muy grande en el mar del sur en que se llama *tannyin* y hay quienes dicen que el

⁴⁴⁹ *Pirke Rabbi Eli ‘ezer*, 96-99.

⁴⁵⁰ Véase el comentario de Raši a Ge 2,19. *Miqra’ot Gēdolat “Haketer”*- Génesis I, 44.

tannyin es el Leviatán⁴⁵¹. Cuando dijo que las aves que revoloteaban sobre la tierra, no se dijo entonces que fueran creadas de la tierra.

[1,21: וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת־הַמַּנְיָנִים הַגְּדֹלִים וְאֶת כָּל־נֶפֶשׁ הַתַּיִתּוֹ | הָרֹמְשֹׁת אֲשֶׁר שָׂרְצוּ הַמַּיִם לְמִינֵהֶם וְאֶת כָּל־עוֹף / כָּנָף לְמִינֵהוּ וַיִּבְרָא אֱלֹהִים כִּי־טוֹב
que se deslizan y que las agua hizo bullir según sus especies, y las aves aladas según sus especies. Y vio Élohim que era bueno]

Y después dijo וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת־הַמַּנְיָנִים הַגְּדֹלִים (*creó Élohim las grandes criaturas acuáticas*). La menciona porque se trata de grandes criaturas, pues así se encuentra escrito en las palabras de Dios a Job (cf. Jb 40,25).

וְאֶת כָּל־עוֹף כָּנָף (y las aves aladas) está relacionado con la palabra וַיִּבְרָא (*creó*) como diciendo *creó Dios a los seres acuáticos, a los vivientes que se deslizan y a las aves aladas*. עוֹף (*aves*) está anexionada a כָּנָף (*aladas*), se trata de un nombre específico que se refiere a un genérico como וַיְהִי־לִי שׂוֹר וַחֲמֹר (Ge 32,6: *poseo toros y asnos*).

וַיִּרְבּוּ וַיִּכְפְּלוּ (*procread y multiplicaos*). El sentido es que fructificasen y se multiplicasen, como *Sube... y muere en la montaña* (De 32,49-50)⁴⁵², que quiere decir: que hubiera un lugar para su alma que le sirviera de sepultura.

Por último dijo que וְהָעוֹף יִרְבַּ בָּאָרֶץ (*multiplíquense las aves en la tierra*) y se refiere a que las aves fueron formadas a partir de ella. Si alguien preguntase: si las aves fueron creadas de la tierra como está escrito: *entonces Dios, habiendo formado de la tierra todos los animales del campo y todas las aves de los cielos* (Ge 2,19); ¿por qué, entonces, las formó en el quinto día? Habría que responder: porque así como el pez se mueve por el agua, las aves también se mueven en el aire, que es parecido al agua. La diferencia entre ellos es mínima, porque el aire es más ligero y sus componentes son más similares que los del agua.

Habría que preguntarse [además], si la bestia, el animal y el ser humano están compuestos por los cuatro elementos, ¿por qué se menciona la tierra y se dice explícitamente *del polvo del suelo* (Ge 2,7) y *por cuanto polvo eres* (Ge 3,19)? La respuesta es que los huesos son la estructura del cuerpo; son fríos y secos como la

⁴⁵¹ Véase el comentario de Raši a Ge 1,21. *Miqra'ot G'dolot "Haketer"*- Génesis I, 24.

⁴⁵² En ambos casos se trata de un mandato de parte de Dios.

naturaleza del polvo y así está escrito en el libro de Ezequiel: *se juntaron los huesos unos a otros* (Ez 37,7). Después está la estructura, que es la piel, la carne y los tendones.

[1,24: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים תּוֹצֵא הָאָרֶץ גִּפְשׁ חַיָּה לְמִינָהּ בְּהֶמָּה וְרֶמֶשׂ וְחַיִּתוֹ-אָרֶץ לְמִינָהּ וַיְהִי-כֵן / Dijo Elohím después: “Produzca la tierra seres vivientes conforme a su especie: ganado, reptiles y bestias salvajes con arreglo a su especie”]

El sentido de תּוֹצֵא (*produzca*) [se refiere a] la estructura para recibir la fuerza del ser vital, que está en las plantas y los animales. La última es el alma superior que está únicamente es el ser humano.

חַיָּה גִּפְשׁ (seres vivientes). Nombre genérico para todos los seres sensitivos que están en la tierra.

בְּהֶמָּה (*ganado*). Los que viven junto a las personas.

וְרֶמֶשׂ (*reptiles*). Son todos los que reptan sobre la tierra.

וְחַיִּתוֹ-אָרֶץ (*bestias salvajes*). Son las que no viven junto a las personas y la prueba es *también a tu ganado y a los animales que haya en tu país* (Le 25,7), ya que el sentido es que son las que están bajo dominio del ser humano. En el primer versículo se menciona antes a la bestia que al animal y en el segundo, el animal antes que la bestia, para dar a conocer que fueron creados al mismo tiempo.

[1,26: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמוּתֵנוּ וְיִרְדּוּ בְדִגְתַּי הָיָם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבַבְּהֵמָה וּבְכָל-הָאָרֶץ / Entonces dijo Elohím: “Hagamos al hombre a imagen nuestra, a nuestra semejanza, para que dominen en los peces del mar, y en las aves del cielo, y en los ganados, en toda la tierra y en todos los reptiles que reptan por la tierra”]

Dijo uno de los gaones de esta generación que la palabra נַעֲשֶׂה (*hagamos*) está en lugar de אָעֲשֶׂה (*haré*), porque es protocolo real decir para el singular נַעֲשֶׂה (*hagamos*)⁴⁵³ y como este son: וְנִתְּנָה לָּהּ (Nu 22,6: *quizás podré que lo derrotemos*), וְנִתְּנָה לָּהּ (Da 2,36: *cuya interpretación expondremos ante el monarca*). Pero estas pruebas son falsas,

⁴⁵³ Se trata de un plural mayestático. Cf. *Kitāb al-Kāfī*, 348.

ya que וְנָקָה לֹא יִנָּקֶה (*derrotarlo*) es un infinitivo como וְנָקָה לֹא יִנָּקֶה (Ex 34,7: *dejarlo impune no lo deja impune*). Es más que evidente que la raíz es נכח: וְהַחֲטָה וְהַכְסִימָת לֹא גָּפוּ: נכח (Ex 9,32: *el trigo y la escanda no fueron afectados*). וְנִתְּנָה לָּהּ (te fue dada) es del binyan nif'al como וְהָעִיר נִתְּנָה (Je 32,24: *la ciudad fue entregada*) que es un perfecto y la waw es conversiva⁴⁵⁴. La explicación de וְנִתְּנָה לָּהּ (Da 2,36: *expondremos ante el monarca*) es que no está hebreo⁴⁵⁵. Es también posible interpretarlo en sentido moral, ya que Daniel dijo: “el ser humano no tiene capacidad de conocer el sueño sino su interpretación, tanto otros como yo podremos ser capaces de interpretarlo”⁴⁵⁶.

Dijo Yešu‘a⁴⁵⁷ que בְּצַלְמִנוּ (*a nuestra imagen*) son palabras de Moisés. ¿Qué se haría con el versículo que viene después: *creó Dios al hombre a su imagen*. (Ge 1,27)? También erró porque si el pronombre [de בְּצַלְמִנוּ] se refiriese al hombre, entonces significaría a que el hombre, ya tendría una imagen antes de haber sido creado. Además, ¿qué haríamos cuando en el propio versículo se explica *a imagen suya, a imagen de Ėlohim le creó* (Ge 1,27)? Otros quisieron socorrerle respondiendo que בְּצַלְמִנוּ (*a imagen*) no aparece en estado constructo con אֱלֹהִים (*Ėlohim*). Pues si fuera así, ¿qué sentido tiene decirlo dos veces? Es más, es un error de los masoretas que unieron בְּצַלְמִנוּ (*a imagen*) a אֱלֹהִים (*Ėlohim*), ya que hubiera sido necesario [8v] que estuviera con *zakef gadol* [א] o algo similar. Si no prestamos atención a todo esto, ¿qué haríamos con las palabras de Ezequiel, quien dijo *con el aspecto como de un hombre sobre lo alto* (Ez 1,26)? Porque el hombre es un microcosmos o el mundo es un macrohombre⁴⁵⁸.

Los que dicen que la respuesta es la especie van en contra de todo el versículo porque al principio dice וַיֹּאמֶר (*dijo*) y no וַיֹּאמְרוּ (*dijeron*). Los que dicen que es la

⁴⁵⁴ Ibn ‘Ezra’ recoge en su explicación a este pasaje las principales interpretaciones que su predecesores dieron al verbo וְנִתְּנָה para vitar entenderlo como un plural que pudiera apoyar la doctrina cristiana de la trinidad. Sobre las polémicas en torno a la creación del hombre véase GÓMEZ ARANDA, 2017b: 287-312.

⁴⁵⁵ Es arameo.

⁴⁵⁶ Daniel habló en plural como una expresión de humildad.

⁴⁵⁷ El caraíta Yešu‘a ben Yēhudah (Abū al-Faraj Furqān). Cf. NEMOY, 1952: 123-132 y BEN-SHAMMAI, 1987:3-20.

⁴⁵⁸ La analogía “microcosmos/macrocosmos” hunde sus raíces en la filosofía neoplatónica y fue de gran importancia tanto en la filosofía especulativa como en la ciencia medieval. Según esta concepción, el ser humano es una manifestación microcósmica del orden del universo (macrocosmos). Cf. KOTTEK, 1977: 205-215.

especie podrían responder: וַיֹּאמֶר יְהוָה לְשִׁמְעוֹן אָחִיו (Jos 24,21: *dijo el pueblo*), וַיֹּאמֶר יְהוָה לְשִׁמְעוֹן אָחִיו (Ju 1,3: *dijo Judá a Simeón su hermano*), הִתְעָו אֱלֹהִים אֹתִי אֶלְהִים (Ge 20,13: *cuando Dios me hizo salir errante*), אֵךְ יֵשׁ-אֱלֹהִים שְׁפָטִים בָּאָרֶץ (Sal 58,12: *en verdad existe Dios que hace justicia en la tierra*), יִשְׂמַח יִשְׂרָאֵל בְּעֲשָׂיו (Sal 149,2: *gócese Israel en el que le ha hecho*). En mi opinión, el Señor dio poder a la tierra para que germinara y al agua para que bulle; y así como en la tierra, todos los que nazcan de ellos perecerán pero sus principios generales se mantendrán, como está escrito al comienzo del libro de Eclesiastés⁴⁵⁹. Nada queda en la tierra, salvo el ser humano que fue creado a imagen de los *Ėlohim*, [es decir] de los ángeles eternos. Si el ser humano está hecho a imagen de ellos, será eterno. Por eso Dios dijo a los ángeles: “nosotros crearemos al hombre”. נַעֲשֶׂה (hagamos) [se refiere a] él y a los ángeles, pero sabemos que Dios no tiene imagen.

Y ahora, el sentido de בְּצַלְמֵנוּ (*a nuestra imagen*) [está haciendo referencia] a los ángeles, que son muchos, como aparece escrito en el libro de Daniel: *miles de millares le servían y millones y millones estaban de pie ante él* (Da 7,10). El sentido de בְּצַלְמֵנוּ (*a nuestra imagen*) es como דְּפוּס (*molde*), pues está escrito: וַיֵּלֶד בְּדְמוּתוֹ בְּצַלְמוֹ (Ge 5,3: *engendró un hijo a imagen suya*). La *bet* aquí es instrumental. El gaón afirmó que la Escritura dice *a nuestra imagen* debido al honor del hombre, porque él hace todas las imágenes, como cuando se dice acerca de una parte de la tierra *de su tierra han tenido que emigrar* (Ez 36,20). [También] dijo que *a su semejanza* significa “con poder” y por lo tanto, el sentido de וַיִּרְדּוּ בְּדִגְתַּי הַיָּם (*para que dominen en los peces del mar*) es una repetición. Se mencionan los peces del mar porque todo fue creado en beneficio del ser humano, como dice el salmista: *los pájaros del cielo y los peces del mar* (Sal 8,9). Después se mencionan las criaturas [que fueron creadas] con él en un mismo día, que fue el ganado y todos los reptiles.

El significado de וּבְכָל-הָאָרֶץ (*en toda la tierra*) [hace referencia a] las especies de plantas y árboles, la plata, el oro y todo lo que se encuentra en la tierra.

⁴⁵⁹ Esta explicación aparece también en sus comentarios a Eclesiastés 1,4; 1,8 y 1,9. Los principios generales, como la especie, se conservan pero sus particulares desaparecen. *Comentario a Eclesiastés*, 14-15, 20-22.

[1,27: וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת־הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם / *Creó Élohim al hombre a imagen suya, a imagen de Élohim le creó, macho y hembra los creó*]

El sentido de הָאָדָם (*el hombre*) contiene un significado oculto, puesto que no hay ninguna norma de la lengua que permita usar la *he* ' determinante en un nombre propio. No es una objeción la palabra הַמְּנוּשָׁה (De 3,13: *de Manasés*)⁴⁶⁰ porque *he* ' está en lugar de la *yod* de relación y no es un nombre propio. Podrás entender algo de este significado oculto con el pasaje de las túnicas de piel. Y hay que responder que אָדָם (*Adán*) es un sustantivo y se le denomina así porque fue extraído de la tierra (אֶדְמָה) y he aquí que es un nombre predicativo, por eso es הָאָדָם (*el terrestre*) y como él es אָמְרָה הַקּוֹהֵלֶת (*dijo el sabio*)⁴⁶¹. Es posible que no se mencionaran todas las bestias al no tener el hombre potestad sobre la mayoría de ellas, salvo los pequeños reptantes, pero no sobre el animal que es llamado בְּהֵמוֹת (*bēhemot*)—*he aquí las bēhemot que he creado junto a ti* (Jb 40,15)⁴⁶²—.

זָכָר וּנְקֵבָה (*macho y hembra*). Con dos rostros, como ya explicaré. Así lo dijeron nuestros antepasados⁴⁶³.

וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמִלְאֻי אֶת־הָאָרֶץ וּכְבִּשְׁתָּהּ וּרְדּוּ בְּדִגַּת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם: [1,28: וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת־הָאָרֶץ וּבְכָל־תַּיְלָהּ הָרִמְשָׁת עַל־הָאָרֶץ / *Luego Élohim les bendijo y les dijo Élohim: “¡Procread y multiplicaos, y henchid la tierra y sojuzgadla, y dominad en los peces del mar, y en las aves del cielo y en todo animal que bulle sobre la tierra!”*]

פְּרוּ וּרְבוּ (*procread y multiplicaos*). Es una bendición y nuestros sabios antepasados, bendita sea su memoria, [dijeron] que la procreación y la multiplicación son un mandamiento⁴⁶⁴; y lo pusieron por escrito para recuerdo [de los lectores] y apoyo, como ya expliqué al comienzo de esta *parašah*. La palabra פְּרוּ (*procread*) es que procreará y dará a luz a su imagen, el cual es su fruto. וּרְבוּ (*multiplicaos*) [quiere decir] que uno engendraré a muchos.

⁴⁶⁰ Cf. WEISER, 1976a: 21. Según su primer comentario a Génesis, parece que lo entiende como un nombre colectivo al igual que “Adán” puede referirse a “ser humano”.

⁴⁶¹ Comentario a *Eclesiastés*, 188.

⁴⁶² Es el nombre de un animal grande y no hay otro como él en toda la tierra. Comentario a *Job*, 317.

⁴⁶³ *Bēre'shit rabbah*, 109.

⁴⁶⁴ *Bēre'shit rabbah*, 118-119.

וְכַבְּשָׁהּ (y *sojuzgadla*). Se refiere a la tierra, porque él⁴⁶⁵ domina sobre lo que hay en la tierra. Nuestros rabinos lo interpretaron [en referencia a] la mujer, y es apropiado recordarlo, pues Dios dijo a Eva: y *él te dominará* (Ge 3,16)⁴⁶⁶.

Y [después] dice וְכָל-חַיָּה הָרֹמֶשֶׁת עַל-הָאָרֶץ (y *en todo animal que bulle sobre la tierra*), no sobre los grandes animales como leones y elefantes.

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים הִנֵּה נָתַתִּי לָכֶם אֶת-כָּל-עֵשֶׂב זֶרַע זָרַע אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי כָל-הָאָרֶץ וְאֶת-כָּל-הָעֵץ אֲשֶׁר-בּוֹ / Dijo también Élohim: “He aquí que os doy toda planta seminífera que existe sobre la haz de la tierra entera, y todo árbol seminífero: os servirá de alimento”]

הִנֵּה נָתַתִּי לָכֶם (he *aquí que os doy*). No le permitió comer carne, tan sólo hierba y el fruto de los árboles; a él y a las criaturas que con él [fueron creadas] en el mismo día.

וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת-כָּל-אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה טוֹב מְאֹד וַיְהִי-עֶרֶב וַיְהִי-בֹקֶר יוֹם הַשְּׁשִׁי / Élohim vio todo cuanto había hecho, y he aquí que era bueno. Y atardeció y luego amaneció: día sexto]

Aquí habría que preguntarse: ¿por qué dice la Escritura dice יוֹם הַשְּׁשִׁי (el día del sexto)⁴⁶⁷? Ha-Naguid, bendita sea su memoria, dijo que se trata de una palabra extraña como מִי-אַתָּה הַר-הַגָּדוֹל (Za 4,7: ¿quién eres tú, oh gran monte?), לְאִישׁ הָעֶשִׂירִי (2Sa 12,4: al hombre rico). En mi opinión, הַר (monte) se encuentra en anexión y el segundo elemento está omitido. Su significado es: “¿quién eres tú, que estás en un cierto monte, como el monte Tabor, que es grande?” Responderás: *delante de Zorobabel serás reducido* (Za 4,7). Como este es כֵּיִן הַטּוֹב (Ca 7,10: como el vino del bueno), “como el buen vino de cierto país que es el bueno”; porque יֵין (vino) sólo puede estar en constructo⁴⁶⁸, al igual que בֵּית אֲבָנִים (Jb 8,17: una casa de piedras). La prueba es que la *he*’ de הַר-הַגָּדוֹל vocaliza con *patah* y como él es וְשִׁכְרַת וְלֹא מֵיֵין (Is 51,21: ebria pero no de vino), cuyo sentido es “ebria de pena” o algo parecido. Como este es כִּי בְלִיל שִׁדָּד עָר (Is 51,21: como este es la ciudad ebria de la noche).

⁴⁶⁵ El hombre.

⁴⁶⁶ *Bére’shit rabbah*, 118.

⁴⁶⁷ Se mantiene la traducción literal del hebreo para reflejar el aspecto gramatical que explica Ibn ‘Ezra’.

⁴⁶⁸ Sobre la anexión en los gramáticos andalusíes véase ISAAC, 2022: 161-245.

מוֹאָב (Is 15,1: *¡ciertamente, de noche ha sido asolada, reducida a silencio Ar-Moab!*), una noche concreta de esa semana. Y así es שֹׁמֵר מִהֲמַלְיָלָה (Is 21,11: *centinela, ¿qué [hora] es de la noche?*); por eso erró el que dijo “a ti día y noche, te alabará toda alma”. Así también en לְאִישׁ הַעֲשִׂירִי (2Sa 12,4: *al hombre rico*) falta la palabra בְּלִיעַל (*malvado*) y como estos hay muchos en nuestros libros.

Yefet⁴⁶⁹ dijo que en אֶת־הַכֶּבֶשׂ אֶחָד (Nu 28,4: *el primer cordero*), la *he'* de הַכֶּבֶשׂ se emplea también para אֶחָד; como si estuviere escrito הַכֶּבֶשׂ הָאֶחָד (Ex 29,39: *el primer cordero*). [En] רֹאשֵׁי הַיָּהוּדָה לְנִי וְיִהוֹנָדָה (Ex 1,2: *Rubén, Simeón, Leví y Judá*), la *waw* se emplea al final como si estuviera escrito רֹאשֵׁי וְשִׁמְעוֹן וְלֵוִי (Rubén y Siméon y Leví). Pero sobre esto cabe objetar que la forma de decir אֶת־הַכֶּבֶשׂ אֶחָד (Nu 28,4: *el primer cordero*) se encuentra mucho en los libros, como מֵאלֹהֵי אֲבִיךָ וְיַעֲזָרְךָ וְאֵת שְׂדֵי וְיִבְרָכְךָ (Ge 49,25: *¡por el Dios de tu padre, que te auxilie!; por el Dios omnipotente, ¡que te bendiga!*), cuyo sentido es וְאֵת שְׂדֵי (por el Omnipotente). Y así son וְשִׁמְיִי יִי לֹא נִוְדָעְתִּי לָהֶם (Ex 6,3: *pero con mi nombre Ādonay no me di a conocer a ellos*) y [9r] מִיִּשְׂרָאֵל אֶהְיֶה (Ca 1,4: *justamente te aman*)⁴⁷⁰, solamente que la manera de llevarlo todo al final únicamente funciona con la *waw* y el nombre de Adán.

R. Yiṣḥaq ben Yaśus⁴⁷¹ dijo que falta la palabra סוּף (*final*) como si [la Escritura] dijera “el día final de los seis días” y lo mismo ocurre con אֶת־יָוֶם הַשְּׁבִיעִי (Ge 2,3: *el día séptimo*), es el día del reposo, que es el séptimo. R. Adonim ben Tamim⁴⁷² dijo que el primer día hubo luz y oscuridad, de forma parecida a la Luna. La separación del segundo día es como la de Mercurio y la vegetación del tercer día se debe a que Venus sirve de señal para todo sustento; y el sol en el cuarto se debe a que los planetas dependen de él y del mismo modo, todos su recorridos. También la visibilidad de las constelaciones zodiacales depende del movimiento del sol en relación con el mundo. El quinto está en relación con Marte y el sexto con Júpiter. Y alabó al sabio que sostuvo que un día son mil años, por eso es que *el mundo está destinado a existir seis mil años* (AZ 9a).

⁴⁶⁹ Sobre el comentario al Pentateuco de Yefet ben Eli véase ZAWANOWSKA, 2003: 306-325 y ZAWANOWSKA, 2019: 33-60.

⁴⁷⁰ SÁNCHEZ RUBIO-GARCÍA, 2016: 3.

⁴⁷¹ Cf. MARTÍNEZ DELGADO, 2010.

⁴⁷² Cf. WECHSLER, 2010.

Si alguien preguntase: puesto que se dice cada día con cada creación *כי טוב* (*que era bueno*), ¿cuál es la necesidad de decirlo de nuevo de forma general? La respuesta es que posiblemente de forma particular cada uno fuera bueno, pero en el sentido general fueran malos”.

[2,1: וַיִּקְלוּ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל-צְבָאָם / *Quedaron, pues, acabados los cielos, la tierra y todas sus huestes*]

[Sólo] se menciona lo superior y lo inferior. La hueste del cielo [se refiere] a las estrellas y las luminarias, que son las que ejercen su dominio y la hueste de la tierra son los seres vivientes. Menciona a estos solamente porque las huestes del cielo son la causa de los seres que hay en la tierra, porque una vez fueron hechas en el firmamento, fueron creados los seres vivos.

[2,2: וַיִּכַּל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּשְׁבֹּת בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְכַל-מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה / *Y acabó Ėlohim en el séptimo día su obra que había hecho y descansó en el séptimo día de toda su obra que había hecho*]

Hay quien dice que los días fueron creados y que la interpretación de *בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי* (*en el séptimo día*) es *בְּבְרִיאָתוֹ* (*en su creación*), pero esto no es cierto. Otros dijeron que la interpretación de *וַיִּכַּל אֱלֹהִים* (*y acabó Ėlohim*) es como *וַתִּכְבֹּד דָּוִד הַמֶּלֶךְ* (2Sa 13,39: *y el ánimo del rey David se agotó*) y todos los gramáticos afirman de forma unánime que falta la palabra *נָפֶשׁ* (*ánimo*)⁴⁷³. No obstante, esto no es cierto, puesto que hubiera sido necesario que *וַתִּכְבֹּד* (*agotó*) perteneciera al *binyan qal* como *וַתִּתַּע* (Ge 21,14 *y vagó errante*) y la prueba es *וַתִּתַּע וַתִּפְּלֶה וַתִּשָּׁחַץ* (Sal 84,3: *suspira y aun desfallece mi ánimo*). Sólo que *וַתִּכְבֹּד דָּוִד* (*agotó David*) es un verbo transitivo del *binyan pi ‘el* y está refiriéndose a la esposa de David, porque la que quiso salir hacia su hijo, era la madre de Absalón, que no es mencionada en el versículo, como *וַיִּלְדָה אֵתָהּ לְלֵוִי* (Nu 26,59: *que dio a luz a Leví*) y *וַיִּלְדָה אֵתָהּ אַחֲרֵי אֲבִשָׁלוֹם* (1Re 1,6: *le dio a luz después de Absalón*). En mi opinión, terminar una acción no es una acción [en sí misma], como si dijese a la entrada del día séptimo ya estaba finalizada la obra del sexto día, por eso está escrito *su obra que había hecho* antes del séptimo día. De esta manera tenemos que el séptimo día

⁴⁷³ El verbo *וַתִּכְבֹּד* de 2Sa 13,39 está en femenino.

descansó de toda obra de los días de la creación, por eso viene escrito después *de toda su obra*.

[2,3: וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת-יוֹם הַשְּׁבִיעִי וַיְקַדְּשׁ אֹתוֹ כִּי בּוֹ שָׁבַת מִכָּל-מְלָאכְתּוֹ אֲשֶׁר-בָּרָא אֱלֹהִים לַעֲשׂוֹת / Y bendijo Élohim el día séptimo, y lo santificó, porque en él había descansado de toda la obra que Élohim al hacer había creado]

Dijo R. Šē'adyah Gaón que el sentido de וַיְבָרֶךְ (y *bendijo*) se refiere a los que lo guardan (el *šabbat*), los cuales serán bendecidos y de igual forma es וַיְקַדְּשׁ אֹתוֹ (lo *santificó*). Otro gaón dijo que y *bendijo Élohim* es una alusión a *el doble de alimento* (Ex 16,22). *Lo santificó* para que no descendiera el maná [ese día] (cf. Ex 16,26).

En mi opinión, Dios puso una bendición que sería añadida en ese día para que recibiesen fuerza aquellos que lo guardasen y así, entender la obra de Dios. De esta manera lo expresó el salmista en un cántico dedicado al día de reposo y está escrito *pues me alegras, Dios, con tu obra* (Sal 92,5)⁴⁷⁴. El sentido de *lo santificó* es que no hiciesen obra en él, pues está escrito *habéis de caminar en pos de vuestro Dios* (De 13,5) y en otro versículo *por eso te ha mandado* (De 5,14). Y este es el sentido porque en él descansó.

El significado de לַעֲשׂוֹת (*al hacer*) está unido a אֲשֶׁר-בָּרָא (*había creado*). Es lo que había decidido Dios hacer con su sabiduría; o su interpretación [también] podría ser que creó Dios al principio haciendo cada criatura según su imagen. He aquí que el sentido [hace referencia] a las especies que son los principios generales.

[2,4: אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהִבְרָאָם בְּיוֹם עָשָׂה יְהוָה אֱלֹהִים אֶרֶץ וְשָׁמַיִם / Esta es la historia de los cielos y la tierra en su creación. El día en que hizo Élohim la tierra y los cielos]

אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם (*esta es la historia de los cielos*). Comienza explicando, después de que Dios hizo los cielos, que son el firmamento, y la tierra, que es lo seco, cómo se originaron.

El sentido de בְּהִבְרָאָם (*en su creación*) es que decidió [Dios] sobre ellos que surgieran.

⁴⁷⁴ Cf. STRICKMAN, 2016: 184.

בְּיוֹם עָשָׂוֹת (*el día en que hizo*) es una corrección.

וְכָלֹא עֵשִׂים הַשָּׂדֶה טָרָם יִהְיֶה בָּאָרֶץ וְכָל־עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה טָרָם יִצְמַח כִּי לֹא הִמְטִיר יְהוָה אֱלֹהִים עַל־הָאָרֶץ וְאָדָם [2,5:
ningún árbol campestre existía aún en la tierra y ninguna hierba del
campo había germinado todavía; pues Élohim no había hecho llover sobre la tierra, no
hombre existía para cultivar el suelo]

עֵשִׂים הַשָּׂדֶה (*árbol campestre*) es como בֵּין־שִׁיתִים יִנְהָקוּ (Jb 30,7: *entre los matorrales rebuznaban*)⁴⁷⁵.

וְאָדָּה יִצְלָה מִן־הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת־כָּל־פְּנֵי הָאֲדָמָה [2,6:
entonces, un vapor que surgió de la tierra
regó toda la superficie del suelo]

Aquí se habla sobre cómo germinó la tierra subiendo un vapor procedente del suelo. La *waw* es como la *fa* en la lengua árabe⁴⁷⁶. En nuestros libros hay muchos casos: וַיִּשָּׂא אַבְרָהָם אֶת־עֵינָיו (Ge 22,4: *en el día tercero, entonces Abraham alzó sus ojos*) y וַיַּעֲזֹב אֶת־עַבְדָּיו וְאֶת־מִקְנֵהוּ (Ex 9,21: *entonces dejaron a sus servidores y ganado*).

Me dijo uno de los grandes de Sefarad que הָאֲדָמָה (*suelo*) es la tierra de Israel. Le mostré yo que también el suelo que estaban pisando y me contestó: “he aquí que encontramos *tú me arrojas hoy de la superficie de este suelo* (Ge 4,14)”. A lo que yo respondí: la superficie de la tierra está orientada hacia el sur, pues hay seis direcciones. Tres son los más importantes. El movimiento de la planta es hacia arriba, el del hombre hacia adelante y el de las esferas hacia la derecha; por lo tanto, פְּנֵי הָאֲדָמָה (*la superficie del suelo*) es la parte más importante de la tierra.

וַיִּצְרֵף יְיָ אֱלֹהִים אֶת־הָאָדָם עָפָר מִן־הָאֲדָמָה וַיִּפֹּחַ בְּאַפָּיו נִשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה [2,7:
formó Ādonay Élohim al hombre del polvo del suelo e insuflando en sus narices aliento de
vida, y fue el hombre un ser viviente]

⁴⁷⁵ Comentario a Job, 214.

⁴⁷⁶ Ibn ‘Ezra’ expone esta comparación en muchas de sus obras. Su aplicación del concepto se alejó de las restricciones de la gramática árabe clásica, vinculando el hebreo clásico con el árabe medio. GOLDSTEIN-KISLEV, 2016: 135-156.

Ya afirmé que el sentido de עָפָר (polvo) [se refiere] a los huesos que es la estructura del cuerpo. Dice נִשְׁמַת חַיִּים (ser viviente) porque es inmortal. Busqué en todos nuestros libros y no encontré alma sino la del ser humano. No es una objeción lo escrito en Ge 7,22: *כל אֲשֶׁר נִשְׁמַת רוּחַ חַיִּים בְּאַפָּיו* (Ge 7,22: *todo lo que tenía alma de espíritu viviente en sus narices*) porque está refiriéndose a הָאָדָם (hombre), que había sido mencionado anteriormente. De hecho, ya se habían mencionado las aves, las bestias y los animales. La prueba es *da alma al pueblo que está sobre ella y espíritu a los que caminan por ella* (Is 42,5).

[9v] Uno de los sabios de nuestra generación dijo נֶפֶשׁ (vida) deriva de וַיִּצְאָתָם (Ma 3,20: *y saldréis y saltaréis*) y es el poder vitalizante que está en el hígado, por eso está escrito *porque la sangre es la vida* (De 12,23). נִשְׁמָה (alma) deriva de שָׁמַיִם (cielo) siguiendo la gramática de מְתִיבֵיהֶם (Est 8,17: *se hacían judíos*)⁴⁷⁷.

El significado de וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה (y fue el hombre un ser viviente). Hay quien dice que caminó inmediatamente como los animales, como es la costumbre de los niños al caminar. Otros dijeron que su sentido es que el *ser viviente* es en potencia el alma, por eso el espíritu y la vida están más conectados entre sí que el alma. Que no te sorprenda que al alma se la denomine espíritu (רוּחַ) o ser vital (נֶפֶשׁ) como אֲדֹנָיִים יִפְדֶּה (Ec 12,7: *y el espíritu vuelva a Dios*)⁴⁷⁸. Así lo hicieron los hebreos para que se vea y se sepa que el alma está junto con el espíritu en el corazón, y el poder del alma (נִשְׁמָה) en el cerebro aunque el origen de su poder reside en el corazón.

[2,8: וַיִּטֵּעַ יְיָ אֱלֹהִים גֶּן־עֵדֶן מִקְדָּם נֹחַם אֶת־הָאָדָם אֲשֶׁר יָצָר / *Luego Ádonay Ėlohim plantó un jardín en Edén, al oriente, y allí colocó al hombre que había formado*]

Ahora comienza a aclarar cuál es el significado de *entonces, un vapor que surgió de la tierra* (Ge 2,6) que hiciera brotar los árboles. Ya dijo al principio que lo más importante de la tierra es el jardín del Edén como afirma *harán un arca* (Ex 25,10), antes que el tabernáculo.

⁴⁷⁷ Kitāb at-Taysīr I, 419. Comentario a Ester I, 81-83.

⁴⁷⁸ Se refiere al alma.

עֵדֶן (*Edén*) es un nombre genérico y el jardín estaba en él. No es una objeción la expresión *en Edén, el jardín de Dios* (Ez 28,13). El que dice que *Edén* es como el esplendor y el deleite, es como si no hubiera dicho nada porque está escrito *brotaba de Edén un río* (Ge 2,10). Hay comentaristas para los que מִקֶּדֶם (*al oriente*) es “antes de que el hombre fuera creado”. Algunos dicen que está al este del meridiano, bajo las constelaciones de Aries y Libra. Según parece en las palabras de la Escritura, el hombre no fue creado en el jardín, sino que fue colocado allí después.

וַיִּטֵּעַ יְיָ אֱלֹהִים (Ādonay Ėlohim plantó). Ya lo había plantado y como él en esta *parašah* es *formó Dios de la tierra* (Ge 2,19). Y como este es [también] y le dijo: ¿De quién eres hija? (Ge 24,23), pues ya lo había dicho. Y de la misma forma es y le dijo al servidor (Ge 24,65), ya le había preguntado. Como este es [también] y Dios dijo a Moisés: Faraón no os escuchará (Ex 11,9) y ya se lo había dicho.

וַיִּצְמַח יְיָ אֱלֹהִים מִן־הַתְּאֵדָמָה כָּל־עֵץ נֹחֵם לְמַרְאֶה וְטוֹב לְמֵאכֹל וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הָעֵץ וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע: 2,9 /
Ādonay hizo germinar del suelo toda suerte de arboles gratos a la vista y buenos para comer y, además, en el interior del jardín, el árbol de la vida y el árbol del conocimiento del bien y del mal]

וְטוֹב לְמֵאכֹל (*buenos para comer*). Su fruto, como *con fatiga te alimentarás de él* (Ge 3,17) y *extranjeros lo devoran* (Is 1,7).

La palabra וַיִּצְמַח (*hizo germinar*) se refiere a sí mismo y a lo que le sigue, como si estuviera escrito: hizo germinar el árbol de la vida dentro del jardín. En sentido literal no tenemos forma de saber qué árbol es, si el de la vida o el del conocimiento. Sin embargo, en términos esotéricos, que revelaré al final, se te aclararán mis palabras. Pero simplemente has de saber que hay frutos beneficiosos para el hombre y otros nocivos, que aumentan sus años y que lo destruyen inmediatamente y lo mismo ocurre con las plantas de la tierra

וְעֵץ הַדַּעַת (*el árbol del conocimiento*). Aumenta el deseo sexual, porque el joven no distingue entre el bien y el mal desde el momento en el que empieza hasta que termina de desear a las mujeres. Por eso al coito se le denomina יְדִיעָה (*conocimiento*)— וְהָאָדָם יָדַע אֶת־חַוָּה אִשְׁתּוֹ (Ge 4,1: *el hombre conoció a Eva, su mujer*), וַיִּדְעָה אֹתָם (Ge 19,5: *para que los conozcamos*)—. A quien diga que el árbol del conocimiento es una higuera

porque encontró *entretrejieron follaje de higuera* (Ge 3,7); [habría que demostrarle que] esto no es una evidencia, pues si hubiera sido así, estaría escrito “y entretrejieron follaje del árbol del conocimiento”.

[2,10] וְנָהָר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהַשְׁקוֹת אֶת-הַגֵּן וּמִשָּׁם יִפְּדֹד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה רָאשִׁים: / *Brotaba de Edén un río para regar el jardín y desde allí se dividía y formaba cuatro brazos*]

לְהַשְׁקוֹת (*para regar*) por medio del hombre, como está escrito: *para que lo cultivara y guardara* (Ge 2,15).

[2,11] שֵׁם הָאֶחָד פִּישׁוֹן הוּא הַסָּבִב אֶת כָּל-אֶרֶץ הַחַוִּילָה אֲשֶׁר-שָׁם הַזָּהָב: / *El nombre del primero es Pisón, el cual es el que circuye todo el país de Havila, donde se halla el oro*]

Dijo uno de los grandes de nuestra generación que פִּישׁוֹן (*Pisón*) es el río Nilo de Egipto⁴⁷⁹, pero esto no es correcto. Porque el Guijón, así como el Ferat y el Hidekel, son conocidos y los tres fluyen de oriente a occidente. Sin embargo, no ocurre así con el Nilo, que sale del manantial de un monte llamado los Montes de la Luna. Está al sur del ecuador, al comienzo del mundo habitado del hemisferio norte. Por eso las aguas del Nilo se desbordan en Tammuz y no así los tres ríos mencionados. La ubicación de este río no nos es conocida.

El significado de אֲשֶׁר-שָׁם הַזָּהָב (*donde se halla el oro*) se refiere al Pisón, porque yo también he visto en Sefarad un río en cuyo cauce hay oro⁴⁸⁰.

[2,12] וְהָיָה הָאֶרֶץ הַהִוא טוֹב לְשֵׁם הַבְּדֵלִיחַ וְאֵבֶן הַשֹּׁהַם: / *y el oro de ese país es excelente. Allí se da el bedelio y el ónice*]

También אֵבֶן הַשֹּׁהַם וְהַבְּדֵלִיחַ (*allí se da el bedelio y el ónice*) se refiere al Pisón. Otros dicen que se refiere a la tierra de Havila y que dice esto la Escritura para informar de que esta tierra es buena, ya que tiene una montaña con una veta de oro. También es una cosa correcta como aclararé.

⁴⁷⁹ Sē'adya Gaón. DERENBOURG, 1893: 4.

⁴⁸⁰ Posiblemente el Darro.

[2,13: וְשֵׁם-הַנָּהָר הַשֵּׁנִי גִיּוֹן הוּא הַסּוּבֵב אֶת כָּל-אֶרֶץ כּוּשׁ / *El nombre del segundo río es Guijón, el cual es el que circuye todo el país de Cus*]

El río Guijón estaba cerca de Jerusalén, pues está escrito *y bajadle a Guijón* (1Re 1,33) y Ezequías lo selló como se explica en el libro de Crónicas (cf. 2Cr 32,30).

[2,14: וְשֵׁם הַנָּהָר הַשְּׁלִישִׁי חִדְקֵל הוּא הַהֹלֵךְ קִדְמַת אֲשׁוּר וְהַנָּהָר הָרְבִיעִי הוּא פָּרַת / *El nombre del tercer río es el Hidekel, el cual recorre el este de Asiria, y el cuarto río es Ferat*]

El Hidekel es también un gran río, así está escrito en el libro de Daniel (cf. Da 10,4). También el Ferat está en la frontera con Israel.

[2,15: וַיֵּקֶחַ יְיָ אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם וַיְנַחֲהוּ בְּגֶן-עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשָׂמְרָהּ / *Así, pues, tomó Adonay Ėlohim al hombre y le instaló en el jardín de Edén, para que lo cultivara y lo labrara*]

Y una vez se termina de hablar acerca de los ríos, vuelve a explicar la Escritura desde el principio *y allí colocó al hombre* (Ge 2,8). Este es el hombre de las dos caras.

וְלְעִבְדָּהּ (y lo labrara), rengando el jardín y protegiéndolo para que no entrasen malas bestias.

[2,16: וַיֹּצֵו יְיָ אֱלֹהִים עַל-הָאָדָם לֵאמֹר מִכָּל עֵץ-הַגֶּן אָכַל תֹּאכְלֶה / *Luego Adonay Ėlohim ordenó al hombre, diciendo: «De todo árbol del jardín podrás comer libremente*]

וַיֹּצֵו (ordenó). No es posible que Dios ordenara algo a alguien que no fuera inteligente, porque he aquí que Adán tenía pleno entendimiento y la prueba es que puso nombre a toda ave, bestia y animal de forma precisa según su naturaleza. Lo único que no conocía era el deseo sexual.

מִכָּל עֵץ-הַגֶּן (de todo árbol del jardín). Quiere decir que le estaba permitido comerlos, como *seis días trabajarás* (Ex 20,9) que no es un mandamiento, pues el mandato [10r] era no comer del árbol del conocimiento.

[2,17] וּמִעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי בַיּוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת: / *pero el árbol del conocimiento del bien y del mal no has de comer, pues el día en que de él comas, morirás sin remedio*]

Debido a la palabra תָּמוּת (*morirás*) muchos dijeron: “si no hubieras comido del árbol del conocimiento, no habrías muerto”. Esto no es cierto porque no fue creado con la predisposición de vivir eternamente. La prueba es que necesitaba alimento, pero solamente con el fruto del árbol ya habría tenido una vida sin esfuerzo. Otros dijeron que *morirás* es un castigo. En mi opinión, quiere decir que desde ese mismo día comenzó a morir, pues cuando el ser humano alcanzara el máximo de sus fuerzas entonces empezarían a faltarles y su cuerpo se debilitaría e irían muriendo sus miembros cada día. O su interpretación literal es que moriría el día que comiera del fruto. Sin embargo, se arrepintió completamente como recogieron nuestros antepasados, bendita sea su memoria, que es el primero de los siete, por tanto el decreto fue anulado para él en el sentido de *dentro de cuarenta días* (Jon 3,4). Y aquí el asunto queda explicado y enseguida continuaré.

[2,18] וַיֹּאמֶר יְיָ אֱלֹהִים לֹא-טוֹב הָיִיתָ הָאָדָם לְבַדּוֹ אֶעֱשֶׂה-לּוֹ עֹזֶר כְּנֶגְדּוֹ / *Dijo después Ādonay Ēlohim: «No es bueno que el hombre esté solo; voy a hacerle una ayuda similar a él»*]

וַיֹּאמֶר (*dijo*) así mismo que no es bueno que el hombre esté solo. Esto lo escribió Moisés o se lo dijo a los ángeles.

El sentido de עֹזֶר (*ayuda*) es que el hombre necesitaba alguien que le ayudara, como dice Eclesiastés: *más vale dos que uno* (Ec 4,9)⁴⁸¹.

[2,19] וַיֹּצֵר יְיָ אֱלֹהִים מִן-הָאָדָמָה כָּל-חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל-עוֹף הַשָּׁמַיִם וַיָּבֵא אֶל-הָאָדָם לִרְאוֹת מֵה־יִּקְרָא-לָּהּ וְכָל: / *Entonces Ādonay Ēlohim, habiendo formado de la tierra todos los animales del campo y todas las aves de los cielos, los condujo ante el hombre para ver cómo los llamaba, y que toda denominación que el hombre pusiera a los seres vivientes, tal fuera su nombre*]

⁴⁸¹ Comentario a Eclesiastés, 66.

וַיֵּצֵר (habiendo formado). Ya lo había creado, como a los demás seres que le acompañaban.

כָּל־חַיַּת הַשָּׂדֶה (todos los animales del campo). El nombre incluye a las bestias salvajes y al ganado.

El significado de לִרְאוֹת (para ver) se refiere a los ángeles.

הוּא שְׁמוֹ (tal fuera su nombre). Según su naturaleza.

[2,20: / וַיִּקְרָא הָאֱלֹהִים שְׁמוֹת לְכָל־הַבְּהֵמָה וְלַעֹף הַשָּׁמַיִם וְלִכְל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְלָאֲדָמָה לֹא־מָצָא עֹזֵר כְּנֹגְדּוֹ / El hombre impuso, pues, nombres a todos los ganados, a todas las aves del cielo y a todas las bestias salvajes; mas para el hombre no halló ayuda similar a él]

Hay quien dice que מָצָא (halló) se refiere a Dios. Lo correcto en mi opinión es que se refiere a Adán, como diciéndose a sí mismo que no había encontrado todavía ayuda para él. De la misma forma son las palabras de Samuel: וַיִּשְׁלַח יְיָ אֶת־יִרְבְּעֵל וְאֶת־בְּדֵן וְאֶת־יֵפְתֵּה וְאֶת־שָׁמוּאֵל (1Sa 12,11: *envió Dios a Jerobaal, a Beden, a Jefté y a Samuel*), וַיִּגָּשׁ (Ex 24,2: *Moisés se acercó solo*) y no dice בָּגַשְׁתָּ (te acercaste) como al comienzo de עָלָה אֶל־יְהוָה אֶתֶּה וְאַהֲרֹן (Ex 24,1: *sube a Dios Aarón y tú*).

[2,21: / וַיִּפֹּל יְיָ אֱלֹהִים | תָּרַדְמָה עַל־הָאָדָם וַיִּשָּׁן וַיִּקַּח אֶחָת מִצַּלְעָתָיו וַיִּסְגֹּר בָּשָׂר תַּחְתָּנָה / Así, pues, Élohim infundió un sopor sobre el hombre, que se durmió; entonces le tomó una de las costillas, cerrando con carne su espacio]

Dijo R. Mošeh ha-Kohen que la dormición (תַּנּוּמָה) es menos [profunda] que el sueño (שְׁיִנָּה) y el sueño (שְׁיִנָּה), menos que el sopor (תָּרַדְמָה). Y se explica en *no dormita ni duerme* (Sal 121,4), pues no hay necesidad de mencionar *ni duerme*. Yo digo que la palabra שְׁיִנָּה (sueño) implica la dormición (תַּנּוּמָה) y el sopor (תָּרַדְמָה). La prueba es que la escritura dice וַיִּשָּׁן (se durmió) y no וַיִּרְדָּם, (entró en sopor) evidencia de esto es וַיִּשְׁנֵנוּ שְׁנַת־עוֹלָם (Je 51,39: *dormirán un sueño eterno*).

אֶחָת מִצַּלְעָתָיו (una de las costillas). Como los flancos del tabernáculo que eran dos.

תַּחְתָּנָה (su espacio). En el hueco.

[2,22: וַיִּבְרָא יְיָ אֱלֹהִים אֶת-הַצִּלְעָה אֲשֶׁר-לָקַח מִן-הָאָדָם לְאִשָּׁה וַיְבָאָהּ אֶל-הָאָדָם / Luego Élohim transformó en mujer la costilla que había tomado del hombre y la condujo al hombre]

וַיְבָאָהּ אֶל-הָאָדָם (y la condujo al hombre). La Escritura se expresa según el pensamiento humano, como si ella hubiera sido traída desde otro lugar debido a que era parte de su carne. Al igual que este es y *salieron en su persecución los hombres* (Jos 2,7)⁴⁸².

[2,23: וַיֹּאמֶר הָאָדָם נְאֻם הַפֶּעַם עָצָם מִעֲצָמִי וּבָשָׂר מִבָּשָׂרִי לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה כִּי מֵאִשִּׁי לָקַחְתִּי זֹאת: / El hombre exclamó entonces: «Esta sí que es esta vez huesos de mis huesos y carne de mi carne. A esta se la llamará “varona”, porque de varón ha sido tomada»]

El sentido literal de נְאֻם הַפֶּעַם (esta vez) es [como si hubiera dicho]: “¡cuántas veces busqué, entre las bestias, el ganado y las aves y no encontré ayuda idónea que fuera como yo sino esta vez sí!”⁴⁸³.

[2,24: וְעַל-כֵּן יַעֲזֹב-אִישׁ אֶת-אָבִיו וְאֶת-אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד / Por eso abandonará el hombre a su padre y a su madre y se unirá con su mujer, formando ambos una sola carne]

La Escritura menciona el asunto de la descendencia. El significado de וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד (formando ambos una sola carne) es que se unieran y volvieran a ser como eran.

[2,25: וַיִּהְיוּ שְׁנֵיהֶם עָרוּמִים הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ וְלֹא יִתְבַּשְׁשׁוּ / Ahora bien, los dos estaban desnudos, el hombre y su mujer, pero no sentían vergüenza]

Al principio dice שְׁנֵיהֶם (los dos) y luego especifica הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ (el hombre y su mujer).

וְלֹא יִתְבַּשְׁשׁוּ (no sentían vergüenza). Porque la diferencia entre el hombre y la mujer está en la desnudez.

⁴⁸² Con este versículo Ibn ‘Ezra’ ejemplifica que se trata de una idea y no de una realidad, ya que los espías que persiguen los hombres enviados por el rey de Jericó se encontraban escondidos en la casa de Rahab. Cf. Jos 2,1-7.

⁴⁸³ En el primer comentario Ibn ‘Ezra’ aclara sobre este asunto que Lilit es simplemente una interpretación midrásica. WEISER, 1976a: 24.

[3,1: וְהַנָּחָשׁ הָיָה עָרוּם מִכָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר עָשָׂה יְיָ אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר אֶל־הָאִשָּׁה אַךְ כִּי־אָמַר אֱלֹהִים לֹא תֹאכְלוּ / Pero la serpiente era el más astuto de todos los animales del campo que Ādonay Ėlohim había creado y dijo a la mujer: -¿Cómo es que Ėlohim ha dicho: “No habéis de comer de ningún árbol del jardín”?]

עָרוּם מִכָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה (*el más astuto de todos los animales del campo*), no de los seres humanos. Dijo el gaón que la serpiente no habló, sino que un ángel lo hizo a través de su boca y otros que Satanás fue en realidad quien habló por su boca. La razón que dio el gaón es que la serpiente no era capaz de hablar con lenguaje humano porque el fundamento de este último es la sabiduría. La prueba es que [la serpiente] no tenía un aparato fonador preparado para hablar. No obstante, R. Šěmu'el ben Ḥofni dijo que la serpiente sí que habló. Dijo R. Šělomoh ibn Gabirol que si la serpiente hubiera sido la que habló, ¿por qué su especie⁴⁸⁴ no habla hoy en día? No hay mención alguna en la Escritura de que se le privara del habla. El sentido literal exige interpretarlo tal y como suena, puesto que Dios le dio el polvo como alimento, la degradó respecto a todos los seres que había creado, privándola de comer de todo fruto y todo pasto⁴⁸⁵.

El significado de אַךְ כִּי־אָמַר אֱלֹהִים (*cómo es que Ėlohim ha dicho*) podría ser un indicio para demostrar que se comunicó con palabras, pero la Escritura sólo menciona el sentido fundamental, porque אַךְ es como el *qal wa-ḥomer*⁴⁸⁶. De la misma forma que אַךְ כִּי־אָנוּשׁ רִמָּה (Jb 25,6: *cuánto menos el hombre, un gusano*).

Dijo la serpiente אֱלֹהִים (*Ėlohim*) porque no conocía el nombre de Dios⁴⁸⁷.

[3,3: וּמִפְּרֵי הָעֵץ אֲשֶׁר בְּתוֹךְ־הַגָּן אָמַר אֱלֹהִים לֹא תֹאכְלוּ מִמֶּנּוּ וְלֹא תִגְעוּ בּוֹ פֶּן־תָּמוּתוּ / pero respecto al fruto del árbol que está en lo interior del jardín ha dicho Ėlohim: «No comáis de él ni lo toquéis para que no muráis»]

⁴⁸⁴ Literalmente “su descendencia”.

⁴⁸⁵ Sobre esta interpretación véase también su primer comentario. WEISER, 1976a: 25-26.

⁴⁸⁶ Argumento a fortiori. La serpiente quiere decir que si Dios no ha dicho que no pueden comer de ningún árbol del jardín, cuánto menos del árbol que está en medio del jardín. NAVARRO PEIRO, 1987: 59.

⁴⁸⁷ La serpiente no usa el tetragrámaton.

La mujer añadió לוֹלֵא תִגְעוּ (ni lo toquéis)⁴⁸⁸, como añadió la mujer de Manoa: hasta el día de su muerte (Ju 13,7). He aquí que cuando la serpiente tocó el árbol y no murió, engañó a la mujer.

[3,5: וְיָדַע אֱלֹהִים כִּי יוֹם אֲכַלְכֶּם מִמֶּנּוּ וְנִפְקְחוּ עֵינֵיכֶם וְהִייתֶם כְּאֱלֹהִים יָדְעֵי טוֹב וָרָע / *es que Élohim sabe que el día en que comáis de aquel se abrirán vuestros ojos y os haréis como Élohim, sabedores del bien y del mal*]

וְהִייתֶם כְּאֱלֹהִים (y os haréis como Élohim). Los ángeles.

[3,6: וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמֵאֲכָל וְכִי תֹאמַרְהָ הָיָא לְעֵינַיִם וְנִחְמַד הָעֵץ לְהַשְׁכִּיל וַתִּקַּח מִפְרֵיוֹ וַתֹּאכַל וַתֵּתֶן מִן הָעֵץ לְאִישָׁהּ עִמָּהּ וַיֹּאכַל / *Viendo, pues, la mujer que el árbol era bueno para comer, y un deleite a los ojos, y que era el árbol apetecible para lograr inteligencia, tomó de su fruto y comió, y le dio también a su marido, el cual comió*]

וְהָיָא לְעֵינַיִם לְמֵאֲכָל (que el árbol era bueno para comer). Era un árbol que producía fruto comestible, aunque su apariencia no era así. Su aspecto era bueno y agradable porque añadiría inteligencia al que lo comiera y este es el significado de לְהַשְׁכִּיל (para lograr inteligencia).

וַתֵּתֶן מִן הָעֵץ לְאִישָׁהּ עִמָּהּ (y le dio también a su marido). Puesto que le informó de que el fruto provenía del árbol de conocimiento, él es culpable

[3,7: וַתִּפְקְחוּ עֵינֵי שְׁנֵיהֶם בַּיּוֹם הַהוּא וַיֵּדְעוּ כִּי עֲרֻמִּם הֵם וַיִּתְּפוּרֵי עֵלָה תִּמְנָה וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם תְּהִלָּה / *Se abrieron entonces los ojos de ambos y comprendieron que estaban desnudos, por lo cual cosieron follaje de higuera y se hicieron unos ceñidores*]

Dado que Adán dio nombre al ganado, los animales y las aves, no es posible que estuviera ciego. La interpretación de וַתִּפְקְחוּ עֵינֵי שְׁנֵיהֶם (abriéndose entonces los ojos de ambos) es que entendieron que estaban desnudos como si hubieran estado ciegos antes de haber comido del fruto. Así es para abrir ojos ciegos (Is 42,7).

⁴⁸⁸ Dios no dice “ni lo toquéis”, lo añade la mujer.

עֲלָהּ (cosieron) es como עָקַתְפָּרְתִּי (Jb 16,15: *he cosido un saco*). Dado que עֲלָהּ (follaje) es singular, su interpretación es que cosieron una hoja sobre otra como ceñidores para cubrir su desnudez.

[3,8: וַיִּשְׁמְעוּ אֶת־קוֹל יְיָ אֱלֹהִים מִתְהַלֵּךְ בִּגְגֹן לְרוּחַ הַיּוֹם וַיִּתְחַבֵּא הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ מִפְּנֵי יְיָ אֱלֹהִים בְּתוֹךְ עֵץ הָגֵן
Enseguida oyeron la voz de Ādonay Ēlohim que se paseaba por el jardín a la brisa del día, y el hombre y su mujer se ocultaron de la vista de Ādonay Ēlohim por entre los árboles del jardín]

וַיִּשְׁמְעוּ אֶת־קוֹל (oyeron la voz) que no era como el resto de las voces.

La interpretación de לְרוּחַ הַיּוֹם (*la brisa del día*) [10v] es que la escucharon al caer la tarde, cuando soplabla la brisa del día, por eso interpretaron nuestros antepasados⁴⁸⁹ *el hombre en honor no permanece* (Sal 49,13).

[3,9: וַיִּקְרָא יְיָ אֱלֹהִים אֶל־הָאָדָם וַיֹּאמֶר לוֹ אַיֶּכָּה / *Ādonay Ēlohim entonces llamó al hombre, diciéndole: —¿Dónde estás?*]

¿Acaso no vio que Caín mintió? Dios le dijo קוֹל דְּמִי אָחִיךָ (Ge 4,10: *la voz de la sangre de tu hermano clama a mí desde el suelo*), lo que es un recurso que emplea la Torah en el lenguaje humano para comenzar una conversación.

[3,11: וַיֹּאמֶר מִי הִגִּיד לְךָ כִּי עֵרָם אֶתֶּה הַמִּוֶּהֱעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵבִלְתִּי אֲכָל־מִמֶּנּוּ אֲכָלְתָּ / *Él replicó: “¿Quién te ha hecho ver que estabas desnudo? ¿Has comido acaso del árbol del que te prohibí comer?”*]

Hay una diferencia entre הִגִּיד (*decir*) y סָפַר (*relatar*) porque decir es una cosa nueva y relatar es cambiar la cosa.

[3,12: וַיֹּאמֶר הָאָדָם הָאִשָּׁה הָאֵשֶׁת נָתַתָּה עִמָּדִי הִוא גִּבְרָה־לִּי מִן־הָעֵץ וָאָכַל / *Respondió el hombre: —La mujer que pusiste junto a mí, esa me ha dado del árbol y he comido*]

⁴⁸⁹ *Bēre`shit rabbah*, 228.

El significado de *הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נָתַתָּה עִמָּדִי* (*la mujer que pusiste junto a mí*) es “tú fuiste la causa porque pusiste junto a mí quien me dio del fruto”.

[3,14: וַיֹּאמֶר יְיָ אֱלֹהִים אֶל־הַנָּחָשׁ כִּי עָשִׂיתָ זֹאת אֲרוּרָה אַתָּה מִכָּל־הַבְּהֵמָה וּמִכָּל־הַשָּׂדֶה עַל־גִּחְוֹנֶךָ תֵּלֵךְ וְעָפָר / *Entonces Ádonay Ėlohim dijo a la serpiente: “Por haber hecho esto, maldita seas entre todas las bestias y entre todos los animales del campo. Sobre tu vientre caminarás, y polvo comerás todos los días de tu vida*]

La interpretación de *אָרוּרָה* (*maldita*) es que caminaría sobre su vientre.

[3,15: וְאֵשֶׁת בְּיָנֶהּ וּבִין הָאִשָּׁה וּבִין זָרְעָהּ וּבִין זָרְעָהּ הִוא יִשּׁוּפֶנָּה רֹאשׁ וְאַתָּה תִּשּׁוּפֶנּוּ עָקֵב / *Enemistad pondré entre ti y la mujer, y entre tu descendencia y su descendencia: ella te pisará la cabeza mientras tú le hieres en el talón*]

La palabra *אֵיבָה* (*enemistad*) la interpretaron nuestros antepasados, bendita sea su memoria, como que la serpiente deseaba a Eva y volvería a causarle el mal a ella y a su descendencia cuando la mujer se vengara de la serpiente.

אֲשֶׁר בִּשְׁעָרָהּ (*te pisará la cabeza*) es “te herirá en la cabeza”, como *וְהִרְבָּה פָּצְעֵי תַנּוּם* (Jb 9,17: *que me hiere con la tormenta*). El *sof pasuq* lo confirma: *וְהִרְבָּה פָּצְעֵי תַנּוּם* (Jb 9,17: *y multiplica mis heridas sin motivo*), porque la serpiente si no es herida en la cabeza, vivirá.

עָקֵב (*talón*) es la parte posterior del pie.

[3,16: וְאֶל־הָאִשָּׁה אָמַר הָרְבָּה אֲרֻבָּה וְהִרְבָּה בְּעָצָב תֵּלְדִי בָנִים וְאֶל־אִישׁוֹ תִּשְׁקָמְדִי וְהִוא יִמְשַׁל־כָּבֶד / *A la mujer le dijo: “Tantas haré tus fatigas cuantos sean tus embarazos: con dolor parirás a los hijos. Hacia tu marido será tu deseo, y el te dominará*]

Comenzó Dios por maldecir a la serpiente y continuó con la mujer.

עֲצִבוֹנָה (*fatigas*) quiere decir a causa del padecimiento de la virginidad⁴⁹⁰.

וְהָרָגָה (*tus embarazos*) es el dolor de la gestación.

וְאַל-אִישִׁי תִשְׁקָהָ (*hacia tu marido será tu deseo*) es “ sentirás deseo por él” y le desearás” como y *hacia mí tiende su deseo* (Ca 7,11). Y dijeron “estarás a merced de sus deseos”.

וְלֹאֲדָם אָמַר כִּי-שָׁמַעְתָּ לְקוֹל אִשְׁתִּי [וְתֹאכַל מִן-הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ אֲרוּרָה הָאָדָמָה: 3,17]
וְעָבֹרָה בְּעֵצְבוֹהָ תֹאכְלֶנָּה כָּל יְמֵי חַיֶּיהָ / Y al hombre dijo: Por cuanto escuchaste la voz de tu mujer
y comiste del árbol acerca del cual te había dado órdenes diciendo: «No comerás de él»,
maldita sea la tierra por su causa; con fatiga te alimentarás de él todos los días de tu vida]

Presta atención a los pasajes en los que encuentres קוֹל (voz) con *lamed* o *bet* porque no se interpreta que se escuche la voz [en sí], sino que la voz es el sujeto como וְשָׁמַעְתָּ לְקוֹל אִשְׁתִּי (*escuchaste la voz de tu mujer*), que es שָׁמַע בְּקוֹלָהּ (Ge 21,12: *escucha su voz*)⁴⁹¹.

Hay quien se pregunta por qué Dios maldijo la tierra si esta no pecó y uno de los sabios contemporáneos respondió que se rebeló contra Dios a través del árbol. La pregunta y la respuesta o son interpretaciones derásicas o son una broma porque el suelo no tiene conocimiento como para haberse rebelado. La maldición no la perjudicó porque ella no la percibió, pues el asunto sólo afecta al hombre puesto que sólo para él fue creada.

וְקִיץ וְנִרְדָּף תַּצְמִיחַ לָהּ וְאֶכְלָתָ אֶת-עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה: 3,18] / *espinos y abrojos te germinará y comerás la hierba del campo*

El espino es grande mientras que el abrojo es más pequeño que él⁴⁹². Es sólo דָּר porque su análogo desaparece⁴⁹³.

⁴⁹⁰ A la mujer se le impusieron nueve maldiciones, entre ellas los dolores de la sangre de la menstruación y de la sangre de su virginidad. *Pirqa Rabbi Eli'ezer*, 126-127.

⁴⁹¹ Puede tener el sentido metafórico de “obedecer”. Cf. *Kitāb at-Taysīr* II, 241.

⁴⁹² Se sigue la lectura del resto de manuscritos

וְאָכַלְתָּ אֶת־עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה (y comerás la hierba del campo) porque no fue creada desde el principio sino que vivía solamente de los árboles del jardín del Edén.

[3,19: בְּזַעַת אֶפְיֶיךָ תֹאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבֶיךָ אֶל־הָאֲדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לָקַחְתָּ כִּי־עָפָר אֶתָּה וְאֶל־עָפָר תָּשׁוּב / Con el sudor de tu rostro comerás el pan, hasta que vuelvas al suelo, pues de él fuiste tomado. Porque eres polvo y al polvo tornarás]

בְּזַעַת אֶפְיֶיךָ (con el sudor de tu rostro) porque necesitarás sembrar y cosechar, trillar y moler, amasar y hornear.

כִּי־עָפָר אֶתָּה (porque eres polvo). Se refiere a los huesos, que son la estructura del cuerpo. Así lo dijo Salomón: *el polvo vuelva a la tierra como era* (Ec 12,7). No hace falta mencionar la carne porque inmediatamente se corrompe y no hay nada en el cuerpo que dure más que los huesos.

[3,20: וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ תֵּוָה כִּי הִוא הִנְיָה אֶם כָּל־חַי / El hombre llamó a su mujer “Eva”, por ser ella la madre de todos los vivientes]

וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ תֵּוָה (el hombre llamó a su mujer “Eva”). Porque era necesario decir *conoció Adán a su mujer Eva* (Ge 4,1). El gaón agregó en la traducción “madre de todos los seres vivos hablantes”⁴⁹⁴ pero no hay necesidad, porque la interpretación de כָּל־חַי (todos los vivientes) es correcta, pues de ella proceden, ya que los principios generales se mantienen.

[3,21: וַיַּעַשׂ יְיָ אֱלֹהִים לָאָדָם וּלְאִשְׁתּוֹ כִּתְנוֹת עוֹר וַיִּלְבָּשֵׁם / Luego hizo Ādonay Ėlohim al hombre y su mujer unas túnicas de piel y los vistió]

No tenemos por qué buscar si las túnicas de piel son de conejo, que son calientes salvo mediante interpretación literal, porque esto es un hecho milagroso y no hay que plantearse cómo las hizo. Ahora te revelaré de forma alegórica la interpretación

⁴⁹³ Según su primer comentario, la raíz de דר está formada únicamente por las dos primeras consonantes. WEISER, 1976a: 28-29.

⁴⁹⁴ Cf. DERENBOURG, 1893: 6.

esotérica del jardín, los ríos y las túnicas. No encontré en ninguno de los gaones esta interpretación salvo en R. Šelomoh ibn Gabirol, bendita sea su memoria, que fue un gran sabio en los secretos del alma. El Edén es el Altísimo⁴⁹⁵ y el jardín lleno es el mundo como si estuvieran plantados. El río es la madre de todos los cuerpos, los cuatro brazos son las raíces⁴⁹⁶ y el hombre es la sabiduría que puso los nombres. Eva, como su nombre indica, es el espíritu viviente y la serpiente el deseo sexual, también su nombre lo confirma porque está relacionado con כִּי נָחַשׁ יִנְחֹשׁ (Ge 44,15: *capaz de adivinar*). El árbol del conocimiento es el deseo sexual; del jardín procede su fuerza y germina en el polvo y la descendencia de la mujer aplastará la cabeza de aquel que se alce⁴⁹⁷. El fin de la vida es el inicio de la germinación y las túnicas de piel se interpreta que son el cuerpo que fue expulsado del Edén para trabajar la tierra de la que fue tomado y todo esto es el ser humano. El árbol de la vida es el conocimiento superior y está escrito *es árbol de vida para quienes se aferren a ella* (Pr 3,18). Los querubines son los ángeles y la espada llameante es un símil del sol. He aquí que vemos en este misterio que el alma del que conoce el mundo superior permanece junto al trono de la gloria deleitándose en el Dios glorioso y venerable.

יֵאמֹר אֱלֹהִים הֵן הָאָדָם הָיָה בָּאֲתָד מִמֶּנּוּ לְדַעַת טוֹב וְרָע וְעַתָּה אֶפְרִי־שִׁלְחָה יָדוֹ וְלָקַח גַּם מֵעֵץ הַחַיִּים [3,22:
וְאָכַל נָתַי לְעֵלָם / Y dijo Adonay Ėlohim: “*He aquí que el hombre ha venido a ser como uno
de nosotros, en cuanto a conocer el bien y el mal! Ahora, pues, cuidado, no alargue su
mano y tome también del árbol de la vida y comiendo de él viva para siempre*]

הֵן הָאָדָם (*he aquí que el hombre*) son las palabras de Dios a los ángeles. El traductor separó הָיָה בָּאֲתָד (*ha venido a ser como uno*) pero va unido⁴⁹⁸. Además, el masoreta lo separó y no lo unió a נֶרְעָה טוֹב וְרָע (*conocer el bien y el mal*). Simplemente hay que interpretarlo como suena, como las palabras de la serpiente *os haréis como Ėlohim* (Ge 3,5).

⁴⁹⁵ El mundo superior.

⁴⁹⁶ Los cuatro elementos.

⁴⁹⁷ El nombramiento de los animales, Eva y la serpiente representan las tres partes del alma. Sobre la interpretación alegórica de este pasaje véase STRICKMAN, 2019: 165-175.

⁴⁹⁸ El Targum traduce: אָדָם הוּא יְחִידִי בְּעֵלְמָא (ha venido a ser *único* en el mundo) en lugar de “como uno de nosotros”. *Onkelos*, 38-39.

לְעֹלָם (para siempre) se refiere a un tiempo limitado. וְעָבְדוּ לְעֹלָם (Ex 21,6: su siervo para siempre). וַיֵּשֶׁב שָׁם עַד עוֹלָם (1Sa 1,22: y se quede allí para siempre).

[3,23: וַיִּשְׁלַחְהוּ יְיָ אֱלֹהִים מִן־עֵדֶן לַעֲבֹד אֶת־הָאֲדָמָה אֲשֶׁר לָקָח מִן־שָׁם / *Le expulsó, pues, Ādonay Ėlohim del jardín de Edén a trabajar el suelo de donde había sido tomado*]

Dijo uno de los sabios de esta generación que וַיִּשְׁלַחְהוּ (le expulsó) es una forma de honrar como לִשְׁלַחָם (Ge 18,16: fue con ellos para despedirlos)⁴⁹⁹ pero se olvidó de *arrojó al hombre* (Ge 3,24). A su entender, la tierra sería más gloriosa que el jardín, por lo que entonces no fue castigada por rebelarse contra Dios sino que recibió una recompensa. Esto va en contra de la verdad, pues el sentido es [11r] diferente de lo que está escrito.

[3,24: וַיִּגְרֹשׁ אֶת־הָאָדָם וַיִּשְׁכֵּן מִלְּפָנָיו אֶת־הַכְּרֻבִּים וְאֵת לֶהֱט הַחֶרֶב הַמְתַּהַפֶּכֶת לִשְׁמֹר אֶת־דֶּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים / *Arrojó al hombre y puso delante del jardín de Edén a los querubines, y la llama de la espada resplandeciente, para guardar el camino del árbol de la vida*]

וַיִּגְרֹשׁ (arrojó) es que cuando expulsó al hombre puso a vivir en su lugar a los querubines.

מִלְּפָנָיו (a oriente) es al este, porque allí es donde estaba la puerta del jardín, tanto en sentido esotérico como en realidad.

La palabra כְּרֻבִּים (querubines) son formas. La prueba es *tú eras un querubín consagrado como protector* (Ez 28,14) y Ezequiel usó el singular en פְּנֵי הַכְּרוּב (Ez 10,14: *rostro de querubín*), que es el toro que se menciona al principio (cf. Ez 1,10). Por eso lo dio a conocer como si dijera “la forma que mencioné” y dijo “cara de hombre, de águila, de toro y de león” porque eran querubines. El sentido de *los querubines* es que daban miedo a quienes los veían y en sus manos blandían la espada resplandeciente.

El sentido de הַמְתַּהַפֶּכֶת (resplandeciente) es que tenía brillo a ambos lados.

⁴⁹⁹ Ambos versículos emplean el mismo verbo pero Ibn ‘Ezra’ mantiene el sentido negativo de Ge 3,23.

[4,1: וַיֵּדָע אָדָם יָדַע אֶת-חַוָּה אִשְׁתּוֹ וַתַּהַר וַתֵּלֶד אֶת-קַיִן וַתֹּאמֶר קָנִיתִי אִישׁ אֶת-יְיָ / *El hombre conoció a Eva, su mujer, la cual concibió y parió a Caín, y dijo: «He adquirido un varón gracias a Ādonay»*]

Cuando Adán se percató de que no viviría para siempre, se planteó que la especie sí lo hiciese, por eso dice קָנִיתִי אִישׁ אֶת-יְיָ (*he adquirido un varón gracias a Ādonay*), pues recibió en la tierra el poder del Altísimo no por medio de los ángeles, por eso el nombre [de Dios] aparece solo en toda la Torah, salvo en el pasaje en el que dice Moisés מֹשֶׁה יְיָ אֱלֹהִים (Ex 9,30: *que aún no teméis a Ādonay Ēlohim*), porque le había dicho Faraón וְרָב מְהִיזָּת קִלְתָּ אֱלֹהִים (Ex 9,28: *que cesen los truenos de Ēlohim*). Quizás algún perspicaz objete a causa de אָתָּה הָחִלּוּתָּ (De 3,24: *Ādonay Ēlohim, tú has comenzado*) pero el primero es con *alef* y *dalet*⁵⁰⁰ como וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל-יְיָ כִּי אֲדֹנָיִי (Ex 4,10 *dijo Moisés a Ādonay: -¡Perdón, Señor!*).

[4,2: וַתֵּסֶף לֵלֶדֶת אֶת-אַחִיו אֶת-הָבֶל וַיְהִי-הֶבֶל רֹעֶה צֹאן וְקַיִן עֹבֵד אֲדָמָה / *Más adelante volvió a parir a su hermano Abel. Fue Abel pastor de ganado menor y Caín cultivador del suelo*]

וַתֵּסֶף לֵלֶדֶת (*más adelante volvió a parir*). Y no dice que concibió indicando que Caín y Abel eran gemelos.

[4,3: וַיְהִי מִקֵּץ יָמִים וַיָּבֵא קַיִן מִפְּרֵי הָאֲדָמָה מִנְחָה לִּי / *Sucedió, pues, al cabo de unos días, que presentó Caín de los frutos de la tierra una ofrenda a Ādonay*]

וַיְהִי מִקֵּץ יָמִים (*al cabo de unos días*)⁵⁰¹. Un año completo es cuando los días vuelven a ser como eran y la prueba es מִיָּמִים יָמִימָה (Ex 13,10: *de año en año*). Este es el año agrícola como וַיְהִי מִקֵּץ שְׁנָתַיִם יָמִים (Ge 41,1: *ocurrió al cabo de dos años*) de salir el jefe de los coperos.

[4,4: וְהָבֶל הֵבִיא גַם-הוּא מִבְּכֹרוֹת צֹאנוֹ וּמִחֶלְבֵהֶן וַיִּשַׁע יְיָ אֶל-הָבֶל וְאֶל-מִנְחָתוֹ / *También, por su parte Abel ofrendó de los primogénitos de su rebaño y de la grasa de ellos. Ahora bien, Ādonay aceptó a Abel y su ofrenda*]

⁵⁰⁰ Se refiere al término אֲדֹנָיִי (Ādonay).

⁵⁰¹ Aquí יָמִים tiene el sentido de “años”.

A partir de מְבִכְרוֹת צֹאֲנוּ (*de los primogénitos de su rebaño*) muchos dedujeron que Caín no trajo los primeros frutos de la tierra. Hay quien dice que aceptó a Abel, que era un ser vivo y no a los frutos, pues descendió fuego y consumió a los primogénitos y su grasa. La *bet* [de וַיִּמְחַלְבֶהֱן] vocaliza con *qameṣ qatan* porque falta la *yod*, pues no se consumió el fruto. A partir de esto dedujeron que la ofrenda fue aceptada.

לְהוֹא אִם-תִּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תִיטִיב לִפְתַּח הַטָּאֵת רִגְזָן וְאַלֶּיךָ תִּשְׁוֹקְתּוּ וְאַתָּה תִּמְשָׁל-בּוֹ: [4,7]
¿no lo levantarías acaso si obraras bien?; pero si bien no obraras, el pecado se asienta a la puerta, y tenderá hacia a ti, aunque podrás dominarlo]

Hay quien dice que שְׂאֵת (*levantarías*) es porque su castigo había sido perdonado. Sin embargo, lo correcto a mi parecer es lo contrario, [pues dice] *y decayó su semblante* (Ge 4,5). [Es decir], si tus actuaciones hubieran sido buenas, levantarías tu rostro.

תִּיטִיב (*si obraras bien*) es un verbo transitivo de objeto elíptico, como este hay muchos.

El significado de לִפְתַּח הַטָּאֵת רִגְזָן (*el pecado se asienta a la puerta*) es “en tu boca se asienta el pecado”, como *guarda las puertas de tu boca* (Mi 7,5). A la concupiscencia se le dice רִגְזָן (*asienta*) porque es como si estuviera como plantada en el corazón del hombre. O su significado podría ser “en tu puerta habitará el castigo de tu concupiscencia”, porque el castigo es llamado עֶוֹן (*pecado*), puesto que hay un castigo a causa del pecado como וַיִּגְדֹּל עֶוֹן בְּתַעֲמִי (La 4,6: *mayor fue el castigo de la hija de mi pueblo*), אִם-יִקְרָה עֶוֹן בְּדִבְרֵי הַזֶּה, (1Sa 28,10: *ningún castigo te vendrá por esto*), גָּדוֹל עֶוֹנִי (Ge 4,13: *grande es mi castigo para soportarlo*). Hay quien dijo que הַטָּאֵת (*pecado*) está en lugar de עֶוֹן (*castigo*), ¿qué haríamos entonces con las palabras y *tenderá hacia a ti, aunque podrás dominarlo*? En mi opinión, el significado es “todo tu deseo tenderá a él y podrás dominarlo”, pero el traductor no tradujo estas palabras como correspondía⁵⁰².

⁵⁰² El Targum traduce: וְאִם לֹא תִיטִיב עוֹבֵדךָ לִים דִּינָא חֲטָאָה נְטִיר עֲתִיד לֵאִיתְפָּרַעָא מִינְךָ אִם לֹא תִיטִיב וְאִם תִּיטִיב לֵךְ (pero si no obras bien, tu pecado quedará reservado para el día del gran juicio cuando se te exija el castigo si no te arrepientes, pero si te arrepientes serás perdonado). Onkelos, 40-41.

[4,8: וַיֹּאמֶר קַיִן אֶל-הָבֶל אָחִיו וַיְהִי בְהִיּוֹתָם בַּשָּׂדֶה וַיִּקָּם קַיִן אֶל-הָבֶל אָחִיו וַיַּהַרְגֵהוּ / *Caín dijo a Abel, su hermano y cuando estaban en el campo se levantó Caín contra Abel, su hermano, y le mató*]

וַיֹּאמֶר קַיִן (*Caín dijo*) lo que le había dicho Dios a Abel su hermano, pero la Escritura no dice lo que respondió o si guardó silencio.

El significado de בְּהִיּוֹתָם בַּשָּׂדֶה (*cuando estaban en el campo*) es que no estaban sus padres con ellos.

[4,10: וַיֹּאמֶר מָה עָשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן-הָאֲדָמָה / *Dijo: ¿Qué has hecho? La voz de la sangre de tu hermano clama a mí desde el suelo*]

דְּמֵי אָחִיךָ (*la sangre de tu hermano*) fue derramada por muchos sitios, por eso está escrito צֹעֲקִים (*clama*)⁵⁰³.

[4,11: וְעַתָּה אָרְוֹר אֶתְּה מִן-הָאֲדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת-פִּיהָ לִקְחַת אֶת-דְּמֵי אָחִיךָ מִיָּדְךָ / *Ahora pues, ¡maldito seas de ese suelo que ha abierto su boca para recibir por mano tuya la sangre de tu hermano!*]

He aquí que por la sangre de Abel que fue derramada sobre la tierra, la maldijo Dios; en el sentido de *y por la tierra no puede hacerse expiación respecto a la sangre que en ella ha sido derramada* (Nu 35,33). Dado que la tierra no volvería a producir como solía hacer para su padre, Caín se tuvo que marchar y abandonar la faz de la tierra, yéndose en dirección norte.

[4,13: וַיֹּאמֶר קַיִן אֶל-יְהוָה גָּדוֹל עֲוֹנִי מִנְּשָׂא: / *Y dijo Caín a Adonay: -¡Grande es mi castigo para soportarlo!*]

גָּדוֹל עֲוֹנִי (*grande es mi castigo*). No podía soportar aquel castigo y el versículo siguiente lo corrobora claramente.

⁵⁰³ El verbo está en plural.

[4,14: הָן גִּרְשֵׁתָּ אֹתִי הַיּוֹם מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה וּמִפְּנֵי אֶסְתֵּר וְהִיִּתִּי גֵעַ וְנָדָה בָּאָרֶץ וְהָיָה כֹל־מִצְאֵי יִהְיֶהנִי / *He aquí que tú me arrojas hoy de la superficie de este suelo y me esconderé de tu presencia; andaré errante y vagabundo por la tierra y sucederá que cualquiera que me encuentre me asesinará*]

El significado de *וּמִפְּנֵי אֶסְתֵּר* (*me esconderé de tu presencia*): se debe a que hay lugares que recibieron más poder del Altísimo que otros⁵⁰⁴, en el sentido de *verdaderamente Dios mora en este lugar* (Ge 28,16). El sentido de *me esconderé de tu presencia* es como *huía de la presencia de Dios* (Jon 1,10). También encontramos que Jacob, nuestro patriarca, dijo *que tomé de la mano del amorreo* (Ge 48,22), porque tanto él como los hijos de sus hijos son idénticos, en el sentido de *y David, mi siervo, será su príncipe perpetuamente* (Ez 37, 25).

[4,15: וַיֹּאמֶר לוֹ יְיָ לְכוּן פֶּלֶה־הַרְגָּ לָנוּ שִׁבְעָתַיִם יָגָם וַיֵּשֶׁם יְיָ לָקֵין אֹת לְבִלְתִּי הַכּוֹת־אוֹתוֹ כָּל־מִצְאָיו / *Pero le dijo Adonay: -Por eso, quien quiera que asesine a Caín, siete veces sufrirá venganza. Entonces Adonay puso a Caín una señal para que no le hiriera nadie que le hallase*]

שִׁבְעָתַיִם (*siete veces*) es hasta siete generaciones comenzado el cómputo con Caín, porque la séptima generación desapareció con el diluvio y no quedaron ni supervivientes, ni fugitivos. Caín es la primera [generación], su hijo Enoc la segunda, Irad la tercera, Meyuhael la cuarta, Metusael la quinta, Lamek la sexta y sus hijos la séptima, por eso los menciona la Escritura (*cf.* Ge 4,18).

El sentido literal de *אֹת* (*señal*) es que Dios puso una señal para que no le matasen.

[4,16: וַיֵּצֵא קַיִן מִלִּפְנֵי יְיָ וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ־נוֹד קְדֵמַת־עֵדֶן / *Luego partió Caín de la presencia de Adonay y se asentó en el país de Nod, al oriente de Edén*]

וַיֵּצֵא קַיִן מִלִּפְנֵי יְיָ (*partió Caín de la presencia de Adonay*) es *al oriente de Edén*, al este de Edén. A esa tierra se le puso el nombre de *אֶרֶץ־נוֹד* (*el país de Nod*), porque anduvo vagando.

⁵⁰⁴ WEISER, 1976a: 32.

[4,19: וַיִּקַּח-לָוֶה לְמֶדֶד שְׁתֵּי נָשִׁים וְשֵׁם הָאֶחָת עָדָה וְשֵׁם הַשֵּׁנִית צִלָּה / *Lamek tomó para sí dos esposas; el nombre de la una era Adah y el nombre de la segunda Silah*]

Estas son las dos esposas de Lamek, como interpretaron nuestros antepasados, que es la interpretación literal⁵⁰⁵ [11v]. No quisieron unirse a él, por eso dijeron “¿por qué lo vamos a tomar como marido y engendrar hijos que configuren la séptima generación sin quien los mate no tendrá que rendir cuentas si se empieza a contar desde Caín?” Pero Lamek les dijo que el cómputo empezaba con Adán. Lamek es [entonces] el séptimo y Dios, clemente y misericordioso, ya había anulado el decreto.

Este וַיֹּאמֶר לָמֶדֶד (*dijo Lamek*) es a sus esposas. Como el resto de los pasajes mencionados, es que ya lo había dicho Lamek.

[4,20: וַתֵּלֶד עָדָה אֶת-יָבָל הוּא הָיָה אֲבִי יֹשְׁבֵי אֹהֶל וּמִקְנָה: / *Adah dio a luz a Yabal, que fue el padre de los que moran en tiendas y con los rebaños*]

La interpretación de אָבִי (*padre*) es como maestro, quien inició esta disciplina⁵⁰⁶.

יֹשְׁבֵי אֹהֶל וּמִקְנָה (*los que moran en tienda y con los rebaños*) delante de él. A la manera de árabes que habitan en tiendas.

[4,21: וְשֵׁם אָחִיו יוֹבָל הוּא הָיָה אֲבִי כָל-תַּפֹּשׁ כְּנֹר וְעֹגָב: / *El nombre de su hermano era Yubal, quien fue padre de todos los tañedores de cítara y caramillo*]

אֲבִי כָל-תַּפֹּשׁ (*padre de todos los tañedores*). Es un nombre genérico para los que fabrican instrumentos musicales. La ciencia de la música es espléndida porque emana de las proporciones.

[4,22: וְצִלָּה גַם-הִיא יָלְדָה אֶת-תּוֹבֵל לָוֶה לְשֵׁשׁ כָּל-חֶרֶשׁ נְחֹשֶׁת וּבְרָזָל וְאֵתוֹת תּוֹבֵל-קַיִן נָעָמָה: / *Por su parte Silah dio a luz a Tubal-qayin, forjador de toda herramienta de cobre y hierro. Hermana de Tubal-qayin fue Naamah*]

⁵⁰⁵ Lamek tomó dos esposas: una para la procreación y otra para el placer sexual. *Běre 'shit rabbah*, 272.

⁵⁰⁶ Cf. *Maḥberet*, 16.

La palabra אָבִי (*padre*) falta en כָּל־חֶרֶשׁ נְחֹשֶׁת (*toda herramienta de cobre*) porque ya está en el versículo anterior.

La Escritura menciona a Naamah posiblemente porque fue mujer de uno de los hijos de Noé y sobrevivió.

[4,23: / וַיֹּאמֶר לָמֶךְ לְנִשְׁיוֹ עֲדָה וְצִלָּה שְׁמַעְנָן קוֹלִי לָמֶךְ הָאֲזִנָּה אִמְרָתִי כִּי אִישׁ הִרְגֵּיתִי לִפְצָעִי וַיֵּלֶד לְחִבְרָתִי
Ahora bien, Lamek dijo a sus esposas: «Adah y Silah, ¡escuchad mi voz!; mujeres de Lamek, ¡prestad oído a mi palabra! Que a un hombre mataré en pago de mi herida y a un muchacho por mi contusión]

לָמֶךְ הָאֲזִנָּה (mujeres de Lamek, prestad oído). Es un caso de paralelismo y es un recurso retórico⁵⁰⁷.

לְקַחְתִּי מִיָּד (que a un hombre mataré) está en lugar de אָחֶרֶג como לְקַחְתִּי מִיָּד (Ge 48,22: tomé yo de mano), נָתַתִּי בֶּסֶר הַשָּׂדֶה (Ge 23,13: yo doy el dinero del campo) o [puede que] que signifique: lo estáis planeando así”. Es posible que sea “si me hiere un hombre, lo mataría” y וַיֵּלֶד לְחִבְרָתִי (y a un muchacho por mi contusión) significaría lo mismo.

[4,24: / כִּי שִׁבְעִתַּיִם יִקְוֶהוּ וְלָמֶךְ שִׁבְעִים וְשִׁבְעָה
Pues siete veces será vengado Caín y Lamek setenta veces siete]

כִּי שִׁבְעִתַּיִם יִקְוֶהוּ (pues siete veces será vengado Caín) porque mató deliberadamente y se prolongó su ira durante siete generaciones. Si fuera así, no sería justo, “si lo mata por mi herida, que prolongase su ira por mi culpa hasta la séptima generación, como por Caín a la décima”⁵⁰⁸. Y esto es setenta veces siete.

[4,26: / וַיֵּשֶׁת גַּם־הוּא יֶלֶד־בֶּן וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמוֹ אֲדֹנָי אִזּוּ הוּחַל לְקָרָא בְּשֵׁם יי
A Set también le nació un hijo y le puso de nombre Enós. Entonces se empezó a invocar el nombre de Adonay]

⁵⁰⁷ Cf. *Kitāb al-muḥāḍara*, 282-286.

⁵⁰⁸ Se refiere a que si Caín al haber matado deliberadamente fue vengado, con más razón el decreto de Dios ya estaría anulado para él.

הוֹחֵל (se empezó) está relacionada con תְּחִלָּה (comienzo) y quiere decir que se comenzó a orar a Dios. Hay una interpretación derásica que relaciona אֱנוֹשׁ (Enós) a נֶאֱנוּשׁ (Je 17,9: y perverso), por eso le era necesario orar.

[5,1: זֶה הַסֵּפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם בְּיוֹם בָּרָא אֱלֹהִים אָדָם בְּדִמְיוֹת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ / Este es el relato de la genealogía de Adán. En el día en que Ėlohim creó a Adán, a imagen de Ėlohim le hizo]

זֶה הַסֵּפֶר (este es el relato). [Se refiere a] lo que viene a continuación.

El significado de decir בְּדִמְיוֹת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ (a imagen de Ėlohim le hizo) es que no solamente él [fue creado] así, sino que su descendencia posterior fue conforme a su imagen y semejanza.

[5,2: זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָאם וַיְבָרֶךְ אֹתָם וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמָם אָדָם בְּיוֹם הַבְּרָאָה / Varón y hembra los creó y los bendijo y los llamó con el nombre de Adán en el día de crearlos]

El significado de זָכָר וּנְקֵבָה (varón y hembra) es que no podía haber nacido cada uno de ellos por separado.

El sentido de וַיְבָרֶךְ אֹתָם (y los bendijo) es para que engendraran muchos.

וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמָם אָדָם (y los llamó con el nombre de Adán) [quiere decir] que con este nombre sería llamada su descendencia.

[5,3: וַיְחִי אָדָם שְׁלֹשִׁים וּמֵאָה שָׁנָה וַיּוֹלֵד בְּדִמְיוֹתוֹ כְּצִלְמוֹ וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמוֹ שֵׁת / Adán vivió ciento treinta años cuando engendró un hijo a imagen suya, a su semejanza]

En el nacimiento de Set se dice בְּדִמְיוֹתוֹ כְּצִלְמוֹ (a imagen suya, a su semejanza). Sin embargo, no se dice esto con respecto a Caín y Abel por respeto a Set, que era tan bueno como su padre. Se habla igualmente de sus años, no así los de Caín, pues murió toda su descendencia y su nombre fue olvidado.

[5,6: וַיְחִי־שֵׁת הָמֵשׁ שָׁנִים וּמֵאָה שָׁנָה וַיּוֹלֵד אֶת־אֶנוֹשׁ / Set vivió ciento cinco años cuando engendró a Enoc]

Menciona ya todas estas generaciones por respeto a Enoc y tras Enoc, por respeto a Noé y desde Noé por respeto a Sem. Desde ahí, por respeto a Eber y tras Eber, por respeto a Abraham. Las vidas de Leví, Coat y Amrán son por respeto a Moisés.

[5,22: וַיִּתְהַלֵּךְ חֲנֹךְ אֶת־הָאֱלֹהִים אַחֲרַי הוֹלִידוּ אֶת־מְתוֹשֶׁלַח שְׁלֹשׁ מֵאוֹת שָׁנָה וַיּוֹלֶד בָּנִים וּבָנוֹת / y caminó Enoc en compañía de Ėlohim después de haber engendrado a Matusalén trescientos años, y engendró hijos e hijas]

Enoc fue un hombre perfectamente justo y la evidencia es וַיִּתְהַלֵּךְ חֲנֹךְ אֶת־הָאֱלֹהִים (y caminó Enoc en compañía de Ėlohim), porque acostumbraba durante su vida a estar con los ángeles. La Escritura dice *camina en mi presencia* (Ge 17,1) y sirvió a Dios en la tierra durante trescientos años.

El significado de וַיּוֹלֶד בָּנִים (y engendró hijos e hijas) es que ya los había engendrado.

[5,24: וַיִּתְהַלֵּךְ חֲנֹךְ אֶת־הָאֱלֹהִים וְאֵינּוּ כִּי־לָקַח אֹתוֹ אֱלֹהִים / Enoc caminó en compañía de Ėlohim; luego dejó de existir, pues le tomó consigo Ėlohim]

וְאֵינּוּ (dejó de existir) quiere decir que no se ha encontrado su tumba. La palabra *toma* (לָקַחָהּ) se interpreta mediante las palabras del salmista Asaf: *habrá de tomarme, selah* (Sal 49,16). Así es *en gloria me has de tomar* (Sal 73,24), que es un grado superior que sólo alcanzan las almas más piadosas.

No se dice וַיָּמָת (murió), pues todas las generaciones anteriores a él vivieron más de novecientos años y él solo trescientos cuarenta. Hay versiones en las que se traduce *pues le tomó consigo* (כִּי־לָקַח אֹתוֹ) como *porque no le hizo morir* (לֹא אָמַית יָמָה)⁵⁰⁹. Cualquier palabra en cualquier idioma puede ser defectiva, exceptuando la palabra “no” ya que contraviene el sentido⁵¹⁰. No es una objeción כִּי אִישׁ הָרַגְתִּי לִפְצָעִי (Ge 4,23: *que a un hombre he muerto en pago de mi herida*), pues se trata de una exclamación o puede que falte la *he'* para que fuese “¿acaso he matado a un hombre en pago de mi herida?”

⁵⁰⁹ Onkelos, 48-49 y MARTÍNEZ SÁIZ, 2004: 72.

⁵¹⁰ Cf. *Tešubot de Dunaš ben Labrat*, 23-27.

יִשׁ הָרִגְתִּי לְפָצְעִי (הַכִּי). Y así es ¿es un hombre acaso el árbol del campo? (De 20,19) según el traductor⁵¹¹.

[5,29: וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמוֹ נֹחַ לְאִמֶּר הֹוֹה נִחְמְנוּ מִמַּעַשְׁנוֹ וּמַעֲצָבוֹן יְדִינוּ מִן־הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אָרְרָה יְיָ / a quien llamó con el nombre de Noé diciendo: «este nos consolará de nuestro trabajo y de la fatiga de nuestras manos procedente del suelo que maldijo Ádonay»]

וַיִּחַי־נֹחַ (este nos consolará de nuestro trabajo). Quizás Enoc vio a través de una profecía que Noé viviría eternamente y por medio de él sería deshecha la maldición sobre la tierra, pues está escrito *no volveré más a maldecir el suelo por causa del hombre* (Ge 8,21). O [tal vez] lo vio porque compuso muchos libros sobre diferentes ciencias que se conservan hasta hoy; o [puede ser] que fuera llamado así porque fue muy importante y al ver que era un agricultor y la agricultura es una gran ciencia, y sobre ella escribieron muchos libros los científicos.

[5,32: וַיְהִי־נֹחַ בְּרִחְמֵשׁ מֵאוֹת שָׁנָה נִוָּלַד נֹחַ אֶת־שֵׁם אֶת־הֶם וְאֶת־יָפֶת / En cuanto a Noé, vivió quinientos años cuando engendró a Sem, Cam y Jafet]

Algunos dicen que Jafet es el mayor y otros que es Sem, pero en el pasaje donde se dice que Sem tenía cien años ya lo explicaré. Este versículo es anterior a *mi espíritu no perdurará en el hombre* (Ge 6,3) y tanto en la Torah como en el resto de la Escritura hay muchos similares a este. Por ejemplo y *murió Teraj en Harán* (Ge 11,32), porque murió después de que saliera Abraham, nuestro patriarca, de Harán cuando tenía sesenta años en el segundo mes del segundo año, que es tarde [12r]; pues al principio dice *el día uno del segundo mes del segundo año* (Nu 1,1).

[6,2: וַיִּרְאוּ בְנֵי־הָאֱלֹהִים אֶת־בָּנוֹת הָאָדָם כִּי טֹבֹת הָיָה וַיִּקְחוּ לָהֶם נָשִׁים מִכָּל אֲשֶׁר בָּחָרוּ / y observando los hijos de Ėlohim que las hijas del hombre eran bellas, se procuraron esposas de entre todas las que más les placieron]

⁵¹¹ “El árbol que está sobre la superficie del campo no es como un hombre”. PÉREZ FERNÁNDEZ, 2022: 143.

בְּנֵי־הָאֱלֹהִים (*los hijos de Ėlohim*). Dijo R.Yěhudah ha-Levi que eran los hijos de Set⁵¹², quien era justo y בְּנוֹת הָאָדָם (*las hijas del hombre*) eran las hijas de Caín. En mi opinión, *los hijos de Ėlohim* son los hijos de los jueces⁵¹³, y el sentido de בְּנֵי (*hijos de*) es que sus ansias eran mayores que las de sus padres.

El significado de כִּי טִבַּת הָנָּה (*que las hijas del hombre eran bellas*) es que se buscaron a las mejores de tal manera a que el cuerpo de ellas se adecuara al cuerpo de ellos y de que el signo zodiacal de ellas coincidiera con el de ellos.

וַיִּקְחוּ לָהֶם (*se procuraron esposas*). Secuestrándolas por la fuerza.

מִכָּל אֲשֶׁר בָּחַרוּ (*de entre todas las que más les placieron*). No hubo quien se opusiera, pues eran los hijos de los jueces.

וַיֹּאמֶר יְיָ לֹא־יָדֹון רוּחִי בָאָדָם לְעֹלָם כְּשֶׁגַּם הוּא בָשָׂר וְהָיוּ יָמָיו מֵאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה: 6,3 / *Dijo entonces Ādonay: «Mi espíritu no perdurará en el hombre por siempre, pues que él es carne; serán sus días ciento veinte años»]*

יָדֹון (*perdurara*) es como בָּנוּא נִדְנָה (Da 7,15: *en medio de mi cuerpo*) aunque sea una raíz diferente, pues el cuerpo es como una funda para el espíritu⁵¹⁴. Y hay quien dice que יָדֹון (*perdurara*) está relacionada con דִּין (*juicio*).

El significado de רוּחִי (*mi espíritu*) se refiere a la importancia del espíritu sobre el cuerpo, como las palabras de Salomón y *el espíritu volverá a Dios, que lo dio* (Ec 12,7).

בָּשָׂר (*carne*) es el cuerpo, como *acordándose de que eran ellos carne* (Sal 78,39).

וְהָיוּ יָמָיו (*serán sus días*). Como las palabras del traductor al arameo⁵¹⁵. Hay quien dice que ciento veinte era el tiempo fijado de la mayoría de las personas, equivalente al número de los años solares según los astrólogos. Pero esto no es cierto porque Sem, hijo de Noé, vivió quinientos años después del diluvio y su hijo más de cuatrocientos.

⁵¹² Cf. Kuzari, 65.

⁵¹³ Sě'adyah Gaón traduce "nobles". DERENBOURG, 1893: 8

⁵¹⁴ Véase la traducción de Sě'adyah Gaón. DERENBOURG, 1893: 8

⁵¹⁵ Onkelos, 51-52 y MARTÍNEZ SÁIZ, 2004: 73.

הַנְּפִלִים הָיוּ בְּאֶרֶץ בְּנֵי־הָאֱלֹהִים וְגַם אֲחֵרֵי־כֵן אֲשֶׁר יָבֹאוּ בְּנֵי הָאֱלֹהִים אֶל־בָּנוֹת הָאָדָם וַיִּלְדוּ לָהֶם הֵמָּה 6,4
 :הָשָׁם: / Existían por aquel tiempo en la tierra los gigantes, e incluso después de esto, cuando los hijos de Ēlohim se llegaban a las hijas del hombre y les engendraron hijos, que son los gigantes, desde antaño varones renombrados]

Dado que escogieron mujeres, engendraron a los נְּפִלִים (*gigantes*). La interpretación es que quien los viese se atemorizaría de ellos, ya que les asombraría su enorme altura.

וְגַם אֲחֵרֵי־כֵן (*después de esto*) [se refiere a] después del diluvio. Los hijos de los gigantes al principio eran de la familia de los hijos de los Ēlohim. Según la interpretación figurada, los hijos de los Ēlohim son los ángeles que descendieron de sus dependencias celestiales, que es una alegoría del mundo superior. Los inteligentes entenderán.

וַיֵּרָא יְיָ כִּי רַבָּה רָעַת הָאָדָם בְּאֶרֶץ וְכָל־יִצְרָן מְחֻשָּׁבֶת לִבּוֹ רַק רַע כָּל־הַיּוֹם 6,5 / Viendo Ādonay que era mucha la malicia del hombre en la tierra y que toda la traza de los pensamientos de su corazón no era de continuo sino mal]

וַיֵּרָא יְיָ (*viendo Ādonay*). Porque la maldad era evidente, esto es que las acciones y los pensamientos de ellos eran también malos, pues no se arrepintieron.

וַיִּנָּחֶם יְהוָה כִּי־עָשָׂה אֶת־הָאָדָם בְּאֶרֶץ וַיִּתְעַצֵּב אֵלֵי־לִבּוֹ 6,6 / Ādonay se arrepintió de haber hecho al hombre en la tierra, y, se apenó cordialmente]

וַיִּנָּחֶם יְיָ (*Ādonay se arrepintió*). Dios no quiera, *porque no es hombre para arrepentirse* (1Sa 15,29). La Torah habla en términos humanos, puesto que la persona es quien habla y también escucha. El que destruye su propio edificio parece a los demás como si se hubiera arrepentido de haberlo construido.

וַיִּתְעַצֵּב אֵלֵי־לִבּוֹ (*se apenó cordialmente*)⁵¹⁶ es lo contrario de *en sus obra se alegra* Dios (Sal 104,31). El gaón lo interpretó como נִחָמָה (*consolación*) al igual que הוֹי אֲנִיחָם (Is 1,24: *me consolaré a costa de mis adversarios*). La prueba es *tomaré venganza de mis enemigos* (Is 1,24) y así es לֵךְ לְהִרְגֶנִּי (Ge 27,42: *se consolará matándote*) y

⁵¹⁶ Tiene aquí el sentido metafórico de “aflicción”. *Kitāb at-Taysīr*, 85.

si fuera así, ¿qué haríamos con las palabras וַיִּתְעַצֵּב (se apenó) y וַתִּקְצַר נֶפֶשׁוֹ (Ju 10,16: se angustió) y con muchos otros casos como estos?

[וַיֹּאמֶר יְיָ אֱמֻנָה אֶת־הָאָדָם אֲשֶׁר־בָּרָאתִי מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה מֵאָדָם עַד־בְּהֵמָה עַד־רֶמֶשׂ וְעַד־עוֹף הַשָּׁמַיִם כִּי :6,7:
:וַתִּקְצַר נֶפֶשׁוֹ / Dijo Ádonay: «Borraré de sobre la haz del suelo al hombre que creé,
desde el hombre a la bestia, el reptil y las aves del cielo inclusive, pues estoy arrepentido
de haberlos hecho]

וַיֹּאמֶר יְיָ (dijo Ádonay). A sí mismo. Es como dije yo en mi corazón (Ec 2,1). Y estas son las palabras de Moisés, pues después de esto reveló su secreto a Noé: he decidido el fin de toda criatura (Ge 6,13).

מֵאָדָם (desde el hombre). Primero menciona al más importante y después a los animales.

La palabra רֶמֶשׂ (reptil) incluye a todos los reptiles de la tierra, bestias salvajes y todos los seres que reptan.

וְעַשִּׂיתָם (pues estoy arrepentido de haberlos hecho) es “porque los dispuse como correspondía y todos ellos corrompieron su comportamiento y torcieron lo que había ordenado”.

Vi en el libro de un gran sabio que וַיֹּאמֶר (dijo) es un eufemismo pero, ¿qué haríamos con los versículos: וַיֹּאמֶר יְיָ אֱלֹהִים אֶל־הַנָּחָשׁ (Ge 3,14: dijo Dios a la serpiente), וַיֹּאמֶר אֶל־הָאָדָם (Ge 3,17: dijo al hombre) y וַיֹּאמֶר אֶל־הָאִשָּׁה אֲמָר (Ge 3,16: y a la mujer dijo)? Hay tantos como estos imposibles de numerar.

[וַיֵּץ אֵין מִצָּא הוּא בְּעֵינֵי יְיָ :6,8 / Pero Noé había hallado gracia a los ojos de Ádonay]

וַיֵּץ (Pero Noé). Quiere decir que era el único y he aquí que sus hijos y sus esposas escaparon gracias a él como dijo Ezequiel: no salvarían ni a hijo ni a hija (Ez 14,20).

וַיֵּץ (gracia) está relacionada con חַנוּן (Ex 22,26: misericordioso) como no hubo ojo que tuviera misericordia de ti (Ez 16,5). De ahí se deriva רַחֲמִים (misericordia), que significa que halló gracia.

<Aquí לִקְהָה reduplica la *qof*, pero en los códigos ibéricos y en Ibn Parḥon no⁵¹⁷>

⁵¹⁷ Esta nota hace referencia a Ge 2,23, donde לִקְהָה no lleva *dageš*, por lo que posiblemente esté basándose en otra lectura. Ibn Parḥon señala que debería ser un *pu ‘al. Maḥberet he-‘Aruḳ*, 34b.

Comentario a la parašat Noah

[6,9: אֵלֶּה תּוֹלְדֹת נֹחַ נֹחַ אִישׁ צַדִּיק תָּמִים הָיָה בְּדֹרֹתָיו אֶת־הָאֱלֹהִים הִתְהַלֵּךְ־נֹחַ / *Estas son las generaciones de Noé: Noé fue varón justo, perfecto en sus generaciones. Caminaba Noé en compañía de Dios*]

COMENTARIO EXEGÉTICO. Comienza diciendo que Noé era justo, por eso sobrevivió él únicamente y sus hijos gracias a él.

El significado de בְּדֹרֹתָיו (*en sus generaciones*) es que no se encontró a ninguno como él⁵¹⁸ en muchas generaciones.

אֶת־הָאֱלֹהִים הִתְהַלֵּךְ־נֹחַ (*caminaba Noé junto a los Ėlohim*). Junto a los ángeles, de la misma forma que Enoc, aunque no hubo nadie como él. Caminar junto a los Ėlohim es caminar a un nivel elevado según la inteligencia en la manera de actuar, conforme a Dios, como está escrito: *e invocó el nombre de Dios* (Ge 12,8).

[6,10: וַיּוֹלֵד נֹחַ שְׁלֹשָׁה בָנִים אֶת־שֵׁם אֶת־חָם וְאֶת־יָפֶת / *Noé engendró tres hijos: Sem, Cam y Jafet*]

וַיּוֹלֵד נֹחַ (*Noé engendró*) es que ya había engendrado Noé. Es como y *dijo a Moisés: yo tu suegro Jetro* (Ex 18,6). Ya lo había dicho por escrito porque está recogido al principio: *vino Jetro, el suegro de Moisés* (Ex 18,5) y como este hay muchos.

[6,11: וַתִּשְׁחָת הָאָרֶץ לִפְנֵי הָאֱלֹהִים וַתִּמָּלֵא הָאָרֶץ חָמָס / *Ahora bien, la tierra se corrompió ante Ėlohim y se llenó la orbe de violencia*]

El significado de לִפְנֵי הָאֱלֹהִים (*ante Ėlohim*) es en misterio, de acuerdo con los pensamientos del ser humano, pues he aquí que había violencia en su corazón. La prueba es *ha violentado, como un huerto, su cabaña* (La 2,6).

⁵¹⁸ Tan justo como él.

[6,12: וַיִּרְא אֱלֹהִים אֶת-הָאָרֶץ וְהִנֵּה גִשְׁחָתָהּ כִּי-שָׁחַתָּה כָּל-בָּשָׂר אֲשֶׁר-אֶת-דְּרָכָהּ עָלִיתָ / *Observó, pues, Dios la tierra, y he aquí que se halla corrompida, porque toda criatura había corrompido su camino sobre la tierra*]

El significado de אֶת-דְּרָכָהּ (*su camino*) es como sugirieron nuestros antepasados, cada especie se acostó con otra especie⁵¹⁹.

[6,13: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְנֹחַ קֵץ כָּל-בָּשָׂר בָּא לְפָנַי כִּי-מָלְאָה הָאָרֶץ חָמָס מִפְּנֵיהֶם וְהִנֵּנִי מַשְׁחִיתָם אֶת-הָאָרֶץ / *Dijo, pues, Élohim a Noé: «He decidido el fin de toda criatura, ya que por su causa la tierra está llena de violencia, y he ahí que voy a exterminarlos con la tierra*]

El sentido [...] es que Dios dijo: debido a que Noé caminó junto a los *Élohim*, y que Dios hace todas sus acciones a través de los ángeles, ellos le revelaron el secreto del Dios honorable⁵²⁰.

[6,14: עֲשֵׂה לָךְ תֵּבָה עֲצֵי-גֹפֶר קִנִּים תַּעֲשֶׂה אֶת-הַתֵּבָה וְכִפַּרְתָּ אֹתָהּ מִבִּיֹּת וּמִחוּץ בַּכֹּפֶר / *Fabrícate un arca de madera de ciprés, haz en el arca diversas estancias y recúbrela por dentro y por fuera con betún*]

תֵּבָה (*arca*) y no un barco, porque no había necesidad de ir a ningún lugar conocido.

עֲצֵי גֹפֶר (*madera de ciprés*). Es muy ligera.

El significado de קִנִּים (*estancias*)⁵²¹: para que cada especie, macho y hembra, estuviera en su estancia, ya que había bestias malas y aves rapaces.

בַּכֹּפֶר (*con betún*) que es el pegamento. Al betún en árabe se le llama betún de Judea⁵²².

⁵¹⁹ *Midraš Tanḥuma*, 107.

⁵²⁰ Dios revela a Noé su voluntad por medio de los ángeles.

⁵²¹ Literalmente “nidos”. *Bēre’shit rabbah*, 330.

⁵²² *Kitāb at-Taysīr* I, 497.

[6,15: וְזֶה אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה אֹתָהּ שְׁלֹשׁ מֵאוֹת אַמָּה אָרְצָה הַתְּבָה חֲמִשִּׁים אַמָּה רָחְבָּהּ וּשְׁלֹשִׁים אַמָּה קוֹמָתָהּ / *Esto es lo que harás: Longitud del arca trescientos codos, su anchura cincuenta codos y treinta codos su altura*]

El ancho del arca era seis veces su longitud y la altura una décima parte. El arca tenía forma de triángulo y una base grande para que el viento pudiera dirigirla. Por eso dice *y un codo más arriba darás remate a aquella* (Ge 6,16).

[6,16: וְצִהַר לַתְּבָה וְאַל־אֶמֶל תַּכְלִימָה מִלְמַעְלָה וּפְתַח הַתְּבָה בְּצִדָּהּ תִּשָּׂים תְּחִתָּם שְׁנַיִם וּשְׁלֹשִׁים תַּעֲשֶׂה / *Harás al arca una lucera y un codo más arriba darás remate a aquella. Pondrás la puerta del arca a uno de sus costados; plantas bajas, segundas y terceras le harás*]

Hay quien dice que צִהַר (*lucera*) es una ventana⁵²³ que aparece en *la ventana del arca* (Ge 8,6) o la bisagra que está por la parte de arriba, que tapa la vista de esta tierra, y que se cerró cuando llegó el diluvio.

תְּחִתָּם (*plantas bajas*). [27r] Dijo el gaón que la Escritura resumió porque eran más de setenta. Hay también quien dice que la lucera, la ventana que aparece escrita, es la entrada del arca, aunque esto a mi parecer no es correcto.

[6,17: וְאֲנִי הֹגֵן מִבֵּיא אֶת־הַמָּבּוּל מַיִם עַל־הָאָרֶץ לְשַׁחַת כָּל־בָּשָׂר אֲשֶׁר־בּוֹ רוּחַ חַיִּים מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם כֹּל / *He aquí que yo voy a traer diluvio de aguas sobre la tierra para destruir todo ser corpóreo en el que aliente un soplo de vida bajo los cielos. Todo cuanto existe en la tierra expirará*]

אֶת־הַמָּבּוּל מַיִם (*diluvio de aguas*). El significado es מְבּוּל הַמַּיִם (*diluvio de agua*)⁵²⁴.

יָגוּעַ (*expirará*). Morirá inmediatamente y sin demora.

[6,18: וְהִקְמַתִּי אֶת־בְּרִיתִי אִתָּךְ וּבָאתָ אֵלַי־הַתְּבָה אַתָּה וּבְנֶיךָ וְנִשְׁי־בְנֶיךָ אִתָּךְ / *pero estableceré mi pacto contigo, y entrarás en el arca tú, y tus hijos, y tu mujer y las mujeres de tus hijos contigo*]

⁵²³ *Kitāb at-Taysīr* II , 189.

⁵²⁴ *Sefer ha-Šorašim*, 64 y *Kitāb at-Taysīr* I, 175.

וְהִקְמַתִּי אִתְּךָ אֶת־בְּרִיתִי אִתְּךָ (*estableceré mi pacto contigo*). Podemos deducir de este versículo que Dios estableció una alianza con él y le prometió que no moriría su descendencia.

וְכָאַתָּ אֶל־הַתֵּבָה (y *entrarás en el arca*). Ya había entrado al arca como tantos casos paralelos.

[6,19: *Meterás además en el arca, de entre todo viviente, de todo ser corpóreo, dos de cada clase para conservarlos en vida contigo; serán macho y hembra*]

Un par de cada bestia, aunque está abreviado⁵²⁵. La interpretación de זָכָר וּנְקֵבָה (*serán macho y hembra*) es que debido al estado constructo de צֶפֶר (pájaro) con קָל־כָּנָף (Ge 7,14: *todo alado*) parece que es un predicativo en estado constructo.

[6,21: *Pero tú provéete de todo alimento comestible y lo almacenarás contigo para que os sirva a ti y a ellos de sustento*]

מִכָּל־מַאֲכָל (*de todo alimento*). Lo que precisaba cada uno. Hay quien dice que trajo carne y otros, que lo normal era comer carne y si no la encontraban comerían cualquier alimento, pero todo eso es por analogía.

[7,1: *Entonces dijo Adonay a Noé: «Entra tú y tu familia en el arca, pues he observado que eres justo ante mí en esta generación»*]

וַיֹּאמֶר יְיָ (*dijo Adonay*). Habló Dios con él cuando se completaron todas las ordenanzas de los ángeles y le mandó que entrase en el arca. El significado es que fuera al lugar del arca, pues la había construido en secreto y la había ocultado a todo el mundo.

El significado de בְּדֹר הַזֶּה (*en esta generación*) es: “nadie es digno de salvarse en esta generación excepto tú, que eres justo”.

⁵²⁵ En Ge 6,20 עֹף וְבְהֵמָה están abreviados, deberían aparecer como רֶמֶשׂ.

מָלֹךְ הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה תִּקְחֶה־לָּךְ שִׁבְעָה שִׁבְעָה אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ וּמִן־הַבְּהֵמָה אֲשֶׁר לֹא טְהוֹרָה הוּא שְׁנַיִם אִישׁ : / *De todas las bestias puras te cogerás siete parejas, macho y su hembra; y de todas las bestias impuras, dos, macho y su hembra*]

Le ordenó tomar de cada animal puro siete parejas, ya que Dios apreciaba más a los animales puros que a los impuros aunque todos fueran obra de sus manos; y así también, para que ofreciera sacrificios al salir del arca. He aquí que esto es señal de que Noé no comió de ningún animal impuro, ni tampoco ningún otro de los piadosos.

גַּם מִעוֹף הַשָּׁמַיִם שִׁבְעָה שִׁבְעָה זָכָר וְנִקְבָּה לְחַיֹּת וְרַע עַל־פְּנֵי כָל־הָאָרֶץ : / *También de las aves del cielo siete parejas, macho y hembra, para que perviva la raza sobre la haz de toda la tierra*]

Las palabras גַּם מִעוֹף הַשָּׁמַיִם (*de las aves del cielo*), es una abreviatura⁵²⁶, porque son las aves puras como está escrito arriba.

כִּי לַיָּמִים עוֹד שִׁבְעָה אָנֹכִי מִמָּטִיר עַל־הָאָרֶץ אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה וּמַחֲיִיתִי אֶת־כָּל־הַיְּקוּם אֲשֶׁר : / *Pues dentro de siete días voy a hacer llover sobre la tierra durante cuarenta días y cuarenta noches, y aniquilaré de la superficie del suelo todos los seres que produce*]

כִּי לַיָּמִים עוֹד שִׁבְעָה (*pues dentro de siete días*). [Dios] le ordenó que fuera al lugar del arca él y todos sus criados, porque ya se lo había ordenado previamente a los ángeles. En siete días tenía que meter todos los animales, bestias salvajes y aves que fueran y poner cada especie en su estancia. Le informó acerca de los días que llovería, pues estando dentro del arca no podría saber si era de día o de noche⁵²⁷.

וַיָּבֹא נֹחַ וְכָל־בָּנָיו וְאִשְׁתּוֹ וּנְשֵׁי־בָנָיו אִתּוֹ אֶל־הַתֵּבָה מִכָּל־מִי הַמַּבּוּל : / *Ante las aguas diluviales entró Noé en el arca, y con él sus hijos, su mujer y las mujeres de sus hijos*]

⁵²⁶ La expresión דרך קצרה que emplea aquí Ibn 'Ezra' hace referencia a la regla de interpretación rabínica de la abreviación. Según esta regla, se puede considerar que algo está dicho de modo abreviado cuando con certeza el tema lo exige. NAVARRO PEIRO, 1987: 61.

⁵²⁷ Los ángeles se encargan de transmitir a Noé los conocimientos científicos para poder realizar el cómputo del tiempo. GÓMEZ ARANDA, 2012: 116.

El significado de **וַיָּבֹא נֹחַ** (*entró Noe en el arca*) es que sucedió el diluvio justo después, cuando ya estaba Noé dentro del arca. Esto ya está aclarado.

El sentido de **מִפְּנֵי מַי הַמָּבּוּל** (*ante las aguas diluviales*) se refiere al futuro, pasados los siete días según el significado literal.

[7,9: **וַיָּבֹאוּ שְׁנַיִם שָׂנַיִם בָּאוּ אֵלֶיָּהּ אֶל־הַתֵּבָה זָכָר וּנְקֵבָה כָּאֲשֶׁר צִוָּה אֱלֹהִים אֶת־נֹחַ** / *vinieron a Noé al arca, de dos en dos, macho y hembra, según había mandado Dios a Noé*]

El significado de **בָּאוּ אֵלֶיָּהּ** (*vinieron a Noé*) es “por ellos mismos”, en el sentido de *entonces Dios dio orden al pez* (Jon 2,11), porque Dios no podía traerlos por medio de Noé [27v] desde todos los puntos.

[7,10: **וַיְהִי לְשִׁבְעַת הַיָּמִים וּמַי הַמָּבּוּל הָיוּ עַל־הָאָרֶץ** / *A los siete días, las aguas del diluvio irrumpieron sobre la tierra*]

וַיְהִי לְשִׁבְעַת הַיָּמִים (*a los siete días*). Al final de los siete días o en el día séptimo como *estad preparados para dentro de tres días* (Ex 19,15) y está escrito *al tercer día* (Ex 19,16).

[7,11: **בַּשָּׁנָה שְׁשִׁימָאוֹת שָׁנָה לְחַיֵּי־נֹחַ בַּחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי בִּשְׂבַע־עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בַּיּוֹם הַזֶּה נִבְקְעוּ כָּל־מַעְיְנֹת תְּהוֹמוֹת / *En el año seiscientos de la vida de Noé, el segundo mes, el día diecisiete del mes, en ese día se hendieron todas las fuentes del gran abismo y las ventanas del cielo se abrieron***

בַּחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי (*el segundo mes*). El sentido literal es que se trata de *I'yar*. Si dijéramos que es *marḥešwan*⁵²⁸ no estaríamos acertados porque no es posible que todas las cinco lunas estuvieran completas, pues la causa de que se moviera el arca fue el aumento de agua. Cuando pararon, se posó el arca sobre los montes de Ararat. Los que dicen que es en los meses de los infieles, exceden en el cómputo mencionado aunque lo empiecen desde *marḥešwan*. Lo correcto en mi opinión es que el número es según el

⁵²⁸ *Pirque Rabbi Eli'ezer*, 173 y *Bére'shit rabbah*, 356. Ibn 'Ezra' rechaza las interpretaciones tradicionales, ya que en tiempos de Noé el calendario judío no estaba fijado y considera que probablemente utilizaría el propio de su tiempo. GÓMEZ ARANDA, 2012:125-126.

año persa o egipcio, que pasa a un nuevo mes cuando añaden cinco días. Esto no perjudicaría si el cálculo de Noé hubiera sido con cualquier otro cómputo, pues su cómputo fue transmitido por Moisés y de su boca lo escucharon los patriarcas y lo transmitieron. Sus meses eran lunares y a eso se debe el nombre חודש (*mes*), por las fases lunares⁵²⁹.

Dijo el gran gramático que תהום (*abismo*) es siempre un nombre masculino y explicó que la raíz רָבָה (*gran*) es una cosa grande, pero se olvidó de תהום רַמְמָתוֹ (Ez 31,4: lo encumbró el abismo).

עָשָׂה אֲרָבוֹת (y las ventanas del cielo se abrieron) es como וַאֲרָבֹת הַשָּׁמַיִם נִפְתְּחוּ (2Re 7,19: si hiciese ventanas en los cielos), וְחֹשְׁכֵי הָרְאֹת בְּאֲרָבוֹת (Ec 12,3: se oscurecerán los que miran por la ventana), וְכִיּוֹנִים אֶל־אֲרָבֵיתֵיהֶם (Is 60,8: como palomas a sus ventanas) y su paradigma es como אֶגְדֹּת (Is 58,6: *cargas*), pues hay quien dice que *alef* es protético.

[7,13: בַּעֲצָם הַיּוֹם הַזֶּה בָּא נֹחַ וְשֵׁם־וָחָם וְיִפֶּת בְּנֵי־נֹחַ וְאִשְׁת׃ נֹחַ וְשָׁלֶשׁת׃ נָשִׁי־בָגְדֵי אִתָּם אֶל־הַתֵּבָה / En aquel mismo día vino Noé al arca, acompañado de Sem, Cam y Jafet, sus hijos, y con ellos la mujer de Noé y las tres nueras del mismo]

בַּעֲצָם הַיּוֹם הַזֶּה בָּא נֹחַ (*aquel mismo día vino Noé*). Entró en el arca. Aquí está claro que vinieron ambas.

[7,20: חָמֵשׁ עָשָׂרָה אַמָּה מִלְמַעְלָה גָּבְרוּ הַמָּיִם וַיִּכְסּוּ הָהָרִים: / Quince codos más arriba crecieron las aguas, y quedaron cubiertas las montañas]

חָמֵשׁ (y quedaron cubiertas las montañas). El segundo esta anexo a מִלְמַעְלָה עָשָׂרָה אַמָּה (*quince codos más arriba*).

⁵²⁹ Según explica en su primer comentario, Noé recibió de parte de Dios los conocimientos necesarios para poder fijar el principio del mes sin haber observado la luna. GÓMEZ ARANDA, 2012: 116.

וַיָּגָעַל כָּל־בָּשָׂר מֵעַל־הָאָרֶץ בְּעוֹף וּבְבִהֵמָה וּבְכָל־הַשָּׂרִץ הַשָּׂרִץ עַל־הָאָרֶץ וְכָל־הָאָדָם: [7,21] / *De esta suerte expiró cuanta criatura bullía sobre la tierra, en aves, ganados, fieras y en todo el pulular de seres que pululaban sobre la tierra, así como toda la humanidad]*

וַיָּגָעַל (*expiró*). Murieron inmediatamente a la vez.

כָּל־אֲשֶׁר נִשְׁמַת־רוּחַ חַיִּים בְּאַפִּיו מִכָּל אֲשֶׁר בְּחַרְבָּהָ מָתוּ: [7,22] / *Todo lo que contenía un alma de espíritu vital en sus narices, de cuanto existía en la tierra firme, murió]*

כָּל־אֲשֶׁר נִשְׁמַת־רוּחַ חַיִּים בְּאַפִּיו (*lo que contenía un alma de espíritu vital en sus narices*) está unido a כָּל־הָאָדָם (Ge 7,21: *toda la humanidad*), donde quiera que estuvieran esparcidos.

וַיִּמָּח אֶת־כָּל־הַיָּקוּם אֲשֶׁר עַל־פְּנֵי הָאֲדָמָה מֵאָדָם עַד־בְּהֵמָה עַד־רֶמֶשׂ וְעַד־עוֹף הַשָּׁמַיִם וַיִּמָּחוּ מִן־הָאָרֶץ: [7,23] / *Así fue exterminado cuanto ser existía en la superficie del suelo, desde el hombre hasta la bestia, el reptil y el ave de los cielos inclusive; quedaron exterminados de la tierra, restando tan sólo Noé y lo que con él estaba en el arca]*

El sentido de וַיִּמָּח (*fue exterminado*) es para demostrar que solamente quedaron Noé y los que estaban con él en el arca. El exterminio del varón fue para que no dejase descendencia tras él.

וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת־נֹחַ וְאֶת כָּל־חַיָּה וְאֶת־כָּל־הַבְּהֵמָה אֲשֶׁר אִתּוֹ בַּמִּבְּתָּה וַיַּעֲבֵר אֱלֹהִים רוּחַ עַל־הָאָרֶץ וַיִּשָּׁבוּ: [8,1] / *Entonces se acordó Élohim de Noé y de todos los animales y todas las bestias que estaban con él en el arca, e hizo pasar Élohim un viento sobre la tierra, tras lo cual las aguas se calmaron]*

וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים (*se acordó Élohim*). Es imposible que se olvidase ni del más ínfimo de los ángeles servidores, pues de nada se olvida el Creador de todo y así lo dijo el salmista: *el que plantó la oreja, ¿no va a oír?* (Sal 94,9). Sólo cuando se manifiesta la bondad de Dios en la tierra dice la Escritura que Dios se acuerda de aquello que le agradaba. Según la interpretación esotérica, cuando se aproxima la disposición de los astros superiores es cuando se dice que se acuerda, en el sentido de *se escribió el libro del recuerdo ante él* (Ma 3,16) [28r]

He aquí que el viento secó la tierra, como en *un recio viento solano que sopló toda la noche* (Ex 14,21).

[8,2: וַיִּסְּרוּ מַעֲיָנֹת תְּהוֹם וְאַרְבַּת הַשָּׁמַיִם וַיִּכְלָא הַגֹּשֶׁם מִיַּד הַשָּׁמַיִם / *Se cerraron, pues, los manantíes del abismo y las compuertas de los cielos y el aguacero del cielo se paró*]

וַיִּסְּרוּ (*se cerraron*) es como כָּל-עֹשֵׂי שָׂכָר (Is 19,10: *todos los jornaleros*), ya que *samek* y *sin* son idénticas puesto que están cercanas en el punto de articulación, como וַיִּסְּרוּ (Os 9,12: *cuando de ellos me aparte*) y así hay muchos. Este es como וַיִּסְּרוּ (Ne 13,19: *se cerraron*), sólo que *kaf* no se permuta con *gimmel*. No hay consonante que pueda permutarse exceptuando אהו"י, *tet* y *taw* en el *binyan hitpa'el* y *he'y taw* a final de palabra porque comparten la misma característica⁵³⁰.

[8,6: וַיִּהְיֶה מִקֵּץ אַרְבָּעִים יוֹם וַיִּפְתָּח נֹחַ אֶת-חֲלֹן הַתֵּבָה אֲשֶׁר עָשָׂה: / *Al cabo de cuarenta días abrió Noé la ventana del arca que había hecho*]

אֶת-חֲלֹן הַתֵּבָה (*la ventana del arca*). Es posible que hiciera ventanas a cada lado y abriera ahora una de ellas, que es la lucera.

[8,11: וַתָּבֵא אֵלָיו הַיּוֹנָה לָעֵת עֶרֶב וְהָיָה עֹלֶה-זֵּית טֶרֶף בִּפְיָהּ וַיִּדַּע נֹחַ כִּי-קָלוּ הַמַּיִם מֵעַל הָאָרֶץ / *Al atardecer regresó la paloma a él, y he aquí que traía una hoja de olivo arrancada en su pico; por donde comprendió Noé que las aguas habían menguado sobre la tierra*]

El significado de טֶרֶף בִּפְיָהּ (*arrancada en su pico*) es que vio que su pico tenía una hoja y la hoja estaba fresca. Hay un gramático que dijo que la *bet* de בִּפְיָהּ (*en su pico*) está añadida y טֶרֶף (*arrancada*) es un verbo en pasado a pesar de llevar *qames* como וַיִּרְפָּאנוּ (Os 6,1: *pues él dilaceró, pero nos curará*), אֲרִיָּה שָׁאָג (Am 3,8: *si ha rugido león*) o en el sentido de שְׁפָרָה שָׁמַיִם (Jb 26,13: *su viento perfecciona el cielo*).

⁵³⁰ Śafah Bērurah, 134-137.

[8,13: וַיְהִי בְּאַחַת וָשָׁש־מֵאוֹת שָׁנָה בְּרֵאשׁוֹן בְּאַחַד לַחֹדֶשׁ חָרְבוּ הַמַּיִם מֵעַל הָאָרֶץ וַיִּסָּר נֹחַ אֶת־מִכְסֵּה הַתֵּבָה וַיֵּרָא / *Así, pues, el año seiscientos uno, en el primero [de los meses], a uno del mes, habíanse enjugado las aguas sobre la tierra y retiró Noé la cubierta del arca y, mirando, he aquí que la superficie del suelo se había enjugado]*

וַיֵּרָא הָאָדָמָה (la superficie del suelo se había enjugado) y no como es debido.

[8,14: וּבַחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי בְּשִׁבְעָה וָעֶשְׂרִים יוֹם לַחֹדֶשׁ יָבֵשָׁה הָאָרֶץ / *Y en el mes segundo, día veintisiete del mes, quedó seca la tierra]*

Como encontraron años bisiestos, añadieron diez días más al año, dijeron que se trataba de un año solar⁵³¹. Si esto fuera así, tendrían que ser once porque le falta un poco del día. Además, ¿quién les informó de que al año lunar le corresponde tener doce meses para que esté cerca del solar si no fuera a través de Moisés, nuestro señor? Es más, ¿quién les dijo que Noé estuvo en el arca durante un año entero y no más? No hay ninguna evidencia de tal número en *en el año seiscientos* (Ge 7,11), como ya comentaré en esta *parašah*.

[8,15: וַיְדַבֵּר אֱלֹהִים אֶל־נֹחַ לֵאמֹר / *Habló entonces Élohim a Noé diciendo]*

Noé no quiso salir del arca hasta que Dios se lo ordenase, a pesar de haber observado que la tierra estaba seca.

[8,19: כָּל־הַחַיָּה כָּל־הָרֶמֶשׂ וְכָל־הָעוֹף כֹּל רוֹמֵשׁ עַל־הָאָרֶץ לְמִשְׁפְּחֹתֵיהֶם יֵצְאוּ מִן־הַתֵּבָה / *todos los cuadrúpedos, reptiles y aves, todo cuanto se mueve sobre la tierra, por familias salieron del arca]*

El significado de לְמִשְׁפְּחֹתֵיהֶם (*por familias*) es que fructificaron y multiplicaron dentro del arca.

⁵³¹ *Bēre'shit rabbah*, 357-358.

[8,20: וַיִּבְנוּ נֹחַ מִזְבֵּחַ לַיהוָה מִכָּל בְּהֵמָה טְהוֹרָה וּמִכָּל הָעוֹף הַטָּהוֹר וַיַּעַל עֲלֵה בַמִּזְבֵּחַ / *Entonces Noé construyó un altar a Adonay y, tomando de todas las bestias puras y de todas las aves puras, ofreció holocaustos en el altar*]

Noé comenzó a construir un altar para Dios.

[8,21: וַיִּגְרַח יְיָ אֶת־רֵיחַ הַנִּיחָח וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־לְבוֹ לֹא־אֶסְףָּ לְקַלְלַל עוֹד אֶת־הָאָדָמָה בַּעֲבוּר הָאָדָם כִּי יֵצֵר לֵב / *Adonay percibió el grato olor, y dijo en su corazón: «No volveré más a maldecir el suelo por causa del hombre, pues la inclinación del corazón humano es mala desde su mocedad; no volveré, por tanto, a herir a todos los vivientes, como he hecho»*]

El significado de הַנִּיחָח (*grato olor*) es que alivió la ira y gracias a Noé fue deshecha la maldición de la tierra.

לְהַכּוֹת אֶת־כָּל־חַי (herir a todos los vivientes). A todos en general.

[8,22: וְעַד קָלִי־יְמֵי הָאָרֶץ זָרַע וְקָצִיר וְקָרָר וְחָם וְקִיץ וְחֹרֶף וַיּוֹם וַלַּיְלָה לֹא יִשְׁכָּחוּ / *En tanto se sucedan los días de la tierra: sembrera y siega, frío y calor, verano e invierno, día y noche no cesarán*]

וְעַד קָלִי־יְמֵי הָאָרֶץ (*en tanto se sucedan los días de la tierra*). Algunos dicen que permanecerá para siempre y otros que tiene un tiempo final⁵³² y la prueba es *ellos perecerán, más tú persistirás* (Sal 102,27). Ya aludí a esta verdad en el pasaje sobre la creación.

זָרַע (*sembrera*). Lo dice primero ya que es el sustento de las personas, porque cada año sembrará y segará excepto en el año del diluvio.

וְקָרָר (*frío*). Es la cuarta estación del año que empieza cuando el sol entra en Capricornio, pues desde entonces los días comienzan a hacerse más largos⁵³³.

וְחָם (*y calor*). Es el momento en el que sol sale en el punto cardinal norte.

וְחֹרֶף (*e invierno*). [28v] Es la cuarta estación restante que comienza con la salida del sol al sur, debido a que al sur se orienta la esfera superior, lo que es un secreto⁵³⁴.

⁵³² *Bé're'shit rabbah*, 366.

⁵³³ *Sefer ha-'Olam* I, 95.

[9,4: אֲדָבָר־בָּשָׂר בְּנִפְשׁוֹ דָּמוֹ לֹא תֹאכְלוּ / *Sólo la carne con su vida, que es su sangre, no habéis de comer*]

Después de que Noé ofreciera sacrificios, Dios le permitió comer la carne.

El sentido literal de אֲדָבָר־בָּשָׂר בְּנִפְשׁוֹ דָּמוֹ (*sólo la carne con su vida, que es su sangre*) es que prohibió la sangre, pues así está escrito: *porque la vida de toda carne es su sangre, en la que está su vida* (Le 17,14). Ya lo comentaré. También está prohibido el miembro del animal y nuestros antepasados lo pusieron por escrito para recuerdo⁵³⁵.

[9,5: וְאַף אֶת־דַּמְכֶם לְנִפְשֵׁיכֶם אֶדְרֹשׁ מִיַּד כָּל־חַיָּה אֶדְרֹשְׁנָו וּמִיַּד הָאָדָם מִיַּד אִישׁ אֶחָיו אֶדְרֹשׁ אֶת־נַפְשׁ הָאָדָם / *pues, en verdad, yo pediré cuenta de vuestra sangre como de vuestras vidas: de mano de cualquier animal las reclamaré, reclamaré asimismo la vida del hombre de la mano del hombre, de la mano de cada hermano suyo*]

וְאַף אֶת־דַּמְכֶם לְנִפְשֵׁיכֶם (pues, en verdad, yo pediré cuenta de vuestra sangre como de vuestras vidas). El significado es “os permito derramar la sangre de los animales, las bestias y las aves, y no reclamaré la sangre de aquel que la derrame para castigarlo. Mas la vuestra, que sois personas, esa reclamaré”. Hay quienes dedujeron a partir de este pasaje que le está prohibido al ser humano quitarse la vida. Otros enseñaron que es una metáfora al castigo en el mundo venidero. Y su interpretación literal es, como he dicho: “reclamaré vuestra sangre; si el que es asesinado es un ser humano, haré justicia por él y lo mismo si alguien mata a su prójimo”.

El sentido de לְנִפְשֵׁיכֶם (como de vuestras vidas) es la sangre que sale del mismo cuerpo.

[9,6: שֹׁפֵךְ דָּם הָאָדָם בָּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ בִּי בָּאָדָם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת־הָאָדָם / *Quien vertiere la sangre del hombre, por los hombres su sangre será vertida; pues a imagen de Élohim hizo al hombre*]

Esto si fuese en secreto. Si alguien derrama en público la sangre de su prójimo, es un mandamiento matarlo a él (al asesino)⁵³⁶.

⁵³⁴ Sobre las estaciones véase *Tetrabiblos*, 27-30.

⁵³⁵ Se prohíbe consumir el miembro de cualquier animal que esté todavía vivo. Cf. De 12,13.

⁵³⁶ Cf. Ex 21,12; Ex 21,14; Nu 35,16-21.

El sentido de *בְּצֶלֶם אֱלֹהִים* (*pues a imagen de Ėlohim*) es que los animales y las bestias no fueron creadas para aprender y conocer a Dios ni sus obras, ni entender a los que permanecen para siempre, a diferencia del ser humano que sí fue creado para ello. Si el animal no es sacrificado hoy, permanecerá y vivirá unos años, pero no tiene esperanza porque su final es la muerte y no hubiera sido creado sino para beneficio de las personas. He aquí que si sacrificarlo le es útil al hombre, entonces no hay diferencia entre el sacrificio y la muerte, por lo tanto es lícito. Pero si una persona es asesinada antes de haber alcanzado su madurez, su alma no estará completa, porque si sus años fueran prolongados, conocería cosas que le están ocultas. Estas cuestiones necesitan una explicación más amplia.

[9,7: *וְאַתֶּם פְּרוּ וּרְבוּ שְׂרָצוּ בָאָרֶץ וּבְרִבְכָּהּ* / *En cuanto a vosotros, procread y multiplicaos, pululad en la tierra y dominad en ella*]

El significado de *וְאַתֶּם פְּרוּ וּרְבוּ* (*vosotros procread y multiplicaos*) es “como ha dicho que debéis matar al asesino solamente, entonces debéis ser más fructífero. Hay interpretaciones de que este versículo es un mandamiento sobre la procreación y reproducción⁵³⁷.”

[9,8: *וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל-נֹחַ וְאֶל-בָּנָיו אִתּוֹ לֵאמֹר* / *Habló también Ėlohim a Noé, y con él a sus hijos, diciendo*]

וַיֹּצֵא מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל (y con él a sus hijos) por medio de Noé, como *וַיֹּצֵא מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל* (De 27,1: *ordenaron Moisés y los ancianos de Israel*) y *אֵז יִשִּׁיר-מֹשֶׁה וּבָנָיו יִשְׂרָאֵל* (De 27,1: *entonces cantaron Moisés y los hijos de Israel*)⁵³⁸.

[9,9: *וְאַנִּי הִנְנִי מִקֵּים אֶת-בְּרִיתִי אִתְּכֶם וְאֶת-וְרִעְכֶם אַחֲרֵיכֶם* / *En cuanto a mí, he aquí que establezco mi alianza con vosotros y con vuestra posteridad*]

El significado de *וְאַנִּי* (*en cuanto a mí*) con la *waw* es: “porque hicisteis lo que os ordené, yo estableceré mi alianza por ello”.

⁵³⁷ *Bé're'shit rabbah*, 371.

⁵³⁸ El verbo en ambos versículos aparece en singular.

y / וְאֵת כָּל־נֶפֶשׁ הַחַיָּה אֲשֶׁר אִתְּכֶם בְּעוֹף בְּהֵמָה וּבְכָל־חַיַּת הָאָרֶץ אִתְּכֶם מִכָּל־יֹצֵא הַתְּבָה לְכָל חַיַּת הָאָרֶץ [9,10]
*con todo animal viviente que con vosotros hay: aves, ganados y todas las bestias salvajes
que hay con vosotros, de entre todos cuanto salen del arca e integran los animales de la
tierra]*

לְכָל חַיַּת הָאָרֶץ (*los animales de la tierra*). [29r] Es un nombre genérico para todo ser sensitivo.

/ וְהָקֵמְתִי אֶת־בְּרִיתִי אִתְּכֶם וְלֹא־יִכָּרֵת כָּל־בָּשָׂר עוֹד מִמֶּי הַמַּבּוּל וְלֹא־יִהְיֶה עוֹד מַבּוּל לְשַׁחַת הָאָרֶץ [9,11]
*Establezco, pues, mi alianza con vosotros, y no será ya exterminada criatura alguna por
las aguas del diluvio, no habrá más diluvio para destruir la tierra]*

Esta es la alianza que estableceré: no se volverá a extinguir toda carne en absoluto y no habrá más lluvia abundante que destruya la tierra.

/ אֶת־קִשְׁטִי נָתַתִּי בְּעָנָן וְהָיְתָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵין הָאָרֶץ [9,13]
*he colocado mi arco en las nubes
para que sirva como señal de alianza entre mí y la tierra]*

La señal es el arcoíris que, según el sentido literal, fue creado en este momento. En opinión del gaón, debido a que el versículo dice נָתַתִּי (*di*) y no אָתַן (*daré*), indica que es como marca y señal⁵³⁹. No obstante, cabe objetar que a veces los profetas empleaban el futuro para referirse al pasado. Otro gaón dijo que Dios intensificó la luz del sol para producir la señal del arcoíris y siempre está presente aunque no se vea, pero no hay evidencia [de esto]. Lo más apropiado para mí es que cuando la lluvia está almacenada y por voluntad de Dios se abre (la compuerta del cielo), pues está escrito *que derrama lluvia sobre la faz de la tierra* (Jb 5,10) y *¿o pueden los cielos dar aguaceros?* (Je 14,22). He aquí que la lluvia es voluntad divina y por eso aparece la nube. La señal de la alianza sería el arcoíris en el sentido de *si pudiera romperse mi pacto con el día* (Je 33,20) y *pongo hoy por testigos al cielo y a la tierra* (De 4,26). Y si alguien pregunta: ¿por qué está la señal del arcoíris? Porque siempre indica que la lluvia ha terminado.

⁵³⁹ Véase la mención que hace David Qimḥi a Sē'adyah Gaón en su comentario a Ge 9,13. *The Rubin JPS Miqra'ot Gēdolat – Genesis*, 89.

[9,16: וְהָיְתָה הַקֶּשֶׁת בְּעָנָן וּרְאִיתֶיהָ לְזִכָּר בְּרִית עוֹלָם בֵּין אֱלֹהִים וּבֵין כָּל־בָּשָׂר אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ /
*pues aparecerá el arco en las nubes y lo veré, recordando la alianza eterna entre Élohim y
todos los seres vivientes, con toda criatura que sobre la tierra existe*]

El significado de וּרְאִיתֶיהָ (y lo veré) es que [Dios] siempre lo verá. Pero solamente cuando vosotros veáis el arcoíris, sabréis que yo también lo veo y recuerdo mi alianza.

[9,17: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל־גֹּם זֹאת אוֹת־הַבְּרִית אֲשֶׁר הִקְמַמְתִּי בֵינִי וּבֵין כָּל־בָּשָׂר אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ / Y dijo Élohim
a Noé: «Esta es la señal de la alianza, que he establecido entre mí y cuanta criatura sobre
la tierra existe»]

El significado de אוֹת־הַבְּרִית (esta es la señal de la alianza) es que se la mostró a Noé.

[9,18: וַיְהִיו בְּנֵי־נֹחַ הַיָּצְאִים מִרְהֹמָה שֵׁם וְחָם וְיָפֶת וְחָם הוּא אָבִי כְנָעַן / Los hijos de Noé que salieron
del arca fueron Sem, Cam y Jafet. Cam es el padre de Canaán]

El significado de וְחָם הוּא אָבִי כְנָעַן (Cam es el padre de Canaán) es para indicar que ambos son malos. Lo contrario de esto es *padre de todos los hijos de Eber* (Ge 10,21).

[9,20: וַיִּחַל נֹחַ אִישׁ הָאֲדָמָה וַיִּטֵּעַ כֶּרֶם / Comenzó Noé, agricultor, a plantar viña]

Debido a que Noé fue un gran sabio de la agricultura se dice que era אִישׁ הָאֲדָמָה (agricultor), al igual que Caín. Hay quien dice que permaneció en la agricultura porque fue el origen y sus hijos le siguieron. Hay también quien sostiene que quiere decir “el señor de la tierra” como אִישׁ נֹעֲמִי (Rt 1,3: *marido de Noemí*), pero esto no es correcto conforme la lengua santa. Noé tomó premeditadamente grano y brotes⁵⁴⁰. La Escritura menciona esto debido al relato de Canaán, y todo esto es para que supiera Israel que Canaán estaba maldita desde los días de Noé y no es apropiado para un miembro de la familia de Eber⁵⁴¹ casarse con alguien maldito. Así fue el mandato a Abraham (cf. Ge

⁵⁴⁰ Běre'shit rabbah, 381-382.

⁵⁴¹ Se refiere a una familia hebrea.

24,3) e Isaac (cf. Ge 28,1). Por lo tanto, el traductor se vio obligado a traducir בַּת־אִישׁ (Ge 38,2: *la hija de un cananeo*) como נְתִנָּה לְכַנְעָנִי (Pr 31,24: *ella da al mercader*)⁵⁴² y יִחָצוּהוּ בֵּין כְּנַעְנִים (Jb 40,30: *¿se la repartirán entre los mercaderes?*).

[9,22: וַיֵּרָא הֵם אֲבִי כְנָעַן אֶת עֲרוֹת אָבִיו וַיַּגִּד לְשְׁנֵי־אֶחָיו בְּחוּץ / *Vio Cam, padre de Canaán, la desnudez de su padre y se lo anunció a sus dos hermanos afuera*]

Hay quien interpreta וַיֵּרָא הֵם (*vio Cam*) en el sentido de *él ve su desnudez* (Le 20,17), según la opinión del gaón. A mí me parece que en ambos casos se trata de visión, como interpretaré en su momento. Aquí dice אָבִי כְנָעַן (*padre de Canaán*) para explicar el incidente entre el padre y el hijo.

[9,23: וַיִּקְחָ לָשׁוֹם וַיִּפְתּוּ אֶת־הַשְּׂמָלָה וַיִּשְׁימוּ עַל־שִׁכְמָם שְׁנֵיהֶם וַיִּלְכְּדוּ אֶת־רֵגְלֵי וַיִּכְסּוּ אֶת עֲרוֹת אָבִיהֶם וּפְנֵיהֶם / *Sem y Jafet tomaron el manto, se lo echaron ambos sobre los hombros y, caminando hacia atrás cubrieron la desnudez paterna*]

אֶת־הַשְּׂמָלָה (*el manto*). [29v] Se sabía cuál era⁵⁴³.

עַל־שִׁכְמָם (*sobre los hombros*). De cada uno de ellos⁵⁴⁴.

וּפְנֵיהֶם אֶת־רֵגְלֵי (*caminando hacia atrás*). Cuando le cubrían.

[9,24: וַיִּיקָץ נֹחַ מִיֵּינוֹ וַיֵּדַע אֶת אֲשֶׁר־עָשָׂה־לּוֹ בְּנוֹ הַקָּטָן / *Luego despertó Noé de su embriaguez y supo lo que había hecho con él su hijo menor*]

He aquí que está escrito *Sem, Cam y Jafet* (Ge 10,1) y si dijéramos que el mayor es Jafet o Sem, Cam seguiría siendo el mediano. Quien dice que Jafet era el mayor y por darle importancia a Sem, la Escritura lo menciona en primer lugar, ¿por qué menciona a Cam, que era malo, antes que Jafet, que era el mayor?

⁵⁴² Onkelos y Neofiti traducen “cananeo” mientras que Pseudojonatán traduce “mercader” evitando decir claramente que era cananeo. *Onkelos*, 220-221 y MARTÍNEZ SÁIZ, 2004: 243.

⁵⁴³ Literalmente “el conocido”.

⁵⁴⁴ Un singular que hace referencia a un plural. *Comentario a Eclesiastés*, 155.

A quien dice que la interpretación de הַקָּטָן (*el menor*) es despectiva, al igual que *he aquí que te he hecho pequeño* (Ab 1,2); no es el sentido literal, pues קָטָן (*pequeño*) se interpreta de forma numérica. Lo correcto a mis ojos es que Cam vio pero no hizo nada, sino que fue Canaán quien sí hizo algo pero la Escritura lo oculta. No debemos interpretar o buscar en base a la especulación al hablar de cosas sobre un gran profeta que quizás podrían no ser ciertas.

La interpretación de בְּנוֹ הַקָּטָן (*su hijo menor*): es el hijo de Cam, el pequeño y así está escrito: *los hijos de Cam son Cus, Mizraim, Fut y Canaán* (Ge 10,6), pues al nieto también se le denomina בֶּן (*hijo*) como וְאַנְתָּה בֶּרֶךְ בְּלִשְׁאָצִיר (Da 5,22: *y tú, su hijo Belsasar*), pues Evilmerodak era hijo de Nabucodonosor y su reinado terminó con la muerte de Belsasar. Dijo Jeremías que estas generaciones le sirvieron a él y a su hijo y al hijo de su hijo (cf. Je 27,7) y así también se dice *sirviendo de esclavos a él y sus hijos* (2Cr 36,20), de su hijo y del hijo de su hijo. Lo que refuerza esta interpretación: “el que hace la acción es el que es maldito; si el que la hubiera hecho hubiera sido Cam, ¿cómo va maldecir a su hijo?

[9,25: וַיֹּאמֶר אֶרֶוֹר כְּנָעַן עֶבֶד עֲבָדִים יִהְיֶה לְאֶחָיו / y exclamó: « ¡Maldito sea Canaán; será para sus hermanos siervo de siervos! »]

El sentido de עֶבֶד עֲבָדִים (*siervo de siervos*) es el antónimo de *señor de señores*, según el gaón. En mi opinión *siervo de siervos* es como קֹדֶשׁ קְדָשִׁים (*santo de los santos*), cuyo significado es santo, pues es uno de los santos, pues no sería correcto decir santísimo⁵⁴⁵.

יִהְיֶה לְאֶחָיו (*será para sus hermanos*) que son Cus, Mizraim y Fut (cf. Ge 10,6).

[9,26: וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ יְיָ אֱלֹהֵי נָשָׁם וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לָמוֹ / Después dijo: «Bendito sea Ādonay, Dios de Sem, sea Canaán su siervo! »]

וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ יְיָ (*bendito sea Ādonay*). Alabó a Dios, quien le dio un hijo honorable, el cual era Sem. אֱלֹהֵי (*Dios*) va en anexión con נָשָׁם (*Sem*) de la misma forma que אֱלֹהֵי אָבִיךָ (2Re 20,5: *Dios de tu padre David*) y אֵלֶּה יְיָ אֱלֹהֵי אֲלִיָּהוּ (2Re 2,14: ¿dónde está el

⁵⁴⁵ Véase el comentario a Levítico 6,18. WEISER, 1976c: 17.

Dios de Elías?). Y así es el sentido de אֱלֹהֵי אַבְרָהָם (Ge 26,24: *el Dios de Abraham*), porque Sem era siervo de Dios.

El sentido de לָמוֹ es “de ellos”, de Dios y de Sem, quienes le obligaron a servir a Dios, como ocurre con los gabaonitas (*cf.* Jos 9,27).

[9,27: וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לָמוֹ / יִגְדַּל אֱלֹהִים לַיָּפֶת וַיֵּשְׁבֶן בְּאֶהְלֵי־שֵׁם / *Engrandezca Élohim a Jafet y more en las tiendas de Sem y sea Canaán su siervo!*]

Hay quien interpreta que יָפֶת (*Jafet*) viene de יָפָה (*bonito*), pero no está bonita la interpretación, porque el Targum tradujo יִרְחִיב (*ensanche*)⁵⁴⁶, pues tendría un territorio amplio y una tierra enorme. En este momento le bendice tanto a él como a Sem.

וַיֵּשְׁבֶן בְּאֶהְלֵי־שֵׁם (*more en las tiendas de Sem*) es que la presencia divina estaría sobre los descendientes de Sem.

וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לָמוֹ (*y sea Canaán su siervo*). De Jafet y de Sem. He aquí que Canaán se convirtió en siervo de siervos para todo el mundo.

[9,29: וַיְהִי כָל־יְמֵי־נֹחַ תִּשְׁעַ מאות שָׁנָה וְחַמֵּשִׁים שָׁנָה וְיָמָת / *Resultaron, pues, todos los días de Noé, novecientos cincuenta años; luego murió*]

Dice [30r] la Escritura וַיָּמָת (*murió*) sobre Noé. Ya se sabe que Abraham, nuestro patriarca, fue uno de los descendientes de Noé; al morir Noé simplemente terminó de hablar de él.

[10,1: וְאַלֶּה תוֹלְדֹת בְּנֵי־נֹחַ שֵׁם תָם וְיָפֶת וַיִּנְלְדוּ לָהֶם בְּנִים אַחֵר הַמִּבּוּל / *Estas son las generaciones de los hijos de Noé, Sem, Cam y Jafet, a quienes nacieron hijos tras el diluvio*]

Es una norma de la lengua santa que cuando se termina de mencionar individuos, se empieza con el [último], como *a Isaac di Jacob y Esaú; y di a Esaú* (Jos 24,4). Aquí nombra a Sem, Cam y Jafet y empieza por Jafet⁵⁴⁷.

⁵⁴⁶ El Targum traduce יִפְתִּי יִי לִיפֶת וִישְׁרִי (*que el Señor ensanche a Jafet*). Onkelos, 68-69.

⁵⁴⁷ [en el siguiente versículo].

[10,2: בְּנֵי יָפֶת גֹּמֶר וּמָגוֹג וּמָדַי וַיָּנוּ וְתוּבַל וְמִשְׁכֵּן וְתִירָס / *Hijos de Jafet: Gomer, Magog, Maday, Yaván, Tubal, Mesec y Tiras*]

He aquí que Yaván está entre los hijos de Jafet, por eso dije en mi libro que estamos en la diáspora de los hijos de Jafet y no en la de Edom, como ya explicaré más adelante.

[10,4: וּבְנֵי יָוָן אֵלִישָׁה וְתַרְשִׁישׁ כְּתִים וְדֹדָנִים / *Hijos de Yaván: Elisa, Tarsis, Quitim y Dodanim*]

Dijo Ben Gurión que *Rodanim* (1Cr 1,7) es *Dodanim*⁵⁴⁸. Son aquellos que se asentaron en el río Duden.

[10,8: וְכֹשׁ יָלַד אֶת־נִמְרֹד הוּא הָחָל לְהִיטֹב גִּבּוֹר בְּאֶרֶץ / *Cus engendró a Nimrod, el cual comenzó a ser un héroe en la tierra*]

No sabemos por qué se le llama allí Nimrod, pues según la interpretación derásica se llama “perro rebelde”. En cambio, según el sentido literal, dice la Escritura que Nimrod fue un vigoroso cazador delante de Dios, que cazaba bestias y se las ofrecía a Dios, pues comenzó a demostrar su fuerza sobre ellas.

[10,10: וְהָיָה רֵאשִׁית מַמְלַכְתּוֹ בְּכָל אֶרֶץ וְאַכַּד וְכַלְנֵה בְּאֶרֶץ שִׁנְעָר / *El comienzo de su reino fue Babel, Erec, Acad y Calne, en el país de Sinar*]

Reinó sobre Babel después de la dispersión y su significado es “desde la época de la dispersión”.

[10,11: מִן־הָאֶרֶץ הַהִיא יָצָא אַשּׁוּר וַיִּבֶן אֶת־נִינְוָה וְאֶת־רֶחֶבֶת עִיר וְאֶת־כַּלַּח / *De este país salió a Ashur y edificó Nínive, Rehobot, Calaj*]

Este אַשּׁוּר (*Ashur*) no sabemos quién es. Posiblemente fuera de alguno de los descendientes de Cam y por eso se le relaciona con él.

⁵⁴⁸ Véase la tabla de las naciones del *Sefer Yosippon*. *Sefer Yosippon*, 5.

[10,12: וְאֶת־רֶסֶן בֵּין נִינְוֶה וּבֵין כַּלַּח הוּא הָעִיר הַגְּדֹלָה / y Resen, entre Nínive y Calaj: es la gran ciudad]

הָעִיר הַגְּדֹלָה (*es la gran ciudad*). Todos los comentaristas afirman que es Nínive, mientras que solamente uno dijo que es Resen.

[10,13: וּמִצְרַיִם יָלַד אֶת־לִידִים וְאֶת־עֲנָמִים וְאֶת־נַפְתָּלִים / Egipto engendró a los lidios, anamitas y lehabitas, naftujitas]

Hay quien dice que לִידִים (*lidios*) es un gentilicio al igual que sus análogos y así es *kitim* (Ge 10,4). Sin embargo, hay discrepancia sobre ellos porque se dice אֲשֶׁר יָצְאוּ מִשָּׁם (Ge 10,14: *que salieron de allí*) y שָׁם (*allí*) siempre hace referencia a un lugar. Se podría responder [a esto] וּמִשָּׁם לֹא תֹאכַל (2Re 7,2: *no comerás de ello*); a lo que el primero podría replicar: “de ese mismo lugar no comerás nada”. Hay casos en los que שָׁם (*allí*) esta aludiendo a un momento יָצְעֻקוּ שָׁם (Jb 35,12: *entonces gritan*), מִשָּׁם רָעָה אָבוֹ (Ge 49,24: *desde entonces el Pastor, la Piedra de Israel*). Otros dijeron que son familias y ciudades denominadas por el nombre del fundador como מִצְרַיִם (*Egipto*). He aquí que los filisteos también descienden de Cam y por eso los menciona la Escritura.

[10,15: וּבְנֵעוֹן יָלַד אֶת־צִידֹן בְּכֹרֹו וְאֶת־חֵת / Canaán engendró a Sidón, su primogénito, y a Het]

Cabe preguntarse, si Canaán engendró a Het, así como al jebuseo, al amorreo, al gergeseo y al heveo, ¿por qué está escrito *el cananeo, el hitita, el amorreo* (Ex 3,8)? La respuesta es que los seis mencionados eran muchos y no sabemos de quién de ellos es el ferezeo, si del araceo o el sineo, porque tanto en la Torah como en la Escritura, algunas personas tienen dos nombres, como Zohar y Zera, Jetro y Hobeb o Avishalom y Uriel. El resto de los cananeos eran minoría y la Escritura los llama genéricamente cananeos.

[10,21: וְלִשְׁם יָלַד גַּם־הוּא אֲבִי כָל־בְּנוֹי־עֵבֶר אָחִי יָפֶת הַגָּדוֹל / En cuanto a Sem, también él tuvo descendencia, siendo antepasado de todos los hijos de Heber y hermano de Jafet, el mayor]

El significado de יָפֶת הַגָּדוֹל (*hermano de Jafet, el mayor*) es que ambos eran justos [30v] excepto Cam. Parece que, según el sentido literal, Jafet era el hermano mayor.

[10,24: וְאַרְפַּכְשָׁד יָלַד אֶת־שֵׁלַח וְשֵׁלַח יָלַד אֶת־עֵבֶר / *Arfaxad engendró a Selaj y este a Heber*]

En el pasaje de *cuando compres un esclavo hebreo* (Ex 21,2) ya explicaré la palabra עֵבֶרִי (*hebreo*).

[10,25: וּלְעֵבֶר יָלְדוּ שְׁנֵי בָנִים שֵׁם הָאֶחָד פֶּלֶג כִּי בְיָמָיו נִפְלְגָה הָאֲרֶץ וְשֵׁם הָאֲחֵי יוֹקָטָן / *a Heber le nacieron dos hijos: el nombre de uno fue Peleg, porque en sus días se dividió la tierra y el nombre de su hermano fue Yoctán*]

בְּיָמָיו נִפְלְגָה הָאֲרֶץ (*porque en sus días se dividió la tierra*). Según la interpretación literal parece ser que nació entonces, de la misma forma que אִי־כָבוֹד לְאִמֶּר (*Icabod como diciendo*). Si dijéramos que al final de sus días tuvo lugar la dispersión y Heber, su padre, lo llamó así proféticamente, ¿no sería acaso Sem el menor de sus hermanos? Según el autor del *Seder 'Olam*, Abraham, nuestro patriarca, estaba allí⁵⁴⁹. Sin embargo, no se les dedica un relato.

Es posible que el pasaje de que toda la tierra tenía una misma lengua sea posterior. Y así es *acaeció por aquel tiempo que descendió Judá* (Ge 38,1), que fue antes de vender a José. Y está escrito: *los hijos de Israel partieron de Berot-beney-yaqan* (De 10,6) y después *en aquel tiempo separó Dios* (De 10,8). Hay quien dice que Peleg era un rey en cuyos días fue dividida la tierra, [pero más bien] hay que interpretar que fueron divididos los días del hombre, porque las generaciones anteriores a él y las que vinieron después de Noé vivieron como quinientos años, pero él vivió la mitad, al igual que las generaciones posteriores. Hay quien ha hecho estos cálculos y dice que son setenta y que había gente en la generación de la dispersión, pero ¿qué haremos con el *Seder 'Olam* [donde se menciona] que allí estaba Abraham y no lo computa?

[10,30: וְיָהִי מוֹשְׁבָם מִמִּשְׁאָה בְּאֶרֶץ סְפָרָה הַר הַקָּדָם / *La residencia de ellos fue desde Mesam según vas a Sefar, a la montaña de oriente*]

הַר הַקָּדָם (*la montaña de oriente*). Hacia el ecuador o hacia el lugar sobre el que se posó el arca, que son los montes de Ararat.

⁵⁴⁹ *Seder 'Olam rabbah*, 23.

[11,1: וַיְהִי כָל־הָאָרֶץ שָׁפָה אֶחָת וּדְבָרִים אֶחָדִים / *Formaba entonces toda la tierra una misma lengua y unos mismos vocablos*]

שָׁפָה אֶחָת (*una misma lengua*). Es la lengua santa y la evidencia es que Adán (אָדָם) fue creado de la tierra (אֲדָמָה). Y Set porque כִּי נָתַתִּי לְאֶלֶהִים (Ge 4,25: *Dios me ha concedido*) y Noé (cf. Ge 5,29). No ocurre así con el arameo y el árabe, a pesar de que la gramática de estas tres es similar.

וּדְבָרִים אֶחָדִים (*unos mismos vocablos*). Debido a que encontrarás palabras en una lengua que son diferentes según los usos locales⁵⁵⁰.

[11,2: וַיְהִי בְּנוֹסְעֵם מִקֵּדָם וַיִּמָּצְאוּ בְּקָעָה בְּאֶרֶץ שִׁנְעָר וַיָּשְׁבוּ שָׁם / *Pero al emigrar los hombres desde oriente se encontraron una vega en el país de Sinar y allí se asentaron*]

וַיְהִי בְּנוֹסְעֵם מִקֵּדָם (*pero al emigrar los hombres desde oriente*). Es lo que está escrito anteriormente (Ge 10,30).

וַיִּמָּצְאוּ בְּקָעָה (*se encontraron una vega*) que era apta para que habitara el ser humano. Se sabe que la latitud de Babel desde el ecuador era como la mitad de la latitud de la parte habitada del mundo, al cual le faltaban veintitrés grados y tres tercios de noventa grados.

[11,3: וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ הִבָּה נִלְבְּנָה לִבְנִים וְנִשְׂרָפָה לְשָׂרָפָה וְתִהְיֶה לָּהֶם הַלִּבְנָה לְאַבֵּן וְתִהְיֶה לָּהֶם לֶחֶם / *Se dijeron unos a otros: «¡Fabriquemos ladrillo y cozámoslos al fuego!» y les sirvió el ladrillo de piedra, y el asfalto, de argamasa*]

הַלִּבְנָה (*el ladrillo*). Es sabido que este edificio se hubiera mantenido en pie durante muchos años, pues no había temor ni del fuego ni del agua. El ladrillo estaba en lugar de la piedra a modo de cimiento

וְתִהְיֶה לָּהֶם לֶחֶם (*y el asfalto*). Es el material adhesivo, se le llama en la lengua árabe חוּמָר “*humar*” (*asfalto*) y se encuentra en la tierra de Israel⁵⁵¹.

⁵⁵⁰ Véase la introducción de la *Risāla* de Yēhudah ibn Qurayš. MARTÍNEZ DELGADO, 2006: 17.

⁵⁵¹ *Kitāb at- Taysīr*, 353.

[11,5: וַיֵּרַד יְיָ לִרְאֹת אֶת-הָעִיר וְאֶת-הַמִּגְדָּל אֲשֶׁר בָּנוּ בְנֵי הָאָדָם / *Ādonay bajó para ver la ciudad y la torre que habían construido los hijos del hombre*]

Si nos fijamos en el sentido literal vemos que [31r] la generación de la dispersión no fue castigada; y sólo cuando fueron esparcidos sobre la faz de la tierra cambiaron su pensamiento, pues dijeron: *una torre cuya cúspide llegue al cielo* (Ge 11,4). Al igual que las palabras de Moisés: *ciudades inmensas y fortificadas hasta el cielo* (De 9,1). Sabemos que la torre era más alta que las ciudades, lo cual atendía a dos motivos: el primero, para hacerse un nombre y que de esta manera la generación posterior viera su heroísmo y lo que fueron capaces de hacer; el segundo, para que no fueran esparcidos (cf. Ge 11,4). He aquí que la torre sería para todo pastor, sembrador o caminante que anduviera desde lejos, como la torre de Talpiot (cf. Ca 4,4), para indicarles el sitio donde estaba y no se extravíen aquellos que quisieran volver a su lugar.

Viene en la interpretación derásica que quisieron contender con Dios y es posible que hubiera un grupo necio entre ellos, pues según esta interpretación la distancia entre el cielo y la tierra es de quinientos años. Si la cúspide de la torre hubiera estado cerca del cielo, ¿cuándo subieron entonces la argamasa? He aquí que la torre no se hubiera terminado de construir ni con miles y miles hasta ser incontables. Y además, debió haber sido bastante ancha. Es más, si alguien subiese al monte alto que está en Rumanía, si no subiera con agua que echar siempre a su boca, moriría de sed. ¿Cómo, pues, podría el ser humano llegar a la esfera del aire y más aún la esfera del fuego, si están debajo de los cielos? ¿Cómo le diría la materia a su creador lo que tiene que hacer? ¿Y cómo contendría el hombre con su creador y su alma, cuando su propia vida depende de Aquel? No hay duda de que Noé, Sem y Jafet eran contemporáneos.

El sentido literal es que quisieron estar en el mismo lugar, pero el Dios honorable vio en su sabiduría que vivirían por todas partes, pues está escrito *llenad la tierra* (Ge 9,1), en palabras de Moisés. Sin embargo, ellos no conocían los designios divinos.

וַיֵּרַד יְיָ (*Ādonay bajó*) porque los decretos descienden del cielo, así se expresa la Escritura.

y / וַיֹּאמֶר יְיָ הֵן עַם אֶחָד וְשָׂפָה אַחַת לְכֻלָּם וְזֶה הַחֵלֶם לַעֲשׂוֹת וְעַתָּה לֹא־יִבְצָר מֵהֶם כָּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת: [11,6:
dijo Ádonay: «he aquí que forman un solo pueblo y poseen todos ellos una misma lengua, y éste es el comienzo de su actuación; ahora ya no les será irrealizable cuanto maquinen hacer»]

וַיֹּאמֶר יְיָ (*y dijo Ádonay*). A sí mismo o a los ángeles, y esto es lo cierto. La prueba es que después dijo *descendamos* (Ge 11,7). Entonces pensarán que era inalcanzable lo que habían pensado hacer, un brindis al sol⁵⁵², y entonces me temerán.

וַיִּפְּץ יְיָ אֹתָם מִשָּׁם עַל־פְּנֵי כָל־הָאָרֶץ וַיַּחֲדְלֵי לְבִנְתָּ הָעִיר: [11,8:
Luego los dispersó Ádonay de allí por la superficie de toda la tierra y cesaron de construir la ciudad]

וַיִּפְּץ יְהוָה אֹתָם (*luego los dispersó Ádonay*). Algunos dicen que olvidaron su lengua nativa pero no hay nada escrito así, salvo que su lengua fue confundida, pues cada familia desarrolló una lengua en sí misma. Es posible que ocurriera en el primer año o que la Escritura [31v] relate más bien lo que ocurrió tras muchas generaciones y nos lo contó para que supiéramos por qué no hay una única lengua para todos.

עַל־כֵּן קָרָא שְׁמָהּ בָּבֶל כִּי־נִשְׁם בָּלָל יְיָ שָׁפַת כָּל־הָאָרֶץ וּמִשָּׁם הִפְיָצָם יְהוָה עַל־פְּנֵי כָל־הָאָרֶץ: [11,9:
Por ello se la denominó Babel, porque allí confundió Ádonay el habla de toda la tierra; y desde allí los dispersó por la haz de la tierra entera]

A la palabra בָּבֶל (*Babel*) le falta *alef* como a בָּגַד (Ge 30,11)⁵⁵³ y בָּמָה (Ez 20,29), como se explica en el libro de Ezequiel.

אֵלֶּה תּוֹלְדֹת שָׁם שֵׁם בְּרִמְאָת שָׁנָה וַיּוֹלֶד אֶת־אַרְפַּכְשָׁד שְׁנַתִּים אַתָּר הַמָּבּוּל: [11,10:
Estas son las generaciones de Sem. Sem contaba cien años cuando engendró a Arfaxad, dos años después del diluvio]

Hay quien dice que Sem era el mayor de los hijos de Noé, también esto es correcto, dado que la norma de los hebreos es que unas veces un día se cuenta como un

⁵⁵² Literalmente “un acuerdo de ceniza”.

⁵⁵³ Según Hayyūḡ, בָּבֶל en su origen eran dos palabras, בָּ, בָּא, y lo mismo ocurre con גָּ, גָּא. Ibn ‘Ezra’ parece añadir el caso de Ez 20,29. *El libro de Hayyūḡ*, 195.

año y otras el año no se cuenta hasta que esté completo. ¿Acaso no ves que está escrito que el rey David reinó cuarenta años (1Re 2,11) y en otro lugar se añadieron seis meses (2Sa 5,5)? También está escrito que reinó Nadab durante el segundo año de Asa (1Re 15,25) y Baasa reinó tras él durante el tercer año de Asa (1Re 15,8). De la misma forma hallarás doce (2Re 8,25), también once (2Re 9,29) y dieciocho (Je 52,29), también diecinueve (Je 52,12) y así muchos. Cuando Noé engendró a Sem tenía cuatrocientos noventa y nueve años y unos pocos días. Tenía Sem cuando vino el diluvio noventa y nueve años y unos pocos días, y en el segundo año del diluvio le nació un hijo. Él (Sem) tenía cien años y unos meses, de la misma forma ocurre con los años de Acaz⁵⁵⁴.

Según el sentido literal, el relato de Judá (Ge 38) va antes que la venta de José (Ge 37). Yisca (cf. Ge 11,29) no era Sara⁵⁵⁵ y si fuera ella, hubiera puesto בַּת בְּנוֹ (*hija de su hijo*) como hace con Lot al señalar בֶּן-בְּנוֹ (Ge 11,31: *hijo de su hijo*); pero sólo menciona כַּלְתִּי (*su nuera*)⁵⁵⁶. Dice que rechazó a sus criados para que no fueran con él y no le impidieran atar a su hijo y les dijo haremos adoración y volveremos con vosotros (Ge 22,5) porque tenía la intención de ofrecerlo en sacrificio. Lo mismo ocurre con Rebeca. Si hubiera tenido entonces tres años, ¿cómo es que dio de beber a diez camellos? ¿Cuál sería entonces la razón de indicar que era una virgen que no había conocido varón? Y además está, *preguntémosle su decisión* (Ge 24,57).

Quien dice que la primera generación era fuerte, es todo lo contrario; porque desde Adán hasta Noé vemos que vivían cerca de los mil años. Sin embargo, no encontramos ninguno de ellos que haya engendrado con menos de sesenta y cinco años, pues está escrito *el pecador de cien años será como maldito* (Is 65,20). Desde los días de Noé, los que vivieron cerca de doscientos años después de Peleg, no engendraron ninguno de ellos con menos de diez y nueve, porque su disposición ya se lo permitía. He aquí *son de suyo setenta años* (Sal 90,10), como acontecía en los días de Acaz, al que le nació un hijo a la edad de trece años. Lo que se dice acerca de que Sara es

⁵⁵⁴ Se intenta resolver el problema de a qué edad Acaz tuvo a Ezequías.

⁵⁵⁵ *Bēre 'shit rabbah*, 407-408.

⁵⁵⁶ La copia 1 añade: “No hay evidencia alguna cuando Abraham dice *además, en verdad, es mi hermana, hija de mi padre* (Ge 20,12)”.

[también] llamada [32r] Yisca porque estaba cubierta por el Espíritu Santo⁵⁵⁷, es según la interpretación derásica o por analogía, no es una tradición ni un mandamiento.

[11,28: נִמְּתָה הָרָן עַל־פְּנֵי תֵרַח אָבִיו בְּאֶרֶץ מוֹלְדוֹ בְּאֹר כְּשָׂדִים / *Murió Harán antes de Teraj, su padre, en su país natal, en Ur de los caldeos*]

עַל־פְּנֵי אֶהְרֹן אָבִיהֶם (Nu 3,4: *en presencia de Aarón, su padre*) es como עַל־פְּנֵי תֵרַח אָבִיו (*antes de Teraj su padre*).

עַל־פְּנֵי בְּאֵרִים (Is 24,15: *por eso en los valles*) es un valle, al igual que בְּאֵרִים (en Ur de los caldeos) es un valle, al igual que Abraham, nuestro patriarca, fue arrojado al horno de fuego⁵⁵⁸, pero esto no aparece en la Escritura. Si hubiera habido una tradición, la habríamos recibido al igual que las palabras de la Torah.

וַיֵּלֶךְ תֵּרַח אֶת־אַבְרָם בְּנוֹ וְאֶת־לוֹט בֶּן־הָרָן וְאֶת־שְׂרֵי כָלֹתוֹ אִשְׁת־אַבְרָם בְּנוֹ וַיֵּצְאוּ אֹתָם מֵאֹר / *Teraj tomó a Abram, su hijo, a su nieto Lot, hijo de Harán, y a Sarai, su nuera, mujer de su hijo Abram, y los sacó de Ur de los caldeos para dirigirse a la tierra de Canaán, y llegaron hasta Harán y allí se asentaron*⁵⁵⁹

El significado de לָלֶכֶת אֶרֶץ כְּנָעַן (*para dirigirse a la tierra de Canaán*) es que Dios le dijo a Abraham *vete de tu tierra* (Ge 12,1) y he aquí que el sentido es que ya Dios lo había dicho, como *dijo Dios a Moisés: “Di a los hijos de Israel: sois un pueblo duro de cerviz”* (Ex 33,5). Hay muchos como este.

[11,30: וְהָיָה שְׂרֵי עֲקָרָה אֵין לָהּ וָלֵד / *Sarai era estéril, no tenía hijos*]

El sentido de decir אֵין לָהּ וָלֵד (*no tenía hijos*) es que le era imposible tener descendencia al haberle cesado la menstruación (Ge 18,11). Aun así, fue engendrado todo él de la sangre de la mujer con toda certeza. Si no, sería como *he aquí que eres estéril y no has tenido descendencia* (Ju 13,3), cuyo significado es doble.

⁵⁵⁷ De la raíz סָכַר (cubrir).

⁵⁵⁸ *Midraš Tanhuma*, 145-146.

⁵⁵⁹ Cambio de orden de los versículos.

La interpretación de עֲקָרָה (*estéril*) es “raíz cortada” y estéril en el sentido de y te sacará de raíz de la tierra de los vivos (Sal 52,7).

[11,32: וַיְהִי יְמֵי-תֵרַח חֲמֵשׁ שָׁנִים וּמֵאֹתַיִם שָׁנָה וַיָּמָת תֵּרַח בְּחָרָן / *Fueron los días de Teraj doscientos cinco años, y murió Teraj en Harán*]

Dice וַיָּמָת תֵּרַח בְּחָרָן (*murió Teraj en Harán*) a pesar de que no murió sino después de salir Abraham de Harán, pasados sesenta años hasta que se acabó el asunto porque así se expresa la Biblia.

Comentario de la parašat lek leka

[12,1: /*Ahora bien, Adonay dijo a Abram: «Vete de tu país, de tu patria, y de tu casa paterna, al país que yo te mostraré»*]

[33v] COMENTARIO EXEGÉTICO. Dios sacó a nuestro patriarca de la casa de su padre y de sus hermanos, ya que ambos adoraban a otros dioses, como dijo Josué (cf. Jos 24,2), pues no era correcto permanecer santo en medio de lo profano. Así también, para enseñar los caminos del Señor llamando a todos los siervos de Dios para que le adoraran a Él que es Uno.

[12,3: /*Bendeciré a quienes te bendigan y al que te maldiga maldeciré, y en ti serán benditas todas las familias de la tierra*]

Un gran sabio dijo en su libro que *en ti serán benditas* (*en ti serán benditas*) deriva de la bendición de los árboles, pero no sé quién trajo a cuento esta dificultad. *serán benditas* (*serán benditas*) es del *binyan nif'al* en el sentido de *honorable* (*honorable*) porque *estar bendecido* (*estar bendecido*) es como *metkaved*. He aquí que el significado es que las familias de la tierra serían benditas por su causa.

El significado de *metkaved* (*quienes te bendiga*) [se refiere a] a los individuos y a que las muchas familias en cualquier lugar que pisare la planta de sus pies, las bendecirá Dios por él.

[12,5: /*Abram tomó a Sarai, su mujer; a Lot, hijo de su hermano, y todos los bienes que habían acopiado y las personas que habían reunido en Harán, y partieron camino de la tierra de Canaán, y llegaron a tierra de Canaán*]

El significado de *y partieron camino de la tierra de Canaán, y llegaron* (*y partieron camino de la tierra de Canaán, y llegaron*) es que no hicieron lo mismo que Teraj como está escrito anteriormente, que salió de su lugar con la intención de ir a la tierra de Canaán, pero se

retrasó y murió. Estos partieron de Harán pero no se detuvieron en ningún lugar a apacentar sus rebaños como es la costumbre de quien tiene ganado.

[12,9: וַיָּסֹעַ הַנֶּגֶב / *Luego Abram levantó el campo caminando y yendo en dirección al Neguev*]

וַיָּסֹעַ הַנֶּגֶב (*caminando y yendo en dirección al Neguev*)⁵⁶⁰ es como expliqué en Daniel, que el rey de Egipto era también rey del Neguev.

[12,10: וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיֵּרֶד אַבְרָם מִצְרַיִם לְגִיּוֹר שָׁם כִּי־כָבֵד הָרָעַב בְּאֶרֶץ / *Pero sobrevino hambre en el país, y Abram descendió a Egipto para residir allí temporalmente, porque arreciaba el hambre en el país*]

וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ (*sobrevino hambre en el país*) mencionado, que es la tierra de Canaán. La Escritura dice esto porque [Abraham] no abandonó la tierra de Canaán sino por la fuerte hambruna.

[12,11: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר הִקְרִיב לְבֹא מִצְרַיִם וַיֹּאמֶר אֶל־שָׂרַי אִשְׁתּוֹ הִנֵּה־נָא יֹדַעְתִּי כִּי אִשָּׁה יִפְת־מְרָאָה אֵת / *Ahora bien, cuando estaba para llegar a Egipto, dijo a Sarai, su mujer: «Mira, yo sé que eres mujer hermosa»*]

הִנֵּה־נָא יֹדַעְתִּי (*he aquí, ahora conozco*). Se sabe que el aire de un país es mejor que el de otro, hasta el punto de que la mayoría de los nacidos allí son hermosos⁵⁶¹. Y Sara estaba [justamente] en ese lugar...

<Hasta aquí el texto iba seguido y lo de Londres viene de otro>.

⁵⁶⁰ El resto de copias añade “quiere decir de la tierra de Israel y desde allí bajó a Egipto, porque el Neguev está en Israel”.

⁵⁶¹ Según Claudio Ptolomeo, las condiciones propias de cada pueblo son distintas según los climas y los ángulos de la Tierra. *Tetrabiblos*, 120-128.

CONCLUSIÓN

El trabajo de edición del segundo comentario a Génesis de Abraham ibn 'Ezra', sin duda, ha ocasionado más preguntas que respuestas acerca de su composición y recepción. Hasta el momento no se puede poner en duda la autoría del comentario, ya que el estilo y los contenidos corresponden perfectamente a lo que encontramos en otras obras del exégeta andalusí. Génesis II ilustra los cuatro ejes alrededor de los cuales, Ibn 'Ezra' construyó su propio concepto de *pěšat*: la consolidación de la escuela andalusí, el influjo de la tradición de oriente, la incorporación de la razón y los saberes científicos, y la armonización con la autoridad rabínica en función de la idiosincrasia de las comunidades judías de acogida. En este comentario, Ibn 'Ezra' se detiene mucho más en ideas que en su primer comentario a Génesis no se encuentran del todo desarrolladas e incluye explicaciones a versículos que no se habían interpretado anteriormente. No obstante, las ediciones eclécticas en las que comúnmente se presenta Génesis II como un texto bien estructurado, conservado de la misma forma en todas las copias, impiden apreciar la complejidad del proceso de transmisión del texto.

Respetar los fenómenos presentes en los manuscritos, conducen a una serie de cuestiones que conviene plantear en este apartado. La principal pregunta que suscita el comentario es el motivo por el que Ibn 'Ezra' nunca llegó a finalizarlo, siendo que completó otros trabajos tras él. Si las citas posteriores a Génesis realmente se refieren al segundo comentario, hipótesis que ha llegado a ponerse en duda, solamente nos quedarían dos respuestas posibles: Ibn 'Ezra' llegó a finalizar el encargo pero la cadena transmisión textual falló en algún estadio temprano ocasionando que únicamente se conservaran escasas copias de los primeros capítulos de Génesis con un final abrupto. O quizás, por circunstancias personales tuvo que dejar de lado este trabajo e incluso romper la relación con su hasta entonces mecenas para dedicarse a otros. Si cuestionamos la autenticidad del poema presente en las copias italianas y prescindimos de los datos biográficos que ofrecen, cabría considerar la posibilidad de que el comentario fuera el resultado de una recopilación de fragmentos por parte de su estudiante Yosef de Maudeville tras el fallecimiento de Ibn 'Ezra' en Londres. Sin embargo, si se tienen en cuenta las numerosas ocasiones en las que se hace uso del *midraš*, resulta difícil desechar la idea de que el comentario no estuviera escrito

específicamente para un miembro de la comunidad judía francesa, que se caracterizaba precisamente por el apego a la tradición y al *děraš*. Aun así, estas deducciones requieren un estudio comparativo junto con las obras posteriores a Génesis mucho más exhaustivo y es probable que tras ello tampoco sea posible lograr una conclusión certera.

Otro aspecto que ha permitido revelar este tipo de edición, ha sido la cuestión de la censura en los manuscritos elaborados entre los siglos XVI y XVII, abriendo paso a una línea de investigación todavía por explorar. La discusión sobre la censura en los textos hebreos ha sido abordada desde diversas perspectivas que coinciden en la complejidad de este fenómeno, en el cual intervienen agentes con diferentes contextos y motivaciones, haciendo de la censura no solamente el resultado de un encuentro entre sistemas de creencias, sino también un entramado de formas de recibir y comprender un texto. La presencia de nombres como Abraham ibn 'Ezra', Yěhudah ha-Levi, Maimónides, David Qimħi, Šělomoh ibn Gabirol o Ibn Paquda en el *Sefer ha-Ziqquq* sugiere que las obras más importantes del legado judeoandalusí circulaban activamente entre las comunidades judías italianas y probablemente entre los hebraístas cristianos. Algunas corrientes académicas entienden que el carácter restrictivo de la censura también permitía adaptar el texto a un público cristiano evitando los posibles conflictos doctrinales. Es decir, la censura regulaba tanto los textos que podían leerse como la forma en la que debían leerse.

Aunque la reconstrucción del proceso de transmisión se dificulta significativamente, el contexto en el que se elaboraron las copias nos conduce a revalorar el lugar del comentario dentro de la producción textual de Ibn 'Ezra', así como su difusión y recepción tras cuatro siglos entre cristianos, judíos y conversos. Parece ser que el hecho de que no se recopilara junto con los comentarios de las Biblias rabínicas y no gozara de la importancia de su primer comentario al Pentateuco, no fue impedimento para que el texto se copiara en otros códices acompañados de sus escritos más significativos hasta pasar por los tribunales de la Inquisición. Esto podría llevarnos a pensar que si llegaron a circular más copias en Italia basadas en los manuscritos expurgados, seguramente no fueran capaces de reproducir el comentario completo como sucede con la copia Mich. 238 de la Biblioteca Bodleiana. De este modo, el lector judío era privado de uno de los pasajes más característicos de la introducción, mientras que el texto quedaba disponible para su lectura sin que suponga un riesgo para la religión predominante.

La recepción y adaptación de obras redactadas en lengua hebrea durante la Contrarreforma se ha investigado tomando de ejemplo los comentarios de Raši . Sería también de gran interés en futuros proyectos analizar el resto de copias manuscritas mencionadas en el *index* para obtener una visión más panorámica acerca de la recepción del legado judeoandalusí durante este periodo y hasta qué punto el *Sefer ha-Ziqquq* influyó en ella.

ANEXO

La censura del método exegético de los cristianos en la introducción no es el único caso en el que los manuscritos de Génesis II parecen haber sido alterados. En este segundo comentario al igual que en el primero, Ibn ‘Ezra’ escribe un prefacio en prosa rimada exponiendo las cinco vías de interpretación. Mientras que en el primero la rima se respeta a lo largo del texto, en el segundo se interrumpe en la cuarta vía. En esta sección de la introducción, Ibn ‘Ezra’ critica el empleo indiscriminado del *děraš* y expone en qué ocasiones una porción de la Escritura debe explicarse según su sentido literal y en cuáles es necesario enmendar algo o aplicar una interpretación alegórica. Tras ello, aparece un fragmento con un contenido similar al de la crítica del método midrásico de su *Šafah Běrurah* en el que mediante el pasaje de Nu 27,10-11, Ibn ‘Ezra’ justifica que los sabios aun conociendo la interpretación literal, aplicaron con frecuencia el *děraš* a modo de apoyo para tradiciones ya asentadas⁵⁶²:

Te voy a poner un ejemplo: nuestros sabios dijeron que *y daréis su heredad a su pariente más próximo dentro de su familia, el cual la poseerá* (Nu 27,11) quiere decir lo contrario, y que debería ser: *y le daréis a él la heredad de su pariente*, ya que el pariente sería la mujer, lo mismo que *a no ser a su pariente más próximo* (Le 21,2), con el mismo sentido de *y carne de mi carne* (Ge 2,23). Lo que decían nuestros sabios es cierto, porque contaban con una tradición de que el hombre hereda a su mujer y también que por su causa cuando ella muere, queda impuro. Pusieron esta interpretación derásica para que sirviese de señal y apoyo, de modo que no cayese en olvido.

Teniendo en cuenta que el texto retoma la prosa rimada en el siguiente método exegético (la quinta vía), es probable que esta glosa haya sido introducida posteriormente con el objetivo de suavizar la crítica de Ibn ‘Ezra’ hacia el *děraš* de los textos clásicos y afirmar que los sabios eran capaz de emplear también el *pěšať*. A continuación, se reproduce el texto de la introducción vocalizado donde se puede comprobar la sección que ha sido añadida.

⁵⁶² *Šafah Běrurah*, 105-106.

[65r]

שטה אחרת לחכם רבי אברהם אבן עזרא ז"ל

יברך שם אשר אין לו תמונה	ולמעונות שחקים הוא אמונה
ונשגב מחזותו כל נשמה	וחקמתו גלויה גם צפונה
לאברהם בנו מאיר יצו עז	יבינהו ומפיו כל תבונה
עזרהו עדי הלום ומספר	שני חיו שמנה על שמנה
בזקנותו מכרהו עוניו	ביד מכה חדשה גם ישנה
ורב משה בנו מאיר סמכו	ושב גוו ככפה רענה
ונדרתי לאל נדר בתלי	לבאר דת בהר סיני נתונה
ומה דעתי לקדם בה גבירי	וכל חכמה למשה היא למנה
כשלות מעט מים לגיחון	וערף נר לחמה או לבנה
גנזו אל היות אור לחשכים	וכפו בנזבות פענה
והן אחל יסוד דקדוק ופרוש	עלי דרך ישרה באמונה
ולא אזכיר אשר טעה בספרו	ואזכיר שם אנוש דבר נכונה
ודת משה ביד משה אפרש	והיא עדות אדני נאמנה

[1א] נאם אברהם בן רבי מאיר בן עזרא הספרדי

הנה בשמים עדי / היודע סודי / כי בכל לבי / ובכל מאדי / אפרש התורה בעודי / על פי אשר
תשיג ידי / אם יהיה אלהים עמדי /

ואחל בשם אשר אין לתהלתו תחלה / ואשלים אין לגדלתו תכלה / והוא ינקני מכל שגיאות /
שלא יהיו בעיני לבי נראות / בין בטעם או בדרך מבטא / כי אין אדם אשר לא יחטא /
ולפני החל לפרש או לדקדק מלה / אומר כי האמת כמו נקדה בתוך עגלה / ומפרשי התורה
הולכים על חמשה דרכים /

האחת היא דרך חכמי הערלים / האומרים כי כל התורה חידות ומשלים / ככה כל הדברים
שהם בספר בראשית ואמרים / גם ככה כל המצות והחקים הישרים / כל אחד כפי
מחשבתו / כאשר תשיג יד דעתו / זה יוסיף וזה יגרע / פעם להטיב פעם להרע / כי
השבעה עמים רמז ליצרים נעלמים / שהם בגוף האדם שמים / ואשה כי תזריע רמז לבית
תפלתם / ומספר ימי טומאה כתאותם / גם מספר השבטים / רמז לתלמידים החוטאים /
וכל אלה דברי תהו / והכל נדף ואין כמוהו / והאמת לפרש כל מצוה / ונדבר ומלה / כאשר
הם כתובים / אם הם אל הדעת קרובים / גם נכון הוא להיות לדברים סודות / והם בעצמם
אמת גם חידות / כדבר גן עדן ועץ הדעת / ותהיה חכמת לב עם חכמת מפי אב נשמעת /
והעד הנאמן בכל פרושנו / והוא שכל הלב שנטע בקרבנו קדושנו / והמכחיש הדעת
מכחיש הרגשותינו / כי לאנשי לבב נתנה תורת אבותינו / ואם מצאנו כתוב בתורה שאין
הדעת סובלת / נוסף [1ב] או נתקן כי הכוללת / על דרך משפט הלשון / אשר חקק אדם
הראשון / גם במצות עשה כן / אם הדבר כמשמעו לדעת לא יתכן / כמו ומלתם ערלת
לבבכם / כי על המצות כתוב אשר יעשה אותם האדם וחי בהם / ועוד כי יי צוה שלא
לרצח אחרים / ואיך יצוה לרצח נפשו באכזרים / גם עת מותו תבא / טרם מולו ערלת
לבבו / ואם ישאל שואל איך יתכן להיות דברים / להשמעת אוננים ולסודות נכבדים /
התשובה זאת תפארת דברי אלהים חיים / על כל חכמי הגוים שחברו ספרים רשומים /
והמשיל על פי נוצרים אלהים / ודרכי השם בתלדות האדם יורונו דרכים / כי האף שהוא

הנחירים נברא בעבור ארבעה צרכים / לנשוב הרוח אל מח הראש ולהוריד לחתו /
ולהרית בו וליופי תכונתו / והנה דרך הגוים מגלה / שהם מחוץ לעגלה /

והשנית דרך הצדוקים / המכחישים דברי המצתיקים / שהיו כלם צדיקים / ופעם הם בתוך
עגלה / ופעם סביבותיה / ופעם מחוץ לקו רחובותיה / כאשר עשה בנימן / שהיה משמאיל
גם בנימן מימין / כי לא היה בדברי קדמונינו מאמין / וככה יקרא לכל מין / הוא הראה
מערכו בלי כסות / כי מלאכתו ודמעה על אחור הארסות / ואלו היה כן למה הקדים הכתוב
מלאכתו לפני ודמעה / אם טעם דמעה כמו זרעה / ועוד כי דבר המלאה אנינו בידו / רק ביד
הצור ילדו / וככה עשה ענו / ימחה שמו כענו / שפרש בתריש ובקציר על דבר האשה /
והלא תכסמו בוישה / כי אם אמרנו ביד הגבר התריש / הלא במלת קציר יתריש / ואלה
העורים / המפים בסגורים / הלא ידעו / אם לא שמעו / כי תורה שבכתב [2א] מיד
אבותינו קבלנוה / וככה תורה שבפעל פה מפייהם שמענוה / וחלילה חלילה שהוסיפו או
גרעו על אשר קבלנו ושמענו / ואם אין אמת תורה שבפעל פה / הנה גם לתורה שבכתב אין
מרפא / כי אין בתורה המקדשת / מצוה שלמה מפרשת / כי לא הזכיר כמה אבות מלאכות
ותולדותיהן / ומדות חקות הסכה ומשפטיהן / גם לא הזכיר הפסחים / איך הם תלויים
בירחים / ואם אביב לא ימצא / במה נתרצה / ויש לתמה כי הפל חגיגים בכל שנה להיות
שומרים / מאכל חמץ בפסח שיש בו כרת וביום הכפורים / והנה ראינו כי משה עליו
השלוש הראה למבין עם תלמיד / דבר מצרע ואת כל נגע על מתכונתו העמידו שהוא לאדם
אחד ולא ימצא תמיד / וזה לאות כי קריאת המועדים / היא נתונה לחסידים / וככה מצינו
בחזקיה שנועץ עם הזקנים / והנה המעדים על פי העצה נתונים / כאשר העתיקו אנשי
האמונה / הנקובים בשמות במשנה / והשם שנתן להם חכמה / הוא יתן משכרתם שלמה /
ולא די לאלה סגרי תבונה / שאין בהם אמונה / עד שיוציאו המלה מהתבונה כי דקדוק
הלשון לא ידעוהו / גם בארצם לא שמעוהו / כאשר עשה בן זוטא / שבכל פרושו יחטא /
שפרש ולא יעלה במעלות מגזרת מעל / והם שרש כנון נעל / ולשון רבים ונעלות בלות /
ואלו היה כמוהו במעלות / רק הוא כמו ומעלות שבועה / והנה רצה בן זוטא לעלות במעלת
החכמה בהכליו / ונגלתה ערותו עליו /

והשלישית דרכו בה חכמים ונבונים / והם ראשי הגאונים / פעם בנקדה רצים ושבים / ופעם
הקו הרחב הסובב סובבים / כי יכניסו בספרם חכמות [2ב] חיצוניות / להראות שיעמדו
על תכונות עליונות / כי יזכירו מחלקת חכמי עולם בבריאתו / וזה מה יועיל להאמין בשם
ובתורתו / ובפרשת עץ פרי ובדשאים / יזכירו מה צרך יש בהם לנבראים / ואלה ימצאו
בספר הרופאים / ובפרשת יהי מאורות / יזכירו מדתם ומרחקם ותנועתם ומשפטי חקם
כפי פח השבעה גבולות / כאשר נסו חכמי המזלות / והתורה הזהירה שלא נהיה בעינינו
כחכמים / רק נהיה עם אלהינו תמימים / ובפרשה ויחלם ונהיה סלם / יזכירו על כל פתרון
על חלום נעלם / ואיך יערבו חלום הנבאים בחלומות נכרים / ומה למים מתוקים אל מים
מרים / ובדבר המשכן רצו לבאר מעלומות / ועם תרומות נדבה יזכירו כל התרומות /
והאמת שיש לנו להתבונן בדברי תורה / שמות השם הנכבד והנורא / וסודות עמקים / גם
במצות וחקים / לא שזפתם עין סכלים / ומבארים הם למשכילים / ואם השם יהיה בעזרי /
לשלם נדרי / אבאר קצתם / ומדברי משה ראיתם / או מדברי הקדמונים / שמסר יהושע
לזקנים /

הרביעית היא הדרך הסלולה לקדמונו / היא הרשומה בתלמודינו / כי הם בנקדה בעצמה גם
סביבה / ופעם יראו שיהם בחוץ והסוד בקרבה / כי פעם יפרשו הכתוב כמשפטו / על דרך
פשוטו / ופעם ידרשו בו דרש / לסוד עמוק או מפרש / ונהיה אומר כלל בתורה / גם בדברי
המקרא / גם במשנה ובתלמוד ובכל מסכתות / ובכל ברייתות ומכילתות / שאם מצינו
באחד הנזכרים / דבר שיכחיש אחד שלשה דברים / האחד שקול הדעת הישרה / או כתוב
מכחיש אחר בדרך סבא / [3א] או יכחיש השכלה הנגמרה / או נחשב למקו הפל כפי
יכלתנו / בדרך משל או בתוספת אות או מלה על דרך לשוננו / ואם לא נוכל למקו אל
האמת / נאמר כי זאת החכמה ממנו נעלמת / כי יד שכלנו קצרה / ודעת בני דורנו חסרה /
והדבר שהלאנו יהי בספר מנח ונעזב / וחלילה לנו לומר שהוא שקר וכזב / גם לא נאמין
שהוא כמשמעו / רק נאמין כי הכותב זה הסוד הוא ידעו / כי יש בדברי קדמונינו סודות /
על דרך משלים וחיידות / שלא יבינום כל השומעים / ולבעלי המחקר יהיו נודעים / ועתה
אזכיר חידות / אמת שפראה קשה / והוא מטעם זאת הפרשה / אמרו זכרונם לברכה כי
שבעה דברים נבראו קדם העולם / בית המקדש גם ישראל מכללם / והמקדש חלק מהארץ
גם ישראל חלק מתלודותיה / ואיך יעמד בגינה לפי מוסדותיה / וכאשר חפשי מלת

בְּרִיאָה / הִנֵּה גַם הִיא כְּמוֹ גִּזְרָה / וְכַאֲשֶׁר אֶפְרַשׁ בְּמִלַּת בְּרֵאשִׁית בְּרָא / וְהֵם גַּם הֵם אוֹמְרִים
 כִּי הִתְמַשָּׁה דְּבָרִים / עָלוּ בְּמַחְשַׁבְתָּ לְהִיּוֹת נוֹצְרִים / רַק הַשָּׁנִים עִם הַבוֹרָא בַּעֲלֵי סוּדוֹ / וְהֵם
 תּוֹרְתוֹ וְכִסָּא כְּבוֹדוֹ / וְאִנְשֵׁי הַתּוֹשִׁיָּה רְאִיּוֹת⁵⁶³ מְבִיאִים / כִּי הִתְכַּמָּה עוֹלָם רֵאשׁוֹן לְכָל
 הַנִּמְצָאִים / וְהַתּוֹרָה הִיא הִתְכַּמָּה בְּאַמוּנָה / כִּי הִיא מְקוֹר כָּל תְּבוּנָה וְצִפּוּנָה / וְכִכָּה אָמַר
 שְׁלֹמֹה / יְיָ קִנְיֵי רֵאשִׁית דָּרְכוֹ / וְשֵׁם כְּתוּב כָּל מְלָה קְדֻמוֹנִית / לְהוֹדִיעַ שֶׁהִיא רֵאשׁוֹנִית /
 רֵאשִׁית וְקֶדֶם וּמֵאֶז וּמַעוֹלָם וּמֵרֵאשׁ וְעַד לֹא וּבְטָרָם וּבְדֶרֶךְ הַדָּרֶשׁ כִּי נִבְרָאָה קֶדֶם הָעוֹלָם
 יוֹמִים / שָׁהֵם שָׁנִים אֲלֵפִים / כִּי דָרְשׁוּ יוֹם יוֹם / כְּמוֹ כִּי אֵלֶּף שָׁנִים בְּעֵינֶיךָ כְּיוֹם / וְאַנְחֵנוּ
 נִדְעָנוּ כִּי הָעֵתִים וְהָרָגָעִים / מִתְגַּלְגָּלִים וְנֹעִים / וְהַשָּׁנִים מִחֲבָרִים מִחֲדָשִׁים / הַחֲדָשׁ מִיָּמִים
 כְּמוֹ שְׁלֹשִׁים / וְאֵם אֵין מְאֻרוֹת / אֵין שָׁנִים [3ב] נִסְפָּרוֹת / רַק הִנֵּה נִעְדְּרוֹת / וְהַדָּרֶשׁ סָמָךְ
 עַל שִׁיתָא אֲלֵפִי שְׁנֵי הִנֵּה עֲלָמָא וּפְרוּשׁ כִּי אֲלֵפִי שָׁנִים תַּהוֹ / וְזַהוּ וְהָאֲרִץ הִיְתָה תַּהוֹ וְבַהוּ /
 וְדָבָר כִּסָּא הַכְּבוֹד מִפְּרִשׁ הוּא / נִכּוֹן כִּסְאָךְ מֵאֶז לְרֹכֵב בְּשָׁמִי שָׁמִי קֶדֶם וְהוּא הַגּוֹף הַתְּקִיף /
 וְכָל הַמְּקִיפִים מְקִיף /

הַדָּרֶךְ הַתְּמַשִּׁית יְסוּד פְּרוּשֵׁי עֲלִיָּה אֲשִׁית לְבָאָר כָּל כְּתוּב כְּמַשְׁפָּטוֹ וְדִקְדּוּקוֹ וּפְשׁוּטוֹ רַק בְּמִצּוֹת
 וּבְחֻקִּים אֶסְמָךְ עַל קְדֻמוֹנִינוּ / וְכִפִּי דְבָרֵיהֶם אֶתְקַן דִּקְדּוּק לְשׁוֹנֵנוּ / וְחִלְיָה לִי מִחֲטָא לְקוֹנֵי
 / לְשִׁלְחַנִּי יָד לְשׁוֹנֵי בְּרָבִים וְנִכְבָּדִים בְּחֻכְמָתָם וּמַעֲשֵׂיהֶם / מְכָל חֻכְמֵי הַדּוֹרוֹת הַבָּאִים
 אַחֲרֵיהֶם / כִּי כָּל חוֹטְאָם חוֹמֵס נַפְשׁוֹ / וְהַיּוֹצֵא מִדְּבָרֵיהֶם הַחוּצָה דָּמוֹ בְּרֵאשׁוֹ / וְהוּא יִבְדֹּל
 מִקְּהֵל הַגּוֹלָה / וַיֵּרֶד חֵי שְׂאוּלָה / רַק בְּכָתוּב שֶׁאֵין שֵׁם מִצְּנָה אֲזַכִּיר הַפְּרוּשִׁים הַנִּכּוֹנִים /
 שָׁהֵם לְרֵאשׁוֹנִים אוֹ לְאַחֲרוֹנִים / וּמֵהַשֵּׁם לְבָדוֹ אֵירָא / וְלֹא אֶשָּׂא פָנִים לְתוֹרָה / וְאַזְכִּיר
 בְּתַחֲלָה בְּכָל פְּרָשָׁה / דִּקְדּוּק כָּל מְלָה שֶׁיֵּשׁ בָּהּ קִשָּׁה / וְאַחֵר כֵּן אֲזַכִּיר הַפְּרוּשִׁים כְּסֻדָּר / וַיְיָ
 יִסְתַּכֵּנִי לְשִׁלְחַנִּי הַגָּדֵר / [4ב] וּבַעֲבוּר כִּי חֻכְמֵי דוֹרְנוּ לֹא הִתְעַסְקוּ בְּדִקְדּוּק אֲזַכִּיר מוֹסְדוֹתָיו
 וּבִנְיָנָיו / וְתוֹצְאוֹתָיו וְעִנְיָנָיו / לְהִיּוֹת מִפְּתָח לְמַסְגְּרוֹתָיו / אַחֲרֵי עֲמִידוֹ עַל פְּעֻמוֹתָיו /

⁵⁶³ En el original se añade un השם que solo puede interpretarse como 'Dios', 'puesto' o como השם 'devastado'; aunque ninguna de estas lecturas parece que tenga mucho sentido en este contexto. Las copias sobrescriben una línea diagonal, posiblemente marcando que se trata de un error.

נספח: תוספת מאוחרת לדרך הרביעית

ואמרו זכרונם לברכה עשרה דברים נבראו בין השמשות והטעם כאלו התנה במעשה בראשית וגזר להיות אלה הנזכרים בעבור שאין כל חדש תחת השמש ובעבור הכתוב כי בסוף יום שש כלה המעשים. אמרו כי בסוף שהוא סוף השש ותחלת שביעי גזר להיות ככה. וטעם בין השמשות רגע היום נקדחת עגלת השמש כנגד שטח הארץ כנגד הישוב אז חצי עגלת השמש למעלה וחצי האחר למטה כנגד האדם. ויש כתוב בתורה מכחיש כתוב אחר כמו לא יראני האדם וחי והוא האמת בשקול הדעת וכתוב ככה אחר ויראו את אלהי ישראל. והדעת מודה גם העין לעדה כי איננה רואה רק המקרים שהם על גשם וכתוב כי אלהיך נוצרים. והנה זאת המראה היא בדרך נבואה אש אכלה הוא והלא ידענו כי האש השם בראו ואין נביאיו בשמו יקראו רק הטעם כי ישחית מהרה כמו אש בוערה וכמהו ועיר פרא אדם יולד ורבים ככה.

וככה נעשה אם מצאנו בדברי הקבלה דבר שיכחיש כתוב ובקש איזה מהם הוא האמת לבדו ונמנע השני העומד כנגדו כי יש מקומות שידרשו בו קדמונינו לזכר ולאסמכתא בעלמא והם יודעים הפשט כי להם נתנה כל חכמה כאשר דרשו וירש אותה שהאיש יירש את אשתו כי היתה קבלה גמורה בידם מפי הנבאים ושמו זה הכתוב לזכר ולסימן לקוראים ואין ספק כי הנחלה לשאר תנמן ואיך נהפך הדבר כי האמר תנו נחלת לראובן לשמעון לא יתכן שטעמו שיתנו נחלת שמעון [4א] לראובן ועוד מה טעם ואם אין אחים לאביו הנה לא הודיענו מה נעשה ועוד כי לא יירש האיש את אשתו אם הוא אחים לאביו ועוד כי על דרך הפשט לא נקראה האשה שאר כי כתוב איש איש כל שאר בשרו ומה שדרשו זכרונם לברכה במלת כי אם לשארו הקרב אליו גם הוא אמת שקבלו ככה והכתוב לא הזכיר האשה בעבור שהאיש ואשתו נחשבים לבשר אחד.

גם ככה נאמר בדברי המתרגם התורה בארמית כמו וברוח אפיה נערמו מים שתרגמו כמו וברוח פיה ופשוטו שהוא כמו ומרוח אפו יכלו וככה נערמו מים שהוא מגזרת ערמת חטים והוא תרגמו כמו מפר מחשבות ערמים וגם בני אתוננו כנה אותו מענין שער האיתון גם ותשב באיתן מעין תשובה ומלת באיתן גם נביאותו בהפך האותיות ורבים ככה וידענו כי דרך הפשט לא נעלמה ממנו כי הקל שפקלים ידענו רק תפול דרך דרש כי שבעים פנים לתורה.

ÍNDICE DE CITAS BÍBLICAS

GÉNESIS (GE)

1,1	72, 292 [▢ 3r], 303 [x 3r], 349 [x 5r]	1,27	349 [x 5r], 367[x 8r], 369 [x 8v]
1,2	292 [▢ 3v], 305 [x 3v], 349 [x 5r]	1,28	352 [x 5v], 369 [x 8v]
1,3	64, 305 [x 3v], 356 [x 6v], 357 [x 6v]	1,29	370 [x 8v]
1,4	289 [▢ 2r], 357 [x 6v], 364 [x 8r]	1,31	360 [x 7r], 370 [x 8v]
1,5	358 [x 7r]	2,1	372 [x 9r]
1,6	305 [x 3v], 357 [x 6v], 359 [x 7r]	2,2	309 [x 3v], 372 [x 9r]
1,9	64, 306 [x 3v], 360 [x 7r]	2,3	310 [x 4r], 371 [x 9r], 373 [x 9r]
1,10	63, 360 [x 7v]	2,4	359 [x 7r], 373 [x 9r]
1,11	313 [x 4r], 360 [x 7v]	2,5	310 [x 4r], 374 [x 9r]
1,14	64, 66, 69, 290 [▢ 2v], 357 [x 6v], 361 [x 7v]	2,6	310 [x 4r], 374 [x 9r], 375 [x 9v]
1,15	66, 307 [x 3v]	2,7	66, 310 [x 4r], 365 [x 8r], 374 [x 9r]
1,16	363 [x 7v]	2,8	375 [x 9v]
1,17	364 [x 8r]	2,9	69, 310 [x 4r], 376 [x 9v]
1,18	364 [x 8r]	2,10	65, 311 [x 4r], 376 [x 9v], 377 [x 9v]
1,19	67, 308 [x 3v]	2,11	66, 72, 311 [x 4r], 377 [x 9v]
1,20	64, 308 [x 3v], 359 [x 7r], 365 [x 8r], 361 [x 7v]	2,12	377 [x 9v]
1,21	349 [x 5r], 364 [x 7v], 365 [x 8r]	2,13	311 [x 4r], 378 [x 9v]
1,22	64, 308 [x 3v]	2,14	67, 311 [x 4r], 378 [x 9v]
1,24	361 [x 7v], 366 [x 8r]	2,15	65, 312 [x 4r], 377 [x 9v], 378 [x 9v]
1,25	360 [x 7r]	2,16	65, 312 [x 4r], 378 [x 9v]
1,26	308 [x 3v], 366 [x 8r]	2,17	312 [x 4r], 379 [x 10r]

2,18	312 [x 4r], 379 [x 10r]	3,18	386 [x 10v]
2,19	313 [x4r],318 [x4v] 364 [x 8r] 365 [x 8r], 379 [x 10r]	3,19	65, 318 [x 4v], 365 [x 8r], 387 [x 10v]
2,20	66, 313 [x 4r], 380 [x 10r]	3,20	318 [x 4v],387 [x 10v]
2,21	64, 313 [x 4r], 380 [x 10r]	3,21	387 [x 10v]
2,22	381 [x 10r]	3,22	68, 318 [x 4v], 388 [x 10v]
2,23	314[x 4r],321 [x 4v],381 [x 10r],437	3,24	319 [x 4v], 334 [x 26r],389 [x 10v]
2,24	66, 314 [x 4r], 381 [x 10r]	4,1	319 [x 4v],376 [x 9v],387 [x 11r] 390 [x 11r]
2,25	65, 70, 314, 315 [x 4r], 381 [x 10r]	4,2	390 [x 11r]
3,1	70, 315 [x 4r], 382 [x 10r]	4,3	319 [x 4v],323 [x 5r],390 [x 11r]
3,2	64, 315[x 4r]	4,4	390 [x 11r]
3,3	382 [x 10r]	4,5	391 [x 11r]
3,5	383 [x 10r], 388 [x 10v]	4,7	391 [x 11r]
3,6	383 [x 10r]	4,8	319 [x 4v], 392 [x 11r]
3,7	315 [x 4r], 377 [x 9v], 383 [x 10r]	4,10	320 [x 4v],384 [x 10v],392 [x 11r]
3,8	315 [x 4r], 384 [x 10r]	4,11	392 [x 11r]
3,9	384 [x 10v]	4,13	320 [x 4v], 391 [x 11r], 392 [x 11r]
3,10	315 [x 4r]	4,14	374 [x 9r], 393 [x 10v], 393 [x 11r]
3,11	316 [x 4r], 384 [x 10v]	4,15	320 [x 4v], 393 [x 11r]
3,12	385 [x 10v]	4,16	338 [x 32r], 393 [x 11r]
3,14	66, 316 [x 4r], 385 [x 10v], 401 [x 12r]	4,18	323 [x 5r], 393 [x 11r]
3,15	317 [x 4v], 385 [x 10v]	4,19	394 [x 11r]
3,16	317 [x 4v], 370 [x 8v], 335 [x 10v] 385 [x 10v], 401 [x 12r]	4,20	320 [x 4v], 394 [x 11v]
3,17	381 [x 9v], 391 [x 10v], 406 [x 12r]	4,21	320 [x 4v], 394 [x 11v]
		4,22	394 [x 11v]
		4,23	321 [x 4v], 495 [x 11v], 397 [x 11v]

4,24	395 [א 11v]	6,13	327 [ב 24v], 401 [א 12r],
4,25	321 [א 4v], 424 [ב 30v]		404 [ב 26v]
4,26	321 [א 4v], 495 [א 11v]	6,14	327 [ב 25r], 335 [ב 26r], 404 [ב 26v]
5,1	396 [א 11v]	6,15	328 [ב 25r], 405 [ב 26v]
5,2	321 [א 4v], 396 [א 11v]	6,16	328 [ב 25r], 405 [ב 26v]
5,3	368 [א 8v], 396 [א 11v]	6,17	328 [ב 25r], 405 [ב 27r]
5,5	322 [א 4v]	6,18	405 [ב 27r]
5,6	322 [א 5r], 396 [א 11v]	6,19	310 [א 4r], 406 [ב 27r]
5,18	310 [א 4r]	6,20	328 [ב 25r]
5,22	397 [א 11v]	6,21	406 [ב 27r]
5,24	397 [א 11v]	7,1	406 [ב 27r]
5,28	323 [א 5r]	7,2	329 [ב 25r], 407 [ב 27r]
5,29	323 [א 5r], 398 [א 11v], 424 [ב 30v]	7,3	407 [ב 27r]
5,32	398 [א 11v]	7,4	329 [ב 25r], 407 [ב 27r]
6,1	324 [א 5r]	7,7	407 [ב 27r]
6,2	398 [א 12r]	7,9	408 [ב 27r]
6,3	324 [א 5r], 398 [א 11v], 399 [א 12r]	7,10	408 [ב 27v]
6,4	324 [א 5r], 400 [א 12r]	7,11	408 [ב 27v], 412 [ב 28r]
6,6	324 [א 5r]	7,13	409 [ב 27v]
6,5	400 [א 12r]	7,14	406 [ב 27r]
6,6	400 [א 12r]	7,16	329 [ב 25r]
6,7	401 [א 12r]	7,20	330 [ב 25r], 409 [ב 27v]
6,8	325 [א 5r], 401 [א 12r]	7,21	410 [ב 27v]
6,9	326 [ב 24v], 404 [ב 26v]	7,22	375 [א 9r], 410 [ב 27v]
6,10	404 [ב 26v]	7,23	410 [ב 27v]
6,11	404 [ב 26v]	8,1	359 [א 7r], 410 [ב 27v]
6,12	326 [ב 24v], 404 [ב 26v]	8,2	330 [ב 25r], 411 [ב 28r]

8,6	405 [ב 26v]	9,21	333 [ב 25v]
8,10	330 [ב 25v]	9,22	333 [ב 25v], 418 [ב 29r]
8,11	331 [ב 25v], 411 [ב 28r]	9,23	333 [ב 25v], 418 [ב 29v]
8,12	331 [ב 25v]	9,24	418 [ב 29v]
8,13	412 [ב 28r]	9,25	419 [ב 29v]
8,14	412 [ב 28r]	9,26	419 [ב 29v]
8,15	412 [ב 28r]	9,27	297 [ב 4v], 420 [ב 29v]
8,17	297 [ב 5r], 331 [ב 25v]	9,29	334 [ב 26r], 420 [ב 30r]
8,19	412 [ב 28r]	10,1	418 [ב 29v], 420 [ב 30r]
8,20	332 [ב 25v], 413 [ב 28r]	10,2	421 [ב 30r]
8,21	332 [ב 25v], 398 [א 11v], 413 [ב 28r]	10,4	421 [ב 30r], 422 [ב 30r]
8,22	328 [ב 25r], 413 [ב 28r]	10,5	355 [א 6v]
9,1	425 [ב 31r]	10,6	419 [ב 29v]
9,4	414 [ב 28v]	10,8	334 [ב 26r], 421 [ב 30r]
9,5	414 [ב 28v]	10,10	335 [ב 26r], 421 [ב 30r]
9,6	332 [ב 25v], 414 [ב 28v]	10,11	421 [ב 30r], 426 [ב 31v]
9,7	415 [ב 28v]	10,12	422 [ב 30r]
9,8	415 [ב 28v]	10,13	422 [ב 30r]
9,9	415 [ב 28v]	10,15	422 [ב 30r]
9,10	415 [ב 28v]	10,21	417 [ב 29r], 422 [ב 30r], 422 [ב 30r]
9,11	416 [ב 29r]	10,24	423 [ב 30v]
9,13	416 [ב 29r]	10,25	423 [ב 30v]
9,14	332 [ב 25v]	10,30	423 [ב 30v], 424 [ב 30v]
9,16	333 [ב 25v], 417 [ב 29r]	11,1	424 [ב 30v]
9,17	417 [ב 29r]	11,2	424 [ב 30v]
9,18	417 [ב 29r]	11,3	335 [ב 26r], 424 [ב 30v]
9,20	333 [ב 25v], 417 [ב 29r]	11,4	425 [ב 31r]

11,5	425 [ב 30v]	13,3	340 [ב 32v]
11,6	335 [ב 26r], 426 [ב 31r]	13,4	340 [ב 32v]
11,7	307 [א 3v], 335 [ב 26r], 426 [ב 31r]	13,5	340 [ב 32v]
11,8	426 [ב 31r]	13,6	340 [ב 32v]
11,9	328 [ב 25r], 336 [ב 26r], 426 [ב 31v]	13,7	341 [ב 32v]
11,10	426 [ב 31v]	13,9	341 [ב 32v]
11,30	336 [ב 26v]	13,10	341 [ב 32v]
11,32	398 [א 11v]	13,11	341 [ב 32v]
11,28	428 [ב 32r]	13,12	341 [ב 32v]
11,29	427 [ב 31v]	13,14	342 [ב 32v]
11,30	428 [ב 32r]	14,3	342 [ב 33r]
11,31	427 [ב 31v], 428 [ב 32r]	14,4	342 [ב 33r]
11,32	429 [ב 32r]	14,5	342 [ב 33r]
12,1	327 [ב 25r], 337 [ב 32r], 430 [ב 33v]	14,6	343 [ב 33r]
12,2	327 [ב 32r]	14,10	343 [ב 33r]
12,3	327 [ב 32r], 435 [ב 33v]	14,12	343 [ב 33r]
12,4	327 [ב 32r]	14,13	322 [א 5r], 343 [ב 33r]
12,5	338 [ב 32v], 430 [ב 33v]	14,14	343 [ב 33r]
12,7	338 [ב 32v]	14,18	344 [ב 33r]
12,8	338 [ב 32v], 403 [ב 26v], 403 [ב 26v]	14,20	344 [ב 33r]
12,9	431 [ב 33v]	14,23	344 [ב 33r]
12,10	431 [ב 33v]	14,24	344 [ב 33r]
12,11	339 [ב 32v], 431 [ב 33v]	15,2	345 [ב 33r]
12,13	339 [ב 32v]	15,4	345 [ב 33r]
12,15	339 [ב 32v]	15,5	330 [ב 25r]
12,20	339 [ב 32v]	15,7	345 [ב 33r]
13,1	340 [ב 32v]	15,9	346 [ב 33r]

15,10	346 [ב 33r]	23,13	395 [א 11v]
15,17	346 [ב 33r]	24,3	417 [ב 29r]
15,19	346 [ב 33r]	24,7	376 [א 6v]
16,2	346 [ב 33r]	24,23	376 [א 9v]
16,4	346 [ב 33r]	24,57	427 [ב 31v]
16,11	347 [ב 33r]	24,65	376 [א 9v]
16,12	347 [ב 33r]	24,67	310 [א 4r]
17,1	347 [ב 33v], 402 [א 11v]	26,4	420 [ב 29v]
17,10	347 [ב 33v]	27,19	298 [ב 5r]
17,11	324 [א 5r]	27,42	400 [א 12r]
17,12	348 [ב 33v]	27,43	327 [ב 25r]
17,17	322 [א 5r]	28,1	418 [ב 29r]
17,19	348 [ב 33v]	28,12	290 [ב 2v]
17,20	348 [ב 33v]	28,16	393 [א 11r]
18,7	349 [א 5r]	28,20	286 [ב 1r]
18,11	433 [ב 32r]	29,10	330 [ב 25v], 338 [ב 25v]
18,15	351 [א 5v]	29,27	366 [א 8r]
18,16	339 [ב 32v], 376 [א 10v]	30,3	323 [א 5r]
19,5	376 [א 9v]	30,11	426 [ב 31v]
19,8	317 [א 4v]	30,19	323 [א 5r]
19,34	67, 308 [א 3v]	31,43	317 [א 4v]
20,13	71, 348 [ב 33v], 368 [א 8v]	32,6	365 [א 8r]
21,12	386 [א 10v]	32,21	319 [א 4v]
21,14	372 [א 9r]	33,2	63,304 [א 3r]
21,28	330 [ב 25v]	34,22	348 [ב 33v]
22,4	374 [א 9r]	37,2	326 [ב 24v]
22,5	427 [ב 31v]	38,1	338 [ב 32r], 423 [ב 30v]

38,2 418 [ב 29r]

38,12 325 [ח 5r]

38,16 307 [ח 3v]

41,1 390 [ח 11r]

42,21 348 [ב 33v]

42,30 322 [ח 4v]

44,15 388 [ח 10v]

48,5 302 [ב 6v]

48,22 393 [ח 11r], 395 [ח 11v]

49,11 294 [ב 4r], 322 [ח 4v]

49,24 294 [ב 4r], 422 [ב 30r]

49,25 371 [ח 8v]

49,27 309 [ח 4r]

ÉXODO (EX)

1,2	371 [x 8v]	12,15	309 [x 3v]
1,7	308 [x 3v]	13,10	390 [x 11r]
1,10	316 [x 4r]	13,21	355 [x 6v]
2,3	315 [x 4v]	14,3	321 [x 4v]
2,9	328 [⌋ 32v]	14,19	355 [x 6v]
3,8	422 [⌋ 30r]	14,20	401 [x 12r]
3,18	322 [x 5r]	14,21	356 [x 6v], 411 [⌋ 28r]
4,2	298 [⌋ 5r]	14,30	326 [⌋ 24v]
4,9	306 [x 3v], 363 [x 7v]	15,3	329 [⌋ 25r]
4,10	390 [x 11r]	15,8	294 [⌋ 4r]
4,16	354 [x 6r]	15,16	307 [x 3v], 317 [x 4v]
4,18	365 [x 7r]	16,20	358 [x 7r]
4,19	360 [x 7r]	16,22	373 [x 9r]
5,8	308 [x 3v]	16,26	373 [x 9r]
6,3	371 [x 8v]	16,34	312 [x 4r]
7,15	330 [⌋ 25r]	18,5	403 [⌋ 26v]
7,28	297 [⌋ 5r]	18,6	403 [⌋ 26v]
9,3	318 [x 4v]	19,1	360 [x 7r]
9,21	374 [x 9r]	19,2	360 [x 7r]
9,28	390 [x 11r]	19,3	360 [x 7r]
9,29	319 [x 4v], 327 [⌋ 25r]	19,9	360 [x 7r]
9,30	390 [x 11r]	19,13	331 [⌋ 25v]
9,32	367 [x 8r]	19,15	408 [⌋ 27v]
10,6	297 [⌋ 5r]	19,16	408 [⌋ 27v]
10,21	308 [x 3v]	20,9	378 [x 9v]
11,9	376 [x 9v]	20,11	317 [x 4v], 347 [⌋ 33r]

20,13 287 [ב 1v]
 20,22 289 [ב 2r]
 21,2 423 [ב 30v]
 21,6 389 [ס 10v]
 21,36 298 [ב 5r], 322 [ס 4v]
 22,4 70, 315 [ס 4r]
 22,5 70, 315 [ס 4r]
 22,14 356 [ס 6v]
 22,28 288 [ב 1v]
 23,20 351 [ס 5v], 355 [ס 6v]
 23,21 351 [ס 5v]
 23,22 317 [ס 4v]
 24,1 380 [ס 10r]
 24,2 380 [ס 10r]
 24,10 293 [ב 3v]
 25,10 375 [ס 9v]
 25,18 304 [ס 3v]
 26,33 359 [ס 7r]
 29,39 371 [ס 8v]
 30,3 314 [ס 4r]
 30,23 327 [ב 25r]
 33,20 293 [ב 3v]
 33,5 428 [ב 32r]
 34,5 330 [ב 25v]
 34,7 307 [ס 3v], 367 [ס 8r]
 34,21 288 [ב 1v]
 35,22 359 [ס 7r]

39,3 359 [ס 7r]

LEVÍTICO (LE)

2,12 303 [ס 3r]
 4,26 327 [ב 25r]
 6,2 332 [ב 25v]
 6,21 301 [ב 6r]
 7,10 328 [ב 25r]
 10,3 309 [ס 4r]
 12,2 287 [ב 1r]
 16,2 355 [ס 6v]
 17,14 414 [ב 28v]
 18,5 287 [ב 1v]
 18,6 294 [ב 4r]
 18,27 317 [ס 4v]
 20,17 418 [ב 29r]
 21,2 294 [ב 4r], 437
 24,10 322 [ס 5r]
 24,34 309 [ס 4r]
 25,7 366 [ס 8r]
 26,12 354 [ס 6r]
 26,34 309 [ס 4r]
 27,8 286 [ב 1r]

NÚMEROS (NU)

1,1 398 [x 12r]

1,5 297 [b 5r]

1,6 323 [x 5r]

2,9 63, 303 [x 3r]

3,4 428 [b 32r]

3,13 358 [x 7r]

9,7 317 [x 4v]

13,30 301 [b 6r]

15,31 300 [b 6r]

16,4 309 [x 4r]

16,14 317 [x 4v]

16,30 295 [b 4r], 349 [x 5r]

17,11 338 [b 32v]

18,12 328 [b 25r]

20,16 355 [x 6v]

21,1 324 [x 5r]

21,8 327 [b 25r]

21,27 301 [b 6r]

21,30 327 [b 25r]

22,6 336 [b 26v], 366 [x 8r]

22,11 336 [b 26v]

23,20 316 [x 4v]

24,3 322 [x 4v]

24,21 346 [b 33r]

26,59 372 [x 9r]

27,11 293 [b 3v], 294 [b 4r], 437

28,4 371 [x 8v]

30,14 314 [x 4r]

31,28 345 [b 33r]

32,42 314 [x 4r]

34,28 298 [b 5r]

35,33 392 [x 11r]

DEUTERONOMIO (DE)

1,36 316 [x 4r]

2,10 324 [x 5r]

3,13 369 [x 8v]

3,24 390 [x 11r]

4,24 293 [b 3v]

4,26 416 [b 29r]

4,32 304 [x 3v]

5,14 373 [x 9r]

5,17 287 [b 1v]

7,12 297 [b 5r]

7,28 297 [b 5r]

8,15 307 [x 3v]

8,17 330 [b 25v], 338 [b 32v]

9,1 358 [x 7r], 425 [b 31r]

10,6 423 [b 30v]

10,8 423 [b 30v]

10,16 287 [b 1v]

10,17 355 [x 6v]

12,23 375 [x 9v]

13,1 318 [x 4v]

13,5 373 [x 9r]

15,2 298 [v 5r]

20,19 398 [x 11v]

22,16 310 [x 4r]

22,23 307 [x 3v]

24,6 304 [x 3v]

25,4 309 [x 3v]

25,12 327 [v 24v]

27,1 415 [v 28v]

27,2 342 [v 33r]

27,9 297 [v 5r]

28,48 315 [x 4r]

31,17 317 [x 4v]

32,4 326 [v 24v]

32,10 298 [v 5v]

32,11 305 [x 3v]

32,13 307 [x 3v]

32,35 310 [x 4r]

32,49 365 [x 8r]

32,50 365 [x 8r]

33,11 317 [x 4v]

33,14 361 [x 7v]

33,23 313 [x 4r]

33,28 334 [v 26r]

34,5 309 [x 4r]

JOSUÉ (JOS)

2,7 381 [x 10r]

2,19 295 [v 4r]

3,14 311 [x 4r]

5,5 324 [x 5r], 348 [v 33v]

5,9 322 [x 5r]

5,12 309 [x 4r]

5,14 351 [x 5v]

9,5 289 [v 2r]

9,27 420 [v 29v]

10,13 362 [x 7v]

17,15 330 [v 25r]

24,2 430 [v 33v]

24,4 420 [v 30r]

24,21 368 [x 8v]

JUECES (JU)

10,4 75, 315 [x 4r]

10,16 401 [x 12r]

11,25 300 [v 6r]

13,3 428 [v 32r]

13,7 383 [x 10r]

15,16 70, 315 [x 4r]

18,22 336 [v 26v]

19,11 332 [v 25v]

1 SAMUEL (1SA)

1,5 360 [x 7r]
 1,10 319 [x 4v], 323 [x 5r]
 1,20 323 [x 5r]
 1,22 389 [x 10v]
 1,27 319 [x 4v]
 2,2 302 [v 6v]
 4,21 423 [v 30v]
 12,11 380 [x 10r]
 14,22 336 [v 26v]
 15,29 324 [x 5r], 400 [x 12r]
 17,34 304 [x 3v]
 20,36 336 [v 26v]
 28,10 318 [x 4v], 320 [x 4v], 391 [x 11r]
 30,12 358 [x 7r]

2 SAMUEL (2SA)

1,6 297 [v 5r]
 5,5 427 [v 31v]
 12,4 369 [x 8v], 370 [x 8v], 371 [x 8v]
 12,6 320 [x 4v]
 13,39 372 [x 9r]
 14,20 351 [x 5v]
 15,16 307 [x 3v]
 19,14 298 [v 5r]
 21,16 357 [x 6v]
 22,43 359 [x 7r]

1 REYES (1RE)

1,33 378 [x 9v]
 1,6 372 [x 9r]
 2,11 427 [v 31v]
 1,33 378 [x 9v]
 6,18 314 [x 4r]
 7,23 337 [v 32r]
 8,46 286 [v 1r]
 12,15 339 [v 32v]
 15,8 427 [v 31v]
 15,25 427 [v 31v]

2 REYES (2RE)

2,14 419 [v 29v]
 7,2 422 [v 30r]
 7,19 409 [v 27v]
 8,25 427 [v 31v]
 9,29 427 [v 31v]
 16,18 334 [v 26r]
 18,15 317 [x 4v], 342 [v 33r]
 20,5 419 [v 29v]
 20,90 362 [x 7v]
 22,19 322 [x 4v]

ISAÍAS (Is)

1,7 376 [x 9v]

1,24 402 [x 12r]

1,31 332 [v 25v]

5,6 312 [x 4r]

5,15 304 [x 3v]

5,30 309 [x 4r]

7,2 332 [v 25v]

8,23 334 [v 26r]

9,18 340 [v 32v]

12,1 298 [v 5r]

13,9 345 [v 33r]

15,1 371 [x 8v]

18,2 3298 [v 5r]

19,3 335 [v 26r]

19,10 411 [v 28r]

19,4 356 [x 6v]

21,11 371 [x 8v]

24,15 345 [v 33r], 428 [v 32r]

25,4 328 [v 25r]

27,3 358 [x 7r]

30,23 341 [v 32v], 349 [x 5r]

30,26 349 [x 5r], 362 [x 7v]

33,4 301 [v 6r]

35,8 328 [v 25r]

40,22 359 [x 7r]

40,26 329 [v 25r], 346 [v 33r]

40,28 350 [x 5r]

42,5 375 [x 9r]

42,7 383 [x 10r]

43,7 349 [x 5r]

44,3 298 [v 5r], 330 [v 25v]

44,6 358 [x 7r]

45,7 350 [x 5r]

45,18 349 [x 5r]

46,10 303 [x 3r]

48,13 354 [x 6r]

51,21 370 [x 8v]

54,5 356 [x 6v]

55,9 352 [x 5v]

56,9 322 [x 4v]

58,3 298 [v 5r]

58,6 409 [v 27v]

60,8 405 [v 27v]

63,9 355 [x 6v]

65,20 427 [v 31v]

66,1 352 [x 5v]

JEREMÍAS (Je)

1,5 330 [v 25v]

4,23 349 [x 5r]

4,25 349 [x 5r]

5,13 303 [x 3r]

8,18 347 [v 33v]

10,2 362 [x 7v]
 12,1 322 [x 4v]
 14,22 416 [v 29r]
 15,11 298 [v 5r]
 16,7 325 [x 5r]
 17,9 396 [x 11v]
 23,6 322 [x 4v]
 27,7 419 [v 29v]
 28,1 303 [x 3r]
 32,24 367 [x 8r]
 33,20 416 [v 29r]
 35,7 340 [v 32v]
 38,4 339 [v 32v]
 46,22 316 [x 4r]
 50,11 360 [x 7v]
 51,39 380 [x 10r]
 51,58 348 [v 33v]
 52,12 427 [v 31v]
 52,29 427 [v 31v]

EZEQUIEL (EZ)

1,9 329 [v 25r]
 1,10 389 [x 11r]
 1,24 330 [v 25v]
 1,26 367 [x 8v]
 7,26 318 [x 4v]
 8,3 330 [v 25r]

10,14 389 [x 11r]
 14,20 401 [x 12r]
 16,4 301 [v 6r]
 16,5 401 [x 12r]
 17,9 331 [v 25v]
 17,23 298 [v 5r]
 20,29 426 [v 31v]
 21,21 341 [v 32v]
 23,47 350 [x 5r]
 24,24 332 [v 25v]
 28,12 309 [x 3v]
 28,13 376 [x 9v]
 28,14 389 [x 11r]
 32,2 311 [x 4r]
 31,4 409 [v 27v]
 31,8 355 [x 6r]
 33,21 343 [v 33r]
 36,20 368 [x 8v]
 36,34 305 [x 3v]
 37,7 366 [x 8r]
 37,23 354 [x 6r]
 37,25 393 [x 11r]
 39,26 298 [v 5r]
 40,15 294 [v 4r]
 40,26 289 [v 2r]
 41,7 335 [v 26r]
 44,18 65, 318 [x 4v]

46,17 311 [x 4r]

OSEAS (Os)

1,2 68, 303 [x 3r]

6,1 411 [x 28r]

9,12 411 [x 28r]

11,8 344 [x 33r]

JOEL (JL)

1,9 301 [x 6r]

AMÓS (Am)

3,8 411 [x 28r]

5,2 336 [x 26r]

9,8 306 [x 3v]

ABDÍAS (AB)

1,2 419 [x 29v]

1,3 352 [x 5v]

JONÁS (JON)

1,10 393 [x 11r]

2,1 329 [x 25r]

2,11 408 [x 27r]

3,4 379 [x 10r]

MIQUEAS (Mi)

6,16 300 [x 6r]

7,5 391 [x 11r]

AGEO (AG)

1,6 300 [x 6r]

ZACARÍAS (ZA)

2,12 341 [x 32v]

3,8 339 [x 32v]

4,7 370 [x 8v]

MALAQÚÍAS (MA)

1,6 356 [x 6v]

3,14 334 [x 26r]

3,16 410 [x 27v]

3,20 311 [x 4r], 375 [x 9v]

SALMOS (SAL)

3,8	317 [x 4v]	84,3	372 [x 9r]
5,9	331 [v 25v]	84,11	326 [v 24v]
7,3	309 [x 4r]	88,2	358 [x 7r]
8,2	352 [x 5v]	90,4	292 [v 3v], 308 [x 3v]
8,5	352 [x 5v]	90,10	427 [v 31v]
8,6	352 [x 5v]	91,6	328 [v 25r]
8,7	352 [x 5v]	92,5	373 [x 9r]
8,9	368 [x 8v]	93,2	292 [v 3v]
17,8	341 [v 32v]	94,9	410 [v 27v]
33,6	357 [x 6v]	102,27	413 [v 28r]
35,1	329 [v 25r]	104,4	353 [x 6r]
35,3	344 [v 33r]	104,9	356 [x 6v]
37,3	302 [v 6v]	104,19	362 [x 7v]
41,3	298 [v 5r]	104,31	400 [x 12r]
42,6	330 [v 25v]	105,30	308 [x 3v]
49,13	384 [x 10v]	109,4	315 [x 4r]
49,16	375 [x 9v], 397 [x 11v]	113,5	322 [x 4v]
51,19	300 [v 6r]	113,8	322 [x 4v]
52,7	429 [v 32r]	114,7	304 [x 3v]
58,12	368 [x 8v]	117,1	332 [v 25v]
68,34	292 [v 3r]	119,89	354 [x 6r]
73,24	397 [x 11v]	119,90	354 [x 6r]
76,3	344 [v 33r]	119,91	354 [x 6r]
78,24	360 [x 7r]	119,95	300 [v 6r]
78,39	399 [x 12r]	121,4	351 [x 5v], 380 [x 10r]
79,12	320 [x 4v]	124,4	317 [x 4v]

132,1 301 [ב 6r]

137,8 324 [א 5r]

145,7 307 [א 3v]

147,8 301 [ב 6v]

148,1 352 [א 5v]

148,4 307 [א 3v]

148,5 352 [א 5v]

148,6 352 [א 5v]

148,8 353 [א 6r]

148,13 352 [א 5v]

149,2 368 [א 8v]

PROVERBIOS (PR)

1,4 314 [א 4r]

1,28 298 [ב 5r]

3,7 290 [ב 2v], 313 [א 4r]

3,18 388 [א 10v]

4,25 331 [ב 25v]

6,31 320 [א 4v]

7,25 333 [ב 25v]

8,22 292 [ב 3r], 349 [א 5r]

8,30 292 [ב 3r]

8,36 295 [ב 4r]

13,7 301 [ב 6r]

15,22 316 [א 4v]

18,24 301 [ב 6r]

21,6 287 [ב 1r]

21,14 310 [א 4r]

23,18 74, 303 [א 3r]

26,7 298 [ב 5r]

27,1 326 [ב 24v]

31,24 418 [ב 29r]

JOB (JB)

3,3 298 [ב 5r]

3,23 329 [ב 25r]

4,9 294 [ב 4r]

4,18 351 [א 5v]

4,19 351 [א 5v]

9,13 304 [א 3v]

5,10 416 [ב 29r]

5,12 294 [ב 4r], 314 [א 4r]

8,17 370 [א 8v]

9,17 385 [א 10v]

10,19 301 [ב 6r]

11,12 293 [ב 3v], 347 [ב 33r]

12,4 326 [ב 24v]

14,10 358 [א 7r]

16,15 384 [א 10r]

16,19 286 [ב 1r]

18,4 339 [ב 32v]

25,5 351 [א 5v]

25,6 351 [א 5v], 382 [א 10r]

26,13 411 [ב 28r]

30,7 374 [x 9r]

35,12 422 [v 30r]

38,7 351 [x 5v], 355 [x 6v],

38,8 330 [v 25v]

38,31 361 [x 7v]

40,15 369 [x 8v]

40,23 311 [x 4r]

40,25 365 [x 8r]

40,30 418 [v 29r]

CANTAR DE LOS CANTARES (CA)

1,4 371 [x 9r]

2,8 316 [x 4r], 320 [x 4v]

4,4 425 [v 31r]

4,12 65, 312 [x 4r]

7,3 294 [v 4r]

7,10 370 [x 8v]

7,11 385 [x 10v]

RUT (RT)

1,3 417 [v 29r]

1,22 317 [x 4v]

3,13 334 [v 26r]

3,18 334 [v 26r]

LAMENTACIONES (LA)

2,6 403 [v 26v]

3,7 329 [v 25r]

4,2 320 [x 4v]

4,6 391 [x 11r]

5,16 339 [v 32v]

ECLESIASTÉS (EC)

1,4 354 [x 6r]

1,9 293 [v 3v]

1,11 63, 303 [x 3r]

1,16 357 [x 6v]

2,1 401 [x 12r]

4,3 298 [v 5r]

4,9 379 [x 10r]

4,12 313 [x 4r]

10,5 361 [x 7v]

12,3 409 [v 27v]

12,5 300 [v 6r]

12,6 328 [v 25r]

12,7 309 [x 4r], 375 [x 9v], 387 [x 10v],
399 [x 12r]

ESTER (EST)

5,9 301 [v 6r]

8,17 375 [x 9v]

DANIEL (DA)

2,11 354 [x 6r]
 2,16 366 [x 8r]
 2,36 367 [x 8r]
 3,19 310 [x 4r]
 5,22 419 [v 29v]
 7,10 368 [x 8r]
 7,15 399 [x 12r]
 8,3 363 [x 7v]
 8,11 301 [v 6r]
 8,13 298 [v 5r], 311 [x 4r]
 9,21 329 [v 25r]
 9,23 315 [x 4r]
 10,4 378 [x 9v]
 10,17 351 [x 5v]
 10,21 351 [x 5v]
 12,1 351 [x 5v]
 12,2 331 [v 25v]

ESDRAS (ESD)

6,3 330 [v 25v]
 10,8 295 [v 4r]

NEHEMÍAS (NE)

5,18 309 [x 3v]
 13,19 411 [v 28r]

1 CRÓNICAS (1Cr)

1,7 421 [v 30r]
 3,2 363 [x 7v]
 16,36 302 [v 6v]
 20,8 317 [x 4v]
 21,27 324 [x 5r]
 25,8 289 [v 2r]

2 CRÓNICAS (2Cr)

15,8 311 [x 4r], 327 [v 25r]
 30,2 289 [v 2r]
 32,30 378 [x 9v]
 36,20 419 [v 29v]

BIBLIOGRAFÍA

ABERBACH, M. – GROSSFELD, B. (1982) *Targum Onkelos to Genesis: A Critical Analysis Together with an English Translation of the Text (Based on A. Sperber's Edition)*. Nueva York: Ktav Publishing House.

ABRAHAM IBN DAUD (1990), *Libro de la tradición (Sefer ha-Qabbalah)*. Ferre, L. (trad.) Barcelona: Riopiedras.

ABRAHAM IBN 'EZRA' (2018) *Yesod Mora ve-Sod Torah (The Foundation of Reverence and the Secret of the Torah)*. Cohen, J. – Simon, U. (eds.) Ramat Gan: Bar-Ilan University Press.

—,(2010) *The Book of the World (Sefer ha- 'Olam)*, Sela, S. (ed.) Leiden: Brill.

—,(2008) *El comentario de Abraham ibn Ezra al libro de Rut*. Azcárraga Servert, M. J. (ed.). Madrid: CSIC– Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo y de Oriente Próximo

—,(2007) *Dos comentarios de Abraham ibn Ezra al libro de Ester*. Gómez Aranda, M. (ed.). Madrid: CSIC– Instituto de Filología.

—,(2004) *Šafah Bērurah La lengua escogida*. Saénz-Badillos, A. (rev.), Ruiz González, E. (trad.). Córdoba: Ediciones El Almendro.

—, (2004) *El comentario de Abraham ibn Ezra al libro de Job*. Gómez Aranda, M. (ed.) Madrid: CSIC– Instituto de Filología.

—,(2002) *Sefer Moznayim*. Jiménez Patón, L.-Saénz-Badillos, A. (eds.) Córdoba: El almendro.

—,(1994), *El comentario de Abraham ibn Ezra al libro de Eclesiastés*. Gómez Aranda, M. (ed.) Madrid: CSIC– Instituto de Filología.

—,(1977) *Sefer Šaḥot*. Del Valle Rodríguez (ed.) Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca.

—,(1977) *The Short Commentary on Daniel*. Mondschein, A. (ed.) Ramat Gan.

—, (1939) *The Beginning of Wisdom: An Astrological Treatise by Abraham ibn Ezra (Rešit Hokmah)*. Levy, R. – Cantera, F. (eds.). Baltimore-London-Oxford: Oxford University Press.

—,(1895), *Sefer ha-Mispar*. Silberberger, M. (trad.). Frankfurt a.M: J. Kauffmann.

—,(1873) *Commentary on Isaiah*. Friedländer, M. (ed.). Londres: The Society of Hebrew Literature.

ABŪ AL-FARAĠ HĀRŪN (2003) *The Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought in its Classical Form. A Critical Edition and English Translation of al-Kitāb al-Kāfī fī al-Luġa al-ʿIbrāniyya by ʿAbū al-Faraj Hārūn ibn al-Faraj*. Khan, G., Gallego, M. A. - Olszowy-Schlanger, J. (eds.). Leiden: Brill.

ACKERMAN, A. (2003) “Jewish philosophy and the Jewish-Christian philosophical dialogue in fifteenth century Spain” en Frank, D. H. - Leaman, O. (eds) *Medieval Jewish Philosophy, The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press: 371-390.

AL-AHMAD AL-KHALAF, A. (2017) *Kitāb al-taqrīb wa-al-tashīl de Ibn Ġanāḥ al-Qurṭubi* [Tesis doctoral]. Granada: Universidad de Granada.

ALEXANDER, T. (1990) “Hagiography and biography: Abraham Ibn Ezra as a character in the Hebrew folktale” en Díaz Esteban, F. (ed.), *Abraham ibn Ezra y su tiempo. Actas del Simposio Internacional. Madrid, Tudela, Toledo. 1-8 febrero 1989*. Madrid: Asociación Española de Orientalistas, 11-16.

ALONY, N. (1995) *El resurgimiento de la lengua hebrea en al-Ándalus*. Peral, A y del Valle, C. (trad.). Madrid: Aben Ezra Ediciones.

ARNALDEZ, R. (2012), “Khalḥ” en Bearman, P., Bianquis, T., Bosworth, C.E., van Donzel, E y Heinrichs, W.P., (eds.) *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. [Consultada en 30/01/2019]

ASHTOR, E. (1973-1984) *The Jews of Moslem Spain*, 3 vols. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

AUSTIN, M. – LEWIS, G. (2001) *Domenico's Istanbul*. Wiltshire: Gibb Memorial Trust.

AVISHUR, Y. (1992) “New Folk Tales Concerning R. Abraham Ibn Ezra (and his son) From Egypt and Iraq”, *Te'uda* 8: 163-192 [hebreo].

BARUCHSON-ARBIB, S – PREBOR, G. (2007) “Sefer ha-Ziquq (An Index of Forbidden Hebrew Books): the Book's use and its influence on Hebrew Printing”, *La Bibliofilia* 109-1: 3-31

BEINART, H. (1990) “España y el Occidente en los días de R. Abraham Ibn Ezra” en Díaz Esteban, F. (ed.), *Abraham ibn Ezra y su tiempo. Actas del Simposio Internacional. Madrid, Tudela, Toledo. 1-8 febrero 1989*. Madrid: Asociación Española de Orientalistas, 25-38.

BEIT-ARIÉ, M. (1994) *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library. Supplement of Addenda and Corrigenda to Vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*. Oxford: Clarendon Press.

BENAVENTE ROBLES, S. (1986) *Těšubot Talmide Měnaḥem*. Granada: Universidad de Granda.

BEN-SHAMMAI, H. (2010) “The Tension between Literal Interpretation and Exegetical Freedom. Comparative Observation on Saadia's Method” en McAuliffe, J. Walfish, B. – Goering, J. (eds.) *With Reverence for the Word: Medieval Scriptural Exegesis in Judaism, Christianity and Islam*. Oxford: Oxford University Press, 33-50.

—,(1997) “Kalam in medieval Jewish philosophy” en Frank, D. – Leaman, O. (eds.) *History of Jewish Philosophy*. Londres: Routledge, 2-115

—,(1987) “Yeshu'a ben Yehuda – The Figure of an Eleventh Century Karaite Scholar in Jerusalem”, *Pe'amim* 32: 3–20. [Hebreo]

BIALE, D. (1974) “Philosophy and Exegesis in the Writings of Abraham Ibn Ezra”, *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies* 5: 43-63.

Biblia Hebraica Stuttgartensia (1977) Elliger, K. – Rudolph, W. (eds.) Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

BLAU, J. (1980) *A Grammar of Mediaeval Judaeo-Arabic*. Jerusalén: Magnes Press.

BLOKLAND, D. (2019) *The Gospel according to Matthew in the Translation of Domenico of Jerusalem, a Jew who Became a Christian* [Tesis doctoral]. Jerusalén: Universidad Hebrea de Jerusalén.

CANTERA BURGOS, F. – IGLESIAS GONZÁLEZ, M. (2003) *Sagrada Biblia. Versión crítica sobre los textos hebreo, arameo y griego*. Madrid: Biblioteca de autores cristianos.

CANTERA MONTENEGRO, E. (2004) “Abraham ibn Ezra en las crónicas hispanohebreas”, *Kalakoricos* 9: 241-255

CHARLAP, L. R. (2007) “Abraham Ibn-Ezra's Viewpoint Regarding the Hebrew Language and the Biblical Text in the Context of Medieval Environment”, *Folia Linguistica Historica XXVI* 1-2: 1-11.

COHEN, M (2008) *Miqra'ot Gēdolot “Haketer”*. A revised and augmented scientific editions of ‘Miqra'ot Gēdolot’. Based in the Aleppo Codex and early Medieval MSS. Genesis part 1. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press.

COHEN, M. Z. (2020) *The Rule of Peshat: Jewish Constructions of the Plain Sense of Scripture and Their Christian and Muslim Context 900-1270*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

—,(2011) *Opening the Gates of Interpretation: Maimonides' Biblical Hermeneutics in Light of His Geonic-Andalusian Heritage and Muslim Milieu*. Leiden: Brill.

CORRIENTE, F. (1990) “Judíos y cristianos en el dīwān de Ibn Quzmān, contemporáneo de Abraham ibn Ezra” en Díaz Esteban, F. (ed.), *Abraham ibn Ezra y su tiempo. Actas del Simposio Internacional. Madrid, Tudela, Toledo. 1-8 febrero 1989*. Madrid: Asociación Española de Orientalistas, 73-77.

DEL VALLE RODRÍGUEZ, C. (2011) El Comentario de Abraham ibn Ezra al Cantar de los Cantares, sus análisis filológicos. *Fortunatae* 22: 329-336.

—,(2008) “La exégesis de Abraham ibn Ezra y los cinco métodos exegeticos históricos”. *Estudios bíblicos* 66: 313-336.

- ,(1989) “¿Sabía Abraham Ibn Ezra latín?”, *Sefarad* 49-1: 157-158.
- ,(1977) “El Hay ben Meqis de Abraham ibn ‘Ezra”, *Cuadernos salmantinos de filosofía* 4: 99-126.
- ,(1977) *La obra gramatical de Abraham ibn Ezra*. Madrid: Fundación Juan March.
- DERENBOURG, J. (1893) *R. Saadia ben Iosef al- Fayyôûmî. Version Arabe du Pentateuque*. Paris: Libraire de la Société asiatique del’école des langues Orientales Vivantes.
- DÍAZ ESTEBAN, F. *Abraham ibn Ezra y su tiempo. Actas del Simposio Internacional. Madrid, Tudela, Toledo. 1-8 febrero 1989*. Madrid: Asociación Española de Orientalistas.
- DUNAŠ BEN LABRAT (1980) *Tešubot*. Sáenz-Badillos, A. (trad.). Granada: Universidad de Granada.
- DUKES, L. (1844) *Grammatische Werke des R. Jehuda Chajjug. Sifre Diquduq me-roš ha-mědaqdeqim R. Yěhudah Hayyūğ*. Sttugart.
- ECKARDT, A. L. (1989) “The Reformation and the Jews”, *Shofar* 7-4: 23-47.
- EGERS, J. (1886), *Diwan des Abraham ibn Esra mit seiner Allegorie Hai ben Mekiz*. Berlin: Ittskovski.
- El gran orden del Universo (Seder ‘Olam rabbah)* (2001) Girón Blanc, L. (trad.) Estella: Verbo Divino.
- FERRE CANO, L. (2000) Los Judíos, transmisores y receptores de la sabiduría medieval. *Revista española de filosofía medieval* 7,81-94.
- FLEISCHER, Y. L. (1929) “Madu‘a Yašah R. Abraham ibn Ezra mi-Sěfarad?”, *Mizrah u-Ma‘arab* 3: 325-335.
- FRANK, D. (2004) *Search Scripture Well: Karaite Exegetes and the Origins of the Jewish Bible Commentary in the Islamic East*. Leiden: Brill.

FREUDENTHAL, G. (2013) “Abraham ibn Ezra and Judah Ibn Tibbon as Cultural Intermediaries: Early Stages in the Introduction of Non-Rabbinic Learning into Provence in the Mid-Twelfth Century” en Stroumsa, S. y Ben-Shammai, H. (eds.) *Exchange and Transmission across Cultural Boundaries: Philosophy, Mysticism and Science in the Mediterranean World. Proceedings of an International Workshop Held in Memory of Professor Shlomo Pines at the Institute for Advanced Studies. The Hebrew University of Jerusalem, 28 February-2 March 2005*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 52-81.

—,(1995) “Science in the Medieval Jewish Culture of Southern France”, *History of Science* 33-1: 23-58.

FRANCESCONI, F. (2012) “This passage can also be read differently...: How Jews and Christians censored Hebrew texts in early modern Modena”, *Jewish History* 26:1/2: 139-160.

FRIEDLANDER, M. (1877) *Essays on the writings of Abraham Ibn Ezra*. London: The Society of Hebrew Literature by Trübner.

GALLEGO, M. A. – Bennison, A. K. (2008) “Comercio judío en Fez en la etapa previa a la conquista almohade”, *MEAHA hebreo* 57: 33-51.

GARCÍA GÓMEZ, E. – Lévi Provençal, E. (1998) *Sevilla a comienzos del siglo XII: el tratado de Ibn-‘Abdun*. Sevilla: Fundación Cultural del Colegio Oficial de Aparejadores.

GÄTJE, H. (2004) *The Qur’ān and its Exegesis: Selected Texts with Classical and Modern Muslim Interpretations*. Welch, A. T. (trad.). Oxford: Oneworld Publications

Génesis Rabbah I (Běre’shit rabbah) (1994) Vegas Montaner, L. (trad.). Estella: Editorial Verbo Divino.

GENOT, J. (1990) “La estancia decisiva de Abraham ibn Ezra en Roma para la constitución de un público hebreófono profano y cultivado” en Díaz Esteban, F. (ed.), *Abraham ibn Ezra y su tiempo. Actas del Simposio Internacional. Madrid, Tudela, Toledo. 1-8 febrero 1989*. Madrid: Asociación Española de Orientalistas, 109-120.

GOLDENBERG, E. (1991) "Representing the Paradigm in Saadiah's Inflexional Table שמע", *Lěšonénu* 55-4: 323-326.

GOLDSTEIN, M. (2011) *Karaite Exegesis in Medieval Jerusalem*. Tübingen: Mohr Siebeck.

GOLDSTEIN, M. – KISLEV, I. (2016) "Abraham b. Ezra's 'spirantized peh in the Arabic language': the rules of grammar versus the requirements of exegesis and polemic", *Journal of Jewish Studies* 67-1: 135-156.

CHAZAN, R. (2012) *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

—,(2010) *The Jews of Medieval Western Christendom: 1000-1500*. Cambridge: Cambridge University Press.

—,(1969) "Jewish Settlement in Northern France 1006-1306", *Revue des études juives* 128-1: 41-65.

GIL, M. – FLEISCHER, E. (2001) *Yehuda ha-Levi and His Circle: 55 Geniza Documents*. Jerusalén: World Union of Jewish Studies.

GOITEIN, S. D. – Friedman, M. A. (2013) *India Book IV/B: Halfon The Traveling Merchant Scholar- Cairo Geniza Documents*. Jerusalén: Ben Zvi Institute [hebreo].

GOLB, N. (2012) *The Jews in Medieval Normandy: A Social and Intellectual History*. Cambridge: Cambridge University Press.

—,(1986) "Addendum (to Paajr, XLVIII [1981], pp. 101-182): Nature et Destination Du Monument Hebraique Decouvert a Rouen" *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 53: 71–89.

—,(1985) *Les Juifs de Rouen au Moyen Âge: Portrait d'une culture oubliée*. Mont-Saint-Aignan: Publications de l'Université de Rouen.

GÓMEZ ARANDA, M. (2022) "Scientific Perspectives on Psalm 148 in Medieval Jewish Exegesis" *Mediterranea. International journal for the transfer of knowledge* 7: 39-70.

—,(2018) “Aristotelian Theories in Abraham ibn Ezra’s Commentaries to the Bible”, *Mediterranea. International journal for the transfer of knowledge* 3: 35-54.

—,(2017a) “Abraham ibn Ezra o el saber errante”, *El olivo*, 42- 87: 49-74.

—,(2017b) “Controversies on the Creation of Man in Abraham ibn Ezra’s Exegesis”, en Laato, A. – Valve, L. (ed.) *Adam and Eve Story in Jewish, Christian and Islamic Perspectives*. Finland-Indiana, USA: Åbo Akademi University-Einsebrauns, 287-312

—,(2012) “Los comentarios bíblicos de Abraham ibn Ezra”, *Iberia Judaica* IV: 81-104.

—,(2011) “La aportación de Abraham Ibn Ezra a la ciencia y al pensamiento medieval” en Sánchez Meca, D., López Férez, J. A., Díaz Hernández, A., Martínez Lorca, A. (coord.), *Pensadores judíos: de Filón de Alejandría a Walter Benjamin*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner, 345-364.

—,(2008) “The Contribution of the Jews of Spain to the Transmission of Science in the Middle Ages” *European Review* 16-2: 169-181.

—,(2003) *Sefarad científica: la visión judía de la ciencia en la Edad Media*. Madrid: Ninivola.

—,(2001) Exégesis filosófica en las interpretaciones de Abraham ibn Ezra al libro de "Job". *Sefarad* 61-2: 367-380.

GRUBER, I. M. (2004) *Raši's Commentary on Psalms*. Leiden: Brill.

HAGGAI, Y. (1991) “The Ancient Roots of the Exegetical Principle " מושך עצמו " current in the Biblical Commentaries of Rabbi Abraham Ibn Ezra”, *Lěšonénu* 55-2: 97-104.

HALIVNI, D. W. (1998) *Peshat and Derash: Plain and Applied Meaning in Rabbinic Exegesis*. Oxford: Oxford University Press.

HEINE, R. E. (2018) *The Commentary of Origen on the Gospel of St Matthew*, 2 vols. Oxford: Oxford University Press.

HELM, J. (2015) *Poetry and Censorship in Counter-Reformation Italy*. Leiden: Brill.

HOROWITZ, Y. (2007) “Provençal, Abraham ben David” en Skolnik, F., Berenbaum, M. – Gale, T., *Encyclopaedia Judaica 2nd Edition*. Detroit: Macmillan Reference USA, 635.

ISAAC, D. (2022) *Héros de l'armée et guerrier: une analyse critique du commentaire de Moïse Ibn Chiquitilla sur le livre des Psaumes* [Tesis doctoral]. Estrasburgo: Université de Strasbourg.

KAHANA, D (1894) *Rabi Avraham ibn Ezra, kovets hokhmat ha-Rava': shirav u-melitsotav, hidotav u-mikhtamav*, 2 vols. Varsha: Ahiasaf.

KFIR, U. — ROTMAN, D. (2020) “Separated in Neither Death nor Life: The Folk Traditions Linking Judah Halevi and Abraham ibn Ezra”, *Fabula* 61 (3-4): 278-300.

KHAN, G. (2003) “The Contribution of the Karaites to the Study of the Hebrew Language” en Polliack, M. (ed.) *Karaite Judaism: A Guide to Its History and Literary Sources*. Leiden: Brill, 291-318.

—,(2000) *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought, Including a Critical Edition, Translation and Analysis of the Diqduq of 'Abu Ya'Qub Yusuf Ibn Nuh on the Hagiographa*. Leiden: Brill.

—,(1998) “The Book of Hebrew Grammar by the Karaite Joseph Ben Noah”, *Journal of Semitic Studies* 43: 265-86.

—,(1997) “Abu Al-Faraj Harun and the Early Karaite Grammatical Tradition”, *Journal of Jewish Studies* 48: 314-334.

KISLEV, I. (2009) “The Relationship between the Torah Commentaries Composed by R. Abraham Ibn Ezra in France and the Significance of this Relationship for the Biographical Chronology of the Commentator”, *Journal of Jewish Studies* 60(2):282-297.

KOTTEK, S. (1977) “Microcosm and macrocosm according to some Jewish medieval works up to the 12th century”, *Janus* 64: 205-215

LACAVE, J. L. (1990) “La comunidad donde nació Abraham ibn Ezra” en Díaz Esteban, F. (ed.), *Abraham ibn Ezra y su tiempo. Actas del Simposio Internacional. Madrid, Tudela, Toledo. 1-8 febrero 1989*. Madrid: Asociación Española de Orientalistas, 169-174.

LANCASTER, I. (2003), *Deconstructing the Bible: Abraham ibn Ezra's Introduction to the Torah*. Londres: RoutledgeCurzon.

LASKER, D. J. (2022) *Karaism: An Introduction to the Oldest Surviving Alternative Judaism*. Liverpool: Liverpool University Press.

—,(1992) “Karaism in Twelfth-Century Spain”, *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 1: 179-195.

LEVIN, I. (2011) *An Anthology of Abraham ibn Ezra's Poetry*. Jerusalén: Tel Aviv University Press [hebreo].

—,(1985) *Abraham ibn Ezra: Reader. Annotated texts with Introductions and Commentaries*. Nueva York-Tel Aviv: Israel Matz Hebrew Classics-Edward Kiev Library Foundation [hebreo].

—,(1983) *Igeret Hay ben Mekitz a critical edition by Abraham ibn Ezra supplemented with a hebrew translation of the arabic original Hay ibn Yaquizan by Abu Ali Alhusain Ibn Abdalla Ibn Sina*. Tel Aviv: Katz Research Institute for Hebrew Literature.

—,(1976-80) *The Sacred Poems of Abraham ibn Ezra* (2 vols). Jerusalén: The Israel Academy of Sciences and Humanities.

—,(1970) *Abraham ibn Ezra. His Life and Work*. Tel Aviv: Ha-Kibbutz ha-Meuchad.

LEYRA CURIÁ, M. (2018) *In Hebreo: The Victorine Exegesis in the Light of Its Northern-French Jewish Sources*. Tournhout: Brepols.

LOCKSHIN, M. (2021) “Asmakhta and Abraham ibn Ezra's Exegesis” en Krinis, E. et al., (eds.) *Polemical and Exegetical Polarities in Medieval Jewish Cultures: Studies in Honour of Daniel J. Lasker*. Berlin: de Gruyter, 317-345

Los capítulos de Rabbí Eliezer (Pirke Rabbi Eli‘ezer) (1984) Pérez Fernández, M. (trad.). Valencia: Biblioteca Midrásica. Institución S. Jerónimo para la investigación bíblica.

LUIS COBREROS, M. G. (2023) “The Manuscripts of Abraham ibn ‘Ezra’s Second Commentary on Genesis in the Context of Censorship in Sixteenth-Century Italy”, *Sefarad* 83-2: 259-282.

MAIMÓNIDES (2015) *Guía de Perplejos*. Gonzalo Maeso, D. (trad.). Madrid: Editora Nacional.

MAMAM, A. (2004) *Comparative Semitic Philology in the Middle Ages: From Sa‘adiah Gaon to Ibn Barūn (10th-12th C.)*. Leiden: Brill.

MAMPIERI, M. (2020) *Living under the Evil Pope. The Hebrew Chronicle of Pope Paul IV by Benjamin Neḥemiah ben Elnathan from Civitanova Marche (16th cent.)*. Leiden: Brill.

MARTÍNEZ DE BUJANDA, J. (2002) *Index Librorum Prohibitorum 1600-1966*. Sherbrooke: Centre d’études de la Renaissance, Editions de l’Université de Sherbrooke.

MARTÍNEZ DELGADO, J. – ASHUR, A. (2021a) “A Previously Unpublished Letter of Introduction by an Andalusí Karaite (T-S 8J41.7)”, *MEAH hebreo* 70: 193-207.

—,(2021b) *La vida cotidiana de los judíos de Alandalús (siglos X-XII)*. Córdoba: Editorial Universidad de Córdoba.

MARTÍNEZ DELGADO, J. (2023) *An Introduction to Andalusí Hebrew Metrics*. Cambridge: Open Book Publishers.

—,(2019) “Estudio y enseñanza del hebreo bíblico en la Córdoba califal (929-1031)”, *Al-Qanṭara*, 40(1), 185-217.

—,(2010) “Ibn Yaqwā, Abū ‘Amr (Abraham)” en *Encyclopedia of Jews in the Islamic World Online*. Brill. [Consultada en 01/07/2023]

—,(2008) “Kitāb al-taḏkīr wal- ta’niṭ de Mošeh ibn Ġiqatela: edición y traducción”. *MEAH árabe-islam* 57: 205-236.

—,(2006) *La semitística comparada en Alandalús: de los orígenes a Ibn Barūn*. Zaragoza: Instituto de Estudios Islámicos de Oriente Próximo.

—,(2005) “El opúsculo sobre la normativa vocálica (*Kitāb šurūt al-naqt*) de Hayyūy (Edición y traducción)”, *MEAH hebreo*, 54: 185-230.

MARTÍNEZ SAÍZ, T. (2004) *Traducciones arameas de la Biblia - Los targumin del Pentateuco I. Génesis*. Estella: Verbo Divino.

MAGDALENA NOM DE DÉU, J. R. (1982), *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*. Barcelona: Riopiedras.

MENAḤEM BEN SARUQ (1986), *Maḥberet*. Sáenz-Badillos, A. (ed.) Granada: Universidad de Granada.

Midraš Tanḥuma (2009) Armenteros, V. M. (trad.) Estella: Verbo Divino.

MILLÁS VALLICROSA, J. M. (1987), *Estudios sobre historia de la ciencia española*. Madrid: CSIC.

MISHALY, A. – ZIPOR, M. (2019) *Abraham Ibn Ezra's Two Commentaries on Megilat Esther*. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press.

MONDSCHIEIN, A. (2012) “Studies in the Rhymed Opening Verses of R. Abraham ibn Ezra in His Long Commentary on the Book of Exodus”, *Shnaton* 21: 219-253 [hebreo].

—,(1997) “A Third Recension of R.Abraham ibn Ezra's Commentary on the Pentateuch? The Discovery of a New Fragment of his Glosses” en Hoffman, Y. – Polak, F. *Or le-Ya ‘aqob*. Jerusalén: 167-179.

MORENO KOCH, Y. (1992), *Dos crónicas hispanohebreas del siglo XV*. Barcelona: Riopiedras.

MOŠEH IBN ‘EZRA’ (1986), *Kitāb al-muḥāḍara wal-muḍākara*, 2 vols. Abumalham Mas, M. (trad.) Madrid: CSIC.

NAVARRO PEIRÓ, A. (1987) “Las treinta y tres reglas de interpretación según el texto de la Misna de Rabbi Eliezer, *MEAH hebreo* 36: 55-72

NEMOY, L. (1952) *Karaite Anthology: Excerpts from the Early Literature*. New Haven: Yale University Press.

NEUBAUER, A. D. (1886) *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*. Oxford: Clarendon Press.

OLALLA MOLINERO, V. (1974), "Una familia de hebraístas: los Buxtorf de Basilea", *MEA H Hebreo* 23: 81-92.

ORFALI, M. (1992) "ראב"ע והפולמוס היהודי-נוצרי", *Te'uda* 8: 193-205.

ORTEGA MONASTERIO, M. T. (2003) "Observaciones gramaticales en el comentario de Abraham ibn Ezra a Lamentaciones", *Sefarad* 63-2: 371-391.

PÉREZ FERNÁNDEZ, M. (2022) *Traducciones arameas de la Biblia - Los targumin del Pentateuco V. Deuteronomio*. Estella: Verbo Divino.

PO-CHIA HSIA, R. (2017) "Judaism and Protestantism" en Karp, J. – Sutcliffe, A. (eds.) *The Cambridge History of Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 50-76.

POLLIACK, M. (2003) "Major Trends in Karaite Biblical Exegesis in the Tenth and Eleventh Centuries" en Polliack, M. (ed.) *Karaite Judaism: A Guide to Its History and Literary Sources*. Leiden: Brill, 363-413.

POPPER, W. (1899) *The Censorship of Hebrew Books*. New York: The Knickerbocker Press.

POZNANSKI, S. (1924) "The Arabic Commentary of Abu Zakariya Yahya ibn Bal'am on the Twelve Minor Prophets", *The Jewish Quarterly Review, New Series*. Vol 15-: 1-53.

PREBOR, G. (2011) "Domenico Yerushalmi: His life, Writings and Work as a Censor", *Materia Giudaica* 15-16: 467-481.

—, (2008) "ספר הזיקוק של דומיניקו ירושלמי", *Italia* 18: 7-296.

—, (2007) "From Jerusalem to Venice: The Life of Domenico Yerushalmi, His Writings and His Work as a Censor", *Pe'amim* 111/112: 215-242.

PTOLOMEO (2014) *Tetrabiblos*. Robbins, F. E. (trad.) Cambridge: Harvard University Press.

RAZ-KRAKOTZKIN, A. (2007) *The Censor, the Editor and the Text: The Catholic Church and the Shaping of the Jewish Canon in the Sixteenth Century*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

—,(2004) “The Censor as a Mediator: Printing, Censorship and the Shaping of Hebrew Literature” en Wendehorst, S. (ed), *The Roman Inquisition, the Index and the Jews: Contexts, Sources and Perspectives*. Leiden: Brill, 33-57.

RODRÍGUEZ ARRIBAS, J. (2010) “Ibn Ezra, Abraham (Abū Iṣḥāq)” en Stillman, N. A. (ed.), *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, vol. 2. Leiden, Boston: Brill, 475-478.

—,(2006) “Les significations de עַר et de זִמּן dans le commentaire de Qohélet d’Abraham ibn Ezra”, *Revue des Études juives*, 165 (3-4): 435-444.

ROSIN, D. (1885-91) *Reime und gedichte des Abraham Ibn Ezra*. Breslau: Verlag von Wilhelm Koebner.

ROTH, N. (2012) “Abraham Ibn Ezra – Highlights of His Life”, *Iberia Judaica* 4: 25-39.

RUDAVSKY, T. M. (2018) *Jewish Philosophy in the Middle Ages: Science, Rationalism, and Religion*. Oxford: Oxford University Press.

SACERDOTE, G. (1895) “Deux index expurgatoires de livres hébreux”, *Revue des études juives* 30-60: 257-283.

SÁENZ-BADILLOS, A. (1991), *Literatura Hebrea en la España Medieval*. Madrid: Fundación Amigos de Sefarad.

—,(2002) “Abraham ibn Ezra: Between Tradition and Philology”. *Zutot* 2:85-94.

—,(2007) “Abraham ibn Ezra and the Twelfth-Century European Renaissance” en Baasten, F. J.–Munk, R., *Studies in Hebrew Literature and Jewish Culture*. Dordrecht: Springer, 1-20.

—,(2006) “El pensamiento económico de los judíos en la Edad Media”, *Mediterráneo económico* 9: 117-133.

—,(1991) *Literatura Hebrea en la España Medieval*. Madrid: Fundación Amigos de Sefarad.

—,(1987) “La filología hispanohebraica del siglo X como exégesis” *MEAH hebreo* 36: 7-28.

SÁENZ-BADILLOS, A.– MARTÍNEZ DELGADO, J. (2015) *Lengua y literatura de los judíos de al-Andalus (siglos X-XII)*. Granada: Editorial Universidad de Granada.

SÁENZ-BADILLOS, A.–TARGARONA BORRÁS, J. (2016) *Los judíos de Sefarad ante la Biblia. La interpretación de la Biblia en el Medievo español*. Barcelona: Herder Editorial.

—,(1988) *Gramáticos hebreos de al-Ándalus (siglos X-XII) Filología y Biblia*. Córdoba: Ediciones El Almendro.

SALVATIERRA OSSORIO, A. (1991) “Un poema médico de Abraham ibn Ezra”, *MEAH hebreo* 40: 71-85.

SÁNCHEZ-RUBIO GARCÍA, F. (2016) *El segundo comentario de Abraham Ibn Ezra al libro del Cantar de los Cantares. Edición crítica, traducción, notas y estudio introductorio* [Tesis doctoral]. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

SAPIR ABULAFIA, A. (2014) *Christians and Jews in the Twelfth-Century Renaissance*. London: Routledge.

SARNA, N. M., (1993) “Abraham Ibn Ezra as an exegete” en Twersky, I. – Harris, J. M., *Rabbi Abraham Ibn Ezra: Studies in the writings of a twelfth-century Jewish polymath*. Massachusetts: Harvard University Press, 1-27.

—,(1971) “Hebrew and Bible Studies in Medieval Spain” en Barnett, R. (ed.) *The Sephardi Heritage vol 1*. London: Vallentine and Mitchell, 323-366.

SCHIRMANN, H. (1939) “Eifah nolad Yehudah ha-Levy?”, *Tarbiz* 10: 237-239.

SCHMELZER, M. (1980) *Poems of Isaac Ben Abraham Ibn Ezra*. Nueva York: JTS [hebreo].

SĚ'ADYAH GAÓN (1997) *The Dawn of Hebrew Linguistics: The Book of Elegance of the Language of the Hebrews (Sefer šaḥot lašon)*. Dotan, A. (ed.). Jerusalén: World Union of Jewish Studies.

—,(1976) *The Book of Beliefs and Opinions (Sefer ha-Ėmunot ve-ha-De'ot)*, Rosenblandt, S. (trad.). New Haven-Londres: Yale University Press.

Sefer Yěširah (1970) Stenring, K. (trad.) Nueva York: Ktav Publishing House.

Sefer Yosippon (2023) Bowman, S. (trad.) Detroit: Wayne State University Press.

SELA, S. (2019) “Abraham Ibn Ezra” en K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas and D. J. Stewart (eds.), *Encyclopaedia of Islam Three Online*, Brill.

—,(2019b) *Abraham Ibn Ezra Latinus on Nativities. A Parallel Latin-English Critical Edition of Liber Nativitatum and Liber Abraham Iudei de Nativitatibus*. Leiden: Brill.

—,(2003a) “La creación del mundo supralunar según Abraham Ibn Ezra: un estudio comparativo de sus dos comentarios a Génesis 1,14”, *Sefarad* 63: 147-181.

—,(2003b) *Abraham Ibn Ezra and the Rise of Medieval Hebrew Science*. Leiden: Brill

—,(2001) “Abraham Ibn Ezra’s Special Strategy in the Creation of a Hebrew Scientific Terminology”, *Micrologus* 9:65-87.

—,(1999) “El papel de Abraham ibn Ezra en la divulgación de los 'juicios' de la astrología en las lenguas hebrea y latina”, *Sefarad* 59-1: 159-194.

SELA, S. – FREUDENTHAL, G. (2006) “Abraham Ibn Ezra’s Scholarly Writings: A Chronological Listing”, *Aleph: Historical Studies in Science & Judaism* 6:13-55.

ŠĚLOMOH BEN MOBARAK BEN ŠA'ĪR (2019), *Libro de la facilitación (Kitāb at-Taysīr)*. Martínez Delgado, J. (ed.). Granada: Editorial Universidad de Granada.

ŠĚLOMOH IBN PARĤON (1844) *Maḥberet he- 'Aruḳ*. Stern, S. G (ed). Pressburg: Gedrukt bei Anton Edelen von Schmid.

SHEAR, A. – HACKER, J. R. (2011) *The Hebrew Book in Early Modern Italy*. Pensilvania: University of Pennsylvania Press

SIMON, U. (2021) *Abraham Ibn Ezra - A Portrait of a Commentator*. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press [hebreo].

—, (2012) ר' אברהם אבן עזרא - הפירוש הקצר לתורה, הפירוש הארוך לבראשית ושמות (2012), *מקראות גדולות הכתר*. הפירוש שבעל-פה לבראשית וקטעי *Disponibile en* <https://www.mgketer.org/>. [Consultada en 11/12/2018]

—, (2009) “Transplanting the wisdom of Spain to Christian lands: the failed efforts of R. Abraham Ibn Ezra”, *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts* 8: 138-89.

—, (1993) “Interpreting the Interpreter: Supercommentaries on Ibn Ezra’s Commentaries” en Twersky, I. – Harris, J. M., *Rabbi Abraham Ibn Ezra: Studies in the writings of a twelfth-century Jewish polymath*. Massachusetts: Harvard University Press, 86-128.

—, (1991) *Four Approaches to the Book of Psalms: From Saadiah Gaon to Abraham ibn Ezra*. Nueva York: State University of New York Press.

—, (1989) *Ibn Ezra's Two Commentaries on the Minor Prophets. Vol. I: Hosea; Joel; Amos*. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press.

SKLARE, D. E. (1996) *Samuel ben ḥofni Gaon and His Cultural World*. Leiden: Brill.

STEINER, R. (2007) “The Byzantine Biblical Commentaries from the Genizah: Rabbanite vs. Karaite” en Bar-Asher, M. et al (ed) *Shai le-Sara Japhet: Studies in the Bible, its Exegesis and its Language*. Jerusalén: Mosad Bialik, 243-262.

STRICKMAN, N. (2019) “Ibn Ezra’s Interpretation of the Garden of Eden: Reality, Allegory, or a Combination of the Two?”, *Hakirah* 26: 165-175.

—, (2016) *Rabbi Abraham Ibn Ezra’s Commentary on Books 3-5 of Psalms: Chapters 73-150*. Nueva York. Touro University Press.

—, (2009) *Abraham Ibn Ezra's commentary on the book of Psalms*, 2 vols. Boston: Academic Studies Press.

SUTCLIFFE, A. (2000) “Hebrew Texts and Protestant Readers: Christian Hebraism and Denominational Self-Definition”, *Jewish Studies Quarterly* 7-4: 319-337.

SWEENEY, M. A. (2004) “Pardes Revisited Once Again: A Reassessment of the Rabbinic Legend Concerning the Four Who Entered Fardes”, *Shofar* 22-4: 43-56.

Targarona Borrás, J. (1995) *Diccionario hebreo-español*. Barcelona: Riopiedras.

The Rubin JPS Miqra'ot Gedolot – Genesis (2018) Carasik, M. (ed.). Philadelphia: The Jewish Publication Society.

TOBI, Y. (2012) “Abraham ibn Ezra: The Poet”, *Iberia Judaica* 4: 105-126

VAN BOXEL, P. (2011) “Robert Bellarmine Reads Rashi: Rabbinic Bible Commentaries and the Burning of the Talmud” en Shear, A. – Hacker, J. R. (eds.) *The Hebrew Book in Early Modern Italy*. Pensilvania: University of Pennsylvania Press

VIDRO, N. (2021) “Aviv barley and calendar diversity among Jews in eleventh-century Palestine”, *Journal of Jewish Studies* 72-2: 283–312.

VIEZEL, E. (2017) “The Rise and Fall of Jewish Philological Exegesis on the Bible in the Middle Ages: Causes and Effects”, *Review of Rabbinic Judaism* 20-1: 48-88.

WALTON, M. T. Y WALTON, P. J. (1990) “In Defense of the Church Militant: The Censorship of the Rashi Commentary in the Magna Biblia Rabbinica”, *The Sixteenth Century Journal* 21-3: 385-400.

WECHSLER, M. G. (2010) “Dunash (Abū Sahl) ben Tamīm” en *Encyclopedia of Jews in the Islamic World Online*. Brill. [Consultada en 01/07/2023]

WEINBERGER, J. (1997) *Twilight of a Golden Age: Selected Poems of Abraham Ibn Ezra*. Tuscalossa: University of Alabama Press.

WEISER, A. (1976) *Ibn Ezra's Commentary on the Torah, 3 vols.* Jerusalem: Mossad Harav Kook.

YONAH IBN ǦANĀḥ (2020) *Kitāb al-mustalḥaq*, Martínez Delgado, J. (ed.) Leiden: Brill.

—,(2018) *Risālat al-taqrīb wa-l-tashīl*. Alahmad, A. A– Martínez Delgado, J. (ed.) Madrid: Sindéresis.

—,(2006), *Sefer ha-Hassaga*. Téné, D. (ed.) Jerusalén: The Bialik Institute.

—,(1964), *Sefer ha-Riqmah*. Wilensky, M. (ed.). Jerusalén: The Academy of the Hebrew Language.

—,(1896), *Sefer ha-Šorašim*. Bacher, W. (ed.) Berlín: Druck von. H. Itzkowski.

YAḥYA IBN DĀWŪD (2004) *El libro de Ḥayyūğ*. Martínez Delgado, J. (trad.). Granada: EUG.

YĔHUDAH BEN ŠĔLOMOH AL-ḤARIZI (1988), *Las asambleas de los sabios*. Del Valle Rodríguez, C. (trad.). Murcia: Universidad de Murcia.

YĔHUDAH HA-LEVI (1964) *Kuzari*. Hirschfeld, H. (trad.) Nueva York: Schocken Books.

YIṣḥAQ IBN BARŪN (1890) *Kitāb al-Muwāzana*. Kokozoff, P. (ed.). San Petersburgo.

YOSEF HA-KOHEN (1989), *El valle del llanto (‘Emeq ha-Baqa)*. *Crónica hebrea del siglo XVI*. Tello, L. (trad.) Barcelona: Riopiedras

ZAWANOWSKA, M. (2019) “Yefet ben Eli on Genesis 11 and 22” en Polliack, M. –Brenner-Idan, A. (eds.) *Jewish Biblical Exegesis from the Islamic Lands: The Medieval Period*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 33-60.

—,(2012) *The Arabic Translation and Commentary of Yefet ben Eli the Karaite on the Abraham Narratives (Genesis 11:10–25:18)*. Leiden: Brill.

ZORATTINI, P. C. Y. (1998) “Domenico Gerosolimitano a Venezia”, *Sefarad* 58-1: 107-115.